

ХІАМЗАТИЛ РАСУЛ

ДИР ДАГЪИСТАН

КИЯБГО ТІЕХЪ

1968—1973

МахIачхъала 2014

ТІОЦЕБЕСЕБ ТІЕХЬ

*Нухлулав, гъаб дир рукъ гьоркъоб тани,
Бокъобе глазу-цлер баги дур.
Дир рокъоб дуге рокъи къечлони,
Бокъобе глазу-цлер баги дир.*

Нуцлида хъвай-хъваглай

*Цебеселда дуца туманкI речлани,
Бачлунесель дуда глада речлула.*

Абутлибица абуна

КІУДИЯБ РАЛЪДАДЕ ГЪИТИНАБ ГОРДУ

ЦЕБЕРАГІИЯЛЪУЛ БАКІАЛДА

ВорчIаравго, вачIинахъе вахъунге.

Цин бихъараб макъил хIисаб гъабе.

Хабаралде байбихъилалде цебе живго аллагъасги цIалеп батила хъалиян.

Самолет, боржиналде цебе, цин хъудула, цинги ракъалда сверула, нахъеги хъудула, хадуб боржуна. Вертолет цин хъудула, хадуб чIаралъуса бахъун уна. Къурул рагIалда эхетараб нусго сон бараб магIарул цIум, щибго калам гъечIого куркъбалги хъвагIун, уна. Дие цIудул гIадаб, цеберагIи гъечIеп байбихъи бокъула тIахъазе.

БачIинахъего лълъар кквечIони, лъутулаго рачI кквезе захIмат букIуна бугъил. КечI ахIилалде цебе халат хъвалеб пандурги, концерт гъабилелде цебе бицунеп хабарги, пардав рагъилелде цебе цIалулеб лекцияги дида церего, вакъадасул малъиял дурцасда гIадин, рихун рукIана. Муридзаби жидерго хвалчаби реццун къацандулел рукIараб мехалъ, гъезул жалго хвалчабаз бицине теян абун буго Шамилил машгъурав наиб ХIажи-Мурадица.

Амма букIаниги магIарул гIадат буго, росулъа сапаралде унеб мехалъ, росу тун хадуб гурони чода рекIунареб. Росу тезегIан хадуб чуги цIан, бигъа гъарун пикрабалъ уна. Дунги гъанже, дирго чуги хадуб цIан, хиялазда унев вуго. РагIи абилелде бабадулев чи, рагIи абизе ургъулевги вукIине бегъула. Дунги рагIи абилелде бабадилев вуго.

АбутIалибица абула: бихъараб хъабарча тIадго букъулеб мехалъ, гъеп мусруялде буссунгутIизе кIалдиб кквезе къолеб гIучI буго цеберагIи.

Абутиалибица цойги абула: рукъалъул кIалтIу балагъизе
бецIлъукъ жен-жедилев чи гIадин вуго дун, яги гъеб кIалтIуги батун кIутI-
кIутIулев вуго дун: кIутI-кIутI-кIутI.

Гъан тIамурал тIаде рахъа,
ТIех буцарал гъоркъго чIа,
ЧIагIа бугез пунги ахIе,—
КIутI-кIутI-кIутI.
Дунгийищ вачIинев,
Нужгойищ гIелел?

* * *

Гъаб дица жеги абичIеб рагIи дица абурал киналго рагIабаздаса
хирияб буго. Гъаб буго батIияб рагIи. Гъаб дица хъвачIеб тIехъ дир
киналго хъварал тIахъазул хIасил буго. Гъаб буго цIияб тIехъ. Гъаб буго
жеги дун ваккичIеб кIкIал. Жеги къоно рагъун дун балагъичIеб нохъо.
Жеги дица къили лъечIеб чу.

Дица лъалиниса ханжар бахъулеб буго. МагIарулаз абула:
бахъанищ ханжар — къабе, къабуниса ханжар — къотIе. Амма
къабиалде цебе цин рекIун бугищали балагъизе ккола.

Огъ, дир тIехъ, гIумруялъ хирияй, хиялал гъарурай, квер босизе
щвечIей гъудул гIадин букIана мун. Дун вачIараб мехалъ, гъудул ятичIо.
Гъудул ятараб мехалъ, дун нахъе къана. Гъанже дица, бокъараб
бахъаян, михъал къурана, чода къили лъуна, лъабцIул цIал къабуна.

Тамахъуги бан дица хъалиян къурулеб буго, гъай баркаман,
къурулеб мехалъ гъадигIан тату гъабулеб дуца, цIалеб мехалъ щибдай
гъабила!

Дица цин хъвалелде, мун хъваялде дун кин кантIаравали, кинаб
къагIидаялъ, сундул хIакъалъуль мун хъвалеб бугебали, дуда цIар кин
лъурабали, кинал мурадал, дир ругелали бицинехъин буго.

Дица гъалбал дирго нахъарокъоре риччалел руго. (БитIахъе
бицани, рукописазда чи квалквалев мехалъ, чияр квер чвантинибе

бегъараб гладаб асар гъабула). Гъел дирго черновиказда квалквадизе толел руго.

Лъимер цин рагӀи абилелде гӀемер гӀодула, гъимула. Поэт цо-цо мехалъ лъимер вуго. Дир цеберагӀиялдаса тӀасалъугъа.

Инсуца абулаан: Дида тӀахъазе цеберагӀиялъ раклалдещвезавула театралда бищун небесеб кьерда тӀагъур бахъичӀого гӀодовчӀарав, гӀамал клудияв, борхатаб черхалъул, гӀебаб мугъалъул, дове-гъаниве гъетӀарулев чи. Гъес сцена цогияздаса бахчун, цӀакъ лазатбахъи гъабула.

Блокноталдаса: дун гӀемер клалъазе ккана цо рагӀицин магӀарул мацӀ лъаларел гӀадамазда цеве. Хадуб гӀурус мацӀалде руссинарурал кучӀдул цӀалула дир гъудулзабаз. Дида абула магӀарул мацӀалда бичӀичӀониги, музыканиги рагӀизе цониги кечӀ цӀалеян. Дица цӀалула. Гъединаб «музыка» гурищ мунги, тӀехъалъул цеберагӀи?

Блокноталдаса: Москвалда цӀалулев мехалъ инсуца дие гӀарац битӀун бачӀун букӀана хасалоялде пальто босеян. Гъудубе-гъанибе ун, пальто босичӀого, гӀарацги хвезабун вуссана дун. Инсуда аскӀоб гъелъул бицен ккараб мехалъ, дун щай пальто босичӀебали, гӀарац кибе арабали, цоцаде данде кколларел баянал къезе лъугъана.

Инсуца дие кӀиги суал къуна:

— Пальто босанищ?

— БосичӀо.

— ГӀарац бугищ?

— ГъечӀо...

— Гъелеха, бичӀчӀана. Щай клудияб цеберагӀи гъедигӀан баянаб кечӀалъе, — янги абун, инсуца дун чӀезавуна.

Инсуца абулаан: магӀардаса гӀи бачӀунеб мехалъ, цин себе бугеб дагӀнил лълъурдул рихъула, цинги жибго дегӀен, хадуб тӀолабго рехъен бихъула.

Чапар вачлунеб мехалъ, цин хлурул накIкI бихъула, цинги гьесул
чу, хадуб гьев живго вихъула.

Чанахъан нахъвуссунеб мехалъ, цин гьесул гье бихъула.

ГЪАБ ТІЕХЪ КИН БИЖАРАБ, КИБ БИЖАРАБ, КИБ ХЪВАРАБ?

Рачлинилан гуро къоги розьелги рачлунел.

Цо къояль къвариꝑунеб яраꝑ ꝑлумруяль борчуна.

Глумруяль къвариꝑунеб кечі цо къояль бачлуна.

Боржун унеб буклараб хлинчі даꝑаль хіалхьи босизеян цо маꝑаруласул тіохда рештіун буго. Тіохда чіар тібитіулей йикларай ꝑитінай маꝑарулаль, ꝑинкатанги тіаде рехун, ꝑеб ихдалил ꝑобол ккун буго. Хлинчі думальꝑо маꝑаруласул рокъоб раꝑлида, ꝑудуллѣиялда хутіун буго. Мокърокъ хіобода къабураб чол тікъвамаꝑалда тіад жиндиеꝑо мустахікъаб мина-къайиги ꝑабун, ꝑель их тіамун буго.

ꝑєднабꝑо жо кканин ккола ꝑаб дир тіехьальꝑулги.

Дун ꝑлумруяльꝑул кочіол зобалазул свєралабаздаса самолет ꝑадин, ꝑрозаялде вуссине, раꝑалде воржине хиялазда вукіана. Амма ꝑава къєрхун, аэродромаль къабул ꝑабичіеб самолет ꝑадин, щибаб нухаль ꝑитіинꝑо руꝑунаб ꝑишаялде вуссине ккана. Дир лага дунял свєризє, дир раꝑі кечі ахізе бижараб батилин букіана кинабꝑо хіукму, кинабꝑо дир хісаб. Дун дирꝑо беꝑулаго хутіараб хур беꝑизє ꝑадин, хъвалаꝑо хутіараб ꝑоꝑмаялде вуссана. Харбидалѣун дица ꝑудулзабазде саламалꝑул каꝑталги собраниязда кіалѣаялги гурони хъван руꝑинчіо.

...ꝑєле ꝑеб мехаль цо хіурматаб редакцияльꝑул хіурматияв редакторас хіурматияв Расул Хіамзатовин хъван бачіана маꝑарул оцол тіом ꝑанасєб каꝑат. Баꝑалда тіамураб тіомол ꝑадаб ꝑараꝑь букіана ꝑеб цівакараб каꝑат къаꝑалеб мехаль. Амма тіомодасан ꝑадаб ꝑуинаб махі букіинчіо. ꝑелда хъван букіана:

«Нижєр редакцияль хіукму ꝑабуна ꝑаб ꝑагараб заманаялда бахъулеб журналалꝑул номєралда Даꝑистаналꝑул, дур муꝑірузул улкаялꝑул берꝑєнлѣабазул, ꝑунаразул, цєрєтїєязул бицун цо кинаб букіаниги материал бахъизє. ꝑеб хъвалеб форма дуцаꝑо тісабище:

бокъани хабар букла, бокъани къиса букла, бокъани макъалаялъул къагидаялда хъвараб букла, — материал буклине ккола 9—10 машинкаялда къабураб тӕнчил гъумер. Нижеца дуге ккола 20—25 кӕо. Тӕоклаб кватӕизе бегъуларо. Нижер божи буго...

Саламгун

Редакторасул зам... (А...)

Отделалъул зав. (М...)»

Огъ, редакторзаби! Цебе магӕарул цо-цо росабалъ, яс росасе кӕолеб мехалъ, гъелъул разилъи гъикъулеб гӕдат буклинчӕо. Амма васасда гъикъичӕого ригъин цо гъидалъес гурони гъабун рагӕуларо. Гъидалъайищ нуж? Нужер хӕукму рагӕула. Дир хӕукму хӕажатаб гъечӕебищ?

Гъедин хӕисабги гъабун, редакциялдасан бачӕараб кагъат дица, бесдаласул тӕу-тӕураб сагула гӕдин, бокӕниде реххана. Гъоркӕоб мех арабго, мокъида гӕнӕгӕу гӕдин къва-къвадана телефон, кӕалъана редакциялдасан: «Нижер ругъел щванищ?.. Щай жаваб гъечӕеб? Нижер журналалъул тираж миллионалде гӕагарун буго. Гъеб гӕурхъаби тун къватӕибги цӕалула... Мун регӕун гъечӕони дуге кумекалъе чи витӕила. Дирго пикраби гъесухъе къе... гъес кинабго хъвала, къачӕала, рекъезабила...»

Дица абуна гъалбал рокъуларезул рукъбал рекагийин. Гъесие нодо букӕкӕларасул я малълъизе, я малълъараб босизе инсан ватугегийин. Амма дир жергъен рекъезабизе гъев Салихӕилав витӕугеян. Дирго дадида гӕоркӕ дицаго гъелин, дир малъаз гӕдин дир мутъ хъасуларин.

Гъелда лъугӕана хабар. Васалам, вакалам. Дун риидал цо моцӕалъ хӕалхъи босизе дирго гӕагараб росулъе Цӕадаве ана.

Цӕада!..

Бацӕил кӕалдиб къараб къагӕрида релъун,

Къурабазда гъоркӕоб буго дир росу.

Ціада!.. Гьале дун вачіана гьаниве, гьел «гунгутіабазул» ціураб кудияб дунялги сверун... Лъабго кьояль тирана дун дир гісинал соназул рагладалгун, дирго гүмруялзул ихал-хаселалгун. Рогьалил щубаль гүрабазда чурана дица дир хлатіал, лъараз гуреб, иццаз чурана дица дир гүмер, кьурабалъан чвахулеб букіана дир черхалде душ, кіклалабахъ хинал ганчіазда гьоркьор рукіана дир полпилал лъаразул ваннаби — дир океанал.

Кьода жаниб кьоціул сверана дица дирго Ціада «шагьарги» сверухълъиги. Щвана щибаб рокьове, щибаб ціа сварабги свинчлебги гьасде. Лъимал гьечіел кинияздеги кьулун ахіана гьенив дунго вегун вугев гіадин кечі. Лъимал регарал гьулаказдеги кьулана. Щвана хабазул занахъе, гіодов чіана кверкьовуда, кьурдана бертабалъ. Рагіана кидого рагічіел рагіаби, хабарал, ракіалдещвана кіочон тарал, бихъана ціяб, ъана нексіяб. Гьеб кинабго каранлъ жаниб багьаргъана. Ракіалдещвезги, пикрабазги, самураб квасалзул куназ мерго гіадин, вухъ-вухъана дун. Гьеб мерго бичун гіомо гьабулеб гіадаб, хадуб куналги рельун тіанса бессулеб тіадаб хісаб букіана дир.

Рокьуца гьитіинго кіодо гьавуна,

Кудияв гейгун дун гьитіин гьавуна...

Дир хъвалеб букіараб рокьул поэма гьанжеги, хехаб телалъ сапаралде ахіарав гіадин, хъвалаго хутіана.

Гьедин букіуна, сон хутіараб квен хин-лъизабизе рогьалида ціа бакунаго, тохлъукье гьалбалги рачіун ціяб квание хьаг хисулел магіарулазулги. Ялъуни, берталъ бищун цере гіодор чіарал гіолохъаби, чіахіиялги тіаде рачіун, нахъияб кьерде рахъун унелзул; ялъуни, жамагіатчагіи кьаси нахъа ківар бугеб харбиде машгьуллъараб мехалъ, каламалъе квал-квал букіинчлого хутіизе нахъарукьоре регизе ритіулел лъималазулги.

Дида лъаларо, гьединищ гьебали, амма щибав чи жиндирго пикрабазул, кьасдазул, асаразул чанахъанлъунги, ччугіихъанлъунги,

чотлахъанлъунги вуклине ккола. Ялъуни гьелъул гIаксалда, дун дир къасдазеги, асаразеги, пикрабазеги чанги, ччугIаги, чуги вуго.

Пикраби рачIуна, гьикъичIого рачIунел гьалбал гIадин. Гьездаса лъутизе бегъуларо. Бищун гьитIинав гьоболги нилъее бищун кIудияв вукIуна гьев нилъехъе вачIараб къоялъ. Кисаян цIехечIого гьев тахида гIодов вукIинавула, гьесие цIа бакуна. Гьедин тохлъукье хъвазе байбихъана дица гьаб тIехъ.

Гьедин букIуна цо чIваби рекъон ругишали балагъизе магIидаса бахъараб пандур хъинтIа-митIур абун хъвалаго, бачунаго, ахIулаго сордо рогъун батубеб. Яги мадугъалихъе цIа босизе йитIарай яс росасеги ун ячIуней. Ялъуни цо росулъа цоги росулъе хехаб къваригIелалъ витIарав гIолохъанав чапар чода нахъа лъадиги лъималги рекIинарун вуссунев.

АбутIалиб Гъапуровас байрамалде хъвараб кочIол гIадаб къисмат ккана гьалъул.

АБУТIАЛИБИЛ КЕЧИ

Дида дунял бихъана,
Дида гIумру бихъана,
ГIарцудаса шулияб
Пахъ бугеблъи бихъана,
Пахъалдаса къвакIараб
Махх букIинги бихъана.
Маххалдаса къвакIараб,
Сундуйго чучулареб
Чаран батана дида,
Бищунго шулияб жо.
Амма чаранги дуца
Биинабуна, рокъи.
Чаран биинабулес
Чиги виинавула.
Виарав дун чанцIулго
Чаранлъунги вахъана.

Киглан гъецлокъ къабараб—
Пирхана ця, чучичло.
Дида бихъана дунял,
Мун буклана дир къисмат —
Кинаб къуват дулъ бугеб,
Бице, бице, дир хласрат?!
Дун вачлана ракъалде
Дирго рокъул бицине,
Мун вачлана ракъалде
Дурго рокъул бицине.
Дурги буго цо ханжар,
Дирги буго цо ханжар,
Дурги буго цо пандур,
Гъедннаб дирги буго.
Дида рагли батичло,
Дуда батанищ, бице?!
Дие къвариглун буго
Къуватаб рагли гъанже —
Пахъул чаран гъабулеб,
Чаран пахълъун биунеб.

Дагъистаналъул халкъияв поэт Абутиалиб Гъапуровас жиндирго клалъай гъаб кечлалдалъун лъуглизабуна Махлачхъалаялда голохъанал хъвадарухъабазул данделъиялда...

— Дир клалъай бегъанищ? — ан гъикъана гъес нахъияб къоялъ дида.

— Цлакъ лъиклаб буклана, — ян абуна дица.

— Щайха дуца дагъаб гурони хъат члвачлеб? — ан гъикъана гъес.

— Члвана, — ян абуна дица.

— Члвараб батани, бигъа гъабун члван батила. Дур сагитдаса хъаравул бортун гъечло, — ян гъелъухъ валагъана Абутиалиб. — Дир кечл кин бихъараб дуда?

— Дие глемераб асар гъабуна, глакъилас маглна босила.

— Сонго щайха дуца абичлеб наялъе гъоцло бугин гъеб кочлолъан?

— Абизеян вуклана, амма хадув вахъарав критикас кинабго клоченабуна...

— Огъ, лъиклаб иш раклалде ккун, гъеб гъабулеб мехалъ, гъоркъоса, вахъун критикас дирги чанги кеп хвезабуна. Ціакъ устарзабазул дадида глоркъ киб гъолебали бихъизабизе бокъарав чи вуклана гъев. Гъесул бицинчлого, бицинищ дуге цо гъадаб дир кочлол ккараб?

— Бице, Абутлалиб.

— Цин хъалиян цлалин.

...Абутлалиб цин, валагъана, цинги велъана, нахъойги цо лъалхъизеги лъалхъун, хъалияналъул кклуйги рехун, жиндирго кочлол къиса бицине лъугъана:

«Гъеб буклана сон данделъарал карщица клал бухлани ахлдолел, хлатлада заз къаниги зигардулел, голохъанал кочлохъабазул улбул жеги росазе инчлел, умумуз жеги руччаби рачинчлел, хъвадарухъабазда литфонд щиб жояли лъалареб заман. Доб мехалъ дун, Абутлалиб, цо-цо зурмаги пун, пандурги хъван, гъоркъо-гъоркъоб цо-цо кечлги къватлѣбе биччан, Оскарѣл цларалда бугеб къватлалъул боклѣнида гъоркъоркъоб пахъул къебелъѣи гъабулев гъалайчи вуклана. Гъалаялъ гъудрул-хъагал регъон, раглабаз, кечлалъ керен-ракл регъон, зурмагун гаргадун, лалабигун клалъан тламулеб буклана гъав чѣяс замана,— ян абуна Абутлалибица жиндирго магларзул къалазда танхъѣца тлугъѣллъараб кѣлишги клутл-клутлун.

...Цо нухалъ, бакъги тлѣрхъараб, сордоги бачлѣнчлѣб заманалъ, дунги цо гъоболги цебегосеб гъалмагъ «Москвалъул» шишагун цадахъ ѣнѣжерго подвалалъуб чларбида тламураб газета сверун глѣдор члун руклана. Доб мехалъ ѣнѣжер, гъанѣже глѣдал жаниб гъури иштлѣлел гурел, чармѣл хунжрул глѣдал шуѣлиял, паркълѣлел цаби руклана. Амма закускаѣлъѣе щай гурѣн, шишаѣлъѣѣѣн мугъал глѣлел руклѣнчлѣо. Шишбѣги

нижеца, рикіклінеглаги гіемер рукінеян, Гамирил гадал гісинал росулаан.

Гъедин цо-цо кочіохъабаз жидерго мухъал, ціяб къагіда гъабулебан, баща-бащад гъарун рахъула, цо мухъалъул кіго лъабгоги гъабула, килькаялъ план тіубазабулел ччугіхъабаз гіадин.

Лъаларо нижер зурмил гъаркьихъейищ, пандрил бакънахъейищ, дир лалабазищ ялъуни гъитіинго лъараб ціадул кунчіялъищ ахіарав, къотіносан унев цо нухлулав цойидасан дир нуціда кетіана. Мадугъалихъ йикіарай къоролалъ — даранчіужуялъ «можна!» — ян ахіулеб рагіана дида, гъобол жиндихъе вачіунев вугилан ккун.

— Бегъилищ?

— Салам къватібищ тараб жаниве вачіунелъул? — ан гъикъана дица.

— Асалам гіалайкум, бегъилищ?

— Вагіалайкум салам, вачіа, балагъилин, — абуна дица.

Жаниве лъугъун вачіана, гіункірукъазде тіадехун гіунтіун къвалал гурарав, каранде щвезегіан габур рагъараб хъахіаб гвердеядла жанисан баккараб загъираб гъумерги гъимулаго, ціуварав, узданав гіолохъанчи.

Дун Эффенди Капиев вугин абуна гъес.

— Гіодовчіа, Апанди,— ян абуна дица... — Финагент ватилин вукіана дун...

Гъагъаб сордоялъ нижедаго лъачіого хабаралъ рогынабуна сордо. Дица бицана – Апандица хъвана, дица ціалана – Апандица хъвана. Дица ахіана — Апандица хъвана. Махщел бугев чи вукіана. Цо заманаялдасан рагіана дир кучідул газеталда рахъун ругин, хадуб тіехъ бачіана бахъун. Хадуб гъел Кремлиялдецин щун ратана. Хадуб дир ціар Ціадаса Хіамзатидаги Сулейман Стальскіясдаги аскіоб рикікліне байбихъана. Дагъистаналъул кочіохъабазул гъанже лъабабилев чилъун гъавуна дун. Хадуб орден къуна, депутатлъун вицана, «Дагъистаналъул халкъияв поэт» абураб ціар къуна.

Гъедин эхеде мохъалъ дир гъоко пуртїиялда ине байбихъун буклана. Гъедин Апандица, цоялда хадуб цояб гъабун, дир гъоркърукъазул нуца рагъана. Дица бицунелдаса дир хлакъалъулъ бицунелъул цадиро баклъулеб буклана.

Доб мехалъ орденги царги цакъ къанаглатаб ва гъелдалъун къиматаб буклана. Депутатилан аби гурони эл рихъизеги захматаб буклана. Дидагоги гъеб рецц гудур батичлониян кколеб буклана, хъархъилъан къватлибе бачлараб чан чанахъанас члвараб куцги раклалдешун.

Амма букланищ Дагъистаналъул Верховный Советалъ ахлулев вугин, Тахтаровасул ругъел бачлараб мехалъ, дица тlorччол цлураб кверги михъида бахъун, бухъизабуна. Верховный Советалъул клалтla бан буклана члухлараб, клудияб, битлун хлалтлунгутlи гуреб глунгутlи гъечлеб саглат. Гъеб сагlтица цодагъав гуккун, дагъалъ кватлун дун цо магларде вахунев гладин, вахун унев вуклана Верховный Советалъул гъорлъан канлъи бихъулел гладал больаздеги къулун. Больодак лъабабилеб хлокидаса ункъабилеб хлокиде хлетle босулаго, нахъасан цояв клалъалев раглана дида.

— Ле, киве вахъарав мун?

— Гъаниве унев вуго.

— Гъаб Верховный Совет буго.

— Лъала.

— Щиб дуда лъалеб?

Дун валагъана гъесухъ. Гъев вуклана тlипалодак лалда бараб оцалда релъарав милиционер.

— Киса? — ян гъикъана дица.

— Дур иш гуро.

— Дургун иш букларабани, дун гъаниве вачlинароан. Бищунго дие рахlатаб мех дида бахlриги бахlриялда дунги вихъичлеб мех буго. Дун Верховный Советалде ахлун унев вуго.

— Мун гладинал чаги унеб бакі гуро гъаб. Гъабсаглат дуде реглун гъечіо, халкъияв кочіохъан вачіине ккола.

— Дун вуго гъев.

— Щив?

— Халкъияв поэт.

— Мун?

— Дун.

— Ле, пахъул кѣбед, дурго подвалалъуве вусса. Мун гладинал чаги гурип поэтал руклунел.

— Ле, клудияв хлайван, — ан абуна дица.

— Щибилія?

— Мугъ хлулараб хлайван, варани, — ян гъесдеги абун, дун тладе вахунев вуклана. Цевеги кланцлун, гъес чѣзавуна. Кумекалъе жиндаго рельарав цогиявги ахлун дун, Верховный Советалда гъалмагъир гъабунилан, Пушкинил къотіноб бутѣб цо бецлаб рокъов жанив лъуна.

— Гъале дуде Верховный Совет,— анги абун, гъел ана.

Гъедин, гемедал бугъбуздаса бергъарав дун, дагъаб заманалъ тлехлаб бачица кѣзавуна. Гъѣб цемент тлураб чларбида дида раклалдещвана дирго глумру.

Эффенди Капиевас дида гъарун буклана гіолохъанал поѣтазул данделъиялда ціализе цо кѣч гъабѣян. Дица инкар гъабун буклана бажариларин. Амма гъѣб «рокъоб» дихъѣ бачлана гъаб дица цлалараб кѣч. Гъелдаго хадуб цун дица хъвана тладе щолеб буклараб Октябралде кѣч.

Нахъисѣб къоялъ, лъабабилѣб кѣч дица ургъулаго, дихъѣ вачлана цо лак маці лъалев чи, дидаса сурав босизе.

Дун щиван лъараб мехалъ, гъев кутакалда велъанхъана, кинабго Махлачхъалаялъ мун валагъулев вугин. Дун къватіивѣ виччана. Лъабго къоялдасан нахъѣги ахлана Верховный Советалде.

Гъаб нухалъ милиционерас дун, генераласе гѣдин, честги ккун виччана.

Дица гъесде аскловеги вачлун абуна:

— Мун варанияли щай гурин, варанихлинчѣ вуклун вугин. Воржине ккани — варани, хѣлтизе ккани — хлинчѣ. Бичѣланищ?

— Бичѣлана, — ян абуна гъес. Гъеле дир кечѣ бижараб куц...»

* * *

Хѣурматиял редакторзаби! Дица тѣхъ хъвазе байбихъана Дагъистаналъул хѣкълъулъ. Амма нужеца цѣараб заманалде дихъан гъеб хъван бахъунаро. Цѣакъ гѣмерал сухъмахънухал руго дица сверизе кколел, Нужер гъитѣинаб картѣинисан дир гъалагаб айгъир билълъунеб гъечѣо. Жеги замана къвариглун буго. Гъединго дихъан бажаричѣо нужер ичѣго-анцѣго тѣанчида жаниб тѣолабго Дагъистан жемизе. Дир гъитѣинаб къалмида кѣвезе гъечѣо кѣудиял, гѣдерал гѣоралги лъаралги жанире рачине. Хѣанчѣида рекъараб буклуна би. Дида тѣасалъугъа нуж!

ГЪАБ ТѢХЪАЛЪУЛ ПИКРУ, ГЪАЛДА ЦѢАР ЛЪУРАБ КУЦ

Тѣагъур цѣуне, тѣаргъикъ бетѣер бугес.

Цѣар цѣуне, рекѣлѣ цѣа бугес,

Къварилъѣ бачѣаниги, гъаб бухана,

Рохел бачѣаниги, гъалда къабуна.

Цѣурмида хъвай-хъвагѣай

Гъасул эмен вукѣлана ракѣ чармилав бахѣарчи,

Чѣварав инсул цѣар буго цѣунизе васасе къун.

Инсул гъунаралъул кечѣ буго гъасий ахѣулеб.

Инсул ханжар буго лъун гъаб лъимадул къаданиб.

Киниялда хъвай-хъвагѣай

* * *

Нижер гѣadataб рукълъул мокърукъ чанги гуллил босен буго. Гъел руго вас гъавуниин рагѣараб мехалъ мокърукъе къвагъарал тунчуз

гъарурал лъалклал, Дун гъавун, дие цлар кьолеб кьолялги кьвагъун буго дир инсул гъудулас глѳодобегѳи эхедеги. Гуллбуз вас гъавуларо, амма гъавурав васасе глѳоло кьвагъѳизе гулла кѳидаго камугеги. Биччай муглрузул цлумазда лъазе гъезѳие цѳияв гъалмагъ вачлунев вуклѳин. Эбелалъ бицана дида цлар лъураб куц.

Дун вуклана нижеѳ рокъѳоб ункъабилеб лъѳимер, лъабабилев вас. Пѳоцевесев васасда лъѳолеб цлар, вас гъавилалдего, кѳинабго росдаего баянаб буклана: Мухламад. Мискинав дир инсул инсул буклараб цлар. Рукъалда кьоно барав, къавулъе рачлчл хъвагълулеб жо бахинчлев, кѳидаго юргъан бачлев, гъоркъан горде ретлѳинчлев, хъѳимал бусада глурав, глумруялъ тохтирасда черх бѳихъичлев, я гъавураб, я хвараб сон лъѳидаго лъаларев дир гъарѳмав инсул эмен. Инсудасан хъвараб цѳо гларза битлараб батани, дир инсул эмен цѳодагъаб глараб цлаларав вуклун рагълула. Магларулазул глѳадаталда рекъон гъесул цлар цлѳи гъабуна дир инсуе пѳоцевесев вас гъавуравго. Гъеб буклана инсул клудѳияб роххел.

Ахѳлчѳигѳи члѳаголъун рагълулин, гъесул гъарѳмаб пѳлохдасан пѳлоклаб гъеду боржинарѳин, баракат вугев ватагѳиян абуна ддр инсуда росдал глѳадамаз клѳиабилев вас гъавуравго. Ахѳлчи — гъев вуклана дир инсул имглар.

Лъабабилев вас вуклана дун. Дида цлар лъун цлѳилъѳизавѳизе дир инсул глѳагарлъѳиялъул, гъудуллъѳиялъул доб мехалъ камурав чѳи вуклун гъечлѳо. Гъелъ инсуца росулъ члѳахлѳиял чѳаглѳи ахлун руго гъеб иш тлѳубазе. Пѳодор члун руго глѳадамал къвалакъ квер члѳварал члѳаглѳдал хъубѳигѳи хъѳатѳикъ ккун. Члѳаглѳдал хъаба буклун гъечлѳо бищун клудѳияв херав чѳиясухъ. Гъесухъе, цѳѳяб рукъѳосагѳи ячлун, эбелалъ анкъ барав дун къун вуго кодов кквезе.

— Чангѳи чагур кодоб ккун ягѳи жергъен клутлун бакънал рачарав херав, лъѳимер кодоб ккураб мехалъ кѳинаб кечл ахлѳилеб дуца?

— Кечл васасе эбелалъ ахлѳила, ясаз ахлѳила, хланчлѳаца ахлѳила, хвалчабаз ахлѳила, бахларалъ ахлѳила, гулбуз, глѳораз ахлѳила.

— Бице эбелалдаги улкаялдаги васасул цар.

Дунги кодове ворхун, тладеги кзулун клудияв чияс абун буго: ясалда цар я цлвабзазда, я тлугьдузда гыкзун коолила, бихынчиясе цар я хвалчабазда, я тлахъазда цлехон кьеze ккоолила. Дица глемерал царал цлалана тлахъазда. Дир тлехъальги хвалченальги дида малъана Расулин абураб цар лъейин.

Гъес цояб гинде кзулун, Расулилан шурун буго диде, клиабилеб гинде кзулун: «Ва Расул!», – абун ахлун буго. Ва лъабабилеб нухаль гъале Расулилан абун глoduleв дун, гинги зинкклун, эбелалъухъе нахъе кзун вуго. Цинги глodor руклараз, дир царги тасдикъ гъабун, воре щварабилан абун, глупги рехун, клал баццлун буго...

...Щибаб цар ботлрода лъолеб тлагур буго. Гъедин лъуна дир бетлералда магларул тлагур. Цлакъ баклаб тлагур батана гъеб. Щайгурелъул гъелда жаниб дунял бихъарав магларулас магнаги мурадги лъун букулун буго. «Расул» глаб мацлаль «вакил» абураб рагли буго. Лъил, сундул вакил дун?..

Дир хлсабалда, щибав чи дунялалде вачлун вуго жиндирго ракъги, халкъги, глaдaтги, миллатги, мацги, хасиятги тасдикъ гъабулев документлъун, вакиллъун вуклине. Гъелъиейин гъесие цар колеб, гъесда тлагур лъолеб, ярагъ борчунеб, жеги кинидахъго кечл малълъулеб.

Блокноталдаса. Цо соналъул сентябраль дица Бельгиялда дунялалъул поэтазул дандчлваялда глaxъаллъи гъабуна. Гъенир руклана анцл-анцл улкабазул, миллатазул вакилзаби. Киназго жиде-жидер поэзиялъул, халкъазул бицана. Гъезда цадахъ гъенир руклана хликматал вакилзаби: Лондоналдаса венгрияв, Франциялдаса эстонияв, Америкаялдаса поляк. Щиб гъелда гъабилеб? Къисматаль гъенире реххун ратила. Дун цо хъвадарухъанасул клалъаялъ хликмат гъавуна. Гъес абуна: «Гъанир батли-батлияб миллаталъул батли-батлиял улкабазул господаби клалъана. Дун цониги миллаталъул вакил гуру. Дун киналго

миллатазул, кинабго дунялалъул вакил вуго. Дун — поэзия. Дун — кибго гвангъараб бакъ, кибго балеб цIад, кибго тIегъалеб гъветI».

Данделъиялда гъесие хъат чIвана, дица чIвачIо.

Дица дунго, дунялалъул рокъов киве цIваниги, чу къолораб азбаралъул — инсул минаялъул, гIагараб росдал, магIаруллъиялъул, Дагъистаналъул хасав корреспондентлъун, кидагосев вакиллъун рикIкIуна. Инсул росулъе, гIагараб Дагъистаналде дун вуссуна дунялалъул хасав корреспондент гIадин.

Дихъан бажаричIо дунялалъе
Дирго рахъалъ бицун, мугIрузул бицун,—
Дица гъел хулжазда жанир раччана,
Бичун бажаричIо гъел хулжазул кIал.

Дихъан бажаричIо Дагъистаналъе
Дунялалъул бицун, халкъзул бицун, -
ЦIакъго тIуцал гъуждул рукIун руго дир,
БакIаб гъамас кинго кIвечIо баччизе.

Дида годекIабакъ, тIохазда, магъиль магIарулаз, гIагарал чагIаз гъикъула:

— Нилъер чиго дандчIвачIищ дова?

— Нилъерго гIадаб бакIищ бугеб?

— Нилъер бакIалде раки лъолароанищ доба?

— Нилъ лъалищ дозда?

Нилъ! Нилъ щал?— Цигъул, магIарулал, дагъистаниял. Жеги лъикIаб куцалъ нилъедаго лъаларел нилъ дозда кин лъалел? Нилъ цо миллион чи, цо дангъур цIураб халкъ, кIикъого батIияб мацI. Бице дозиеги нилъееги нилъер хIакъалъуль: росдал, гIадамазул, мугIрузул, къурабазул, чвахиязул. Буссинабе инсанасул мацIалде азарилал соназ нилъер хунжруз бицараб, хвалчабаз цIалараб... Рихъизаре нилъер хурдул, тIугъдул, нохъял. Бице, дуца бицинчIони гъеб дуге гIоло Пушкиница бицине гъечIо. Хъвай дур пикраби кагътида, хъвачIого нахъе лъун тарал пикраби нахъа кир лъуралали лъачIого рилун ратула. Ялъуни дуцаго хъвачIого чияхъе къурал пикраби, лъималазухъе къураб

тlагlел гlадин, тlагlун ратула. Дурго чол хlал дудаго гlадин лъаларо. Бице дуца, хъвай дуца...

Гъедин абуна дида дица нахъа тарал соназги, нухазги, хиялазги, бихъаральги, рагларальги.

* * *

...Росулъа райцентралде — Хунзахъе унев мехалъ, инсул букlана цогиязда лъалареб жиндирго хасаб сухъмахъ. Гъанжелъагlанги гъелда Хlамзатил нухилан абула. Гъеб нухдасан хъвадулаго, инсуца ретlунаан гlажаибал тlогъол квацlаби. Хасало бараб гlазда гъес гъарулаан гlадамазулги чуязулги суратал.

Гъел тlогъол квацlаби церего речlана, гъел гlазда суратал церего риана, амма гъенисан унаго ургъарал кочlол рагlабазул махl магlарулаз гъанжеги сунтlулеб буго. Гъенир инсул пикрабаз гъарурал сураталги силаталги Дагъистаналда рихъулел руго. Дунги росулъан унаго инсул сухъмахъалдасан хъвадулев вукlана. Амма росуцояз абуна инсул нух инсуе тейин, дуца дурго нух балагъеян.

Дун дирго сухъмахъ балагъизе лъугъана. Халатаб, гъетl-гъетlераб букlана гъеб дир асаразул сухъмахъ. Амма букlаниги дица гъениб бищана дирго тlогъол квацlи. Дица гъениб ургъана тlоцебе гъаб тlехъги.

* * *

Ургъана. Гъанже гъаб дир къалмикъ буго. Щиб цlардай дица лъелеб гъаб дир лъимада? Кинаб тlагъурдай тlад лъелеб дица тlехъалда? Тlугъдуздайищ цlехелеб, цlвабзаздайищ гъикъилеб гъалда лъолеб цlар? Хвалчабазул тlагъадайищ, тlахъазул гъурмаздайищ балагъилеб гъеб?

Гуро, дица дир чода чияр къили лъеларо. Дирго бетlералда дунго бетlергъанаб тlагъур лъураб мехалъ гlадаб хlалхъи бекlунаро. Чияхъа босун лъураб цlар цlар гуро, тlокlцlар буго.

Цар лъезе ккани цин лъазе кола гьелда жаниб лъолеб магна, мурад. Бетлер цлехечлого тлагур босуларо, пандур бихъичлого чваби раларо.

Щибха дир пандур? Гьеб буго дир росу, магаруллѝи. Дагъистан — дир пикрабазул босен, дир асаразул руссен, дир гъансито, дир кини. Киса дун? Дагъистаналдаса.

Щайха гъадин глемер ургъун? Инсул цар лъимада лъолеб гладин, «Дагъистан» абун лъолареб щай гъаб тлехьалда цар? Тлоклаб хирияб, тлоклаб рекъараб, тлоклаб хлакъикъияб цар кинаб буклинеб?!

Къватисел пачалихъазда нилъер вакил реклараб машиналда улкаялъул гьитинаб байрахъ бан буклуна. Дир тлехъ — дир улка буго. Улкаялъул цар — гьелъул байрахъ буго. Кинаб байрахъ дица гьалда балеб?

* * *

Хъвадарулев чиясул пикраби щибаб тланчида щибаб мухъалъе голо, щибаб магналялъе голо, щибаб раглиялъе голо цоцалъ къацандула. Дир пикрабиги рачинахъего, Женевалда гьоркъор лъолел суалазе голо цоцалъ къацандулел министрал гладин руго тлехьалда лъолеб цар сабаблъун.

Тлоцевесев министрас хлукму гъабуна тлехьалда цар «Дагъистан» абун лъезе. Клиабилев министресе гьеб реклее глечло. Гьес глундулги риклулаго, бетлер хъваглула:

— Бегьиларо. Улкаялъул цар тлехьалда кин лъолеб? Инсул тлагур лъураб лъимер гладин буклина гьеб.

— Щай бегьулареб? Къаси мехалъ хъахлилаб зодихъан лъедолеб хъахлаб моцлрол сурат ралъдада ялъуни лъарада лъедолеб бихъарав дуца гьелдаги моцлан гуреб батлияб цар абуларогури. Цараца бацлида «гъоле тлатул чедилан» бихъизабулеб гладин, дуца гьеб лъидаго бихъизабуларогури. Матлуялъуве валагъарав чиясул сурат балагъарасул гурони дуге батлиясул буклунарогури. Магнитофоналда хъвараб гъаракъ

гьаркьил бетлергъанасул гуреб батиясул буклунарогури. «Дагъистан» бихъизабе гьeб дурго гинал реклел телевизоралъ. Дуца гьeб гeмерал соназ, гeмерал сухъмахъаз гъуждузда баччана, биче гъанже хунжазул клал.

— Кюларо, бегуларо, — ян абуна нахъеги клиабилев министрас.
— Щиб жо Дагъистан, мугрул, глорал, иццал, ралъад? Халатал гласрабазул тарих...

Дир ракл географиялъул карта гуру, ялъуни дун Дагъистаналъул карта бахъулев гъечю. Дагъистан дие географиялъул глорхъабаздаса глатидаб буго. Дица гьeб пикрабаз киназго дунялалда балагъана.

Дагъистан! Дица гьелъул, историкас гладин, гласруялда хадуб гласру гъабун иргадулаб низамалда гуру бицунeб. Дир тeхъ учебник гуру. Дица вакал рек-рекула, цоцалъ журазарун жул гъабула.

Дагъистан! Гьeб киналго дагъистаниязе гламмаб цо буго. Амма жив-живасул буго жиндирго хасаб Дагъистан. Дирги буго дирго Дагъистан. Дида раглараб, дида лъараб, дида биччлараб, дида бихъараб, дица ургъараб, дица ахлараб, ахлулеб, дир гуреб лъилго гъечлеб, дун вохараб, дун пашманаб Дагъистан. Дида гладин рогъалил макъиль бихъичлеб, риккладал сапаразда цебе тламичлеб дир Дагъистан.

Блокноталдаса. Кисловодскиялда санаториялъул палатаялда хлалхьи гъабулел руклана ниж. Палатаялъул гордухъанги валагъун, щивасда бихъулаан клибетлераб даим глаздалаб Элбрус. Узбекас абуна:

— Цо-цо хъатикъ пулавалъул цлурал цо-цо гъудрулгун вачлунаго члун хутларав херав Бухариялъул чиясда релъуна Элбрус...

* * *

...Машгъурав Тагорил рокъоб Калькуттаялда дида бихъана кибниги дунялалда буклинчлеб, гъечлеб хланчил сурат. Дилъги буго дирго хлинч — цогиязулъ гъечлеб дирго Дагъистан. Гьелъ тeхъалда царги мухканлъиялъе «Дир Дагъистан» абун лъезе ккола.

«Дир Дагъистан» — гъедин хъвана дица тѣхъалъул жилдазда. Гъелдаса лъицаго инкар гъабичлѣ. Амма цойидасанго трибуналде бахана, борхун квергун, дир цияб щаклъи, цияб пикру — дир лъабабилев министр.

— «Дир Дагъистан», «дир мугърул», «дир глорал». Гъеб гемемер лъикл.

Гумруялъ чи общежитиялда тѣуваларо, рукъ ккун вахъинеги ккела. Дагъистан — «дир гъансито». Цѣа бакун бугищ гъеб гъастла? «Дир кини» — лъимер бугищ буцун дуца клѣклѣлеб киниялда? Киб бугеб идея, пикру? Дуда тѣхъалда лъураб цларалъулъ цлоробералги ран балагъаниги, бихъулѣб гъечлѣ идеяги пикруги. Буклине ккола цлар Дагъистаналъул къисмат, хасго гъелъул жакъасеб къо хъатиниб жаниб лъун бихъизабулѣб. Машгъурав, глкъилав Сулейманида гъеб лъалаан. Гъес абун: «Дун я лезгиязул, я Дагъистаналъул, я Кавказалъул поэт гуро, дун советияв поэт вуго. Дун гемемераб бечелъиялъул хважаин вуго». Мунилан абун... росу, магларуллъи, Дагъистанилан вуго. Гъенисанищ дунял байбихъулѣб? Кремлиялдасан гурищ? Киб бугеб идея?

Дуца ургъана лъел, киб бугеб ханжар? Дуца ургъун буго керен, киб бугеб рагли?

— Дуца ургъарал берал, баянаб идея гъечлѣни, жаниса чагъир цѣцлурал цлѣлбол гаразда релъуна, — ян глѣдовчлана, къвалакъ ккун киналалиго риццатал тѣхъалгун, члѣхлѣял цитаталгун дир лъабабилѣб пикруялъул министр. Гъев валагъана цогиязухъ, цо рагли гъезухъан бахъун бажарилареб глѣдин.

Блокноталдаса. Хунзахъ райкомалъул чуял хъихъулѣв вуклана Михаил абун цо чи. Хлѣкъикъияб эбелалъ къураб цлар гъесул Мухлѣмад буклана. Амма гъев граждѣн рагъазул замѣналда кивалиго риклѣлѣде ккун, гъелдаса нахъе, киназго Михаил абун цларги хисун, вуссана росулъе. Инсуца — Хлѣсаница гъедин вас вуссараб мехалъ, чи-гли тлѣса хъваравго, гъесда абун буго:

– Вай, дур эбел хвад. Дурго цларни хисун букла абе, дир цлар хисизеги ихтияр щиб «Григорьевич» абун...

Амма, кигланго эмен вагъаниги, гадамаз гьесда «Михаил Григорьевич» абун. Михаил Григорьевич клудияб лъаялзул бетлерган вуклинчю. Амма киназго цлакго партиялзулавилан абулаан. Цо нухалъ, Парани хъалаялда гьоркьохъеб школалда дун цлалулев мехалъ, гьенив вукларав нижер учителасе Хунзахъ райкомалъ, цо вацгаласул лъаларо, члужуялзул инсул лъаларо «происхождение» бахчунилан, выговор кун буго. Выговорги баччун, ракл унтун Хунзахъа рокъове вачлулев гьев Михаилгун цадахъ ккун вуго. Михаиллица гьесда абун буго:

– Выговор кун тезе бегулароан. Кинав коммунист мун кколев? Коммунистас, глунгутли бихъани, вацаздасан, члужуялдасан, живго инсудасан ва жиндаго тласан райкомалде хъвазе ккола.

– Вах!,— ан абун буго гьасухъги валагун учителас,— мунги цлакго партиялзулав раглула. Гьадаб Кылимерлер дуца гьанжелъаглан битлизабичлого кинглаги тараб? Дуда клалъан пайда гьечю,— ян гьев батияб нухалъ ун вуго.

— Мун киве? — ян ахлдон вуго Михаил.

— Кивехун унев мун ватаниги, дун глаксалда кколеб нухалъ унев вуго,— ян абун буго учителас.

— Дун коммунизмаялде унев ватани, мун глаксалда а,— ян абун буго Михаиллица,

— Коммунизмаялде мун унев ватани, дун гьенивеги дуда цадахъ вильлъинаро,— ян абун буго учителас.

Гьев рагда хвана. Михаиллил хабар дида рагличю.

* * *

Литератураялзулъ гемедал дандчлвала дида цлакго идеялзулал Михаилал.

Гьале цояс цо вехъасде хъвараб кочлодасан мухъал:

Машгъурав гиял вехъ, гучав Асланбек,
Гиял раче дуца коммунизмалде.

Яги цо райкомалде бачлараб гларзаялъул кесек:

«Дир члужуялъ «Краткий курс», киглан дица жигар бахъаниги, дагъ
цлалулеб буго. Гъарула райкомалда, гьелъие тарбия кьейилан».

Цо заманалъ Дагъистаналъул хъвадарухъабазул нуцлуда хъван
буклана:

«Марксизм-ленинизм лъиклаб куцалъ лъаларес гъаб нуцла
рагъуге!»

Абутлалиб Гъапуров, гьебги цлалун, рокъове нахъ вуссун вуго.

Гъадиназда клалъан пайда гъечло!

* * *

Дир пикрабазул лъабабилев министр глдовчларавго трибуналде
гледеглчлого, глдобе биччан бахана цойги пикру. Гьелъ абун:

Бициндал тлехъав лъала, вилъимдал рекъав лъала,

Дурго хараб геларин, хадуб дирги те базе.

Жибго-жибго биччани ябу чуги бергъуна,

Бегъиларищ дицаги дагъаб калам гъабизе?

Щиб жо тлехъалда лъолеб цлар? Гъеб буго гьелъул тлагъур. Идея
тларгъида гуреб буклулеб, тлагъур лъураб ботлролъ буклуна. Идея
лъималахъе кьолеб дахла гуро, гъеб тлехъалъул жилдазда гуреб, жаниб
буклине ккола. Бищун ахиралда абизе бегъулеб рагли, бищун себе абизе
кколари. Гъадинги нилъ гледеглула орденал рикъизеги орденал кьезеги.
Ханжар кьо ккечлого къватлибе бахъун щай лъалиниса?

Вас гъавураб мехалъ, гьесда цлар лъураб мехалъ, гьесул лъиклаб
члаголъи буклине, унти, глазаб глумруялъ гьесда лъангутлизе, гьесул
каранда сабаб бала. Амма сабаб бала бихъулареб, ретлараб парталалъ
бахчараб васасул каранда. Гъеб сабаб гладаб жо буго идея. Урбаялъул
ахада буклуна гъуинлъи.

Раклалда бугищ Бомбеялзул ах?! Гьелзул берцинлъи, беричлъи, кидого бечлалареб ах! Ахикъ ракъулъ къалбазда гъоркъ буклуна гьеб лъалъалеб даимаб хлор. Гьедин гъварилъуда буклуна идеяги.

Лъалищ Болгария?! Лилияна, бидул лъалклалги гъарулаго, партизаналъе араб ганчлазул глор. Нилъ гьел ганчлазда глордорчлана. Глурул гъаракъ ганчлазда гъоркъ гъварилъуда буклуна. Гьеле гьединаб, карачелал рихъулареб, хъуди раглулареб глор буго идея. Идея надалда хъван буклине кколаро.

— Гьеб щиб кколеб? — ан данде члана лъабабилев идеязул министр. — Дур хлисабалда тлад лъураб тлагърида чалма бухъаниги цлва баниги батлалъи гьечлебищха? Дур хлисабалда каранда базе баглараб орденги члеглаб хъанчги — бокъарабищ бегъулеб? Идея — гьеб пионераз горбода бараб баглараб галстук буго. Кинаб ишалъе хладурал ругелали бицун, гьез кверги борхула. Дур тлехъалзул мухъал кинаб ишалъе глорло хлалтлизе хладурал ругел? Идея байрахъ буго. Гьеб бахчизе бегъуларо, борхун кквезе ккола. Идея — гьеб Пикассол микки буго, Япониялзул ясалъ къотлулеб къункъра буго, моцлрода нилъеца хъвараб цлар буго.

— Гьелда инкар гъабурасул лъади чидает агиян абула дица,— ян вахъана пикрабазул клиабилев министр.— Амма дуда идея батлаго, Ватлан батлаго биччлулеб буго. Гьеб клиябго клийихъе борлъараб цого лълъар буго. Дуца абулеб буго мун я маглурулав, я дагъистанияв, я кавказияв гурун, мун советияв чи вугин. Дир хлисабалда, дун маглурулавги вуго, дагъистаниявги вуго, кавказиявги вуго, гьелдаго цадахъ советиявги вуго. Советаз, идеялъ дихъа дир мацл, дир миллат, дун вижараб бакл, дир Ватлан бахъуларо. Гьелзул глалсалда, гьеб кинабго тасдикъ гъабула, берцин гъабула, бечед гъабула, гучлъизе гъабула. Дир гьитлинаб Ватланалъ гьел клудиял идеяби тасдикъ гъарула, гьитлинаб лъел къатлраялъ клудияб бакъ глалдин, гьитлинаб клулалъ рагъулеб клудияб гъамас глалдин. Гьедин гуребани идеялъеги

Ватаналъеги голо гадамал цадахъ рагылароан. Дун дунялалде Дагыстаналъулги дирго идеязулги — киязго цадахъ витларав цого вакил вуго. (Работаю по совместительству, но вовсе не на общественных началах). Дуца абулеб буго дие дунял Кремлиялдасан байбихъулилан. Дица абулеб буго дие дунял дун гавураб, гытинаб лъар цебесан унеб магарул росуьланги, Кремлиялъул калгабахъанги киялъусанго байбихъулилан. Гьеб буго дир цумалъул киябго кваркьи, дир киябто бер, киябго гин, цоцадаса дица течеб дир цо кечI. Гьеб буго дир пандрил киябго чIва.

— Щайха гьедин батани, цого бохида вильиме хIисаб гьабураб? Киялъеги гаммаб цар, гахъалаб цIва гадин щай кенчIезабулареб?

* * *

Гьеб цар, гьеб цIва дица кибго балагъана. Балагъана философиялъул хIисабазул хIикматазул Индиялда. Цебесеб Дагыстан батана, жакъасеб батичIо, Гъанже Дагыстаналъул гъаракъ рикIаде рагулеб буго. Гьеб кьурабалъ дандерижиялъ гуребги кIудияб улкаялъул эфиралъги такрар гьабулеб буго.

Балагъана буддаязул храмаз цIураб кьолю кIиги даруяб лъим чвахулеб Непалалда. Гьеб жеги лъадаричIеб алмас гадин буго. Дагыстаналъул алмасалъ чанги цIер кьотIана.

Балагъана Африкаялда. Жеги тIубан кьватIибе бахъичIеб ханжар гадин буго. Балагъана Америкаялда, Канадаялда. Гьел царалги рекъоларо. Балагъана Англиялда, Испаниялда, Италиялда, Япониялда — кинабго дунялалда. Кибго батичIо, гьечIо.

Амма цо нухалъ январь моцIалъ дун щвана Дубровники абулеб Югославиялъул цIакъ хIикматаб шагъаралде. Кьурул сиязул гьабураб гадаб гьелъул кьватIал больабазда ялъуни кIкIалабазда рельлъона. НекIсиябгин гъанжисеб гъениб цолъун буго, цевесев партизанги гъанжесев студентги гадин. Цо-цо мина битIахъе нохъоян ккола.

Шагъар, Дербент гѣдин, гучаб, борхатаб хъалаялъул къедалъ къан буго сверун.

Дун, къурул сиязде вахунев гѣдин, къваридал къадазул болъабахъан чѣхѣиял къадазул бутѣрузде вахана. Гъел къадазул бутѣрузда цоцада аскѣоб, гъоркъоб манзилги тун, къурда эхетарал имамасул муридзабазул берал гѣдин, буклана кѣи-кѣи гордо. Гъел гордабахъан ралагъарал цере чѣарал гѣадамазул гѣебал мугъаз рахчун руклана. Гъезул гъуждуздасан балагъун бихъизе кѣлеб жо цѣакъго гъаримаб, гъадил рагѣад гѣадаб мукъсанаб буклана. Хадур гѣадамалги нахъе ун, гъеб гъитѣинаб гордухъан дие валагъизе щвараб мехалъ, дун гъакѣлан хутѣлана вохараб пашманлъиялъ, ялъуни пашманаб рохелалъ.

Гъитѣинаб гордухъан дида цебе январь моцѣалъ бакъукъ кенѣлеб буго беричаб, бечедаб, батѣи-батѣиял къеразул кѣудияб океан. Гъелъул карачелал руго къурабазда рагъулел. Гъел карачелабалъан лъедон унел руго нилъер росаби гѣадиал гуми. Гумузда руго гѣадамал. Дида хѣисаб гъабуна: гъединаб гуриш, дир Дагъистан, дурги къисмат бугебилан. Гѣемерал гѣасруаз гъаб дунялалъухъ хѣатѣазул малъаздаги чѣун, чияр гъуждуздасан балагъана мун. Ахирги гъитѣинаб гордухъан дуда гѣатѣидаб дунял бихъана. Гъеб дунялалде дурго чѣухѣигун, дурго гѣадатгун гѣамалгун, кечѣгун бачѣана мун.

Дагъистан! Батѣи-батѣиял поэтаз батѣи-батѣияб заманалъ, батѣи-батѣияб сипат-сурат гъабуна дур халкъазул къисматалъе. Машгъурав Махѣмудица цоцаде чвахулел, гъорлъе жураларел лъаралин, цоцаде щапулел, данде щоларел тѣугъдулилан абуна дур халкъазде. Гъанже мун лъарал цолъараб, дир къерал гѣемераб гѣор, дир берципал тѣугъдузул квацѣи — дир Дагъистан.

Мискинав Батирайица бокѣнилъе рехун тараб мискинасул сагулайилан абуна дуда. Цогияс, лъицаяли ракѣалда гъечѣо, ганчѣазул къвачѣаян абуна дуда.

Дир инсуца, гемемерал хъачагъаз хъамал гъабураб дур тарихги цIалун, гъекъолдухъабаз цоцахъе къолеб лълъарилан абуна дуда.

Дица жакъа дур кIудияб къисматалъул хIисабги гъабун, «кIудияб океаналде рагъараб гордо»,— ян хъвалеб буго дур каранда бараб сабабалда.

Гъедин лъолеб буго гъаб тIехъалъул цIар. Биччан те гъеб букIине тIокIцIар.

Лъала гъеб цIар цо Дагъистаналда гуребги, гъелъул гемемерал мадугъалзабаздаги гъудулзабаздаги лъезе бегъулеблъи. Риччан те, ракI гIахъалал цIар гIахъалаллъунги рукIине.

Гъелъуль гуро иш бугеб. Иш буго гъоб цIар лъицаго хIадурлъичIеб, дицаго балагъун, дидаго батараб букIиналъуль.

Гъедин бана тIаргъида цIва, Гъедин рекъезаруна пандрида чIваби. Гъедин хуна рукIклада кун. Гъедин тасдикъ гъабуна Женевалда дир пикрабаз гъоркъор лъолел суалал — «Повестка дня».

Блокноталдаса. Гемемерал миллатазул МахIачхъалаялда чанги батIиял хабал руго: гIурусазул, жугъутIазул, эрмениязул, дагъистаниязул ва гъ. ц. Цо-цо цIакъго партиялъулаз киналго активазда кIалъай гъабула, гъеб нилъер заманалда бегъулеб жо гурилан. Гъез бихъизабула «Дружба народов» абурал гIаммал хабал гъаризе. Гъаб ахираб заманалъ гIаммаб хобцин гъабун лъикIан руго гъал. «Цо хъизамалъул лъимал» абун цIарги лъун. Гъелдаги къокълъун чIечIого, цо гIоркъилас абуна: жиндир умумуз как балаанилан, жив коммунист, 1937 соналдаса нахъе КПССалъул член, гъел рукъарал хабалазулъе инарилан... Ва амма ана, гъарим...

* * *

Цо дир гъудул поэтас, Москваялда жиндирго рокъи ккарал руччабазул бицунеб мехалъ, кидого абула: «Огъ, йигей лъикIай гIадан, 1937 соналдаса нахъе КПССалъул член, — ан. — Партиялда гъечIезухъ дун валагъуларо»,

* * *

Блокноталдаса цоги хъвай-хъваглаял: Ракъа гъечлеб гъанал пайда буклунаро.

Бархъалисезул бищун лъиклал хъуби гъагил тинда руклуна, бищун ахадеглан.

Даранчаглаз бищун къиматаб бищун себе босеян себе баларо, кьо щвезеглан бахчун буклуна.

Пикру тлехъалъул чохъониб буклине ккола, чиясул ботрониб буклине ккола. Ботрониб пикру гъечлес тлехъалъул бутрузде бачуна гъеб. Гъединаб пикру релълъона Америкаялъул рекламаялда

Америкаялъул киноялда ялъуни тлахъазул жилдазда тлад щибго ретлараб жо гъечлел гъайбатал ясазул, васазул суратал цоцазда хурхун реклуна. Халгъабизеян жанир раккидал, гъениб щибго релълъараб жо батуларо. Хламулги къвариглун къадруги бокъунан абула гъедианал гладамазда магларулаз.

ГЪАБ ТІЕХЪ ХЪВАЛЕБ КЪАГИДА

Кидаго лъалиниб къижараб

ханжарги ханжар гуро.

Кидаго гъасда вегарав

бихъинчиги бихъинчи гуро.

Тлехъалда хъвай-хъваглай.

Рукллада кунали ххунин,

Кинаб чухъа букъилеб?

Чагрида чъабини ранин,

Кинаб бакъан бачинеб?

Гъале чода тикъва-маггал чъван рахъана. Гъеб къолона. Дир инсуда релъарав цо херав чияс, узденгалъуб хлетле лъезеглан гъебги ккун, дун реклинавуна. Гъитинай ясалъ дихъе цал бегъана. Лълъел

глеретіги ціун дир эбелалда релъарай магларулай, нух битлагейн данде
ячлана. Росдал цо гордухъ цо дир гъудулалъ чирахъ бакун тун бугоан,
гъаб канлъи клочонгейн, мун вуссинеглан гъаб свине жинца биччалароян.
Мугрузде нахъе дун тлерхъинеглан тлохде яхун чларай дир эбелги гор-
духъ бакараб чирахъги дида рихъулел руго. Цебехун буго глатидаб
дунял: цин цівабзасул, цин накіклазул ціураб зоб.

Лъалхъе, барти, лъалхъе,
Нахъ балагъе цо,
Нахъехун хутланин хирияб росу.
Бильлъа, барти, бильлъа,
Нахъ балагъун щай,
Нахъеги батила хирияб росу.

Кин, киве дун вилълъинев? Кин гъаб тлехъ хъвалеб?

Ратліца чийилан, чоца багдадурилан абула магларулаз. Дида
гъеб кици, кигланго берцинаб букланиги, битлараблъун бихъуларо.

Щайгурелъул ціркъил тіомалда гъорлъ гурелги, тіутіурал
хъурчулъги ратула чархида гъанжего-гъанже рекінарурал хунжрул
гладал бахларзал,

Щайгурелъул цо-цо цлакъ лъиклабин ккун тіасан балагъун
бищараб харбуз хъвалхъараб мехалъ, цо нухалъ гуро дица расги
букаричлеб гъванща хъасараб.

Щай гурелъул, чан нухалъ яс хъамизе араб мехалъ, тіад бараб
юргъаналъулъ жемун гъелъул эбел хъамун ятарай тіолохъабаз, ясилан
ккун. Дида абуна, цо унсоколосес эбелалъул эбелцин хъамун ятанин.
Щай гурелъул... бицинин нужее цо хабар... Халатаб гъечіелъул, бегъани
кіго. Цо нухалъ дун ахлун вуклана рикікладе росулъе берталъе. Лъабго
къоялъ росдал гъоціиб зурма къва-къвадана, къали, белъанхъана,
чагъана ахлана, аргъан къиркъидана, пандрида, тіармида бакънал
тіамуна, кванана, гъекъана, пуна, къабана. Къурабаз гъеб кинабго такрар

гъабуна. Гъениб росуго къурдана. Гъенив гемедав свердун, дир хлатлаздаса жеги хлур тлаглун гъечилан ккола цо-цо мехалъ.

Ахирги, лъабабилеб къоялъ, магъушас лъазабуна гъабсаглат бахларавги бахларайги къурдизе ругилан. Бахларай лъабго къоялъ букнида глoday клусун йиклана, казахазул антологиялъул жилдал гладаб члухлараб дарай-катаналъ гъумерги бахчун, гъайбатаб тлогъолаб симсал халатаб шалги ботIроде рехун.

Дие цебего бокъун буклана бахларалъул гъумер бихъизе. Гъале къурдизе яхъана, киналго тIаде рахъана. Гъелде тIохдасан кампет-гIарац бана. Черх гъелъул гъиргъизазул эпос «Манас» гладаб завалаб, залимаб буклана. Гъале бахларалъул гъурмадаса пардав борхана. Дун валагъана. Гъаб щиб жо? ТIубараб рузил рагIад йиго. Расги батIалъи гъечIо чурулъа бахъараб катида. Цояб бер Болъихъ, цояб бер Хунзахъ бугилан кколаан. Гъадингоги цоцадаса барщарал гIадин батIи-батIияб рахъалде ралагъарал гъезда гъоркъоб бижун буго мегIер гуреб, тIубараб къилимегIер. МагIарзукъалазул тлогъиб бакI, тIурун унеб чаниде ишан босараб тIункIил кIал гIадин буклана цояб рахъалде кIичIун. КIал, гъаюраб мехалъ, букIунцин батиларо. Килищ тункун бахъараб буго гъитIинаб. Гъурмаде гIеретI лъим тIуниги тIинкIцин гIодобе ккелароан, тIаде рахъиялъ басыналъ. ЦохIо бегъулеб жо нилъоги ногги буклана. Амма гъелъ хвасар гъабулеб букIинчIо бахларалъул сурукълъи.

Бахларалъ пардав борхун хадуб гурони бертадул рохалилъа нахъе инчIо дун.

Пардав борхун балагъизе ккола тIехъалъухъги.

Гъеб пардавалъул бицунаго дида раклалдещвана цойги хабар.

Цо сон буклана, кинаб сон букларабали раклалда гъечIо, магIарул руччабаздехун лъикI балагъиялъул иш цIакъго борхизабун ккураб. Лъадуда кIалъазе росал хIинкъараб. Гъей йиччани вачун райкомалдегун воркъулеб, жалго райкомалги гIадлу тамах гъабулеб бугилан выговораз

цїураб, бихьинчи гїеретїги босун лъетїе унев гьечїлан гїайибал гьарулеб, гїачи руччабаз гурони речїчїизе бегьулин абулеб.

Гьеле гьєб соналъ цо милициясда Махїачхъалаялъул базаралда даран гьабулеб, пардав тїад бигъараб, цо гїер гїанасеб рижи бихьун буго. Цин тун буго чїужугїаданалда кїалъан лъикї гурин. Кїиабилеб нухалъ тун буго тїокїалъ йихьугеян лъазеги гьабун. Лъабабилеб нухалъ гьукъараб даран гьабулей ятарай гїаданалъул гьес кинабго бича-хисулеб жо бахьун буго, жинда хадуї йилълъайилан гьелдаги абун. Мискинай чїужугїаданалъе. гьабулеб зулму бихьизе балагьеян гїодулаго, ахїдолаго щун йїго гьей милициялде. Милициялъул начальникасул, балагьїдал, цо цїакъго чїахїиял хьїтазда — чакмабазда бер чїван буго. Гьаб жо иццул лъар батїзе гьечїин щаклъарав начальникасда. гьурмадаса пардавги борхун балагьїдал, живго гьалил гул гїадав вухъ-вухъарав, кьурда бижараб хїет гїадал михъазул бихьинчи ватун вуго, хьуцїилъан кьверкъ гїадин балагъарав.

Цо-цо форма гьадиаб инжїтаб дараналъе гїологи хїалтїїзабула гьунарги, лебаллъїги, чїухїїги дагьал художниказ.

Блокноталдаса: Дагьїстаналда гьабсагїат цебе букїараб миллияб форма — ретїел цїияб гїелалъ гїодобе рехун хисулеб буго. Гьєб ратїлилъ ансамблеялда артистал гурони, кьанагїатги чагїи хьвадулел гьечїо. Цо-цо росабалъ бертадул кьояз дандчївала гьел. Амма цояз цо балагьун ретїун, цогїязул рее гьечїого, гьєб форма лъугїулеб буго, Гьедиаб сурат буго цо-цо поэтазул.

Дир рахъалъ абунї: дица кучїдузулъ миллияб форма бахъиларо, инсул чухъа бахъаниги. Дун вуго жакъасеб кьо. Дир кечї буго азарго сон. Азарго соналъул форма букїине ккола гьелда.

* * *

Гьединал мисалал нус-нус ратїла. Амма гьадинан некїого цїураб гїертїинїбе гїемераб лъим тїеялъул гамчїидаса тїотїоегїанги пайда букїинаро. Вакъараб мехалъ, бухари-тїагьур кигїан базабунїги, кеп

буклунаро. Киглан берцинаб гьабуниги буртинадул хонжроца глака-оц яги чахъуни щиб, гланклудал тинчџин хъун бажаруларо. Ясиклабазул бертин гьабунилан, лъимал гьаруларо. Лъималазе хлулиялъ гьабудеб сунат буклунаро. Гьеб буго хилла.

Дица дир цалдохъанасе хилла гьабиларо. Ансамблалда артистаз гладин, къачлараб лъелалда жаниб цулал ханжар лъеларо.

Амма букланиги, хонжроца лъелалъе баркала къун буго, мун букинчлебани, жинда неклого къаву чвалаанилан.

Бахарчиясул чол горбода лъадуца гвермендо бан буго, чабхъадаса росулъе сайгъаталгун нух битлун вуссараб мехалъ.

Гьунар гьечлеб мацӀ бегӀераб пикруялъеги гьагаб бацӀ буго.

Лъиклаб гьокоги, гьалагал нухаздасан бачани, ахаде кӀклалахъе гирун уна.

Европаялъул костюмалда Кавказалъул ханжар борчарав, балагъе гьосухъан, лъималазги вихъизавула.

Чода хӀамил тӀенкел тӀамуларо, хӀамида чол къили лъоларо.

Шагил буртаби гьаруларо, буртинадул хъубиги руклунаро.

Лъиклаб кечӀ квешаб бакъаналъ, мукъулукъги ккун, гъанкъула. Бигъаго хъварал асарал цӀализе захӀмалъула, захӀматго хъварал асарал цӀализе бигъалъула. Квешав ратӀлил устарас лъиклаб ххамги, партал букъулаго, хвезабула. Гьунаралда рекларас бархъалисесул чу киналго нахъа тун себе бачун буго ва гьелъул горбода гор бан буго.

Бархъалисесул чу. Жиндирго гьаримаб чода шагил хъубиги лъун, магларул росулъе щун вуго бархъалисев. Гьеб къоялъ росдал майданалда тӀолго магларухъан рищун рачларал рекларал ракларун руклун руго чуял риччай гьарудеб къецакъул байрамалде. Чуялгиха кинабго тӀалъиялда машгьурал руклун руго. Жидерго къачларал, чӀухларал айгьираз ракӀ гьурал гланчӀал гӀолохъаби, бархъалисев ваккаравго, гьесие махсара гьабун, гьесда релъанхъизе лъугъун руго.

— Гьаб дур хӀамаги биччан лъикӀ гурищ бекеризе?!

— Баче-баче! Нижеразул нагагь тлухъби рортани, гьел рищизеглаги буклинин.

Цоял гъа-гъаян, цоял гъу-гъуян гьесда глемерал релъун руго магларулал.

Бахъанила бархъалисесул ццин, гъагъалги рахъун, гьев чоде ваханила, киналго ралагъарал, цоял хликмат гъарун, цогиял тлад релъанхъулелги тун, гьесул чоцаги гьесги рекерилалде квачида члун расандулел айгъиразда асклоб бакі ккурабила. Цо, клиго, лъабго — риччан танила чуюл. Цо свери, клиго свери, лъабго свери... Бищун нахъа буго бархъалисесул чу. Балагъухъе гьев гледеглулевги гъечіо цогидал гладин. Релъанхъулел руго гладамал. Ункъо свери... Щуго свери... Цере гледеглун рачлунел рукларал чуюл глетлуд реціцізе лъугъана, гъезул хъалбал рекларазул бохдуз, бутлрул тилаца рухулел руклана.. Амма чуюл тладеяддаса тладе сваквалел, хинцлъулел руклана. Анкъабилеб свери, микъабилеб свери... Бана бархъалисес жиндирго чода цлал — гъеб цо тун, клиго тун, лъабго тун, анцлбилеб, ахираб сверуда, киналго чуыздасаги бергъун, бищун себе бачлун буго члчлалде. Гъедин глемераб ккола глумруялдаги литератураялдаги.

Маглісес абун буго: вазуневги вазунаревги чи чабхидасан ваккаравго лъалилан.

Кубачияс абун буго: меседги месед гурын, устарасул кверал меседил гъечіони.

Гъадингояб хлатлуги хликматал хъуби гъарула бархъалисез.

Бищунго глادتиял раглабаздасанги глажаибаб кечі гъабизе бегъула.

Къвариглуна махщел.

Клудияб глумруялзулги глемерал нухазулги материал буго дихъ. Кин дица гъеб данде бачинеб? Кин мулрузул глемерал лъимал авлахъалда цо рахънисан рачинел? Кин дица хъвалеб? Форма, къагліда?

Дир вуго цо гьудул — дагъистанияв, цлакь дагъистаниязда гьоркьоб къанаглатаб глал бугев. Гьес киве кканиги, члечлого члужу еццула. Гьеб сабаблун гьесда цар лун буго «цлакьго културияв дагъистанияв» абун.

Литератураялун рахалъ къацандулеб мехалъ, гьес цо нухалъ абун:

— Дида литература дагъ лъала, амма дир Зинада гьел литературиял мазгьабал, методал, школал азаргоялдасаги цлклкун лъала: символистал, футуристал, имажинистал, романтикал, реалистал...

Дун щуго соналъ я цветлурав вуклнчлого, я тлукъби рищув вуклнчлого, цлалана литинституталда. Дида Зинадаган глемер гьеб гелму лъаларо. Дица тлехъ хъвалеб мехалъ, кидого гьелун пикруги гьабуларо. Дие рокьулелги рокьуларелги литературиял школал гьечло, рокьулелги рокьуларелги хъвадарухъаби — устарзаби руго.

Блокноталдаса: Литературияб институталде лъугъунев цо магларуласда, экзамен босулеб мехалъ, профессорас гьикун буго:

— Кинаб батлалъи бугеб реализмалда ва романтизмалда гьоркьоб?

Гьес жаваб гьабун буго:

— Реализм — гьеб буго цлумалда цлум бугилан аби, романтизм ккола хлелеко цлудул борхалъиялде бахинаби...

Велъизеги велун, профессорас гьесие зачет лун буго.

Дицаги гьаб тлехалда чуялда чуйилан, хламида хламайилан, хлелкида хлелекоюн абила.

* * *

Машгъурав Тагорил вуклана Тагоридаса гунаралун рахалъ нахъе ккечлев вац. Гьев вуклана Бенгалиялун литературияб школалъе мутлгав, гьель малъухъе, ахлухъе хлалтлув. Тагор живго вуклана

школа. Гьес жинцаго ургъана жиндиего дунялалда гьечлеб, буклинчлеб хлинчл.

Щивасул буклине ккола жиндирго хлинчл, жинцаго бетлер лъолеб къандалъо, жинцаго цла бакунеб гъансито.

Чияр чода рекларав хекко гъоркъе вортула. Чияр пикраби чияе те.

Дица гъаб тлехъ хъвалелде гьелъие голо цониги тлехъ цлаличло. Цаларазулги щибго хлисаб гъабичло. Дида кверщел гъабуна дир пикрабаз, хиялаз, раклалдещвез, дида бихъаралъ, дица ургъаралъ, дида рагларалъ, дие бокъаралъ, дие рихаралъ. Гъаб тлехъ — дун живго вуго.

Дун щив? — Магларулав. Дица гъеб бихъизабизе ккола. Дун магларулав вуклин, дир рукъ магларул рукъ буклин, дир ракъ магларул ракъ буклин, дир мацл магларул мацл буклин лъазабизе ккола дица гъаб тлехъ цлалулезда.

Литература релълъона клудияб пандрида, хъвадарухъаби — гьелда рарал члвабзазда. Щибаб члваялъул буклуна жиндирго гъаракъ.

Клиго члва буго цебесеб магларул пандрида. Жинца лъабабилеб члва банилан абуна дир инсуца. Диеги бокъун буго гъеб гъайбатаб пандрида дирго хасаб члва базе.

Цо-цо сихлирав чанахъанас глдин, чундулги базаралдаса росун, росулъ рохъор ккунилан дица рецц гъабиларо диего.

Цо чанахъанасда цониги клклалахъ клудияб чан батанилан, раглани, голохъанал чанахъаби киналго гъенире рортула. Гъеб заманалъ хлалбихъи бугев чанахъанас батлияб баклалда ккола дагъабги клудияб чан. Цинги голохъаби гъениреги рортула. Йохъ, гьел чанахъаби гуро, чияр гудраздаса биклизе жо бокъарал руго. Гъедин руклуна цо-цо хъвадарухъабиги.

Дир чан Дагъистаналда, магларухъ буго.

Руго цо-цоял лъади ячараб мехалъ якъадалда эбелиланги абун, эбел клочон тарал, хланчлаца глдин хинаб бакл бихъун ватлан хисулел.

Хъвадарухъабазул гьелдаса сурукъаб щибго гьечӀо. Эбелги йокъе, якъадги хиралъе. Бокъани якъадалдаги эбелалдаги — кӀияздаго эбелиланги абе. Амма ралъдалъе щунилан лъаралда гӀадин жибго чвахараб борхатаб мугӀрул иццул бетӀер кӀочонге.

Гьелъул магӀна кколаро дун магӀарул кӀкӀалахъ хутӀизе вугин, магӀарул литературалялъул хӀалбихъи дие гӀезе бугин абураб. Нилъер соназ магӀарулаеул гӀумруялъулги, хабзалазулгн, ганазулги гӀорхъаби гӀатӀилъана. Нухалги пикрабиги рорхалъана, халалъана. Дица дунялалда цебе цо магӀаруллъиялъе, цо Дагъистаналъе гӀоло гуребги, кинабго гӀаламалъе гӀоло жаваб къезе ккола.

Дида бицана: Дун гъавун гъоркъоб мех балелдего дир росулъа Гъарадерихъе цо-кӀиги соналъ хъулухъалъ ун руго дир эбелги-эменги. Инсул чода нахъа рухъарал хулжазул цо гӀагалъуб букӀун буго квен-тӀех, тӀахъал, нартал, цойги къваригӀараб къайи-къоно. Цогияб гӀагалъусан баккун букӀун буго бусада жанисан хӀанчӀил гӀадин, дир гъитӀинаб бетӀер.

Гъеб сапаралда захӀматто унтун йиги дир мискинай эбел. Дие керен къун буго лъимер хварай пуланай Гъарадерихъа чӀужуялъ — дир рахъдал эбелалъ.

КӀиги эбелалъе кидого бецӀун лъугӀулареб налъулав вуго дун дир гӀумруялъе гӀоло. Цояй эбел — дун гъаюрай, дир тӀоцебесеб кини кӀибикӀарай, кӀиабилей эбел — дие керен къурай, гӀумруялъул нухда дун тӀовитӀарай. ЛъугӀиларо кӀиязего бугеб дир баркалаялъул, мутӀигӀлъиялъул хӀайранлъи.

* * *

КӀиги эбел йиги дир гӀумруялъул, дир халкъалъул, дир тӀахъазул, дир къисматалъул. ТӀоцеесей эбел — дир гӀазизаб магӀаруллъи, дир хирияб Дагъистаналъул ракъ. Гъанив гъавуна дун, гъаниб лъана мацӀ, кечӀ, чадил тӀагӀам. Гъазул хурдузги лъимазги лъикӀлъизавуна киналго унтабаздаса. Харидаги лъедаги лъикӀлъизабизе кӀолареб унти гъечӀин абула магӀарулаз.

Киабилей эбел — дир клудияб дуниял, Совет улка, Россия, Москва. Гьелъ хьихъана, куцана, куркъбал гъуна.

Кияйго эбелалъе налъулав вуго даим дунги дир кучлудлги.

Дир рокъоб къеда Махлмудилги Пушкинилги суратал цого тлансаялдаса ралагъун руго. Блокил томиказул тланчазда гьоркъоб чанцлул бичлараб дир магларул тегъ! Кияйго эбел — дир киябго кваркъи, дир киябго бер, дир киябго кечл, дир ботлрода бахъулеб, дир глундул ккураб киябго квер. Гьел киялго гьечлони, гьечло жакъасеб хъвадарухъанусул асар. Кияйго эбелалъул лъимерилан абула дица гъаб тлехалда. Кияйго эбелалъ балеб буго дир пандрида гъаб члва.

Кияйго эбелалъул гъуждузде вахун бихъана дида гьитлинг бихъизе рес гьечлеб. Гъанжеги, киве щваниги, гъезул гъуждуздеги вахун, валагъулев вуго дун дир дунялалъухъ,

Дир хириял умумузул гъуждул, нужеца вачана дун киналго дир клчл-клчларал нухаздасан, ракъалдасан, зодисан, ралъдал глатилъабаздасан, Кияйго эбелалъе налъулав вуго дун, киябго кваркъиялъе цлум глдин.

Сонал анаглан глдамал, батл-батлиял биял журарал мулатал глдин, рижулел руго. Мулатал руклуна гъунар бугел, берцинал, сахал. Дида бихъана Африкаялда, Америкаялда, Азияда гъез кучлдул ахлулеб куц, гьел къурдулеб куц. Гъаб заманалъ нилъер ракъги, нилъер поэзияги мулаткабазда релълъуна. Биччанте гъеб глемерал къерал, биял ругеб, гьаркъал ругеб буклине. Чеглерав инсул ва хъахлай эбелалъул лъимал глдин хъвадизе. Эбелги нилъее хирияй, эменги нилъер хлурматав, эбелги нилъер гъайбатай, эменги нилъер лебалав!

Цере магларулазул унтарал сах гъаризе, лъукъаразул ругънал регъезе жидерго халкъиял дараби руклана. Гъез абулаан хурдуцаги лъадацаги лъиклъизабулареб унти гьечлилан. Гьел гуро, хинлъилаго къарияб чахъдал тлехъ тлад жемичлони бетлер лъиклълуларин, сихлларал местлераз глемер бицунел дараби.

Руклана маґларухъ жидерго дараби: киналго раґъазул ругънал седарал, ґлүмруялъ, хіалбихъиялъ малъарал. Дир эмен захілатго унтарав мехалъ, Кремлиялъул больницаялда ґес цо нухалъ абун буго, БуцІулдерил парсиса ґытІинаб иццул лъималъ жив лъикІ лъикІлъилаанилан. Ґеб лъим инсуе бачІана. Ґесул даґаб мадар букІана, амма ґев лъикІлъичІо. Нилъер заманалъ миллиял халкъиял дараби ґоларо, халкъазда ґоркъосел ґаммал, ґелмиял дарабиги къваригІуна.

Ґеедин букІуна литератураги — харбалги, къисабиги, кучІдулги. Жакъа бищунго себе къваригІуна ґелъие ґураб ракъ, халкъ, мацІ. Ґебги даґаб буго. Ґорхъаби ґатилъун руго. Нилъ дунялалъулго адабияталъул ирсалъул бетІерґаби руго. Ґелъин маґларулаз вачІунев ґоболасда абубеб:

Сапаралъ унелъул тіоцебе чияс
Цадахъ чед босула, чаґир босула,—
Нуха ґалмаґ ккани, ґевгун ґекъезе,
Ракъул чапар щвани, нахъе хъамизе.
МугІрузде вачІунев, хирияв ґобол,
Ґел тіаґламал дуда цадахъ росуге,—
Чед бежун къела дуй мугІрул чІужуялъ,
ЧІаґІдал хъуби цІела дуй маґларулаз.

Сапаралъ унелъул кидого чияс
Черхалда борчуна лебалаб яраґ —
Тушман данде чІвани, хІадур вукІине,
ХІинкъи данде ккани, нахъе хъамизе.
МугІрузде вачІунев, хирияв ґобол,
Борчунге черхалда чарамул яраґ,—
Яраґ цІакъ рекІараб маґларулазул,
Дуе хІажалъигун даим хІадураб.

Сапаралъ унелъул чІаґояв чияс
КечІ босула цадахъ чІалґунгутІизе, —

Гьалмагъ ватичіони, гьалмагъ хисизе,
Гьалмагъ ватанани, цадахъ ахлизе.
Мугірузде вачіунев, хирияв гьобол,
Кучідул гіемер руго кижер мугірузда;
Амма букіаниги ракі гіорціуларо,—
Кучідул цадахъ росе дуца мугірузде.

Хъвадарухъан тохтир ватани, гьесухъ рукине ккола киналго дараби. Хъвадарухъан сапаралъ вахъани, гьес цадахъ росе киналго халкъазул асарал. Цояз гьев нухда регіла, цоял гьесде дандчівала.

Бищунго беціал соназ, беціаб Къелеб росулъ руччаби, кіалъалев чиясда гьумер бихъунгутіизе, мугъги рехун, гіенеккулаан лекторасухъ, докладчаглазухъ. Амма кочіохъан киса вачіаниги, гьесдехун гьумер буссун гіенеккизе кколаан, тіадежоялъе гьезие изну букіана «почалъул чемоданал гіадал чахтіал» рорхизе, «базаркъотіноб чівараб чадир гіадаб чінчлу» рагъизе.

Дица бицунеб хабар такрар гьабизе как гуро, мухіканлъиялъе эбелалда Мола Насрудиница гіадин махх балеви гуро. Амма кіго-лъабго рагіялдалъун дица бицаралъул цо хіасилаб пикру, баян кьезе бокъун буго,

Дида кидого кіочонаро, эбелалъ кинидахъ ахіараб кечі. Гьеб буго дир кечі, дир кини, дида бетіер лъолеб къандалъо, дун рекіараб чу, дица лъим гьекъолеб ицц, дие кіочонареб канлъи гьабураб дир гъансито. Амма дун рохъохъирш гуро. Сонал раниги, эбелалъул керен течіев гогъав Мухіума гуро. Гьединазда, оц гіуниги, гіолохъанин абула.

* * *

Гьаб тіехъалъул хіакъалъулъ:

Гьаб тіехъалъул хіакъалъулъ анкеталда дида гьикъани, дица гьадинал жавабал кьела:

Ціар: Дир Дагъистан.

Псевдоним: Кіудияб дунялалде рагъараб гьитіинаб горду.

Гьавураб сон: 1966—1967

Миллат, маці: магіарул

Гражданлъи: СССР

Порхъаби тун къватіиб гіагарлъи бугищ? — Миллион.

Киб: киналго континентазда.

Инсул цлар: къоял, хъахлал къоял.

Эбелалъул цлар: чіегіерал сардал.

Партийность: партиялъулаб буго, хъвараб къоялдаса нахъе
КПССалъул чл.

Ришиялда гіахъаллъанищ: гіахъаллъизе хъул буго.

Рагъда букіанищ: рекъел гъечіеб рагъда даим букіана.

Шапакъатал, баркалаял: жибго букіине бокъун буго
шапакъатлъун, шапакъаталдасаги инкар гъабуларо.

Кинал маціал лъалел: лъикі лъала магіарул, дагъ-дагъ лъала
цогиял.

Лъай: 40 соналъ ціалана.

Кив ціаларав: мугірузда, институтазда, рагъда, хутив.

Судалде кканищ: гіемерав ккана.

Гилла.....

* * *

Гъале дир тіехъалъул анкета. Амма анкетазул хъулухъчагі
хъулухъалъе кидого гуро лъикіал рукіунел. Чанги гіелму ціаларав
гіабдал вихъана дида.

Бищунго кідияб гіелму щиб? Гіакълу. Бищунго кідияб гіакълу
щиб? Гъунар. Къваригіуна гъунар-махщел.

Анкеталъ гуккізе рукіине бегъуларо. Анкеталда релъараб
гъунарги букіине ккола. Пушкиналги Махімудалги рукіине ккола. Месед
бугеб гіоларо, меседил кверал рукіине кколин абун буго кубачияз. Рачіа
дихъе киналго гъалбал, рачіа дихъе киналго кучідул, рачіа яцал гіадин,
вацал гіадин.

Цебе, батияб миллаталъул гIаданги хадуь гъаюн Хунзахъе чи ваккани, гъесда магIарулаз гIайиб гъабулаан. Гъанже магIарулал ругъунлъун руго гъелде. Гъез Петраркал сонеталги Гейнел сариналги жидерго гIагарал, ругъунал кучIдул гIадин къабул гъарула. ГIицIго рокьи ккезе ккола. Рокьи ккечIого гъабураб ригъин буго рогъояб.

БатIи-батиял къерал ругогIан тIугъдузул квацIи берцинаб букIуна. ЦIваби гIемерлъанагIан зоб гвангъараб букIуна. Къерал гIемерлъиялъ ралъад кенчIола.

Дида Африкаялда бихъана цо хIикматаб тIегъ. Щибаб тIанхил хасаб къер, хасаб махI, хасаб цIар бугоан. Гъеб тIегъалда релълъараб букIина дир магIарул тIехъ. Гъеб тIехъ гъабизе дир буго кинабго тIагIел: тема, мацI, гIумру, хасият, суратал, бакънал, гIелму, гIадамал, тарих, сюжет ва гъ. ц.

Буго месед, меседил кверал ругони.

Щибха дица гъабилеб дир пандрил чIвабзазул гъаркъал гIемерлъизе, бечелъизе, берцинлъизе, щулалъизе, нусабго рахъалъ рекъон ккезе, ункъабго бокIон ккун кIобокIизе? Кин нуже кододобе къун ахIилеб, бицинеб? Кинан бицараб рагIизабилеб, бичIчIизабилеб, бихъизабилеб, бухIизабилеб, хIалтIизабилеб?

МАЦІ

Гъаниб бегараб лъимер

Лъабго рагIи абичIеб.

Лъабазарго абила

ГIедалго гъас ракъалда.

Киниялда хъвай-хъвагIай

МацI лъачIого гъабичIо гъаб дуниял.

РагIи букIинчIебани, дунял гъадинаб букIинароан.

МацI лъачIого кечI гъаби, лъим лъачIого, гIорулъе лъугъин буго.

Цо-цояз мацI букарун хъвала кучIдул.

Гъезул маці релъљуна къвачінибе бараб ціулакьоаяљул хъуялда. Гъезда дунялалда щиб лъугъунѐб бугебали бихъуларо, рагъуларо, лъаларо. Бералги глундулги кліго ругелъул, кІалъалалде цин себе балагъизеги гленеккизеги ккола. Ца таралъ меглер толелъул, маці рекледа ччвичІого, авлахъалде квелъ бахъун биччан тезе бегъуларо. ГІакІа ккезе бегъула.

РагІи — гъѐб буго магІна, нагІана, барки, пикру, унти, сурат, берцинлъи, бакъан, гъаракъ. РагІи — гъѐб буго тІехъ.

Дунял гъабилалде, дида рагІана,
РагІи букІанила себе абулеб:
Я амру лъаларо, я гъа лъаларо,
Я гъари лъаларо, я как лъаларо.

Гъаб бидулъ босараб, ругъназул ціураб
Дунял ціунулеб рагІи анищ цо,—
Жибго амру гІадаб, жибго гъа гІадаб,
Жибго гъари гІадаб, жибго как гІадаб.

Цо дир гъалмагъас абунa, жиндир рагІуе хважаин жив вугила, бокъани кквелила къураб рагІи, бокъани хвезе теліла.

Щивав чи жиндир рагІабазул бетІергъанлъун вукІине ккола. Кліго батІияб гъаялъул цо хважаинлъун хъвадарухъан вукІине бегъуларо. Гъа кліго букІунаро, цо букІуна. ГІемер гъедула цІогъорги, гъерсихъанги.

Гъаб тІехъ тІимугъ батани, дица гъѐб букъулеб буго магІарул маціалъул куназ. Гъаб тІехъ тІанса батани, дица гъѐб бессулеб буго магІарул маціалъул куназ. Цо кидаяліго гъаб маціалъ эркенлъиגי, чилъиגי, гъудуллъиגי, гІумруги цохІо магІнаялъул рагІабилъун рукІана. Амма гъаб гъитІинаб халкъалъул маці мискинаб бугилан цогідаз абизе те. Гъаб маці дие бечедаб, хирияб буго. Гъаб маціалъ загъир гъабула дица дир пикру, рекІел асар, рокъи, ццин...

Дагъистаналда руго лакал абураб гъитІинаб миллат. Гъезул маціалъ кІалъала 50 азарго чи. Гъай-гъай, гъѐб тарих мухІканаб гъечІо,

гъезда гъорлъ жеги маці лъаларел лъималги, лъараб кӀочон тарал цо-цо тухъулабиги руго. Гъеб халкъалъул чагӀи дагъал ругониги, дунялалда кирго дандчӀвазе бегъула. Кверда махщел бугел, тӀаргъазул, хъитазул, пахъул, гӀарцул, кочӀол устарзаби, мискинлъиялъ, къварилъиялъ дунял сверизе тӀамуна. Харбуз хъвалхъани, гъелда жанисанги тумав кӀанцӀун вачӀунилан абула дагъистанияз. Сапаралъ унев васасда лаказул цо эбелалъ абун буго:

— Доба шагъаразда кӀудияб гъадриниса гъудги бегъун, чурпа хулеб мехалъ, халгъабе, дир вас, гъелда гъорлъ нилъер чиго гъечӀищали.

Бицуна: Москвалда лъаларо, Парижалда лъаларо тирулаго цо лакасда вихъун вуго Дагъистаналъул формаялъул, гӀагараб бакӀалъул махӀ-хасияталъул чи. Вохун гъесда аскӀовеги вачӀун, гъав кӀалъазе лъугъун вуго. КӀалъан вуго лак мацӀалда,— дандияс жаваб къун гъечӀо. КӀалъан вуго гӀурус мацӀалда, гъалмагъ гӀенеккун чӀун вуго. КӀалъан вуго турк мацӀалда, гъес бетӀер хъвагӀун буго. КӀалъан вуго лъарагӀ, лезги, гӀараб... гӀемерал мацӀазда. Гъев вуцӀцӀухӀун чӀун вуго. Ахирги лакав, гъасул пайда гъечӀилан, хъул къотӀун нахъе унеб мехалъ, дандияс гъикъун буго:

— МагӀарул мацӀ лъаларищ дуда?

Лакас абун буго лъаларин.

— Огъ, щибго жо лъалареб варани,— ян абун буго гъев лакасда жиндаго батӀияб мацӀ лъаларев магӀарулас.

Дун гъедин абулев гуро, дие киналго мацӀал, киналго цӀваби хириял руго. Амма щивасул жиндирго мацӀги жиндирго цӀваги буго. Дир мацӀ — гъеб магӀарул мацӀ буго. Гъеб дие бокъула. Бокъула гъитӀинаб халкъалъул гӀагараб мацӀ. ТӀинал мугӀруздаги месед-якъут батулилан абулел геологазда дун божула.

ГӀадамазе жидерго мацӀ хирияб бугин абураб жо ккола эбел-инсуе лъималги, лъималазе эбел-зменги хириял ругин абураб гӀадаб жо.

— Я, бетлергъан аллагъ, эбелалъул маці лъагеги дур лъималазда,
— ян хъандон йиги цо магларулай цойгиялде.

— Дур турцузда лъарабги кӀочон таги, — ян абун буго гьелда цогиялъ...

Блокноталдаса: Дица «Магларулай» абураб пьеса хъвалеб мехалъ, дие къваригӀун букӀана цо ццидалай гӀаданалъул кӀалдиб лъезе хъандей-нагӀана. Лъалей гӀаданалъ, лъалел чагӀаз гъединая гӀадан йигеб бакӀги бицун цо пуланаб къоялъ дица магларул росулъ гьелда гъоболлӀи бана ва дирго мурад бицана. Гьелъ абуна:

— Вай, дур маці бахъаяв, вай дуда гъудулалъул цӀар кӀочаяв, вай къваригӀелалъ витӀарасда дуда абураб гӀаксалда бичӀчӀаяв, сапаралдаса вуссарав росулъе щолелъул салам къезе кӀочон таяв, кӀалдиса цабиги рортун пештӀелев хутӀаяв!.. КъварилъичӀого дун кин гӀодилей, йохичӀого кин елъилей, чи хвечӀого гъабулеб магӀу щиб букӀунеб? Ццинго бахъинчӀеб нагӀана-хъамиги кинаб дица дуге гъабулеб?

Гъеб хъамиги нагӀанаги дие гӀун бугин, баркалаян абун, дун нахъе вильлъана. Ццинго бахъинчӀого, гъадин хъандарай магларулалъ, ццин бахъун хадуб щибдай хъвагӀилаан.

*   *   *

Магларул хъандеязулги нагӀанабазулги тӀехъ гъабун, гъеб цӀалулел, цӀуне гъениб бугеб бегӀераб цциналдаса: цояз рухула, цояз къотӀула, молотӀа лъола, хабада заз бижула, берал гъадринире рортула, бутӀрул кӀкӀалахъа эхере гирун ганчӀалъ рилула. Киналго хъандеязулъ, рагӀабазулъ гӀадехун рехсараб нагӀана, нагӀанабазул нагӀаналъун рикӀкӀуна. Гъединал нагӀанаби жиб-жиб росулъ жинди-жиндир руги. Гъале гъездасан цояб:

— Я аллагъ, маці малълъизе чи тӀагӀун хутӀаги дур лъимал,— ан абун буго цоялъ.

— Малълъараб босизе чи тӀагӀун хутӀаги дуралги,— ян данде жаваб кӀун буго цогидалъ.

Цо мисал: Парижалда дида дандчівана Дагъистаналдаса цо художник. Революция ккун цодагъал сонал аралго, гъев Италиялде цІализе витІун вуго. ЦІалун вахъаравго, гъунар бугев художник, цо италияйги ячун, гъенивго чІун вуго. Бакъараб, къваридаб ВатІаналъул цІиял законазда рекъечІого къватІисел улкабазул тахшагъаразда тирулев хутІун вуго. Дида рихъана гъесул хІикматал къватІир рарал соназул пашманал хІасилал. Гъел суратазда «Хирияб ватІаналъухъ рекІел чІалгІен» абураб цІар лъун буго. Цо сураталда йиги жиндирго италияй: магІарул миллияб, некІсияб парталалъулъ, гъоцІдерил гІеретІги гъежда лъун, иццухъ лъел цІолей, пашманго гъелда сверун буго росу, гІазда мегІер, къурабазда накІІал.

Цоги сурат буго, ганчлалъ бижараб беглераб зазидаги члун, кечл ахлулеб хланчил, рукъалъул гордохъан къваридго гъеб хланчлхъ ялагъарай магларул члужугладаналъул. Гъеб сурат цебегосеб магларул кици раклалдешун гъабураб бугилан бицана художникас. Кинаб кичиян гъикъана дица.

— Щайха мун ватланалде нахъ вуссунарев? — ан гыкъана дица.

49

...Парижалдаса вуссарав мехалъ дица гъаб кинабго хабар художникасул глагарлъиялъе бицана. Къваридго гленеккана глагарлъи гьелъухъ.

Бищунго цлакъ гьел къварид гъарураб жо ккана гъадинаяб: гъез дида гъикъана, кинан нуж цоцада клалъаралан. Дица абуна таржаман вукланин. Дов франг мацлалъ, дун глурис мацлалъ клалъанилан. Гъебмехалъ магларул художникасул эбел, хварав васасул молоде глдин, къулана глодое... Рагъдухъ балеб буклана цлад. Парижалда вуклана рахъдал мацл клочарав, клудияб букланиги цлакъго гъаримаб гъунаралъул вас.

— Дир вас ватиларо, Расул, гъев. Дир васасда дица малълъараб магларул мацл клочене гъечло,— ян абуна эбелалъ.

Цойги хабар дир глумруялдаса. Дун доб мехалъ Магларул театралда хлалтлулев вуклана. Гъуждузда, хламизда декорациябиги лъун, унаан ниж цо муглрул росулъа цойги росулъе, пьесаби хлазе. Дида гъанжеги глемераб раклалдешола глагараб театралда бараб сон.

Дун вуклана артист. Авар театр,
Мун гъабсаглалалда щиб росулъ бугеб?
Цлорорал кулубахъ квачараб кьиндал
Кин Италиялъул пьеса хлалейб?

Риклалада муглрул росулъ хлалейб буклана магларулазул неклсияб глумруялдаса босараб «Магларулал» абураб пьеса. Гъениб дир роль буклинчло. Дун, будкаялъувги клусун, суфлерлъи гъабулев вуклана. Дие, глдохъанав поэтасе-суфлерасе артистазул хлаялдаса гъез авторасул текст мухканго аби клвар бугеб буклана. Цониги артистас цониги рагли мекъи абун иялъуни гъоркъоб тани, дица гъеб, будкаялъусанги ваккун, кибего залалде раглизабун абулаан.

Пьесаялда буклана сцена: бид виххун муглрузде арав багъадур Айгъази сардилъ росулъе жиндирго йокъулелъухъе вуссунев. Йокъулелъ гъев, мун члвазе вугилан, нахъе витлулев вуго, амма Айгъази, буртинаялъукъе гъудулги ячун, гъейгун, балеб цладакъ жиндирго

пищкѹялѹл, кѹварилѹиялѹл бицунев вуклана. Залалда йикларай артистасул члужу, гѹбмехалѹ ццидакѹ яхѹн, сценаялде нахѹе ана ва росасде хѹандезе лѹгѹана. Рос, гѹей глѹдой йиччазайизе, сценаялда «йокѹулейги» тун, кулисазде нахѹе ана цѹ минуталѹ. Амма лѹадуца хурхун тладгун тлѹклав гѹениве виччачлѹ. Гѹбмехалѹ, будкаялѹусаги вахѹн, дирго гѹанжесѹб костюмалѹлѹ дицаго абунa йокѹулей Бахуда пѹсаялда рекѹон абизе кколел киналго раглаби. Ралагѹарал цѹ-цѹязе трагедия комедиялде буссун батизеги бегѹла. Амма киназдаго пѹсаялѹл хласил биччлана. Гѹб буклана дие бищун клвар бугѹб жо.

Белѹараб бежубѹб гладин цѹги мисал бачинин. Гѹбго театралда хлалтлѹлѹб заман буклана. Дун щвана тлѹцебесѹб нухалѹ борхатаб Гѹуниве. Поэт поэтасухѹ гурони кивха рештинев! Дица гѹоболлѹи цевехун вихѹн вуклинчлев, амма раглавав магларул кочлѹхѹанасда бана. Гѹесул рокѹоб хважаинасги, хважаинасул недегѹаб хѹизаналѹги дие клудияб, дун нечараб хлурмат гѹабунa. Хасго клѹчонаро поэтасул эбелалѹл лѹиклѹиги глaданлѹиги.

Иналде цебе кин гѹал глaдамазе, хасго эбелалѹе баркала кѹелаян лѹаларого вуклана дун, Дида лѹалаан васасе реццлан эбелалѹе рекѹолѹб дарман гѹечлѹлѹи. Дун клклевен-клклевениялда, клудияб гѹунаралѹл бетлергѹан вуклинчлѹниги, гѹалѹие «дур вас цеветлурав кочлѹхѹан вугилан» вѹццизе лѹгѹана.

Цлѹдорай эбелалѹ, бахларчияй магларулалѹ дида абунa:

– Цеветлуравги ватизе бегѹла, амма гѹунар гѹесул дида лѹаларо. Нужеда биччлѹлѹб гѹваридаб маглa гѹениб бугебищанги лѹаларо, амма дида киглан цлаланиги биччлѹларо. Васасда тлѹцебе мацл лѹараб мехалѹ, буклана дие бищунго клудияб рохел. Кечл хѹвалеб мехалѹ, аллагѹас щаяли, гѹев гѹелдаса махлрум гѹавулев вуго... Абула руччаби глѹдо рукларалѹуса тладе рахѹунѹб мехалѹ гѹезул глaкѹлу квенчлелда буклун глѹдобе бортулилан. Дир васасул мацл кванил столалдаса хлалтлѹлѹб столалде щвелалде хун батула.

Гъеб дие кепаб хлакъикъат цлакъ къваридго бицана магларул эбелалъ. Гъебги раклалдешун, аллагъасда дица гъарулеб буго гъаб тлехъ хъвалеб мехалъ дун махлрум гъавуге глагараб мацлалдасаян. Къе дие къуват эбелалдаги, яцалдаги, щибав магларуласдаги баянго бичлчуледухъ хъвазе. Къабуллъуге, реклунге дида дой магларулалъул гласияб хъандей, наглана. Гъелдаса захмматаб дие щибго буклине гъечло.

Гъитлинго росулъе гъалбадерие яги гъадинго годиклабахъ, мажгиталъул клалтла дица шавкъ щун раклалдасан цлалулаан жеги къватлуре рахъичлел инсул кучлдул. Цо-цо гъел жамаглалатлъе цлалулеб баклалда вуклунаан эмен,

Цо нухалъ дица цлалулеб буклана «Бацл члвай» абураб кечл. Дида цлакго лъикл цлалулебан «Бацл, Цлада» абулеб мехалъ «цл» цаби цлунцлрахинеб хлалалъ къан абулаан. Инсуца чанго нухалъ абуна гъеб гъаракъ тамахго, эркенго, хлал гъабичлого абейн, гъеб я хъурулеб цлан гулин, я цабчаз бекулеб цлулакьо гулин, я бухулеб ражи гулин, я бекъулеб хур гургин. Амма дихъан кинго инсуца малъухъе абун бажарулеб буклинчло. Инсул рахлат хвана гъелъ. Гъев тлохил раглалда члун йикларай эбелалле ахлдана: «Дуцаглаги малъе гъасда «бацлги», «цладги», «цлерги» кин абизе кколебали».

Эбелалъ тамахго, хлеренго абуна. Дица нахъеги дирго къагидаялъ абуна: гъедин мацл хвезабурав жалакъурисев дица жулица вухун вуклана, дуда щиб гъабилебали лъалариланги абун, эмен ццидакъ нахъе ана.

Инсуца жалакъурисев вухарав куц. Буклун буго гъоркъ букларабги тлаглараб, тладеги щибго щвечлеб ихдалил базаркъо.

Басрияб лъухъизе, цлияб бакларизе буклине цо жул босейилан базаралде унев инсухъе мадугъалас цо глбаси гларац къун буго. Жул босун хутларалъухъ дуего пихъги босейилан.

Эмен доб мехалъ жеги михъида хлур хъвачлев чи вуклун вуго. Щун вуго базаралде, тирун вуго, ватун вуго цо жулал ричулев чи. Инсуца жулазда гъорлъа жулги бищун, гъикъун буго:

— Бичулищ?

— Бичула.

— Багъа?

— Кligo глабаси.

— Уяб жойищ?

— Уяб жо.

— Махсара батила?

— Реглун гъечло.

— Цо глабасиялдеглаги кье.

— Къеларо.

— Дихъ цо глабаси гурони гъечло,

— Бугеб мехалъ вачла.

— Кье ле...

— Ле, вас, дие дараналъе лазатбахъи гъабичлого бухъизе гъабе...

Вильлъун вуго эмен хъасулаго щибго букаричлеб гъванщагун, бихъун буго гъасда базарги тун тладехун ругел хъирабазде ракларарал, ялъуни гъенире базарги тун унел босулелги бичулелги.

— Щиб гъаб?

— Хъахлабросулъа Махлмудица буго кечл ахлулеб...

Вортиларищха эмен. Цо аралъ клго тун кланцлун вуго гъав михъида кверги бахъун кечл ахлулев глщкъул шаглirasде цеве. Цин пандурги хъван, хадуб гъебги накалда базабун тламулел руклун руго глщкъул бакънал, глаам хлайран гъабулел. Халкъ гленеккун буго глажаибго хлайранго гъесухъ, боржунеб тлотлолцин сас раглулеб куцалъ. Мехтаралцин ригъун руго. Цо клудияв чияс вас, кечл ахлулеб мехалъ хъеглунилан, хъатица клалги члван, нахъе витлун вуго...

Амма цо жалакьурисев — женаз восун аяв, – кечі ахлулеб мехаль, гьоркьо-гьоркьоб гьалъул-долъул бицун, гаргар гьабизе лъугъун вуго. Гъев, кечі ахлулаго, кочлохъанги члезавун, жиндаго лъалареб мацлалъ гьаб чіван, доб чіван цеклаб кичлардиги гьабун, гьенир асклор рукларал глурусазе, лъараглазе бицине лъугъун вуго. Инсуда гьесул накъит члалглун буго, гьесда члаян гьарун буго. Амма члухларав жалакьурисес гьасухъ гинтламун гьечло,

Щибдай гьесда гьабилаян лъаларого вукларав инсуда асклов члун вихъун вуго дов, даран данде ккечлев, жулал ричулев чи. Вортун ун инсуца гьебсаглат цо клудияб гладаб жулги босун жваргьи бахъинабун буго жалакьурисесул гладалъ, дуца щай маці хвезабулеб, нациланги абун.

— Ле, вас, мун гажалалде гъун вуго, — ян нахъе-нахъе къан вуго жалакьурисев.

— Гьаб мухъ те дуца,— ян абун, инсуца, хлурги клутлулаго, хъамун вуго гъев.

Халкъалъ инсуе баркала къун буго. Бакъналги глорал гладин чвахун руго.

Хадуб кечі лъуглараб мехаль эмен жулазул бетлергъанасухъе жулги босун вачлун вуго.

— Ківаричло босе, — ян абун буго гьес.

— Дир глабаси гурони гьечло.

— Члобого босе.

— Кин?

— Дуца гьабураб хлалтл ди киналго жулазул багъаяб бугин, — абун буго жулазул даранчияс.

Гьелъцин гуродай дир инсуца, нексиял сурукъал ишазде данде хъвараб жиндирго тлехъалда цлар «Гладатазул жул» абун лъураб?

Магларулаз лъиклаб раглул хлакълъуль абула: гьаб раглухъни чу кьезе бегъилин кьоло-гъолонан.

Блокноталдаса: Дуњалалдаго речічлұхъ лъугъун шуцілұл чічел босарав Дагъистаналъул мағарулав, дир мадугъал — Гали Галиев Турциялда гъезул речічлұхъангун гугардизе ккун вуго. Гали Галиевас гъев, киналго муклурав турказул речічлұхъан, черхалдаса бахъун рачел гладин глотов лъун вуго. Къеялъ ццин бахъарав турказул речічлұхъан кутакалда семизе лъугъун вуго. Галиги хікмат гъавун, гъав мағарул маціалъ семун вуго. Туркав хікмат гъавун Галицаги щай семулеван гъикъун буго гъесда мағарул маціалъ. Глагараб маціалъул раглаби рағларав «туркав», ццинги клочон, вохун балагъун вуго гъасухъ. Гъев вуклун вуго Шамил асир гъавун хадуб Турциялде арап мағарулазул хъизаналъул къибилалъул ціяб къралъул чи. Кіиявго речічлұхъан хадуб лъиклаб гъудуллъиялда ратлалъун руго.

Цоги клочонареб раклалдещвей. Киглан члалгеланиги гленекке. 1939 абилеб соналъ дир эмен ун вуклана Москваялде ахлун орден босизе. Орденги босун росулъе нахъ вуссингун жамағлаталъ гъесда гъарана Москвалъул, Кремлиялъул, Калининил хлакъалъулъ, бихъатараб бицеян.

Инсуца, Михаил Иванович Калининил глдатлъиялъул, глмалалъул лъикллъиялъул бицунеб мехалъ, вохун бицунаан орден кьолеб мехалъ, глурис маціалъ «Гамзат Цадаса» — ян абичлого, мағарул маціалъ Цадаса Хлмзатилан абунилан. Гленеккаразе гъеб хабаралъ ціакъ кеп гъабулаан.

— Гленеккарал нужее гъадин кеп гъабураб гъалъ, Кремлиялъул клалглабахъ гъаб рағлараб мехалъ, кигланха вохизе кколев дун. Орден къралдасанин вохун вукланин ккола,— ян абулаан инсуца.

Инсуе гъабураб гъеб асар дида ціакъ лъалеб, дие глагараб асар буго. 1962 абилеб соналда совет хъвадарухъабазул делегациягун цадахъ дун вуклана Польшаялда. Цо нухалъ Краковалда дир гостиницаялъул номералъул нуціда клутлана. Балагъана. Нуціил клалтла вугес баціціадаб мағарул маціалъ гъикъана Расул Хлмзатов гъанив вугищан. «Вай дур рукъ бухлаяв мағарулав, мунго кинан гъаниве

ккарав», — ян дица гъев гъебсаглат жаниве вачана, глдорчлана, ниж глемераб мехалъ гара-члварана.

Гъев магларулав ватичло, магларул маці цлаларав, гъелъул грамматикаялда тлад ургъулев Польшаялъул глалимчи ватана. Гъес магларул маці лъазабун буго концлагералда асклоре ккарал кligо магларуласдасан. Цояв магларулав хун вуго. Цояв тlурун ворчlун жеги чlаго вуго.

Дие тамашаяб асар гъабуна гъев Польшаялъул глалимчияс. Дица гъев Дагъистаналде гъоболлъухъдин ахлана. Гъай-гъай глемерисел маціалъул глалимзабаз глдин гъес маці захlматго, кlвахlалго, грамматикаялъул законалда рекъон бицунеб буклана. Литератураялъул, гъаб дир тlехъалъул маці гъедин гламмаб законалъе мутlигlлъуларо. Щибав поэтасул гламмаб гуреб, жиндирго хасабги буклуна грамматика.

Дие бокъун буго литература грамматикаялъе гуреб, грамматика литератураялъе мутlигlаб тlехъ хъвазе.

Гъедин хъвачlони, литература релълъуна жиндаго нахъа, хlамида хlажат гъечlев нухлулав рекlинавурав гъодlалъесда: хадуб гъев нухлулас хlамаги, хlамида къараб къайиги жиндир бугилан дагlба гъабула.

Гlагараб магларул маці. Дир кинабго бечелъи, кинабго хазина, дир дарман, дир гъаракъ. Дуда квер ккун витlана дун гъитlинаб росулъа клудияб дунялалде.

Дунялалъул рокъоб дие гlагарлъана цоги батlияб, бечедаб, гучаб маці. Гъеб маціалъ цлалана дун, вачана клудиял сапаразде, къуна дие кваркъаби. Гъебги — дир гlагараб Пушкинилги Ленинилги маці буго. Цо-цо миллатазул лъималаз гъеб маціалъ .хъвала жидерго асаралцин. Амма дида клоларо.

Мун кибго дунгун буго. Кинидахъ дица къабул гъабураб дур кочlое кlдаго дун хисичlо. Дир рекlелъ цlа бакизе гlучlал росизе дун мадугъалихъе инчlо. Маціал батlиял рукlа абе, ракl цо бугсши. Цо-цо дир гъудулзаби дур росабалъа клудиял шагъаразде цlализе аралго, инсул

маціги гун, батіяб маціалъ хъвадаризе лъугъуна. Гъеб — гъезул иш. Гъелда дир дагба гъечіо. Амма кїго маціалъ хъвадарулаго гїмерисезул кїмат кїго хъарлуз цого хъатикъ ккуразул гїдаб букїуна.

Гъезул я гїурус гуреб, я магларул гуреб, гъурун бараб рохьалда релъараб маці буго. Дун гъезул компаниялде кумекалъе лъугъинаро. Дие мун гїола гїумруялъе. Гечіого, чіечіого лъугъарал рихъана дида. Гъезул гїмерисезул рахъалъ абизе бегъула: рачічїал гъезейилан арал гъулби лълъурдулги рорчїун рачїун ругилан, цаби гъезе арал гъоркъ рукларалги рахъун пештіелел хутїун ругилан.

Гъел релъуна цо-цо гъанжесел магларул ясазда, жидерго мугїрул гїадатги гїантабилан квер хъвагїун рехун тун, кїудияб, батіяб культураялде унаго, гъениреги щвечіого, гъоркъор хутларал. Цїакъго гїадат таразул гїадаталъ тамахаб бакїалдаса тіажу къотїун батула. Гъел хъазал руго. Хъазица дагъаб кечі ахїула, дагъаб боржуна, дагъаб лълъедола, цониги жо лъикї мурадалде щун гъабуларо. Амма хъазал я ччугїби гуру, я бульбулал гуру, я цїумал гуру. Хъвадарухъан вукїине ккола хъазлъун гурев цїумлъун, жиндирго иш мухїканго лъалевлъун.

— Щиб хїал бугеб? — абун гъикъана дица цо нухалъ Абутіалиб Гъапуровасда.

— Гїанкїги гуреб, баціги гуреб — гъоркъохъеб хїал буго,— ян абун гъес...— Гъоркъохъеб хїал хъвадарухъанасе бищун квешаб хїал буго,— ян тіаде жубана Абутіалибица. — Ялъуни хїама чївараб баці гїадин вукїа, ялъуни баці чївараб хїама гїадин вукїа.

Блокноталдаса: Цо нухалъ инсуда бицана цо гогъдарулев, гъаркъахунев, кечі ахїулеб мехалъ ченхъолев, хъегїдолев, цїекїал рагїаби рехулев чи гїолохъабаз гїодовги тіамун вуханилан.

— Сунца вухарав?

— Цояз заруца, цояз рачлица.

— Цо-цояз цїалацаги бегїилаан гъесда щвезабизе,— ян абун инсуца.

— Щиб бухараб? — абун гыкъана гьес нахъеги.

— Цояз бох, цояз мугъ, цояз бетлер.

— Гайиб клалалдалъидал булараб. Клагги гьоркъоб тезе бегьилароан, — ян абуна инсуца.

Раклалдещвей: Раклалдещвараб жо щай нилъее бицинчлого тун. Магларулазул вуго цо кечі ахлулев чи (дица гьабсаглат гьесул цар бицинаро). Вачлунаан гьев дир инсухъе жиндир бакъаналъе рекъараб цсо кечі гьабейн. Инсуца гьабуна.

Цо нухалъ радиолялъ лъазабуна раглаби Цадаса Хламзатил, ахлизе бугин пуланав кочлохъанасин. Амма гьед ахлулеб раглараб мехалъ, эмен виххун хутлана. Кечі ахлулев чияс кочлол раглаби гьанкъулел руклана. Цониги куплеталъул магна бичічлизе толеб буклинчло. Жиндирго глассиял гьаркъаздасаги, гьегьал далаяздасаги, дулаяздасаги гьев раглабазде, магнааялде реглулев вуклинчло. Гланкуяз гладин цин хъурун, хъурмица гладин цин чівай гьабуна гьес инсул жугьабазе.

— Щай дуца гьедин гьабулеб? — яш гыкъана инсуца гьесда.

Гьес абуна:

— Щай гурелъул гьел кочлол раглаби магларухъ раглани, цогидал кочлохъабазгиг ахлизе бегула. Гьезда бичічлунгутлизе.

Гьоркъоб мех арабго рокъоб инсуца цо данделъи ккараб мехалъ, кечі ахлулев чи ахлана гьениве. Цо чіваби тлу-тлураб тламурги босун инсуца, гьесул бакъаниланги абун, гьесухъего клал гьим-гьимизе гьабуна, гьаракъ бачлунаго къинабуна. Киналго релъанхъана. Гьобол, гьел чіваби тлу-тлураб тлармида бачине кинаб бакъан дир букулнебан, дир гурин гьедан абун къан-къагъана. Инсуца абуна:

— Дур бакъан чияца бачунгутлизе, гьезда бичічлуларедухъ дица гьадин ахлулеб буго. Раглаби раглулареб кечі бегъани, гьаракъ раглулареб бакъанги, чіваби гьечілеб пандурги щай бегулареб?

* * *

Анціго маціалъ хъвала дагъистанияз жидерго асарал. Ичіго маціалъ ціалула гъел гіадамаз. Анціабилеб маціалъ хъва-лез щибха, кинха гъабулеб?

Анціабилеб маціалъ хъвалезул асарал руго: гіагараб маціги кіочон, гіагараб гіадин цогиябги лъачіого, дораги гурел, гъанирги гурел, гъоркьор хутіарал вахънаяз рачунел далай-дулаял.

Дие гъедин бегъуларо. Дун анціабилеб маціалъул тушман вуго. Маці букіине ккола азарил соназ букіараб. Дуге умумуз ирсалъе къураб. Амма заманалъ, хиса-басияз хиси ккезабула маціалъулъги. Дун гъелде данде чіарав гуро. Гъотіодаса цо тіамах гъун, цогидаб бижула. Жибго гъветі хутіула. Гъеб соналдаса соналде гъайбатлъула, ціилъула, гъель пихъ кьола. Дица нужее кьолеб буго дир кечі, дир тіехъ. Дица нужее кьолеб буго магіарул маціалъул гъитіинаб, амма цебегосеб гъотіода бижараб пихъ.

МАГІАРУЛ МАЦІ

Нолъ макъилъ вихъана, кьалда лъукъ-лъукъун,
Къурда квер чіван унев, бида веціціун дун.
Къуруги батіалъун цеве унаго,
Цо лъарал рагіалда гіодов кколеб дун.

Лъар чвахулеб буго чабхил кікілалахъан,
Лъим кінціулеб буго ганчіазда тіасан,
Тіарамагъадисеб къвал балеб буго
Къо лъикіилан дица соглаб ригъалда.

Дида лъалеб гъечіо лъил ракъ гъабали,
Рагіуларо цо сас сверухълъиялда.
Гіиціго бархалъуда ціумал ахітіола,
Гіиціго ахалъуда чундул угъдула.

Гъедин холев вуго, хадур гіодизе
Я гіагарлъи гуро, я гъудул гуро.

Берал къанщулелъул тIаде къулизе
Я йокъулей гъечIо, я чIужу гъечIо.

Гъеле гъеб мехалда, борхалъудасан
Нухлулазул гъаракъ рагIана дида.
Гъез бицунеб буго ах, хур, хералъул,
Исана букIинеб магIишаталъул;

Къерхен-роцIеналъул, боцIи-панзалъул,
Пуланав ХIасанил сихIирлъиялъул.
Гъел кIалъалел руго нилъер гIадатаб,
Гагараб, бацIадаб магIарул мацIалъ...

Дир магIу бачIана бадиса къватIиб,
Къана данде цаби вахъана тIаде.
Аваразул калам, гъелъул камиллъи! —
Кинабго черхалда лъикIлъана ругънал.

Лъаларо, МухIамад, цойгиязул иш,
Амма дица дирго рахъалъ абила:
Метер магIарул мацI хвезе батани,
Хваги дун жакъаго, жаниб ракI къвагъун.

Щай дие къваригIун бугеб Дагъистан,
Дир гъаракъ бахъани, дир лъималахъа?!
Щай дий магIаруллъи. магIарул чагIаз.
Чаяр мацI бицунеб жидерго гъасда?!

Щай дие гъал мугIрул, гIурул рагIалда
Гагараб магIарул кечI рагIичIони?
Камилаб гъаракъалъ нилъер къерилаз
Къурул рагIалда чIун гъеб ахIулеб куц!

Дуй кIудияб пикру гъитIин гъабизе,
ГъитIинаб рукIнисан кIалъалев гуро,

Ва пачалихъазул ассамблеязда
МагIарул мацIалъе бакI гъарулев гуро.

Амма гьал къурабалъ улкаялъ рарал
Мактабазда гъеб мацI малълъизе ккола.
Гъеб рекъараб буго нилъер халкъалда
Черхалда борчараб рачел кинигин.

Гъеб мацIалъ панаяб кечI ахIулаго,
Киниги гъулакги кIикIана нилъер.
Гъеб мацIалъ, рукъоса унеб мехалда,
Нух битIагийилан абуна улбуз,

Гъанже нухалги тун рукъоре щведал,
Щиб, цоги мацIалъищ нилъ гаргадилел?
Дун магIарулазе, гъедин батани,
Бищун ахирияв поэтищ кколев?

МахIмудил пасихIлъи, гъесул хIасралъи,
Бидулъ къаламги ччун гъарурал кучIдул,
Гъаб нилъер магIарул мацIалъ кинигин,
Киданиги дида ричIизе гъечIо.

Бокъула, МухIамад, дие гъаб дунял!
Дунялалда бищун гъаб нилъер улка.
Дица кIвараб куцалъ кинабго ракIалъ
КучIдулъ гъеб ахIана, жеги ахIила.

Ва амма батIаго цоги рокъиялъ
Бокъула гIураб ракъ, магIарул тIалъи.
Лъаларо кивехун дун хвелевали,
Амма хоб бокъила гъаниб букIине.

Щиб лъалеб хабада цересан унел
Цо-цо нухлулаца, дир хIисаб гъабун,

Гъав нильер Хламзатил Расул вугилан,
Хласратаб магларул мацлалъ абилеб.

Блокноталдаса: Беглераб раглиялъ:

Рахунезе меглер тлуц гъабула,
Терхъунезе кклал битлизабула.
Чваххулеб глоралда тлад кьо лъола,
Къурул нухазул шагъра гъабула.

Гурус глданалъ магларул мацлалъ кагъат хъварабго, эбел-инсуца
васасе гъей ячине изну къуна.

Блокноталдаса. Росас члужуялда абун буго:

«Дие бищунго тлаглам бугебги, бищунго тлаглам гъечлебги, бищунго
къоглабги, бищунго цлеклабги, бищунго гъуинабги — кligо квен гъабе», —
ян.

Клиябго нухалъ тлатлала члужуялъ росасе бачлун буго бежа-
бельараб цого мацл. Гъаб щибан рос лъугъаравго, лъадуца абун буго,
гъеб бугин мацл — дуца гъарараб квен.

Гъаб магларул хабар Ракладещола кligо магларул поэтас цого
ишалъул хлакълъулъ хъварал асарал цлалулеб мехалъ.

Цо кечл клалдибе къоглаб жо ккараб глдин буклуна цлалулеб
мехалъ. Гълъул гъаркъаз пер буссулеб мехалъ глдин берал
рухлизарула. Клиабилее клудияб кеп гъабула. Реклелъ талихл
рештинабула.

Раглиялъе глого, ракъалъе глого глдин рагъула гладамал. Мацл
чияс тлабиглат цлунулеб глдин цлунула. Мацл хвезабулев вуго хуриб сусур
глезабулев чи.

Мацл лъазе глицго цлогъорасе квешаб буго. Мокъокъица къва-
къвадун жиндирго босен глдин, гъес жиндирго пиша тлатинабула.

Мацл буго тламулеб лал. Хъвадарухъанас гъеб лал рехизе ккола,
тлорщел бищизе, ххине ккола. Хадуб буцун, бежун цо бутла кваназе, цоги

бутла цідасан хуриб хъазе ккола, хур ціун бачагян. Маціада тіад хіалтіулев хъвадарухъан гласруъарухъанасда релъуна.

* * *

Раглаби — тамахаб квас,
Кучідул руго буртаби:
Квас самула, бухула,
Гьел буртаби гъаризе.

Раглаби руго кунал,
Кучідул руго тіансаби:
Кун белъуна, бессула,
Гьел тіансаби гъаризе.

Кинха дица дир тіанса бессилеб? Кинаб букінеб дир буртина?
Щиб дир тіехъалъул тема?

ТЕМА

Бекуге нуціа — кјулиця бигъаго ричіула гъаб...

Нуціида хъвай-хъваглай

Тема къеян абуге, бералкъеян абе.

Гіолохъанав хъвадарухъанасе гіакълу

«Дир хъвадаризе гъира буго. Дида бокъараб жо рекъезабизе лъала. Амма дида лъаларо сундул хіакъалъулъ хъвалебали. Цо тема къе дие».

Гъедин хъван рачіуна гіемерал кагътал гіолохъабаз редакциялде, хъвадарухъабазул Союзалде, цойги хасал хъвадарухъабазухъе. Гъединал цо чангоял инсухъе рачіларалги, дихъе рачіларалги дицаги ціалана.

Гъединал кагътал рачіараб мехалъ инсуца абулаан:

— Огъ, пулан, гъасие чіужу ячине бокъун буго, амма гъасда лъалеб гъечіо щий ячинеяли. Гъасие сапаралъ ине бокъун буго, киве иневали лъалеб гъечіо.

Бералги гундулги ругес тема балагыларо. Темаялъ гев живго валагула. Темаялхъе гев вачунаро, гесухъе тема бачуна. Тема, Мухамад жиндихъе вачинчлониги, жибго Мухамадихъе бачунеб меглер буго. Гев бараб буго хвалев чиясул пикрабазда, асаразда, къасдазда, рокыялда, цциналда.

Цо нухаль: Дагыстаналхъул хъвадарухъабазул Союзалде Абуталиб Гапуровасул гарза бачана жив творчестволхъул командировкалхъ цо моцалхъ магарул росабалхе витейн.

Сундул хлакхалхъулхъ, щиб темаялда хъвазе ине бохъун дуге бугебан гыкхараб мехалхъ, халкхияв шагирас, цлагел бухулаго, абун:

— Чаныхъанасда чанаве унеб мехалхъ щиб лхалейб ганклищ, бацлищ, цийищ, церищ, хлазищ данде чхвалейбали? Рагхъанасда рагдехъ унеб мехалхъ щиб лхалейб щив жинца чхвалейб вугевали, кинаб гунар жинца гхабизе бугебали? Щиб дица ххвалейбали вуссараб мехалхъ гыкхъе. Гев мехалхъцин, ххван баххинчлого, бицине захмат буго.

Абуталибил гев жаваб дида даим рекелхъ хутлана.

Кидаго, дихъе творчестволхъул планал цехон редакцияз кагат бачараб мехалхъ, дун гезул суалалхъ хикмат гавула. Литератураги искусствоги планалде гхоркхобе унеб маглишат гуро. Кин планалде гхоркхобе бачунеб рокы, макху, ццин, члаглен, магу, релхи, пикраби, асарал? Пикрабаз бижула музыка, музыкаялхъ рижула пикраби. Гехдин буклуна темаги хъвадарухъанги, ганклиги хоноги гадин цохалхъ цохб гхабун. Амма букланиги, щивав чиясул жиндирго рокы бугеб гадин, жиндирго ццин бугеб гадин, жиндирго глумруялхъул, жиндирго асаразул тема буго.

Пикраби, асарал хланчи ратани, тема буго зобал. Пикраби, асарал чундул ратани, тема буго рахъ. Гел чухал ратани, гиял ратани, тема буго меглер-галах. Гел нухал ратани, тема буго рештлунал шагьарал, щолел улкаби, ахирги руссунел росаби.

Щивасул руго темабиги темаги. Тема — гъеб буго дир литературияб ватан. Ватан нилъеца бищуларо, нилъ рищана Ватаналъ. Гъеб гъечіони, гъечіо хъвадарухъан. Гъев вуго кьуру гъечіеб ціум, рохъ гъечіеб чан, аэродром гъечіеб самолет. ГланкІуязда гьоркьоб хІурулъ хъиршадулеб ціум — ціум гуро, гІиял рехъалъ кваналеб бис— бис гуро, музейлда лъураб самолет — самолет гуро, жиндирго кечІ гъечіони булбулги — булбул кколаро.

Булбулалъ ахІула даим цого кечІ,—
Гъеб гъелъул мацІалда ватан батила.
Батияб магІнадул рагІи гъебани,
Гъель гъедигІан гІемер ахІилароан.

ГъитІинабго росуль гордо рагъараб мехалъ, гордохъан дида бихъула: росда себе бугеб гІатІидаб тІалъи, тІаде гъетІарал батІи-батІиял кьураби, борхъил рацІ гІадинал кІичІарал нухал, цІиркъил кІал гІадинал гІатІидал нохъал, цинги варанидал мугъалда релъун мугІруздаги нахъа цойгиги мугІрул.

Гъанже дунялалде кивехун щваниги, кинаб улкаялда, киб гордо рагъаниги, гордохъан кинал батІи-батІиял сураталги тІабигІаталги дида рихъаниги, гъезда цадахъ дида себе тІамула гъитІинго росдал гордохъан дида себе тІибитІараб тІабигІат. Гъедин гуребани, дир кечІ керен гъечіеб ракІалда, кІал гъечіеб мацІалда, тІелхал гъечіел беразда, бусен лъалареб хІанчІида релъимаан.

Гъелъул магІна кколаро дица дир тема, дир рукълъунги гъабун, гъелда сверун къед къалеб бугилан абураб. Гъеб пурцил махх тІерхъиналде тІалу баккулеб рекъи дица гъабиларо. Амма гъаб асаралда гъабизе кІолеб жо дир гъечіо. Дица гъаб, магІарде чу гІадин, чангит бахъун биччан тола. Дица гъалъие лазат бахъи гъабуларо. ЛъикІаб, ракІалъе рахІатаб асар буго гъеб. Дида гъеб асар лъана дунялалда киве щваниги.

Рикіклад Кубаялда Сантьягоялда дун хіелказ ворчіизавуна. Дида ккана гьитінаб мехалда гіадин хирияб ганчілаб росуль ворчіулев вугилан. Гьєб буклана дир тема.

Япониязул Камакура шагьаралда берцинал ясазул кьиралай йищулеб мехаль, дица гьезда гьоркьой ялагьулей йиклана рикіклада тарай дирго гьудул. Гьєб буклана дир тема.

Непалалда нус-нус буддаязул храмахъги балагьун, кьиралазул гьундухъги свердун, кьоло кіго кьварилъи-квешлъаби хьамулел чвахиялги тун дун вахана Катмандуялде тіаде гьетларал мугірул тіогьазде. Гьєбган хирияб храм, хіасратал гьундул, киналго чваххияз хьамулеб кьварилъи, бакі, мугірузда гіурав дие буклинчю. Гьєб буклана дир тема.

Индиялзул члухларал члахиял шагьарал тун, оцаца мерхьун лал бокъинабулеб росулье щвараб мехаль гіадаб асар росуль гіурав дие цониги музейялда, цониги театралда гьабичю. Гьєб буклана дир тема.

Индонезиялзул чінкіиллъиялда магларухъ гіадин бухулеб къали; чіегіераб Африкаялда Дагьистаналзул зурмил гіадал бакъназул свераби; Нью-Йоркалзул кьватіахъ чергес формаги ретлун хьвадулев Кавказалзул чи; Истамбулалда, Парижалда пашманал магларулазул апарагзаби; Лондоналда выставкаялда Дагьистаналзул хьуби; Италиялда Венециялда Цовкраялзул палугьаби; Петербургалда тукада тохлъукье данде чівараб Шамилил хіакъалзуль хьвараб тіехь... Хирияб Дагьистан! Хириял дагьистаниял,— кідияб, гучаб дир совет гьотіол дир гьитінаб гіаркьел, кивго дун дур кочіохъан, дур рагьухъан! Мун дир — мугь чівалеб кьуру!

Батіи-батіиял улкабаздасан гьенире араз гьєб улкаялзул кучідул рачіуна. Дица цідасан дур хіакъалзуль, цідасан лъараб, цідасан бичічараб, цідасан бокъараб дуде хъвана. Гьедин гуребани дир кучідузул кьисмат букіинаан вехьасул хинкіазулги ханасул лъималазулги гіадаб.

Раглаби руго кѹлал. Темаби руго гъансал. Щивасул буго жиндирго гъамас.

Цо темаялдаса цоги темаялде кланцѹлел, цонигияб тѹбан раглалде щвезабуларел чагли, цоял рачун, цоял риччан руччабазул дармида вугев Далаголасда релълъуна. Гъев кѹоло микъго чѹжу ячарав, чѹжуго гъечѹлого хутлун вуго гъанже. Амма темаялъул живго бетѹергъанай лъади гъайизе бегъуларо. Гъеб гъесул я лъади гуро, я лъимер гуро, я эбел гуро. Гъеб щивасе глахъалаб букѹине бегъула.

Рукѹуна цо-цоял лъицаялиго жиндир. тема бикъун бугин. Жинца Йирчы Гъазахъил хѹакъалъулъ хъвалеб мехалъ, дуцаги щай гъесул рахъалъ хъвалеб, гъеб цѹогъ бугилан гаргадана цо гъалмагъ цогиясда, жиндир йокъулелъухъ гъев балагъарав гладин. «Хвалчен рекларав вукѹине ккола имамлъун. Абурасе гуро, ячарасе йикѹуна бахларай. Гъваридго ва лъикѹ лъица хъваниги, гъесул тема буго Йирчы Гъазахъ», - ан абун, жаваб къуна гъесие гъалмагъас,

Дун гъесда рекъола.

Блокноталдаса:

— Сундул хѹакъалъулъ дуца ахѹлеб, гъеду?

— Мочо хурул хѹакъалъулъ.

— Дуца, цѹум?

— Мугѹрузул рахъалъ.

— Дуца чайка?

— Хъахѹилаб ралъдал рахъалъ. Литератураялда жанирги руго гъудулги, чайкабиги, цѹумалги. Дие хириял руго цѹумалги чайкабиги. Цоязе мегѹер бокъула, цоязе ралъад бокъула. Щибалъул жиндирго Ватѹан, жиндирго тема буго. Гъадие жибго бокъула. Гъелъ бахларчиги цѹукѹаги батѹалъи гъабичѹлого, рагъда чѹваразул берал рикѹула. Гъедин рукѹуна цо-цо поѹталги. Жидеего пайда бугони гъез бокъани далай бачуна, бокъани дулай бачуна. Гъел релълъуна хъахѹалищ рачѹунел ругел, багларалищ рачѹунел ругелали балагъун пагонал хисулезда.

Кин бугониги литератураялзул дие бокьуларо киги бетлерги ургун, ункьо кверги хлалтун цадахь хур бекьулеб гладин, кигояс цадахь рекьон хъвалеб цого асар. Киги чиясул цо бетлер, цо мац, цо рак, цо махщел... Гьединал хъвадарухъаби цоцадаса раталзун унелзул ахиралда къайи сабаблзун судалде рортанхъулел росъадиялда релъзуна.

Литературияб тема къайи гуро. Гьелда сверун, ракь глахьал гъабун, колхозал гладин, цолъизе бегьуларо. Гьединаб киги колхоз цоцадаса баталъарабго Цадаса Исбагъица абун буго гьоркъоб лъимер букинчюлъи талихлан. Гьел ахирги, руссун къваридал оцал гладин яги раччи баклъарал гъардухъаби гладин, цоцалъ рагъула.

Щивасул букине ккола жиндирго хурул ссан. Амма дица абиларо дир хуриве чи къагейин, чияр хуриве дунги къаларилан; цо цедер чияр ракул диеги кваричин, цо малъ дир ракул чияеги къеларин. Дица дир темаялзул глорхъуда хъаравулзаби тун гъечю, тезе гьелзул глорхъиги гъечю.

Тема я цунараб вакъпу гуро, яги къараб раци гуро, я чан гъабизе гъукъараб рохь гуро, я ччугла кквезе изну къолареб хлор гуро.

Цо нухалъ Дагъистаналзул хъвадарухъабазул мажлисалда дагба ккана. Цояс абуна дагъистанияс Дагъистаниязул хлакълзул хъвазе ккелилан. Киралиго Уралалде, Испаниялде, Япониялде гьал щай унелан. Жиб-жиб ахил жиндирго хланчи ругин. Щайила нилъер мугрул иццул лъарал гъадингоги лъим глемерал глатилъабазде чваххизарун, цоги баклазда жидерго шагирзабиги тун, щай нилъеца мохмохида нах бахинеб абун.

Мажлисалда вукларав гьоболас гьелъие жаваб гъабун гъадин абуна:

— Чундузул букуна жидерго рукун. Хланчлазул букуна жидерго босен. Амма бакъ, амма цлад, амма члараб нур къалъула, чваххула, гвангъула клудиял глатилъабазда. Гъугъай, пири гъугъадула, пирхула

рорхалъабаздаги, гъварилъабаздаги, мугІруздаги, рохъаздаги. Гъединал бакъ гладал, цІад гладал, чІараб нур гладал рукІине ккола художникалги. Цебе батІияб росулъа яс ячарав чиясухъ гладин балагъизе бегъилищ батІияб бакІалъул рахъалъ хъваразухъ? Гъанже дунял гІатІилъун, хисун буго.

Дун вачІана рикІкладаса нужер мажлис баркизе. Дида берцин рихъана нужер мугІрул, нужер ралъад, нужер ясал. Дица гъезул рахъалъ хъвани, дир ватІанцояз дида баркаляян абила. Гъезда гъеб квеш букІинаро... Нижер ракъалъул, гладамазул рахъалъ нужеда хъвани, дагъистаниял гъелдаса рекІекълъиларо. Рокъи эркенаб буго. Нилъеда гъикъун гуру гъеб бачІунеб. ГІор бахун бачІараб пиричІалъулги бегъула лъикІаб пулав гъабизе...

Мажлисалъ гъоболасе хъат чІвана. ЧІор гладал раглаби абуна гъес. Амма бугониги, тІувангоялде глагарун гъесдаги разилъун, гъесие хъат чІвалеб мехалъги, дун хиялазда вукІана.

Цогідал улкабазул хІакъалъулъ хъвазе бегъила, амма дурго тема дуца тІубан рагъараб мехалъ.

Гъаб дир лагаялъул гъетІараб гъотІол,
Пандур гъабе къотІун, дир магІарулал.
Гъелда бай кІиги чІва, кІиги дир рокъи:
Рокъулел мугІрузде ва гІаламалде.

Дир гъинал ракъалъул гъал асаразул
КІиги бокал гъабе, дир гъудулзаби.
Цо Дагъистаналъе, цо дунялалъе,
Цодаздаги тункун ирғадал борхе.

Дагъистанги дунялги — дир кІиги тІогъол кваціи цого квералъ ккураб. Дир кІиги гІумруялъул лъар гІатІидаб майданалда цолъараб. Дир кІиябго берзул магІил гарал кІаркъабаздасанги гирун нилъалда цоцалъ журурал, жугъабазде руссарал — гъале дир гІумру, дир тема, дир музыка, дир назму, дир тІехъ.

Дагъистан гъечіони, гъечіо дунял, дунял гъечіони, гъечіо Дагъистан.

Рорхатал мугіруздаса гатіилъабазде боржунареб ціумги ціум гуро, гатіилъабаздаса мугірузде боржунареб ціумги ціум гуро.

Амма литератураялълъ ціумаллъун рижичіезе ціумаллъун рахъине захілат буго. Жиндир заманалда пандур хъвазе ругъунлъичіес пандур доб цояб дунялалда хъвалилан абула дагъистанияз.

Амма букіаниги гемедал руго тема рокъи ккун, ццин бахъун батичіого, махі сунтіун жен-жедулел гъабзаз гіадин балагъулел. Гъедин дело махі сунтіун кодобе босула ришват къунціулев судияс. Гъедин рештіине тіалаялълъусан кіклуй беролел ригъ тіаса бищула хъантіарав гъоболас.

Тема гъединазе гъенкіеро-кіесеро буго.

Гъединаз:

Ціодорай, гъодорай кіго ясалъл

Рес бугей йосула, мискинай тола.

Гъединаз квартираялъле гіоло лъадй ячуна.

Гъединаз рикікладал улкабазул рахълъ хъвала, гъл улкабаз гъабураб асаралъ гуро, гъезул рахълъ хъвани, жидер кругозор гатіилъилин, тіадеялдаса тіаде тема цікліанатан гъунар ціклікинилан ккун.

Гъезул тіахъл географиялъл учебниказда релълъуна, ракі жагърапиялъл картайин ккола. Гъл релълъуна рикікладе анаган дармил иш лъикілан хісаб гъабулел спекулянтазда, батіияб росулъ рос валагъулей, росулъ рекъарав чи гъечіин хісаб гъабулей ясалда. Ахирги гъей, чарухълги хун, хайирги ккечіого, Алмасил гланкљу гіадин юссуна.

Блокноталдаса: Жеги гъитіинго дица, япониял Хасаналде тіаде кланціараб мехалъ, Самураял какун кечі хъван букіана. Гъеб кечі Хунзахъ редакциялде битіараб мехалъ, гълълул редакторас бахъичіого

нахъе битлун бачлана. Гъабихъе араб хъандида гладин гъелда газеталъул нуцлби-гордал рахан ратана. Нахъе гъолеб хъандида ганчлал речлчулеб гладин, нахъ буссиначулеб кочлал рахъалъ редакторас кагътида хъван бачлана:

«Мун цлакъго риклкладе щун вуго. Дур магларул кечл кидого японияз цализе гъечло. Щай глунклрукъалъ клал баццлунеб? Щай глунтлulareб баклалда мацл хъвалеб? Щай бахунареб баклалде гамачл рехулеб? Дуге Япония щай? Шура хъала бихъичлев чиясе. Япония—гъеб мун вакулеб клкклал гуро»...

Редакторасул гъеб кагъат дица инсуда бихъараб мехалъ гъес абуна:

— Дида лъаларо Япония мун вакулеб клкклал бугищали, амма поэзия гъав редактор вакулеб клкклал гуро. Гъоркъор сонал ана. Дир редактор Япониязулгун рагъдаса ругъунги орденги босун вуссана.

Блокноталдаса: Клиго магларулав ун вуго гъологлучлал гъаризе рохъоса къотлизе гладал гларкъалаби ралагъизе. Цоясда, бер члварабго, рохъил раглалда рихъун руго рекъарал гларкъалаби. Къотлун гъелгун гъес лъиклал гъологлучлал гъарун руго. Цогияв абун, къоялъ лъиклалдаса лъиклаб балагъулевин абун, гланхрил бохдул гладал глучлалгун вачлунеб мехалъ, гъесул гъудул циял гъологлучлалги рукъалда ран гласруъарулев ватун вуго.

Гъеб хабар бицана дие Абулталибица цо Дагъистаналъул поэт, риклкладе командировкаялъги ун, тлад вуссарэб мехалъ.

– Рукъалъ малълъичлеб кечл къватлалъ малълъиларо. Гъедин, цо рачл гъезейилан араб гъвала, лълъарги борчлун, бачланилан раглун буклана,— ян лъуглизабуна гъес жиндирго хабар.

Кучлдузе материал балагъизе унел поэтал релълъуна. ботлрода тлад тлагъурги букаго, «дир тлагъур кибдай буго»,— ян гъеб балагъизе унел гладамазда.

Дун гьитинго тлоцеве росулъа къвативе сапаралде вахъараб къаси мехалъ, эбелалъ дие нух гвангъизе гортла бакун тун буклан чирахъ. Гьeб чирахъалъул канлъи кив вукланиги дида бихъула. Гьeб канлъул кунчи буклуна дир бадиб жаниб. Гъанже, рокъове щун гордо рагъарабго, дида кинабго дунял бихъула.

Магларул гьитинаб рокъоб дунялалъул къварилъиги рохелги буго. Гьeб бараб буго живго художникасда. Тема кьогe, берал кьe, бетлер кьe, гундул кьe, ракл кьe, щвараб глор рахънисан бачунеб бел кьe. Дунялалъул литератураялъул библиотека цо тумбочкаялъуб гъуна.

МахI сунтун тема босулел — дагъал чагли руго. Гьел заманалъул лъимал гуро, къоялъул лъимал руго. Гьел мочохур балагъулел гъудул руго. Гьедин мочохур балагъулаго, мех-мехалъ гьел гиналъ ккола.

Темаязул пардавалъ гъумер бахчарал релълъуна гинкъай бахларалда.

Гинкъай бахларай: Йиклун йиги цо росулъ цо гинкъай яс. Гьей батияб росулъа чиясе росасе уней бергъараб бертин буклун буго. Бахларалъе берталъе рачларал гIадамаздаса жиндирго гинкълъи бахчизе бокъун буклун буго. Гьелъ божарай гъудулалда гъарун буго, гIадамаз кеп щолеб хабар бицунеб мехалъ, жиндир кваранаб гъеж зинкIкIеян. Гьедин, гIадамал релъарабго елъун, гьел пашманлъаралго пашманлъун, йиклун йиги бахларай. Амма гъудулалъ, хадуб клочон тун, тункизе кколеб бакIалда цин зинкIклун буго, зинкIкIизе кколеб бакIалда цин тункун буго. Бахларай киналго гIодоре къулараб мехалъ, гIагIаялда елъун йиги, киналго гIагIаялда релъулеб мехалъ, агъиялда угъдун йиги. ГIадалай бахларай щай жиндие ячарай абун, бахларас гьей ячIарабго нухалъ ячарабго пайтоналда нахъе йитIун йиги.

Гинкъай бахларалда гIадин, гIемер тенкезеги, зенкIкIезеги кколаро художникасда. Гьес чияда гъикъичIого жиндаго бухлун, унтун хъвазе ккола. Гьедин хъвачIого, дирго ккарабги бицина цо нужеe.

Гъеб рахъалъ дида разилъуларезе насихлатлъун буклаян абе гъаб хадусеб раклалдещвей.

Хунзахъ хъалаялда байбихъул школалда кӀабилеб лъаларо, лъабабилеб лъаларо классалда дун цӀалулеб мехалъ, гъений дунгун цо партаялда цадахъ цӀалулей йикӀана Нина абурай Москвалдаса ячӀарай гӀурус учительницаялъул яс. Дие гъей цӀакъ хирияй йикӀана. Къойил дица гъелъухъе кагътал хъвалаан. Дида гӀурус мацӀ лъалеб букӀинчӀого, дица гӀищкъуялъул бицарал рагӀаби кин хъвалелан гӀурус мацӀ лъалев цо васасда гъикъулаан. Гъев хӀалихъатав васас гӀаксалда бицун, дица дидаго лъачӀого, Нинахъе квешал рагӀабазул цӀураб кагъат хъван батана. Нина гъелдаса нахъе дунгун барщана. Щай барщараяли лъаларого вукӀана дунги.

ХӀалихъатал руго цо-цо малълъарухъаби. Гъез художникгун хирияв цӀалдохъан барщизавула.

Блокноталдаса: Гъелдаго релълъараб иш ккана дир гъоркъор сонал аралго Москвалда. Гъебги дейго Нинада бан ккана. Дун Горькил цӀаралда бугеб Москвалъул литинституталда цӀалулев вукӀана, Нина Ленинил цӀаралда бугеб пединституталда йикӀана. Цо декабралъул къоялъ дун гъелъ гъоболлъухъ ахӀун вукӀана. Дида лъалаан гъеб Нина гъаюрай къо букӀин. Гъелда бан дица гъелъул рахъалъ дир магӀарул мацӀалда кечӀги гъабун, гъеб гӀурус мацӀалде буссиабизе къуна цадахъ цӀалулев цо гъалмагъасухъе. Гъес гъеб перевод дихъе къурабго дида дир кечӀ лъачӀо. ЦӀакъго гъуинаб куцалъ гъабун бугоан.

Амма гъаб нухалъ дун беццав чи гӀадин балагъичӀо. Дица абуна, гъаб кечӀ дурго йокъулей гъаюраб къоялъ гъелъие къейин гъалмагъ, диралъе, бегъани, дирабго буссиабейан гӀурус мацӀалде.

Малълъарухъабаз абула:

— Балагъе сверухъ, ругел хӀикматал ишал, ругел хӀайранал гӀадамал, бахӀарзал, маякал. Щва колхозазде, а заводазде... Кирехун балагъаниги буго тема. Бокъараб бакӀалда тунке килищ, кисанго иццал

беролел руго. Бокъараб кърда кябе газа, гамчлздаса ця пирхизе буго. Балагье зодоре, балагье глodore — кибго глумру. Ахираб тарихияб Пленумалдаса хадуб глумру цилъун буго. Гъеб глумру нужехъ балагъун буго, гьалмагъзаби, художникал! Нуж нахъа хутларал тлукъби рищулел руклунге! Цере а! ва гъ. ц. ва гъ. ц.

Дида раклалде ккола, тема гъедин тладго лъеболеб буклунарилан. Тема чвахиялде данде ччугла глaдин члeзе кколин. Гъедин бигъаго босараб тема — балагъичлого, хлалтлчлого босараб хазина буго. Гъелъул къимат учузаб буклуна. Тема «дун балагье»,— ян бахчун буклуна. «Цо ккве, цер ккве»,— ян абула магларулаз.

Гемеераб мехалда балагъараб члeглeраб цер чанахъанасда пуланаб къялъ тохлъукъего цо клклалахъ батун буго.

— Мун гъанже гъанибищ буклараб? — абун чанахъанас гъикъараб мехалъ, цараца жаваб кyun буго:

— Дун къяилго гъаниб буклунаан, амма жакъа гурони мун тладе ккечло.

Цо къяо буклуна хъвадарухъанасда жиндирго тема батараб, жиндир глумруялъул маглна биччлараб. Художник палугъан ватичлони, гъес жиндирго тема хисизе бегъуларо. Хисани, цо дир гьалмагъасул пьесаялъе ккараб, гъесиеги ккезе бегъула.

Гьалмагъасул пьеса. Цо нухалъ дир гьалмагъас хъвана колхозияб темаялдасан пьеса. Гъеб бшцунго клвар бугеб темайин ахлдолеб заман буклана. Тема лъиклаб буго, букланиги, лъарагл театралъ пьеса къябул гъабичло. Гилла? Бокъичлолъи! Гъеб клвар бугеб гилла глемееразда гуро биччлулеб. Глалил глурцлмадаса дир бартул къяураб бакл щибилан хъвадарухъанасул гларза бачлана. Глущлун анцлго комиссиягун балагъана. Пьеса буклана клго бригадаялъ ахлулаго кечлгун колхозалъул хурзабахъа бечедаб тлорщел баклариялъул хлакълъулъ. Доб заманалъ хлукуматалъул хлукму буклана лъарагл авлахълда квасквас бекъиялъул ва баклариялъул хлакълъулъ. Гьалмагъасда абуна ролъул баклалда

квасквас гъабунѝ нахулъан рас глѝдин инин пьесайилан. Пьеса хъван лъуглѝна магъилъ квасквасалъул гломоялъ тлѝанхѝзда гъоркъосан гъумер баккилалдего. Гъеб театралда цлѝалун лъуглун букинчлѝо, цлѝяб хлѝукму бѝацлѝана. Квасквасалъул пѝайда гъечлѝин, гъѝанже къвариглѝараб жо цлѝоросаролъ бугин. Гъелде буссиѝнабѝзе ккана мѝскиѝнаб пьесагѝи.

Хлѝалтлѝана гъалмагъ... хлѝалтлѝана гъев. Ахиргѝи пьеса цлѝалараб мѝхалъ, театралда цлѝа ккана. Гъеб бухлѝана.

Гъалмагъас бѝцуна ццин бахъарав жинца пьеса борхѝатаб къурдасан глѝингѝи ккун, глѝурулъе хъуриѝабуѝнилан.

Бокъѝичлѝого, хлѝалалъ гъабулеб ригънал къѝисмат маглѝарухъ глѝемерѝсеб мѝхалъ гъе-динаб буклѝуна.

Гъединабго иш ккана цойгѝи гъалмагъасул пьесаялъулгѝи.

Доб заман буклѝана турказулгун нѝлъер хлѝукуматалъул дагъаб хлѝунсѝи бугеб. Хъвадарухъѝанас гъебсаглѝат хъахлѝал чалмаязул чаглѝазде данде хвалчен борхѝана. Туркал какараб пьеса хъвана.

Артистѝал сулѝтанасул чабхъадулазул клѝичлѝарал хвалчабѝи рорчунел руклѝадго, художѝниказ мажгѝитазул мѝнаразда тлѝад тлѝарамагъадѝсеб накъѝищ гъабулеб, гъелда гвангъѝизе хъвалхъараб моцлѝи балагъулеб буклѝараб мѝхалъ, Атѝатюркил заман раклѝалдѝещун, раклѝалдаго гъечлѝого турказулгун гъоркъоблъѝи лъѝиклѝлъулеб глѝадаб сурат лъугъана. Хъвадарухъѝанасда абуна пьеса дагъаб тамах гъабѝеян. Гъале къого сон — гъеб я тамах гъабулеб, я къваккѝизабулеб рѝи, их, хасѝелалъухъ балагъун.

Дида гъеб пьеса бѝхъана. Цѝаби гъечлѝеб бѝеѝеялъ глѝемер члѝаѝураб члѝарал сум глѝадин бугоан гъеб гъарим. Гъѝениб къѝаламалдасѝагѝи клѝукъмах глѝемер хлѝалтлѝун бугоан. Амма щѝаѝли гъалмагъас гъеб глѝурулъе рѝехулеб гъечлѝо. Дѝир хлѝисабалда, театр бухлѝилалде, гъѝелъѝе нух ѝѝевѝесѝеб гъалмагъасул пьеса аралъубе буго.

Лъѝабабѝилеб пьеса цо глѝурусѝазул хъвадарухъѝанасул «Гъалдолел глѝадамал» абураб буго. Гъеб пьеса хъвана Дагъѝистаналъул театралъе.

Гьелда бизьизабун буклана рикікладаб росулъа мағларудал Каспиялълул ччугіхъабилълун кин лъугъаралали. Мағларул театралъ гьєб къабул гъабичлєб мехалъ, гьєс цларалги хисун героял лъарағлалълун гъаруна. Лъарағлазги гьєсuxъ гін тлмичлєб мехалъ, гьєс хлалбихъи гъабуна цо-цоял даргиялълун гъаризе, цо-цоял лезгиялълун гъаризе ва гъ. ц. Амма гъаниб катида цониги гъадриниб рахъ батичлє. Гьоркьор сонал ингун цлализе ана гъав Дағъистаналдасан Москваялде. Цо заманаялдасан рағлана гьєсул пьеса Цыганазул театралъ лълунилан. Ахирги бахларалда рос ватун вуго. Амма гьєсги гъей хеккого йиччан тун йиги.

Дие бокълун буклана бицине цо Искандерил Маякалълулги. Хабарги халалъидал, кълєкълєголаги бицун телин.

Искандер ана цо машгълурай маякалълул хлакълълулъ кълса хъвазе. Хъвана, хъвана, бахълize кълна. Белагъидал маяк, маяк буклун гъечлє. Гъадингояб нахул чирахъ буклун буго, хлалтлун гуро, батлїяца ургълун бахълараб. Цинги гьєс гъєб кълса цоги батлїяй маякалде буссинабун буго, гъанже гъєб маякги ссун буго. Сон дида цо клалалъ абулєб рағлана гъєб хабар лълабабилєб маякалде буссинабулєб бугилан. Гъєб маякалълул кинаб кълсмагт буклїнебали дида лълаларо. Амма гъєб кълсаялълул клалдир цаби гъечлєлълї, рукларалги неклого рортун ратилєллълї дида ракл члун, агълзул хлєбєлъє щун лълала.

Гъанже цо дирго ккарабги бицинин.

Кверал чуричлого, чи вихълizавизе захлматаб, кїдаго дида клєчонарєб клудияб рогълєб иш ккана дир глєлохъланаб заманалъ. Дица гълєлълул рахълалъ поэмацин хъвана. Гъєб сабаблълун дун глємерав какана. Амма дицаго глєдаб тамихл дие лълїцаго гъабичлє, я гъабизе гъечлє.

Дағъистаналълул бахларчи, дицаго цєвє чанги кучлдузулъл ахларав Шамил цо заманалъ хиянатчїян, турказе, англичаназе улка бичизе бокъларавилан члєзавун, цо кълвм хлалтлулєб мехалъ, дун гълєзул гудуралъ ккулна. Дица имам какун кєчл гъабуна.

Буго дир каранда кутакаб ругъун,—
Киглан мех баниги, гъеб лъиклъиларо.
...Гъитинго рагъараб магъарул члухи,
Бахларчилъиялъул мисалги цларги —

Цигъулдерил тлохалъ къаси рицунел
Къисабалъ маргъабалъ вуклунаан гъев.
Маркълчул глужалда, гъитинав дие
Гъесул рахъалъ харбал рицунеб мехалъ,

Мугърул члван хъвадулел руклана накълал,
Гъас рагъде ахларал аскарал глдин.

Гъесул цлар бахъигун, клочон толаро,
Клазица эбелалъ баццлунеб магъу.
Гъеб цлар буклунаан, раклалда буго,
Бищунго хлайранал магъарул кучлдулъ.

Хъахлаб чалмаялъуль, чергесаб ратлиль
Чарамул хвалчада квеглаб кверги лъун,
Херав имамасул глагараб сурат
Сонаца буклана нижер рокъоб бан.

Хъахлаб къададасан къадруяб гъумер
Къойил дун ворчигун балагъулаан,
Хадуб, клочонареб цо рогалида,
Рагъде тлоритлана гъас дир клго вац.

Гъосул танкабазе квердаса рахъун,
Курхъаби, баргъичал къуна ясаца.
Къалда дир мугърузул гллохъабазда
Пемедав раклалде вачлана Шамил.

Клудияв багъадур! Гъасул хлакълъуль
Чан хлайранаб назму хъвараб инсуца...

Амма ахирияб гьесде гьабураб
Поэма бахъичло, нахъе бачлана:

Нахъе бачлана гьеб. Члухларав имам
Члвадарухъан вугин, хъамалчи вугин,
Чияр улкабаца Дагъистаналъул
Мискин халкъ гуккизе витларав вугин.

Гьеб хабар бачлиндал, унтана эмен,
Ургъалабаз къвал бан, къварилъиялъ цлун.
Къанщана гъос берал, ахираб нухалъ,
Имам сверухъ кивго какулев мехалъ.

Дирги глайиб ккана, унтула керен,
Какана дицаги уян ккун Шамил,
Англичаназул гъудул вугилан,
Гъайбатал муглрузул тушман вугилан.

Къоло щуго соналъ борхараб хвалчен
Хиянатин абун батана дица.
Дунял хлайранлъулеб хликматаб гъунар
Гьересиян абун батана дица.

Хинаялъ белъараб баглараб магжилъ,
Гъанже щибаб сардилъ цеве члола гъов:
Цин Ахлул гохлалъул гучав рагъухъан,
Цин Гъуниб баклалда клудияв асир.

Хунжрузул, хучдузул анцила ичго
Унтарал ругъналги рихъизе гъарун,
Гъезухъ балагъула гемебраб мехалъ,
Гайиб бугев дида абула гъадин:

Анцила ичлабго ругънаде тладе
Къоабилеб ругъун дуца лъунилан.

Къоло щуго соналъ рагъ гъабуниги,
Гъанже дуца гладин дун лъукъичилиан.

«...Дун чанги гуккана хвалилал соназ,
Хиянат гъабуна божарал чаглаз,
Дирго глагарав вас, пачаяс арав,
Гъесухъа вуссана дир тушман лъугъун.

Рагъ гъалагълъарабго, дида асклоса
Ана наибзаби, ана муридал.
Меседихъ вичана дун глагараца.
Галамалда лъала дир рагъул гъунар.

Амма дуца гладин, къо ккараб мехалъ,
Къаникъ дир раклалъе глакъуба къечло.
Щиб цлакъ магларуллъи гъечлев чи мунго,
Чарамул къураби клочонищ унго?!

Лъала дир ярагъги, дир гъазаватги
Дол гъулдузе жакъа къвариглун гъечло.
Амма, къо буклана дир хвалченалъул,
Хириял мугрузул сси гъалъ цунулеб.

Дир гъалатI буклана: къалул соназда
Къурди, кечI, кепалъул гъудул вуклинчло.
Гъединалгун жулалъ гаргадулаан,
Гверде тIаса бахъун мугъ бухулаан.

Дуца пикру гъабе дур тайпаялъе
ТамихI гъабунгутIи бегъулеб жойищ?
Доб заманаялда рукъги ккун дица
Къурулъа гIодове рехилаан мун».

Гъединан вачлуна сордойил имам
Унтараб керен-ракл ссудизабизе.

Цо гьесул балагъи, цо гьесул кӀалъай,
Цо гьесул кӀодолъи, цо дир гьитӀинлъи!

Огъ, гьечӀо дир рагӀи гьесда абизе,
Гьев гӀезе гьавурав дуда абизе!

...ХӀажи-Мурад гӀадин, тӀаса лъугъаян,
ТӀад вуссун вачӀунев вуго гьесухъе.
Гучав имамасул чармилав наиб
Чияр хъуцӀилъе ккун чӀвана доб мехалъ.

Дир щибдай букӀинеб? Шамилихъе дун
БатӀияб чода тӀад вуго вачӀунев:
БатӀияб мех буго, цӀияб нух буго,
Бокъун гьечӀо дие хъуцӀилъе ккезе.

Имам согӀав вуго, ццидалав вуго,
Дида божилищ гьов лъазе кӀоларо.
Хъатикъ ханжар ккурав багдадурасда
Квешлъаби ракъалда кӀочон толаро.

Амма гъари буго, мугӀрул гӀадамал,
Дир гӀайибалдаса нуж тӀаса лъугъа!
Огъ, тӀадегӀанаб халкъ, васас гуккарав
Эмен кинигин, мун дихъ балагъуге!

ГӀицӀал тӀулбуздаги тӀугъдул раккула,
ГӀумрудул сонаца ругънал седола.
Дир унтараб керен ахӀтӀелеб буго
Бокъулин къварараб Шамилил халкъан.

Гьедин хъвана дица. Лъаларо дир гӀайибалдаса гӀадамал тӀаса
лъугъаралищали, амма дунго гьелда тӀаса кидаго лъугъинаро, инсухъ
гӀенеккичӀев васасул гьелдаса ракӀ бухӀичӀого хутӀуларо. Инсуца абун

буклана: «Шамилида мун хъваге, хъвани Шамилица две хлалхьи тезе гъечло». Толбгг гъечло.

Огъ, свакан вуго дун сонсеб къодахъ,
Жакъа багларлъулеб глумрудул соназ.
Заманалъ даим гин къурула дир,
Гайибав васасул инсуца глдин.

Замана! Къо, мех, гласру, эпоха... Цоязе эпоха къвариглуна, цоязе къо глола. Цоял гъутлби щибаб анкъиде хисула, наклкли гъветл нус-нус соназ цого къерги цлунун букуна; цоял хланчлаз гъава цлехон бакл хисула, цлумал кидаго мугрузда хутлула. Цоял ччуглби чвахиялда рекъон лъедола, сахаб ччугла чвахиялде данде уна.

Циял чакмабазда хлур хъвазе гурилан хлатлазул малъалда вильлъарав магларулас хларщулъ деглен члчезе ккун буго. Гъединаб ккола къисмат жиндирго цлар гъабулаго, мода глдин тема босулел хъвадарухъабазулги. Гъезул кинабго гъунар байрамазул трибунаялда, ялъуни багларалъ релъарал календаралъул тланчазда релълъуна. Цо-цо мехалъ ккола гъл кучлдул хъвалел гуриг, чуял риччай гъарулел ругин, члел босизе. Цо къоялъ чол горбода гвермендо базе глого, гъез бидул цлезарула чол хълбал, заманаялдаса нахъа хутлизе бегуларин май щвелалде хъвала маялде, Гагарин воржун вахъиналде хъвала Гагариниде, гъезул барометрцин Китайлде сворула, цинги Югославиялде клчлула. Бихъизабе гъезда сундул хлакълъулъ хъвалебали. Гъл хладурал руго Тлелекъе Галибулат глдин...

Цо нухалъ хундирл наибас жиндирго нукар Галибулатида абун буго мун метер Тлелекъе ине кколилан. Радал хълхлълъи лъарабго Тлелекъеги щун, къадиялде Галибулат Хунзахъе нахъ вуссун вуго.

— Бичас биччани, кив вуларав Галибулат, — ан гъикъун буго гъесда гладамз.

— Щвана Тлелекъе.

— Щиб къвариглелалъ? Къвариглел наибасда лъллин абун буго Галибулатица.

Дида гемемерал данд чівана литературиял Галибулатал.

Гьитинго бертабалъ дихъе къуна тил,
Кьурдизе бокъарай яс ахлейилан.
Ва амма члахиял дандияз дида
Дой гуро, гъай ахле абун шурана.

Гъанже пандур буго дида кодой къун,
КечI ахле бокъараб, амма дацияз
Бокъараб ахлизе дие толаро,
Долде ахлугеян, гъалде ахлеян.

Гъанже гемемерисез ригьин, жиндаго гьикъичлого, къолбода гьикъун гъабулеб буго. Хъвадарухъанас ригьин бищунго себе жиндаго гьикъун гъабизе ккола. Цоцазул гъежда реклун ахлараб кечIалъ кеп гъабуларо. Гемемерал дациязда цIехон гъабуни, Басирил кечIалъе ккараб ккола.

Басирил кечI: Улкаялъе Гоголалги Щедриналги къвариглун ругин, советияб сатира цебетIезабизе ккун бугин абураб мехалъ, лъараглазул башдав поэтас, башдав редакторас, Басирица сатириял кучIдузул тIехъ хъвана. Гьес гъенир какун рукIана: гьерсихъаби, мацIихъаби, хIел-хIелчагли, тунейдцал, клухIалал, хIалтIизе бокъуларел чагли. БитIун тIехъ къватIибе лъугъарабго цо газеталда цо критикас кутакалда какана гъеб тIехъ: «Гоголалги Щедриналги къвариглун ругилан абураб лозунг поэт Басирида мекъи бичIчIун буго, ва гьес гъанже загьирго нилъеда бихъизабуна жиндирго гьитIинаб чIегIераб раки. Кир рихъарал Басирида гьес кучIдузулъ рицунел гIадамал? Гъединал чагли нилъер совет улкаялда гъечIо. Гъеб нилъер совет гIуцIиялда ва гIадамазда тушбаби рохизе гъарулеб гьерсилаб мацI буго».

— Кив вихъарав дуда гъедиनाव клухIалав, хIалихъатав, хъачIав колхозалъул бригадир? — ан гьикъана гьесда доб мехалъ цо клудияв хIакимас.

— Нижер росдал колхозалда вихъана, — ян хIинкъадго жаваб къуна Басирица.

Гъеб нилъер цар бугеб колхозалъул рекъарухъабазда тласан гъабулеб маці бугилан ахидана хлаким. Цо лъицаялиго Басирил гинде щурана, гъанже бищун лъиклаб жо глайибазе муклурлъи бугилан. Гъев муклурлъана. Цин гуро, клицлун гуро, кликъоялда анцго нухаль муклурлъизе ккана гъев.

— Раглабазда ниж божиларо, ишалдалъун бихъизабе дурго гъалатI,— ан абуна гъасда дов хлакимас.

Басирица «КIвахI гъечлей Маржанат» абураб поэма хъвана. Гъель колхоз борхизабуна, киналго планал тIуразаруна, хIалтIунги тIоцебесеб бакI ккуна. «Маржанатил» тIехъ бахъун лъугIана. Заманаби хисана. Лакировщикан — хъвана Басирил рахъаль газеталда.

— Кир рихъарал дуда «гъадинал Маржанатал» колхозалда?! — ян ахидана гъасде довго хлаким.

Басир вуцIцлун чIана. ВуцIцлун чIана гъев анцIабго сональ. Квераль бичизеги кIолареб, кIалалъ бичизеги захIматаб гарацI бухъана гъесда. Цо нухаль хъвадарухъабазе цIиял квартираби рикъулеб мехаль ваккана гъев Союзалде, тIокIав ваккичIо.

КIухIалав бригадир гъечIин, гъеб гъересияб мацIин вукIарав дов кIудияв хлаким, гъоркъоб мех иналдего «хIалихъатав мацIихъан, гъерсихъан» абун хъулухъалдаса реххана ва лъилго гъосда хадуб раки бухIичIо.

ВукIунаан гъев цеве радал-бакъанида правительственный пляжалде кIудияб ЗИСалда чвердесе хъвадулев. Шагъаралда жиндирго рукъалда себе бугеб пляжалде гъев, кигIанго ралъад хирияб бугониги, унароан, авторитет бегъилищ хвезе тезе? Гъанже хъулухъги гъечIо, машинаги гъечIо правительственный пляжалде ине. АскIоб бугеб гъанжелъагIан инчIеб пляжалдеги ине рекъон гъечIин, хIинкъун чIун вуго. Жиндирго чIухIиялъ живго ралъдадаса махIрум гъавуна цеве вукIарав хлаким Мухтарбековичас. Цо-цо хъвадарухъабазулги гъесул гIадаб гъечIищ къисмат?

Гьелъ дие абизе бокъун гьечіо хъвадарухъан рохъо хъирщулев, хъублъи балагъулев вукіне ккелилан. Гъединазда «нохъо чорокилан» ціар лъезе бегъула. Нохъо чорокил хабар бицинищ?

«Нохъо чорок, нохъо чорок» — гъадин рогъоде бан буго хъубаб нохъода батараб цо хланчіда цогиял хланчіаз. Заман гъоркъоб арабго, гъебго рогъо бан хланчіи ахідегун, жинде рогъо баралъ жаваб къун буго: доб чорокаб нохъо жинца цебего танилан. Гъеб мехалъ хланчіаз гьелда абун буго: «нохъо тунилан нохъо баціалъуларин, нохъо чороклъулеб гламал течіони...»

Кинабго бараб буго хъвадарухъанасул гламалалда. Гъесда чужузулъ чуги, чундузулъ чанги, цівабзалъ ціваги, тіугъдузулъ тіегъи, кучідузулъ кечіги, глдамалъ глданги вихъизе лъазе ккола.

Борхатаб зоб..., зодор руго глемерал хланчіи, хланчіазуль буго ціум; гъеб цогидал хланчіиги ахада тун борхалъудасан чіухіун рикікладе боржунѐб буго. Гъеб ціум бищун себе бихъизе рекъараб буго.

Блокноталдаса; Махлачхъалаялда кечі ахіулел ясазул къеѐб буклана. Чіел босана рикіклада магларул росулъа глдатияй ясалъ. Гьелъ ахіана берцинаб гъаркъидалъун Гагариниде гъабураб кечі.

...Дир раклалъе цо хіалхъи гьечіо. Дида гъаб кечіги, гъаб бакъанги гіолохъанаб мехалъго рагІун буклана. Хадув дун кантіана. 25 соналъ себе гъабго кечі, гъабго бакъан гъай ясалъул эбелалъ, кочіохъаналъ Байдуков магларухъе вачіараб мехалъ, Хундери́л Глалагларталда гъесие ахіун буклана. Гъеб мехалъ гъалъул эбелалъ босун буклана чічел. Цого кочіохъ кІиги чічел. Эбелалъ ахіараб кечі киназдаго кІочон тана. Эбелалдасан босараб ясалъулги кІочон тела. КІочонаро живго поѐтас ургъараб, гъес нугІлъи гъабураб.

Амма дица абиларо ціумазул рахъалъ хъванилан, нилъгоги ціумаллъун лъугъунилан! Чанги ціукІа дандчівана, ціар бугел бахларзазде назмабиги хъван, гъезул мугъалда нахъа рахчарал.

Огъ, хварав Махлач Дахладаев вахъаравани, гъес жиндир рахъалъ диссертация хъвалев «гIалимчиясда» абилаан: «Дир гIумруялъулги бахIарчилъиялъулги рахъалъ ругел дур пикраби щивав редакторасда кIолел руго бигъаго хисизаризе. Гъесие инкар гъабизе кIоларев дуца дир хIакъалъулъ хъвазего хъваге!»

Цо-цоязда ккола машгъурал, кIудиял чаглазул рахъалъ хъвани, кIудияб тема босани, жалго кIудияллъун лъугъунилан. Амма бищун кIудиял хъвадарухъабзги бахIарзазги бищун гIадатияб, бищун гIумруяб гъабулаан жидерго пикрулъун, рокъилъун, ишлъун. Бищун гIадатияб ва гIадамияб буго бищун кIудияб. КIудиязда гъитIинабги бихъула, гъитIиназда кIудияб гурони бихъуларо.

Блокноталдаса: Цо заман букIана гъунар бугел хъвадарухъаби пашманаб, гъунар гъечIел рохараб, хъвалев чиясе кIимат кьолеб мехалъ, гъеб хIисабалдего босулареб. ХIисабалде босулеб букIана сундул хIакъалъулъ хъван бугояли — тема. Сундул хIакъалъулъ хъвалеяли бихъизабулел, малълъулел, куцулел чагIи хъвалездаса гIемер рукIана. Гъеб мехалъ дир инсуца «Шамил» абураб кIудияб поэма хъван букIана. БитIун поэма басмаялда бахъулеб мехалъ, хIукму бачIана «Шамил» турказулги англиязулги агент вугин, гъев эркенлъиялъе гIоло гурын, жиндиего гIоло 25 соналъ халкъги гуккун вагъанин. Гъесул багIараб байрахъ гурын, гIурччинаб байрахъ букIанин. Гвангъараб гъаб нилъер заманги тун, поэтасе щай къваригIун букIараб гъеб некIсияб тарихияб иш абун. Эмен кутакалда пашман вукIана гъеб мехалъ.

«ХIанчIазги гъудузги ветIулев вугин гъанже»,— ян хъван букIана инсуца доб мехалъ гъалмагъасде хъвалеб кагъаталда. «Ленинградалда хъвагIараб жулил жваргъи-дваргъи буго Дагъистаналда»,— ян хъван букIана гъес жиндирго блокноталда. Гъеб Заманалъ пашманав инсухъе мех-мехалъ вакулаан махсара бегIерав (чи вукъулеб мехалъги чагIи

роххизарулев) Абуҗалиб. Вачлунеб мехаль гьес цадахь цо нухаль зурмаги лалабиги рачлана.

— Хламзат,— ян абуна Абуҗалибица, — кучлдул гьарилалдего гьитинго дица зурма пулаан, лалаби рачунаан. Гьаз цо сональ гуро дунги дир хьизанги хьихьараб. Гьаль бачунаан бачеян абураб бокьараб бакъан. Рачла кучлдулги тун, дица зурма пун, дуца къали бухун, гьелде руссинин. Гьеб бигьаяб буго. Гьанже гьаб бакъан бачейин, доб бакъан бачейин, долде хьвайин, гьалде хьвагейин ниль хьвадарухъабазул зурмихъабиги къолохъабиги гьарулел руго.

— Зурмихъаби, къолохъаби гуро нильер гьарулел ругел. Гьел батиял руго, Абуҗалиб,— ян абуна инсуца.— Кьурдухъаби гьарулел руго нильер. Гьоркъа ругез зурма пун палугъаби гьаваялда кварида кьурдулаан, гьанже нильги гьедин руго... Палугъаби! Ниль ахлун руклана нильерго гамачл къадалъ лъезе. Нильецайин абунин нильехъе кьураб кьолеб буго цогиязухъе.

Абуҗалибица цодагъаб харбихъги гленеккун зурма пуна. Гьав кутакалда пашманлъана цлакъ захлматаб жо бугин кучлдул гьариян.

Хьвадарухъан я зурмихъан гуро, я кьурдухъан гуро, я палугъан гуро.

Кочлохъан, кличл-кличлун кодоб глерги ккун,
Кварида кланцлелев палугъан гуро,
Кин зурма пуниги, гьарсилан ахлун,
Свераби рахъулев кьурдухъан гуро.

Кочлохъан, гьев вуго муглрул къгласрулаб цлум,
Цлодораб, лебалаб, хлинкъи лъалареб.
Накклал хьвалхъула гьель хьваглаларал куркъбаз,
Гьудул хьамула гьель цо гьаракъ гьабун.

Дир тема – гъеб буго дир рокъи, дир гъари, дир гъа, дир как. Как киглан гемеибаниги, гъелъул багъа холаро. Дагъабги къиматаб буклуна. Амма гемеибесеб тема такрарлъиялъ кӀодолъуларо, гъитӀинлъула.

Цо нухалъ дица хъвана дирго йикӀарай гӀурус учительнщца Вера Васильевналъул рахъалъ кечӀ. Гъеб критиказги цӀалдохъабазги цӀакъ лъикӀ къабул гъабуна. Гъелдаса вохарав дица гъелдаго релълъарал гемеирал кучӀдул хъвазе байбихъана гӀурус инженерасул, агрономасул, тохтирасул рахъалъ. Жиндирго рачӀгун багъулеб кето гӀадин, кидаго цо бакӀалде вуссун хутӀана дун. Гъел дир асаразул къисмат некӀсиябкн къураб гъанжесеб чагъиралъул гӀадаб ккана.

Дицаги цогидазги МахӀачхъалаялдаса Москвалде унаго, гъениб гъудулзабазе цебегосеб, гемеираб мехалъ цӀунараб цӀолбол чагъир босулаан цо-цо мехалъ, цо кинаб бугониги бочкаялъубеги тӀун. Гъудулзабаз, гъебги гъекъон, гъелъие рекъараб мустахӀикъаб рецц гъабулаан. Гъелъул цогидаздаги бицун батулаан. Цогидал гъелъул махӀалъ ахӀун дихъе рачӀиналде, дир некӀсияб цӀолбол чагъир лъугӀулаан. Амма дица тукадаса босун себе ккараб чагъир бочкаялъубе тӀолаан ва, дирго чогъролъа бахъараб бугилан, гъекъолаан. БичӀчӀулезда гъеб бичӀчӀулаан. БичӀчӀуларел унго-унголъун гъеб беццизе лъугъунаан.

Дир кучӀдулги, цо-цо критиказ реццаниги, бичӀчӀи бугел цӀалдохъабаз къабул гъаричӀо. Гъезда гъез «гъебго къваригӀелалъ Далаголавги вачӀун вукӀанилан» абуна. Яги ХӀаживухӀума-дибирас гӀадин, цо росулъ «цо гӀабдал гӀелин» абуна. Дирго хӀисабалда, дица Ансадерил устарас тӀилазе гъабураб гъабулеб батана. Бицинин гъезул.

«Гъебго къваригӀелалъ Далаголавги вачӀун вукӀана»: Дун гъитӀинаб мехалъ, нижер росулъе поч босун хъвадулев вукӀана тӀалъиялда рагӀарав рагӀи бегӀер, ГевутӀаса КъурбангӀали. Почги къун гъесие бокъулаан цо-цо хъалиянги цӀан жиндирго ургъел дир инсуда бицине. Гъесул хабаралъул гемеибесеб тема буклана чӀужу ячин. Гъеб

рахъалъ гьесул кӀудияб хӀалбихъи буклана анкъидасан буцӀун, моцӀиде риххулел ригъинал гьарулезул церехъабалъ вукӀине. Доб заманалъ дов цояйги йиччан, цогияй ячине къачӀадилев вуклана. Гьей ячине йигей гӀаданалъул цӀарги ригъги буклана щибаб къойил гьесул мацӀалда. Амма цо моцӀалъ КъурбангӀалица къойил бицунеб гьеб ригънал цӀар бахъичӀо. Почги нижехъе къун, нахъ вуссун унев вуклана гьев.

— Ячарайищ гьой гӀадан, щиб ккараб доб ригънал? — ан гьикъана инсуца.

— ЦӀакъ гьолда ракӀалда гьечӀеб жо батана, — ян абуна КъурбангӀалица,— Гъанже цо къоролай ялагъизе Дагъистан сверизе ккун буго.

Ана КъурбангӀали росабалъа росабалъе лъелго лъади ялагъизе, ва чед бортараб таргъа гӀадин вуссана.

— Щиб ккараб, КъурбангӀали, нух битӀанищ?

— Нухни битӀараб буклана, Далаголас гьетӀизабуна. Лъихъе киве щваниги ригънал бицен гьабурабго, «мун кватӀанин, гьебго къваригӀелалъ дагъав цеве Далагол Дарбишги вачӀун вукӀанилан» абуна.

Далагол Дарбищ – машгъурав магӀарул Донжуан.

МакъратӀисищ Дарбищ, дур къвалакъ бугеб? —
Къоролай хӀеккулин, дур хӀохъел чӀвайдал.

ХӀелкил гъанцӀаги бан цӀалеб лъаларо,—
ЦӀуял жал дудаса ричӀулел гьечӀо.

Гьедин хъван буклана дир инсуца Дарбищице 1938 абилеб соналъ гьес анцӀила микъабилей чӀужу ячараб мехалъ.

«Гьебго къваригӀелалъ Далаголавги вачӀун вукӀанилан» абула гъанже магӀарулаз жидеда цебехун рагӀараб хабар хъвадарухъабаз такрар гьабулеб мехалъ.

Цо-цо росдае цо-цо гӀабдал гӀун вуго: Цо-цо районлда цо-цо гӀабдалги вукӀуна. Пемемер гьечӀого лъикӀ гьел. Гьедиनाव гӀабдал вуклана

Хунзахъ росульги. Гьесул хабар рагӀун гьоболлъухъ вачӀун вуго Гьоркъколоса гӀабдал.

— Асаламу гӀалайкум.

— ВагӀалайкуму салам.

Подор чӀун руго кӀиялго гӀабдалзаби, кванан руго, гьекъон руго, гьоболас гьоболасе гьабулеб гьоболлъи гьабун буго. Лъабабилеб къоялъ Гьоркъколоса гӀабдал росулъе нахъ вуссунеб мехалъ, Хундериб гӀабдалас гьев магӀарул гӀадаталда рекъон сайигъаталгун хӀурматалда роесал гӀорхъуде щвезегӀан нухда регӀун вуго. Къо-мех лъикӀ гьабулеб мехалъ, гьас кверги босун, цинги гьес хъапас унев гьоболасул гьванцилъ бан буго: «цо-цо росдае цо-цо гӀабдал гӀолин, тӀокӀав вачӀунге»,— ян.

Дица абила: цо росдае цо гӀакъилги гӀурав вукӀуна, цояс цояв такрар гьавизе лъугъаниян.

Ансадерил тӀилазда хъвай-хъвагӀай. Рагъда бох камурав дир гьудул, поэт Владлен БахновасМосквалдасан дида гьарана Дагъистаналдаса ансадерил машгьурал махщелчагӀазда абун жиндие, бегъани, цо гӀанса гьабейн. Дица Унсоколобе херав устарасде, дирго мурад бицун, кагъат битӀана. Гьудуласе битӀулеб гӀаксида щиб хъвай-хъвагӀай гьабилебали лъаларого вукӀана дун.

Гьеле гьеб мехалъ «Правда» газеталда цо кинавалиго критикасул статья бачӀана. Макъалаялда цӀар букӀана «Дубинка вместо критики». Агъа, гьанже лъана дида гӀансида гьабулеб хъвай-хъвагӀаян абуна дица. Цо-кӀиги анкъ ана. Унсоколоса дие МахӀачхъалаялде битӀун бачӀана гӀанса. Дица гьеб гьудуласухъе балагъизабуна. Гьелда накъищаз хъван букӀана: «Вл. Бахнову. Дубинка вместо критики. От Расула Гамзатова» абун.

Гьоркъоб цо лъагӀел ана. МагӀарухъ базаразда щиб, МахӀачхъалаялъул, Пятигорскиялъул, Кисловодскиялъул тукабазда щиб, дида ансадерил тӀилал рихъана, балагъана, киналго тӀилазда хъван буго:

МахІмудил тема букІана Муиде рокѳи. Бицунго божарав гѳудулас гѳарана МахІмудида цѳияв гѳавурав васасе кинидахѳ ахІизе кечІ гѳабѳян. МахІмудихѳан гѳѳб бажаричІо. Цогияс гѳарана хварай чІужуялѳул бицун магІу хѳваян. МахІмудица хѳвана. Амма магІарухѳ гѳѳб магІуги ахІун щивго гІодичІо. ГІодана ва гІодулел руго талихІ кѳараб рокѳул бицун Муиде хѳварал кучІдулги цІалун.

...Лѳабго кѳоялѳ дица жигар бахѳула щварал, рихѳарал улкабазул бицине. Амма бажаруларо. Дидаго лѳачІого дур бицунев ватула.

Дир тема – гѳѳбги буго дуде бугѳб рокѳи, Дагѳистан. Бокѳани гѳитІинаб букІа рокѳи, бокѳани кІудияб букІа. Бокѳани кІудияб букІа ритІухѳлѳи, бокѳани гѳитІинаб букІа. Бокѳани цебѳѳб букІа, бокѳани гѳанжѳѳб букІа. Дун рокѳулги, ритІухѳлѳиялѳулги, ВатІаналѳулги вас вуго.

Дагѳистан — дир ВатІан. Дур рахѳалѳ хѳвалѳб буго. Дир кверазукѳ кѳалам сородулѳб буго. Кинаб жанралда дур рахѳалѳ дица хѳвалѳб. КечІищ, хабарищ, кѳисайищ? Дун ургѳулев вуго. Кинан дур сурат бахѳилѳб, дур бакѳнал рачинел?

Блокноталдаса: Дица цІар бицинаро, араб соналѳ цо дир гѳудуласул — аваразул поѳтасул кучІдузул тіѳѳхѳ бахѳана. Гѳѳс кучІдул, квартираялда рукѳзал рикѳулел гІадин, рикѳун ругоан: политикиял кучІдул (кабинет), магІишатиял кучІдул (столовая), рокѳул кучІдул (спальня), гІаммал кучІдул (кухня).

МахІачхѳалаялда кечІ ахІулел чагІазул олимпиада букІараб мехалѳ, цо районалдаса вачІарав шагІирасда поѳтас гѳарана цо-цо бутІаялдаса цо-цо кечІ ахІейин жиндиран. ШагІирас ахІана цо халатаб кечІ. ГІенеккаразе ургѳел ккана, жеги хадуб лѳабго ахІизе бугѳлѳул. ХІинкѳи букІана, кочІохѳан балѳхѳадѳрица гІадин тезе бѳгѳулилан. Амма шагІирас гІенеккарал рохизаруна, жинца кинабго цадахѳ

цойидасанго ахлун тлубабунилан, жиндир пандрил лъабго чѣва, гъав поэтасул кучѣдул гѣдин, лъабиде рикъизе жинхъа бажаричѣин.

Дир хѣсабалда, гъаб нухалда кечѣ хъварасдаса гъеб ахѣлеб витѣрав вуго.

Балъхъадерица кочѣохъан тарав куц: Бицинаро кисаяли, кочѣохъан вачлун вуго Болъихъ росулъе. Ракларун руго гѣдамал клубалде гъесухъ гѣнеккизе. Ахлун буго кочѣохъанас, ахлун буго гъираялда, шавкъалда, къанщун бералгун, гѣнеккарахъ балагъичѣого. Ахѣлеб буклун буго цого кечѣ:

Тирулеб, сверулеб гъобогѣ буго

Сверулеб, тирулеб гъобогѣ буго ва гъ. ц...

Далай, далай, далай, далай...

Дагъ-дагъ ккун балъхъадерида гъеб чѣалглун буго, чѣамучѣаб сакъис гѣдин. Гъел цо-цо ккун клубалдаса ун руго. Амма шавкъалъ мехтарав кочѣохъанасда гъеб бихъун гъечѣо. Ахирги киналго ун, кочѣохъанасухъ гѣнеккун цо сабру бугев сторож хутлун вуго. Сторожасдаги чѣалглун буго гъеб дулайги далайги, жинцаго гъев гъажалде ваччун вугев гѣдин. Гъес абун буго кочѣохъанасда:

– Дурго гъобо сверун лъугѣараб мехалъ, гъаб клуб рахай, гъале клулги. Дун унев вуго, сордо лъикѣ.

Гъедин тун вуго талихѣ къарав кочѣохъан балъхъадерица.

Блокноталдаса: (Далаялъе лъугѣи гъечѣо) Кѣиго магѣарулав цо хѣмаги цебе къотлун халатаб сапаралъ рахъун руго. Свакарал гъезие кѣязего хѣмида рекѣине бокъун буго. Амма кинал рекѣинелали лъаларого хутлун руго. Магѣарул гѣдаталда рекъон, клудиясда тѣдаб буго гъитѣинав рекѣинавизе, гъитѣинасда тѣдаб буго клудияв рекѣинчѣого рекѣлунгутѣизе. Гѣмераб пикру гъоркъоб бан къацандун хадусала, гъез хѣлукму гъабун буго иргада л цоцазе кечѣ ахѣизе, рекѣарасул кечѣ лъугѣизегѣан иргада л ѣелго хъвадизе. Рекѣлун вуго цояв магѣарулав. Жиндирго кечѣги ахлун гѣдове рештлун вуго гъев. Цогияв рекѣлун вуго. Гъес

байбихъун буго жиндирго лъуги гъечлеб далай бачине: «далай, далалай, далалай, далалай, вай далай — далалай, далай — далалай». Лъугулеб гъечиш дур далай?» — ян гъикъун буго гъесда.

«Киса лъугулеб, жеги дулайги буго. Далаялъеги дулаялъеги лъуги гъечло... -Вай далалай, далалай, дулай — дулалай» — гъедин ахлун буго гъес щолел баклалде щвезеглан.

Нилъер заманалъги гемемерал далайчаги реклун хъвадулел руго, унго-унгоял кочлохъаби гъоркъго хутлун руго,

Блокноталдаса: Махщел щиб жо? —

— Кудиялъул рахъалъ гъитинаб хъвай, гъитиналъул рахъалъ клудияб хъвай — гъеб буго махщел.

Блокноталдаса: Маглардаса гиял эхере рачлунеб мехалъ, тохлъукъе гиялъ речлун хъарчигъаялъ хъамун ун буго кьеглер. Гъеб бихъун буго гъитинаб хланчида. Гъелъ хлукму гъабун буго цониги куй хъамизе.

— Балагъе, гамач! гебегизабизе лъугъараб тлотлохъ,— ян абун буго куйдул ботлродаса лълъарада речлун члвараб хлинчиги нахъе бачун вехъас.

Хъарчигъаялъул пиша такрар гъабулеб хлинч! тлотлол баклалде ккола.

ГЪАБ ТІЕХЪАЛЪУЛ ТАЙПА, ЖИНС

Ах!макъас ах!дон бицуна,

Гакъилас — кици тламула.

Ихдал кеч! ах!е, хасало маргъу бице.

Дида лъала, дида батана дица бахине кколеб меглер — дир тема. Дир буго гъениве дун вачунеб чу — дир мац! Гъанже дие къвариглун буго гъениве унел гемемерал нухаздасан цо нух тласа бищизе.

Магларулазе къокъид нух бокъула. Киндай дица дирго хинкъараб сухъмахъ балагъила? Дида лъана дица бахъизе кколеб хъала. Дихъ буго

гучаб ярагъ — дир маці. Гъанже киндай хъала бахъила? Тохлъукъе гъужум гъабуніщ, сардилъ сверун ккунищ? Киндай дица дир хурибе лъим бачина?

Дир буго ціулги, ціаги, хъагги, хъаги-ниб тіамизе жоги. Киндай дица тіагламаб квен гъабилеб?

Кинаб жанр дица тіаса бищилеб? Редакторас дихъе хъван буклана бокъани хабаралдалъун, бокъани къисаялдалъун, бокъани кочлодалъун, бокъани макъалаялзул къагидаялдалъун хъваян. Дир гіемерал ресал руго. Босе, бище!

Блокноталдаса: Цо-цояз кучідул хъвала, хадуб гъел харбазде руссуна, хадуб пьеса, сценарий, ахирги критика хъвала. Цояб жанр тун цогиялде руссуна, цо темаялдаса цогидаб темаялде рортула. Гъел рельлъуна, члужуялъ лъимал гъарулел гъечілан, гъейги рехун тун, руччаби хисулел цо-цо бихъиназда яги цо-цо пачалихъазул шагъазда, президентазда. Гъезда, ахирги, тохтир валагъарабго гурони лъаларо лъимер гъабунгутіиялъе глайиб жидерго букін.

Дица рикіклуна: чагъирги гъекъе, чедги клочонге, кечіги ахле, маргъудахъги гленекке, кучідулги хъвай, амма гадатияб хабарги квер хъвагун тоге.

Хабар, къиса, роман-проза: Гъитінго эбелалъ дие кинидахъ кечі ахлулаан. Гъеб буклана эбелалъул цохлого-цо кечі. Тіоклаб кечі букінчло гъелъул. Гъебги цохлого-цо дие ахлулаан. Кочлохъан – инсуца ункъо васасул кинидахъ ахлизе цониги кечі хъван батичло. Кочлохъан – инсуе бокъулаан васасе хабар бицине. Жеги дица кучідул хъвазе байбихъараб мехалъцин къватіисан цойгияздасан лъалаан нижеда цоцазул кучідул.

Бокъулароан инсуе кучідузул бицине. Гъеб гъес жиндирго аслияб хіалтіилъун гъес хур бекъи, боціи хъихъи, гъоціаби къачлай, тіохдаса глазу хъештіи, исполкомалъул секретарьлъи, росульги къватіибги ккараб хвелалъульги гелалъульги глахъаллъи гъаби, гъениб бегъараб квербакъи гъаби бугилан толаан. Кучідул гъесие – «как приложение к

«Огоньку»». Гьесие батлалъи букинчло гьел «Правдаялда» рахъаниги, росдал пионеразул къадал газеталда рахъаниги. кучлдул гьесул глмрулъун руклнчло, глмруялъул цо бутлалъун руклана

Гьесие рокъулаан рокъл кочлохъан Махлмудил инсуца – Анасилас абурал раглаби. Рокъуда виххун, кучлдузулъ восун мискинлъарав, вакъарав, къваридав Махлмуд квен къеян рокъове вачлараб мехалъ, инсуца гьесда абун буго:

– Рокъи кванай, кучлдул гьекъей, Махлмуд. Дие хурзал рекъун дун свакан вуго.

Жиндирго кучлдузулъ эмен балагъулаан гларзаялда хъвараб резолюциялъухъ глдин. Рогъалил къоялъ къоле, ворчламиялъухъ глдин. Вегизе унелъул сордо лъиклан, къо лъиклан абулелб глдин, праздниказ гъабулелб баркиялъухъ глдин, къваридазда балелб зигараялъухъ глдин. Поэтал глажаибал, батлиял глламазда глмал релълъунарел чагли руклуна. Дир эмен релълъарав вуклана щибав магларуласда. Гьесие глдобе биччараб накъит бокъулаан.

Дие бицана инсулги Махлмудилги тлоцебесеб дандчлваялъул, гьезул ккараб лъай-хъваялъул. Инсуца машгъурав глащикъасда жиндирго тлоцересел кучлдуд рихъана. Махлмудица абун гьел жинда риччлуларин. Гллкадеги, гъведеги, ашбазалдеги гъарулел кучлдул руклунишилан, дида рокълуги Муилги гурони мадлги цларги лъаларин:

Рокъи гъоркъоб гъелелб къалул хабаралъ
Къоларо дие кеп кин бицаниги...
...Дунял глаламалъе глщкъул рукъги бан
Дун къотлов хутлана къадал ракъанда.

Инсуца глщкъул рукъ бачло. Гьесул рукъ буклана хъизан, лъимал, мина, росу, район, улка, дунял, зоб, ракъ, лъим, цла, цлад, бакъ. Цо йокъарай глданалде хъварал кучлдугин гьес цогидазда риччлунгутлизе глараб мацлалъ жиндиегоги долъиеги хъван ратана.

Хабар гъелелб мехалъ бачлунаан кечл-хабар, къиса — гъел буклана глкълулъунги, канлъилъунги. Рогъалил мехалдаги маркчлчул глужалдаги

тлохдеги вахун, тлінгъилъе дунги вачун бицунаан инсуца рикікладе аразулги, асклор хутларазулги; нухазулги глоразулги; иццал кин беролел, тлугьдул кин ракуулел бицунаан бакъ кин баккулеб, бакъ кин тлерхъунел, дунял кин сверулеб.

Дида кколаан сверулеб гъечілан, сверулеб батана. Бицунаан инсуца чу кьололеб куцалъул, гъеб кваназабизе кколеб куцалъул. Бицунаан глadataзул, глaдaмaзул. Гъесда зодове балагъун лъалаан метер цлaдищ бaзe бугеб, бакъищ щвезе бугебали. Сверухъ цлaд бaлaгo, тохлъукъего Телекъе бакъ щвани, тлaлъиялде цлaд бaлeблъи.

Бицунаан инсуца ругелги гъечіелги хланчлазул, чундузул, ччуглбузул. Гъосда лъалаан хуриб тлорода жаниб чан мугъ бугебали. Тласан ва гъоркъан вачлунев нухлулав щиб къвариглелалъ вачлунев вугевали ва гъев лъил баклалда рещтлуневали.

Бицунаан инсуца... бицун щай тараба, щай хъвачлебали дида бичічлупаро. Инсуе глумру буклана хабар, хабар буклана глумру. Пикру буклана хабар, хабар буклана пикру. кечі буклана ракл.

Квешаб букла, лъиклаб букла, дун рекел чи вуго. Дие боржунаго хлінчі кквезе бокъулаан, гъеб кибе боржунали балагъичлoгo. Гъитлінго дие ахлuleб кечі бокъулаан к иналго харбаздаса. Кочіолъ ана дир сонaл, сапарал, рохел, къварилъи, гъитлінаб мех, бахлараб замaн, махлу беканигицин галадулареб кьoгoги лъебергoги их, хасел.

Амма гъанже гъаб тлехъ хъвалеб мехалъ дун прозаялде, харбиде вуссунев вуго. Дица дир муглрузул рахъалъ глoдoвe виччан бицунел бугo. Прoзa, мун цлумахъ балагъараб меглер глaдин, хланчлазухъ балагъараб гъветі глaдин, вaсacухъ балагъараб рукъ глaдин буклана кинабгo дир глумруялъ. Духъе вуссунев вуго дун, къабул гъaвe. Дудa гурoни хлaл ківезе гъечіo дие къвариглараб кинабгo хлaкъикъaт бицун. Хлaлтлун свaкaн пенсиялде гурo дун вуссунев вугев. Дун цліяб клудияб ишaлъ aхлuleв вуго духъe.

Дида лъала две анкета глolareблъи, дур гемемерал тlалабал руго. Мун вахъун чlун ахlулеб кечl гуро. Рукъабиги махlабиги гурун хlалтlизе ккола. Рукъзабазул кьучlги цилиги лъикlани, цогидаб иш битlун ккола.

Проза, мун буго дир рукъалъул — дир тlехъалъул кьучlги цилиги. Лъаларо мун дида: хабарищ, къисайищ, романищ, маргъуйищ, биценищ, кицийищ, раklалдещвейищ, хиялищ, макъалайищ — щиб мун? Цо-цо цlалдохъабаз дида абизе бегъула мун я хабар гурун, я къиса гурун, я роман гурун, я маргъу гурун — мун щибали лъаларин. Щибан дида гъикъани, жаваб кьезе дидаги лъаларо. Цогидаз абизе бегъула мун хабарги, къисаги, романиги — кинабго бугилан. Гъелдаги абизе жо дир гъечlо. Дица, мун хъвалеб мехалъ, гъелъул ургъелги гъабичlо. Литератураялъул законаздакъун гуро, закон гъечlеб дирго раklалъ хъвалеб буго.

Гемемераб цоцазда релълъинчlеб хlалухъин, пихъ, гъан цого хъагинибеге бан кванил тlагlам хвезабулевищ дун вугев ялъуни цlакъго тlагlамаб квен гъабизеянищ дун лъугъунев вугев? Дирни хъул буго (битlун бицина) цо-цо журналазде, тlахъаздеги, жеги роман газеталдегичин. Цо-цо мехалъ ккола раklалде киназго нахъ чlвалин, цин хlисаб гъабула киназго къабул гъабилин.

Дир хабар, дир маргъу, дир проза! Букlунаан, гъитlинго я эмен, я вацал сапаралде араб мехалъ, сабру гъечlого, макъу клочон, гъезухъ балагъун дица хасалил сардал тlамулел. Вукlунаан дун нухде балагъун, минутал, лахlзатал сагlаталлъунги рихъун.

Гъедианал сардаз клудияв инсуца дне бицунаан гъел-гъал къисаби, харбал, маргъаби.— Лъачlого унаан заман. Маргъа-кечlалъ хутlизарулел гlадин, гъел лъугlилалде хъолбохъ эхетун ратулаан эмеи яги вацал, яги цоги дне хириял чагlи.

Хадуб сапаралдаса рокъове гlедегlарав дунго нахъ вуссунеб мехалъ, дица нухда ругел мугlрул-klалал рикlкlунеб мехалъ, нухлул

къайицадахъаз бицунаан дие я маргъу, я хабар. Дун лъачлого росулъе щун ватулаан. Инсуца гъикъулаан:

— Кин кľудияб меглер бахараб? Квачан ватила?

Дица абулаан:

— Дида я меглер бихъичľо, я квач лъачľо.

Маргъа, хабар! Мугľрузул байдаби, гľаздал квасквас гъабуна гъитľинго нужеца дие. Кľвеладай дида цониги балагъун чľаразе сордо гъитľин гъабизе, рачľунезе нух бигъа гъабизе?

Дун харбазде вуссунев вуго. Дун къисабаздалъун кľалъалев вуго. Харбилъе дица, чулпадулъе махľ берцинлъизе тľамах рехулеб гľадин, цо-цо кици-бицен рехулеб буго. Биччанте гъеб лъегľелдерил ясаз нилъазда, кľутľбузде гľагарлъулеб бакľалда гъабулеб гъитľинаб тľанкľ гľадин букľине.

Дица гъанир гъоркьо-гъоркьор цо-цо дир ракľалдещвеялги къалмикъе рачунел руго. Гъезул бицинчľого церехун ани, чарухъазда жаниб чľимихги ккун вилъунев чиясул гľадин, рахľат холеб буго. Яги гъеб хľал как бихханиги, гъебги кľочон как балев чиясул гľадаб буго. Дица хъвала дирго ракľалдещвеялги, пикрабиги. Бицина рагľарабги, бихъарабги, ургъарабги.

Вуссунев вуго дун дирго магľарулал ругъунаб, дир магľарулазул литература ругъунлъичľеб, дие бищунго некľсиябги, бищунго гъансесебги пишаялде — хабаралде. Амма ругъунаб кечľ щибаб нухалъ бачľуна дихъе, къижулеб мехалъ дир юргъаналде гъорлъе, вахъунеб мехалъ рагъараб гордухъан бидулъ ччурал гľадал магľарул бакъул чľоразда цадахъ, кваналеп мехалъ борхулеб бакалалъул тľиндасан, цľалеп папиросалъул кľкľуйдулъан, зодосан, гľодосан, харилъан, богľолъан, тľоролъан, лъималазул магľил гаралъан. Гъеб бачľунеб буго кисанго. Гъелъ дида абулеб буго:

— Бице, дунгун ватľалъизейищ дуда хľисаб гъабураб? Дир рохъоб ругъунаб чан, кибе мун унеб? Дир лъаралъ лъедолеб ччугľа, кинаб

хлориниб мун паракъалъулеб бугеб? Унев ватани, рачлаха къо лъикл
гъабизе глдорглаги чѣлин дагъаб лахлзаталъ. Глдор чѣлин, дуда клѣлеб
батани.

– Клѣларо! – ян ахлдана дир нусабго лага, дир нусабго маглил горо,
дир нусабго рохел.

Поэзия, мунгун ватлалъизе дида. Мун релълъуна гъаюрай ясалда.
Гъаюрай ясалъ абун буго: жий цо моцл базеглан глѣзе тейин, хадуб
бокъараз хлал бихъейин дун йокъичлѣго руклинѣян.

ПОЭЗИЯ

Хлалтлудаса хадуб буклуна хлалхъи,
Хлухъ бахъизе рагъда руклуна саглтал.
Солдат, гъжумалде вахъун унелъул
Лъалхъула мех-мехалъ гуч бакларизе.

Дир реклел асарал, нуж ругел дие
Жигараб хлалтлѣги хлалхъул саглталги.
Хлайранал назмаби, нужелъ буклуна
Дир реклел рокъѣги дир реклел ццимги.

Эбелалъ кинидахъ гъуин гъарурал,
Киналго санаца руклуна цадахъ
Нуж макъил баклалда къун руго дие,
Нуж рокъѣгун цадахъ рачлана дихъѣ.

Дир назму, эбеллъи гъабуна дуца,
Гъанже мун божарай гъудулин ккола.
Дун херлъараб мехалъ, лъала дида, мун
Лъѣмерлъун буклина бищун урхъараб.

Нахъѣ хутларазда, дун хвараб мехалъ,
Дир хабар бицеа дуца мех-мехалъ.
Берал къанщулелъул къасдал анищал
Ва ургъѣб гъинал ракл дица духъ тела.

Цин ккола дида мун вахине ківечілеб,
Кіудияб, борхатаб меглер бугилан.
Цо-цо мехаль ккола кверда ругъунаб,
Куркъбал меседилаб милъирщо бугин.

Воржине дир куркъбал, къалда дир ярагъ,
Ругъунги дарманги — дир черхалъул мун.
Кида рагъ къотіулеб хіухъ бахъиялъе?
Кида хіалтіи лъугіун бачіинеб хіалхьи?

Дир рекіел асарал, нуж руго дие
Жигараб хіалтіиги хіалхъул сагталги.
Хіайранал назмаби, нужель букіуна
Дир рекіел рокъиги боркъараб ццимги.

Поэзия, захіматаб буго дие дур бицине. Дида лъала дур
хіакъалъулъ гъабулеб кіалъаялъ мун борхизабулареблѝи. Мун ціакъго
тіадегіанабги гіагарабги буго. Дун бесдалав вукіинаан, мун
букіинчілебани...

Дунял букіинаан беціаб нохъолъун,
Бакъул чіоразда нух кидаго лъачілеб.
Зобал рукіинаан наккіаца ціурал,
Ціваби киданиги дие кунчічіел.

Ралъад букіинаан гіалах кинигин,
Гіумруялъ карачел жеги гъулчичілеб.
Гъутіби рукіинаан тілал кинигин,
Кидаго хіанчіаца рештіен гъабичіел.

Чагіи рукіинаан чагіилъун гурел —
Яги чахъабилъун, яги хъурмаллъун.

Битіараб батила магіарулазул аби: дунял гъабилелде нусиялда
чамалиго сональ цеве гъавун вуго поэт.

Гагарин космосалде щвелалде кочіохъаби гъенир гіасруаль дере
тирун руго. Гіумруялъ бакъгин къацандилев вуго поэт. Цо нухаль бакъ

ахїтїола жиб себе кка-нилан, цоги кѡоялѣ поэт ахїтїола жив цеве кканилан. Дида лѣаларо кинал цере кколелали, киназул канлѣйиги хинлѣйиги цїкїкїларабали.

Дир лѣабго вацги цо яцги руклана. Яц йиги гѣанжеги нижер лѣималалѣ бищун клудияй. Киналго магларул руччабазде гладин, гѣей пуланалѣул гѣуждуздеги ккана глемераб хїалтїи, бетїералде глемерал ургѣелал, раклалѣе глемераб пашманлѣи. Инсул цїакѣ ракл гурхїулаан гѣелда, ва нижеда, васазда, абулаан гѣелѣул пїкруги, ургѣеяги, тїалабги гѣабеян.

Цо глагарай яц йиги дир. Поэзия, мун буго клїабилей яц. Дир инсул ургѣелги, пїкруги, тїалабги. Дїеги гѣединабго глага-раб, хирияб.

Щиб дудаса дїе хирияб, глагараб? Мегїер, глазу, цїад, цїа, бакѣ, хурдул, чед? Дудаги гѣеб киналдагоги гѣоркѣоб батїалѣи гѣечїо дїе.

Щиб дудаса дїе хирияб, глагараб? Лѣар, океан, улка, зоб, ранѣ, хїанчїазул чїи-чїи, чуязул хїи-хїи, чундузул ахїтїей, рекїел клугїи, гїумру? Гѣеб кинабго мун гуриш, мун гѣеб кинабго гуриш?!

Щиб дудаса дїе хирияб, глагараб? Рїтїухѣлѣи, хїеренлѣи, хїалимлѣи, лебаллѣи, рокїи, гурхїел, берцинлѣи, кѣуват, гїадатлѣи, чїухїи? Мунги гѣез бїжараб гуриш, гѣелги дуца рїжарал гуриш?!

Поэзия — дир гѣаракѣалѣул дандерижи, дир чорхол хїалалѣул рентген, дир пїкраби, кѣасдал рїкїкїлунеб машина!

Мун дир хечги, хочол тѣгѣиб чївараб гѣнтїинаб байрахѣги. Мун дир чуги, чода балеб цїалги, чол горбода балеб кѣвалги. Раглабаца гѣабураб хїакѣикѣаталѣул сурат. Гѣел седон гѣабураб пїкрабазул бакѣан.

Дун гїумруялѣ глемерал халатал сапаразде ккана. Вїлѣунги рекїунги дїца кинабго дунял тїрана. Амма дун кїдаго цохїо вукїинчїо. Дида цадахѣ буклана мун, дир берцинаб, лебалаб, хиси гѣечїеб, божараб гѣалмагѣ, Поэзия. Дуда цадахѣ дида чїалгїен лѣалароан. Мунгун дун вукїана гїащїкѣав, талихїав.

Дида кколаан, кочлохъаби дагъал ругелъул, кечI гъабулел чагIаз щибдай гъабулеб жалго хутIаралго халатал сапараздаян. Гъезул чIобогояб рекелъ чIалгIеналъул гъури пештIолеб батилин. Ругодай гъелгIан гъаримал чагIи? ЦIакъ раI гурхIулаан дир гъезда.

Амма дида бичIчIана, щивав чи цодагъав кочлохъан вукIин, щивасул гIумруялъул гъоболлъунги гъудуллъунги гъеб букIин. Нилъер халкъалъе кечI бокъулин аби ккола эбел-инсуге жиндирго лъимал рокъулин абулеб жо. Киналго руго кочлохъаби. ГицIго цо батIалъи буго: цоязда кучIдул хъвазе лъала, цояца лъалебилан ккун хъвала, лъабабилес хъвачIого тола.

Дун жеги кечI гъабилелдего вукIана кочлохъан. Дир букIана угъдулеб, гъалдолеб, пашманаб раI. Бихъизе, лъазе хIасратал берал.

Цо-цо маргъуялъухъ мадугъаласул чу хъихъизе лъабго версталъ рикIкIаде лъабго сордокъоялъ унаан дун.

Цо кочлохъ радалиса къасилъизегIан лъелго магIарде гIухъбухъе хъвадулаан дун.

Ансадерил гени, гендерил цIибил, буцIулдерил гъоцIо, панаял кучIдул.

ГъитIинго, кIиабилеб лъаларо, лъабабилеб лъаларо, классалъул цIалдохъабигун, ЦIадаса вахъун БунцIраве мугIрузул къваридал сухъмахъаздасан къого километралялъ ана гъел панаял кучIдул хъвазе цо херав чиясухъе. Лъабго-ункъо къоялъ рикIкIана гъоболас, свак тун хъвана дица киналго назмабиги, шигIрабиги.

Хулжида жанир кучIдузул цIурал тетрадалги лъун, гурун махIабигун дун нахъ вуссун вачIунев вукIана. БуцIулдерице тIаде гъетIараб мугIрул тIогъивеги вахун, гъанже эхебе мохъ бугилан балагъаравго, дида цоялдаса цояб кIудияб кIуго, лъабго, анцIго гъой бихъана гъоркъан диде данде, ай дитIе тIаде рортун рачIунел. Гъора ахадегIан рукIана гIиял гIухъби. Гъаби диде гIагарлъулел рукIана танкаби

Ғадин, бомбаби ғадин. Ғъезул ғъакіараб кіалалъ кіківинехъин вугев
дир кинаб кіалха бүкілинеб...

Борхатаб гъаракълъул цо вехъас диде ахлана: «Ле, глотов вега, вагъаруге!»

Дун цо шуричлого вегун члана. Гъаби дида сверухъ лъугъана. Дир парталалда, хлинкъун глетул цлураб гъурмада махлал сунтлана. Хулжинире жанире раkkун кучлдохъ балагъана. Цинги цоцахъги балагъун, цогияв батлияв чи валагъизе гладин, церехун ана. Ана, муглруздс нахъе тлерхъана. Дун гъезул гъаракъ къотлизеглан, гъезда хадур рачлунел глиялги глухъбиги хадурги гъун цереса инеглан, цо вагъаричло.

Тладе щварав херав вехъасда х'инкъарав дица гъикъана:

— Нухда тіокіал ғыаби ругиш?

— Мун щив? — абун цлехана гьес.

— Дун Ціадаса Хіамзатил Расул вуго, — ян абуна дица. (Эмен рагларав чи вуклун, гьесул василан бичараб мехаль, дидехун магларулазул тіалаб дагьаб цикіклунаан.)

— Кив мун ɣанив вукларав? — ян ɣикъана ɣес дида.

Дица бицана кучідузда хадув вачіанилан. Гъев балагъана. Дица
херас рицунги хъвана кучідул.

— Кучідул! Кочіохъан... Пеме­рал ццидалал гъаби данде чі­вазе руго дуда глумруялъул нухда. Амма мун хіинкъуге, — ян абуна херав вехъас.

Гъеб хабар ккана машгъурав Хѣжи-Мурад жив ккун вачунел солдатурги хадур цѣан гъваридаб кѣкѣлахъе кѣанцѣун араб борхалъиялда. Цѣакъ гѣмерал гъаби дандѣвала кочѣохъанасда гѣумруялъул нухда. Гъез кочѣол махѣ сунтѣун толаро. Дида гъел кечѣ гъабилалдего дандѣвана.

Хадуб поэтасул гьоркьохъев васас, дицаго гьабуна тӀоцебесеб кечӀ:

Рачел борчилалде, чу кьололалде,

Чирахъул канлъухъе къаси сардида
Рикіклад кіклалал росулъ, дир инсул рокъоб
Дица хъвана анкъго гъижа бугеб мухъ.

Хадуб классалда масъала хіалел
Хісабалъул дарсда рукіараб мехалъ,
Дица, учительги тохлъизе гъавун,
Дове-гъанив вуссун хъвана цойги мухъ.

Киноялде вачіун, билет гъечіого,
Подов чіун соролев васасда релъун,
Вукіунаан даим щибаб дарсида,—
Дир пиша цосина бихъизе гурин.

Дарсал лъугіарабго, ціумур къабигун,
Ціалул къо арабго, дун классалда
Киналго рукъой ун цо вукіунаан,
Бакіица нахъасан нуцлагі рахан,

Ва сторожасул сас рагіарабго,
Дир рекіел букіараб гіанкіилаб хіинкъи...
Дун хіел-хіедулаан щибго гъабилін,
Гъаниса къватіив дун гъогейан абун.

Ціакъ лъикіав сторож вукіана нижер,—
Вукіаян толаан гъос дун паракъат.
Ва амма инсуда абун батана
Дур васасул бетіер сверулеб бугин.

Вегараб ххвел гъабун эбелги гуккун,
Кету гіадин балъго тіадеги вахъун,—
Дир тіоцебесеб кечі, тіоцебесеб кечі,—
Дуе тіоло дица сордо рогъана.

Хадуб рогъалида букіараб рохел! —

Къадал газеталъул редакциялде
Дица Тлоцесесеб Маялъ бахъизе
Дирго тлоцесесеб кечІ къураб мехалъ.

КунчІун къалъараб бакъ, байрахъазул къо,—
КъачІан чІухІун буго нижер школа.
Клубалда жаниб «Правдалдаса»
ГьитІинаб букІинчІо бараб газета.

Газеталда сверун лъималазул гор,—
Дир раглаби руго рагІун цІалулел.
Дунилан абун, лъимал инегІан,
Гъезухъ рикІкладасан вуго валагъун,

Хадуб газеталъухъ балагъарав дун.
Бадиб цІа рекІарав гІадин тІуркІана.
Бихъула дир кочІол бищун рекъараб
Ункъо куплет буго гъоркъоб биччан тун.

Ва ле, авторасул изну гъечІого,
Дир асар къокъ гъабун бугилан абун,
Дица гІарза хъвана директорасде,
Дов редакторасе тамихІ гъабеян

Цинги директорас, кабинеталда
КочІол жугъабазе гІоло гІодулев дун
Дун вуссиनावуна инсуца гІадин,
Ва рекъезавуна къадал газетгун.

Амма букІаниги, нахъияб къоялъ
Къаси школалда вечер гъабигун,
Редакторзабазе квешезе дица
КинабгІаги назму тІубан цІалана

Гъедин хъвана дица тлоцесесеб кечІ

Куплетал гъабсаглат раклалда гъечло
Дир асар хис-хисун къокъго бахъараб
Къадал газет битлун буклун батила

Амма букланиги щибаб кечлалъулъ
Кидаго цлунизе анищ буго дир:
Тлоцебе кечл хъвалеб мехалъ буклараб
Реклел бацлалъиги, цилъиги, цлаги;

Щибаб мухъий глоло чорхол хлинкъиги,
Хлалхьи бихъичлого, рахлат лъачлого,
Борчлараб сордоги, тламураб мехги
Тлоцебе буклараб бидул хехлъиги

Реклел хлинкъи, бидул хехлъи!

Дида ккун буклана гъеб заманалъе къураб жойин кочлохъанасеян.
Амма дун гъелъ гъанжеги паракхат толев гъечло.

Поэзия, дуца нухда реглаана дун кинабго глумруялъ киналго
улкабазде, киналго сапаразде. Гъанжеги нухда регле, квер кье дихъе гъаб
тлехъ хъвалеб мехалъги. Букла мун дир пикрабазе глунтлудеб тиллълун,
борхараб кверлълун, кодоб ккураб дирижерасул тиллълун.

Дида лъала хабар кочлолъ рекъолареблъи. Амма хабаралъе кечл,
квание цлам глдин, хлажатаб буго.

Поэзия, дир глумруялъулги, дир тлехъалъулги тлаглам
рекъезабудеб цлам буго мун. Гъоболасда цебе квенги лълун мун клочон
толезда релълъинаро дун. Мун харбаздаса риклладешвараб,
хлалбихъараб буго. Гъанже магларул цо-цо харбазеги глорхъаби рахине
тохтирас справкаби къун руто. Амма драматургия жеги гъитлинго буго.
Гъеб рукъоса къватлибе бахъунеб гъечло.

Гъаб тлехъалъулъ драма букларабани, иш лълугъунеб бакл
буклинаан Дагъистан, росу, шагъар, зоб, ракъ, ралъад, дунял. Иш
лълугъунеб замана буклинаан неклсияб, гъанжесеб, бачлунесеб; Гласруал,
азарго сонал, цодагъал лахлзатал. Гъоркъоб глахъаллъи гъабилаан дица,

инсуца, дуца, дос, гісиназ, чіахіяз, чіатояз, хвараз, ццидалаз, рокьи ккараз, кочіохъабаз, бахлараз. Гъеб — жеги хъвачіеб дир «Рагъ ва рекъел» «Дон Кихот», «Дон-Жуан», «Алжан ва жужахі» ва гъ. ц.

Киналго жанрал ругеб гъаб тіехъалъул къадалъ дидаги драматургия кинго рекъезабизе ківечіо. Дица гъеб цоги заманалъе яги цойгиязе толеб буго.

Прозаги поэзияги, хабарги кечіги — цояб теплпоезд, цояб электропоезд — гъале кіго квер дир тіехъалъул. Лъелгоги, рекіунги унев вуго дун сапаралде. Хабаралъ кечі хисила, кечіалъ хабар хисила, ківараб-лъараб бицина, бицун бажаричіеб жергъенги бухун ахіла. Ціодорлъиялъ бицина, бахларлъиялъ ахіла. Хаслихълъиялъ бицина, дир иххалъ ахіла.

Дида лъаларо гъаб сатирайищ, лирикайищ, эпосищ — кинаб къагидаялда хъвараб букіинебали. Дида гъезда гъоркъоб гіурхъи-зани чіваларо. Пикрабаз океан лахізаталда лъедола, зодоре минуталде роржуна. Поэт гъитінавги, клудиявги, бахларавги вукіине ккола кидого. Къад бицина, къаси ахіла. Къаси бицина, къад ахіла. Дида лъаларо кидо дир сордо рогъунеб, кидо дир къо байбихъулеб? Дун магларде гіухъбухъе чагъиргун, пихъгун унев вуго, маглардаса гіодове гіял къулагіги чода цебе ккун вуссунев вуго.

Дир берзукъ океан цин гъелчола, цин паракъалъула, батіи-батіиял хасиятал руго. Дир къурул рагларда гіодиги релъиги цоцада къвалги баи гіодор рукіун руго. Цо-цо мехалъ гіодиги релъиги батіа гъабизегицин кіоларо, кіиялго цоцалъ журан руго гъел дилъ.

Дида бихъана чу, квачід чіун гуро,
Каранде дализе бетіерги гъабун.
Дида бихъана чу, хіхіилеб гуро,
Гъакілан кіалгун буго кіарун белъулеб.
Дун аскіой вилъана гъаб щиб хіикматин:,
Жибго чи кинигин чу белъанхъулеб.
Балагъана гъелъухъ, гъебин абуні,

Белъанхъилеб гъечло, глодилеб буго:
Хлорал гладал берал, беразда жаниб
Жага-жага гладал магил гараби.
Дуда ккола, гъудул, дунги дир кечиги
Кеп-ихтилалтада ругилан абун,
Асклоеглан ячла, глагардеглан къай,
Дун глODULEB вуго, велъулев гъечло.

Блокноталдаса: Муглрул тлогъиб бугеб росдал тлохдасан аххаде
кклалахъе балагъарав сивухъев, наклал квасул гъуналин ккун глODULEB
кланцлун вуго. Цо-цо гъедин букулна формаялда божун хъвараб тлехъги.

Чуглхъанасда цлунцлрабазул гохл икрайин ккун буго.
Магларуласда икра цлунцлрабазул гохлин ккун буго.

Инсуца абулаан: Пемеер клалъан члоларев чламучл члезавизе ккани
я херав чи, я гъобол клалъазе ккола. Гъединги гъесда яхл речлчлчлони,
лъиклаб кечлалъ члезавула. Кечл ахлулеб мехалъ хъегларасулги хъатица
клал члвазе ихтияр буго.

Блокноталдаса:

Гуллагл орденгил цого каранда,
Маглул гъимигил цого гъурмада.
Загъругил гъоцлогил цого мацлалда,
Миккигил хъиргъугил цохлого хъатикъ.
Лъимгил цлагил буго цо муглрул тлогъиб,
Тламургил ханжаргил цого маглида.

* * *

Тлоцебе глщкъул тату бичлчларай магларул ясалъ эбелалда абун
буго:

— Яхъа, эбел, балагъе, сверухъ гъутлби тлгъан ругеб куц бихъизе.
Балагъун эбелалъ абун буго:

— Киб дуда тлгъан бихъулеб? Гъабни глазу буго балеб. Ясалъе
их, эбелалъе хасел. Клйябго цого заманалъ буго. Дир гъаб тлехъалъулъ

лирика, сатира, епос, хабар, маргъу, кечІ, кици кинабго жубан буго. Рахчирукъ гъабулел лъималаз гІадин цояз-цоял ралагъулел руго.

Дида абизе бегъула: цого хъатикъ кІиго хъарпузцин кколеб гъечІищ дуцаян, батІи-батІиял ххамалги росун цо цІекІаб гордецин букъулеб гъечІищ дуцаян. Мун хъазида релъунцин лъугъунев гъечІищан. Хъазица киналъего дагъа-макъаб мадар гъабула, разияб куцалъ щибго гъабуларо. Цодагъаб-макъаб кечІ ахІула, цодагъаб-макъаб лълъедола, цодагъаб-макъаб боржуна.

— ГъечІо,— ян абила дица.— Цо хъатикъ кІиго хъарпуз ккун гъечІо дица. БатІи-батІиял тайпабазул хъонал журан цІияб пихъ гъабулев вуго кІиябго квералъ. Дун жанрал журан литературияб Мичуринлъи гъабулев вуго.

Гуро, хъазил гІамал босулев гъечІо дун. ГІемерал хІанчІазухъги гІенеккун, цІакъ гІагараб, кидого букІинчІеб дирго хІинчІ ургъулев вуго. Гъелъие дица батІи-батІиял жанрал журазарила, батІи-батІи-яб гІуцІи гъабила, цого заманалъ рии, хасел, ихх аскІоб чІезабила. Амма, дица цо-цояз абухъе, дир асаралъе инсуца малъаралдаса батІияб, киналго мацІал журан цІияб мацІ ургъиларо. Дица киналго цІвабзазул цо моцІ гъабиларо. Гъеб рахъалъ Мичуринлъи рекъоларо.

Жанразул рахъалъ, гІуцІиялъул рахъалъ, дица нилъер заманалъ магІишатиял ишазулъ гъабулеб цо реорганизация гІадаб жо гъабулеб буго. Штатал къокъ гъарун, халат гъарун, районал кІодо гъарун, гІатІид гъарун хис-бас гъабулеб буго. МагІишат борхизабиялъе цо-цо реорганизацияби, цо-цояз абухъе, битІун ккана.

Дир пикру бицине гъеб реорганизациялъулги кумек ккелин божи буго дир.

Бакараб цІадуца гъабулеб жо бачІинахъе лъала. Амма дица цІа бакулеб буго. Дица пикрабаз малълъараб гъабулеб буго. Дица рекІелъе бачІараб гъукъулеб гъечІо, хадуб мекъи ккезе бегъилилан хІинкъун. Хадуб кколеб жоялъул пикру гъабуні рагъда бахІарчи вахъунароян

хъван буклана Шамилица жиндирго ханжаралда. Дида бихъана Африкаялда цо тегъ. Тегъ гуру, тубараб квацѝ буклана гье. Щибаб тѝмхил буклана хасаб кьер, хасаб махѝ. Гьеб тегъ гѝдин буква мун, дир Ватѝаналъул хѝакъалъулъ бугеб тѝехъ.

ГѝОЛОХЪАНАВ ПОЭТАСДЕ

Дуда малълъаризе лъугъунев гуру,
Амма гъари буго, гъудул, дир дуде:
Гъинал ракѝ бухѝичѝеб кечѝ гъабугеян,
Лугбал сородичѝеб сарин хъвагеян.

Мун, гъалмагъзабаз тун, гѝагараз рехун,
Рохел хун, пашманго хутѝарав мехалъ,
Дуе хисичѝго ургъел бикъизе,
Рокъулел асарал аскѝор рукѝуна.

Гъел мунгун гѝодула цодагъал сагѝтаз
Цинги къварун чѝаян кьола духъе
Дуца хѝурмат гъабе хѝал ккараб мехалъ
Хѝалае рукѝунел рекѝел тѝанчѝазул.

Хъвай рохалиде кечѝ, амма гъарула,
Гъоркъоб речѝичѝизабе цо-цо пашманлъѝи:
Бертадул парталги хвалил мусруги
Цого рукѝѝацайин букъулеб, гъудул.

Хъвай къварилъѝиялъул, хъвай ургъеладул,
Амма цо-цо рохел реххе кочѝолъе.
Чваххулеб гѝурул лъѝим, гѝолихъан — поэт,
Гѝаздалги цѝадалги лъугъараб бугин.

Рокъул бицунелъул къал кѝочон тоге,
Къалул бицунелъул рокъѝи кѝочонге,—
Рагъде вахъунелъул рагъухъанасул

Реклелъ рокъигун ццин цадахъ буклунин.

Воре, гледеглуге, глагарав гудул,
Гледеглараб хлелкил гъаракъ къун бугин.
Кучлдуз цо-цо мехалъ мехтула глдан,—
Глемер мех барабин бецулеб чагъир.

Лъиклав чанахъанас члороло гуреб,
Члеглараб цер кквезе бахъула жигар.
Доваги гъанивги пударичлого,
Гъединабго цер ккве дуца кучлдузулъ.

Поэзия, дуца лъимер кодоб ккурай эбелалда релълъинабулеб
буго дир тлехъ. Баркала дуге.

ГЪАБ ТІЕХЪАЛЪУЛ ХАТІ, ХАСИЯТ, ТІАБИГІАТ

*Гъаркъихъе кочлохъан лъала,
Накъишалъухъ балагъуп устар лъала. —
Мун щай диде ахлмолев? —
Дун ахлмолев гъечло. Дир гъадин клалъалеб хасият буго.
— Дур кечл цо кечлалдаго релъинчлеб глдинаб буго.
— Гъеб дар хъвалеб, ахлулеб къагліда буго.
— Цо Галикъеого клалъалищ, цо Пумарихъеого къурдилищ, цо
Салихлілас глдан жергъен рекъезабилищ?*

Дида бихъана нижер росдал годекланиб жамаглат цо Гандиса
гъоболасул хабаралъухъ тлубарал саглітаз гленеккун, цониги нухалъ
гъевги гъоркъоса къотлізавичлого. Дун доб мехалъ гъитлінав чи вуклана.
Годеклабахъ клудиял харбида ругеб мехалъ, гъитлінал гъенире
риччалароан.

Дица гъикъана:

— Гъагъадиглан киналго гленеккараб цлакъаб хабарищ гъоболасул
бугеб?

— Гьес бицунѐб хабарали цигьулдерида анцѐулго рагараб буго. Амма бицунѐб кьагѐида буго хѐикматаб. Хѐал чѐахъад гѐандисев, — ан абуна дида гѐадамаз.

* * *

Шивав чанахъанасул чан кколеб жиндирго гѐадат буго. Щибаб чаналъул жиндирго тѐабигѐат буго. Хатѐ, хасият, тѐабигѐат—гъев живго хъвадарухъан вуго, живго чи вуго.

Дун гѐолохъанав поэт Москвалде литинституталде цѐализе араб мехалъ, дица цѐидасан пикру гъабуна дирго поэзиялъул, Дун лъугъана, дидаго малъарал дарсаз асарги гъабун, цо себе букѐинчѐлеб кьагѐидаялъ кучѐдул хъвазе, «новаторлъи» гъабизе. Гъереси бицинаро, дица дирго кучѐдул гѐурус мацѐалда рихъизе бокъун» цодагъаб машгъурлъи къваригѐун, гѐагараб мацѐалъул музыкаялде кѐварги къечѐлого, дагъаб батѐайиса хъвалел рукѐлана. Дирго хасаб манераян дун маневр гъабулев вукѐлана.

Поэзиялъулъ сихѐирлъи цѐакъ рачѐ къокъаб жо букѐуна. Инсуда гъѐб бачѐинахъѐго бичѐчѐлана. Гъесда лъана, мохмохалде хъулги лъун дун хъалбаздаса ватѐалъулев вугевлъи, гъоркъ букѐарабги тѐагѐун тѐадеялде хур бачѐине дица, кигѐан лъин тѐуниги, тѐегъ баккулареб тѐалу бекъулеб букѐин. Зобги гъечѐлого искусствѐеннияб цѐад базабизе дие бокъун букѐин.

Гъѐб кинабго инсуца дида абичѐю. Дос хъван бачѐлана дур хатѐ дагъаб хисун бугѐлан...

— Хатѐ щиб букѐунѐб, кѐудияв гѐурав мехалъ, магѐна къваригѐун буго, — ян абуна дица.

— Хатѐ — кѐчѐалъул башадаб берцинлъи, — ян абуна инсуца.— Хатѐ батанищ, гъѐб жибго батараб гѐадаб жо буго. Мун гѐедегѐулев вуго, гѐедегѐарал лъарал ралъдахъе щоларо; гѐемерал бусаби хисулеб хѐинчѐ босен гъечѐлого хутѐарабила...

Гъанже дун 40 сонгун 40 тѐехъгун гѐодовчѐараб мехалъ, дида бихъулеб буго дир магѐарул литературияб гвердеда гѐемер рекъоларел

чияр рукъаби. Дир асаразул хурибе ккараб кинабалиго су-сур, дир рехъалъ дир магъарул гъава-бакъ рекъоларел чияр чахъаби. Дида дильго батиял чагъи дандчѳвалел руго.

Гъаб тѳехъалъулъ дие бокъун буго дун дунго вукъине, бокъани квешав вукъа, бокъани лъикъав вукъа, вугев куцалъ къабул гъаве.

«Дунгийищ вачѳинев, нужгойищ гѳелел?». «Бугебиш дие изну тѳаде вачѳине?», — гъадин гъикъула берталъе вачѳунев магъарулас берталъ ругезда.

Дицаги гъедин гъикъулеб буго гъаб тѳехъ хъвалеб мехалъ. Амма хѳинкъун вуго ахѳичѳлого вачѳунан нужеца гѳайиб гъабиялда.

— Мунги вачѳа, мун хѳакъикъаталда мун ватани,— ян абулеб рагъула магъарулаз.

Дун хѳакъикъаталда дун вукъин бихъизабизе ккола дица гъале гъаб тѳехъалда. Гъаниб букъине ккола дир хатѳ, хасият, тѳабигъат. Гъел гъечѳев хъвадарухъан гуро, хъвадарухъанасул роль хѳалев чи вуго. Сценаялда гъесул рокъиги ургъараб, мехтелги ургъараб, шишаялъуб конъякалъул бакъалдаги чай букъуна. Чаялъ мехтилищ?!

Бищун захѳматаб жо буго драматургасе, сценаялда поѳт вихъизавулеб мехалъ, гъесул кѳалдир кучѳдул лъезе. Гъель гѳемерисеб мехалъ сценаялда вукъуна кечѳ гъечѳев поѳт. Гъев маникеналда рельълъуна, тукадул гордухъ багъаричѳлого чѳараб.

Дица я Гѳалихъеѳо, я Гѳумарихъеѳо, я Пушкинихъеѳо, я Байронихъеѳо хъвазе бегъуларо, Гъеб буго балъгояб сихѳираб цѳогъ.

Цо-цо цѳогъаз бикъараб оцол лъангутѳизеян лълъяр бекула, рачѳѳ къотѳула. Бикъараб машина батѳияб къралъ белъуна, амма кин гъабуниги гъеб цѳогъ буго

Дие рохел букъинаан, цѳалдохъабаз гъаб тѳехъ, Расулица, живѳо Расул Хѳамзатовас гѳадин, хъван бугин абунѳ.

Дие стиль бокъула, стѳиягъѳи бокъулаларо Форма – гъеб буго гъумер, формализм — гъеб буго даим хѳисулеб маска.

Дие стиль бокъула, стиягльи бокъуларо Стиль – гъев вуго чи.
Стилягльи – гъеб буго ургъун глабдалзабазухъего глакса ретlараб ретlел.

Дие чlи-чlи бачунездаса кечl ахlулел хlанчlи рокъула. Дие
рохъдолъ хъирщадулездаса хъахlилал зобал къотlун роржунел рокъула.
Дун ралъдал рагlалда хъудулел русбуздаса глатlидаб гъварилъуда ругел
гумуз вохизавула.

Литератураялъулъ руго гlемерал хисардулел гlисинал русбиги,
хиси гъечlел, сабурал чlахlиял гумиги. Гъекъечlго мехтарал гlадий
рукlуна русби, гъекъаниги гlакъилго гlадин рукlуна гуми.

ГIОРАЛГИ ЛЪАРАЛГИ

Рорхатал мугlрузда глазу биингун,
Гlедегlун кlкlалахъе кlанцlула лъарал.
Ралъад, ралъадилан ахlтlолаго, гъел
Уна авлахъазде, нахъ руссинчlого.

Ва амма багlарал бакъул чlораца
Ракъвазе гъарула гъезул чваххиял,
Хъахlил ралъад жеги рикlкlад букlаго,
Рекlел къуватги хун къуна ракъулъе.

Халатаб сапар тун, авлахъал къотlун
Ралъдахъе унеб гlор лъарин угъдула.
Лъимер батlалъараб эбел кинигин,
Ургъалилъ чваххун гъеб ралъдахъе щола.

Ралъдалъ карачелалъ кlдаго дlда
Гъойсуялъул лълъадал зигар рагlула.
Багlарун бакъвараб лъаралъул бицун,
Моцlги, цlваги, бакъги даим кlалъала.

Дир кочlол рагlаби, мугlрул лъар гlадин,
Гlурулъе щвечlого кигlан кlочарал!
Дир каранзуниб ракl, рагlи гlечlого,

Лъар камураб глорлъун киглан угъдараб!

Дир тлехъ! Мун дир батани, дир гладин букла. Дир хабарлъун букла, дир кечлълъун букла.

Лъабго кьо бачлого гьоболасул цлар цлехоларо. Къабул гъаве дун, киса-щиван гьикъичлого. Кинав ватаниги гъадин вата.

Дие бокъун гъечло гъаб ригъда вугелдаса я лъиклав вуклине, я квешав вуклине. Лъеберго-кликъого соналъ цлумлъун вахъинчлев цлумлъун вахъинаро. Биччанте дир гьоко дирго нухдасан ине. Дун дунлъун вуклин, дида дунго вати — гъеб глела дие.

Цлад бараб мехалъ, кклалабахъан унел иххал цо хлоринире руссуна дир росулъ. Пикраби цолъулел глемерал нухал руго. Нужер глемеразул пикругин къасд глахъаллъулеб дирги, дун гъениве вачараб поэзиялъулги. Гъитлинаб букланиги гъетлараб букланиги дир хасаб сухъмахъ нух буклани, дне щибго кivarичло.

Дида лъаларо дун лъарищ, глорищали. Гъитлинаб глатилъила, гъетлараб битила. Азарго гали гъабизе цо гали бахъун байбихъула.

Балагъуге дихъ хликматго, гъавго киса-щиван. Дун Расул Хамзатов вуго. Цлада росулъа магларулав, 40 сон барав хъвадарухъан. Гъале дир законал. Гъале дир Конституция. Гъай-гъай, гъедин цогияз абизе лъиклан, дицаго абиялдаса.

Батли-батиял улкабазда дун батли-батиял приемазде ккана. Туфлабазул цлваки, гурдабазул цлिल्ги, гаргаралъул цлеллъи, ругъунлъичлеб гъими, гъерсилаб къули, члалгларал протоколал... Вуклана гьоболлъухъ Нью-Йоркалъул губернаторасухъ, Индиялъулги Малиялъулги президентазухъ, Непалалъул къираласухъ, цо Бельгиялъул баронасухъ. Дандчлвана премьер-министрал, министрал, батли-батиял улкабазул вакилзаби. Гъенир гъезул щивав артистасда рельлъуна. Артистал министразда рельлъуна. Дунги дунго гурев батияв чи гладин рахлат гъечлого вуклуна гъел приемазда.

Гъаб бетлер бахъуда бахиллъиларо, бухун лъикI ражигун хинклал щолареб.

Гъал чIухIарал приемаздаса дир ЦIада росдал гъасда, ялъуни лъкклал гъудулзабазул гостиницаялда эркенго гIодов чIун вугеб мехалъ, букIуна раклалъе кибгоялдаса кIудияб кеп.

Цо-цо гъудулзабазул асарал цIалараб мехалъ, дида раклалде ккола, гъел дипломатазул приемазда ругин. Гъезулъ эркенлъи гъечIо.

Дир тIехъ, мун приемазда гуо бугеб! Дир букIунеб гIумрулъун, гIамаллъун букIа.

Дида рихъана чагIи жидер рукъзабахъ бакъ гIадал, къо гIадал разиял, канцеляразда ццидалал сардал гIадал, хисун батIиял лъугъунел. Чин хисарабго гIамал хисулел.

Дир тIехъ, мун рукълъун букIа—рукълъун батани, бакълъун букIа — бакълъун батани, къолъун букIа — къолъун батани, сордолъун букIа —сордолъун батани — хисуге! Поэзия, я магъилъе, унге канцеляразул кабинетазде, букIа ракъалъул сасинлъун, унге собраниязде. Дида рихъана собрание байбихъизегIан цо бицунел, собраниязда цоги бицунел, собранияздаса хадуб батIияб бицунел хIалихъатал чагIи. ХIалихъалъуге мун, поэзия, хабар, пикру, роки, дир тIехъ!

Блокноталдаса: Машгъурав ашуг Сулейман Стальскиясул кIудияб тIагъурги, ругъунаб гIиял тIехъалъул тIад беэнлъи бахараб хъабарчаги, бачил тIомалъул гъарурал тIадагъал чарухъалги лъида лъаларел! Сулейман орденги босун, Горькица Гомеран абун, улкаялда машгъурав чи лъугъарав мехалъ, гъесда Москвалда цо Дагъистаналъул министрас абун:

— Гъанже две гъеб форма рекъон гъечIо, росулъ гIадин Москвалда хъвадизе бегъуларо.

Дагъистаналъул хIукуматалъул тIадкъаялда рекъон министрас гъесие босун бачIана цIияб бастоналъул костюм, лъикIал туфлаби,

гундузде бачунѣб тѣгъур, хасалил пальто (Москвалда доб мехалъ хасел буклана).

Сулейманица гура-сурун гѣб кинабго партал чемоданалъуб лъун буго:

— Цѣакъ битлун ккела гѣаб кинабго дир васасе Мусаибие. Гѣал чарухъалги гѣечлони, гѣаб тѣгъурги хисани, Сулейман Сулейман гуру.

Дир инсуе хъвай-цѣали лъаларев Сулейманилъ гѣб гламал хирияб буклана:

Кигланго улкаялъ цѣар гѣабунни,

Цѣандалал хисичлѣ Стальскис, —

абун хъвана инсуца Сулейманил юбилей гѣабубѣб лъаларо яги депутатлъун вищулѣб мехалъ лъаларо.

* * *

Хъвай-цѣали лъаларев мискинав Сулейманида цѣо чанго нухалъ гѣб малълъизейин лъугъун руклана гѣесул лъимал. Сулейманица абун:

— Къалам кодоб ккурабго, кучлдул дидаса тлурун уна, — ян.

* * *

Сулейманил асарал глурус мацѣалде русинарулев Эффенди Капиевасдасан гѣесул тушбабаз гѣмерал мацѣал гѣарулаан. Гѣез Сулейманида абун: дур кучлдул Капиевас хвезе гѣарулел ругин глурус мацѣалъ тѣде жубан, тѣаса бахъун, гѣмерал мухъал данде кколарилан.

— Щай, Хѣабиб, дуца дир лъимал рухулел? — ан гъикъун буго Сулейманица Капиевасда.

— Дур кучлдул дур лъимал гуру, гѣел мунго вуго, Сулейман-агъа, — абун буго Эффенди Капиевас.

— Гѣедин батани, херав дир дагъабги хлурмат гѣабизе ккелаан дуца.

— Дица, Сулейман, дур мухъазул рикклѣн цлуниялдаса жигар бахъула, дур кучлдузулъ мунго цлунизе, дур тѣгъур, дур чарухъал, дур чагур, дур гѣаракъ цлунизе. Гѣаб дида цебе бугѣб чагъиралъул

къадаралдаса гьалъул тIагIам цIунизе бокъула дие. Гьeб цIуничIони, гIайиб гьaбе диде.

— Гьeб бшцунго кIвар бугеб жо буго, — ян разилъун вуго Сулейман.

ХIакъикъаталда Эффендица рагъана гIурус мацIалъ живго Сулейман, гьесул сариназул стиль.

*   *   *

— Дур инсул асарал руссинаризе дида жеги кIул батичIилан, — абуна Эфенди Капиевас дида. — Цо кIул батулебани гIурус мацIалъ дов къезе. Дос беццулеб хвел гьабун канула, какулебан абун беццула. Дов вельулеванги абун пашманлъула, пашманал рагIаби абун вельула. Дов дида вичIчула, амма баян гьабизе жеги кIвечIо. Дида ХIамзатил магIна, сипат къезе кIвела, амма живго ХIамзат къваригIун вуго дие киназдаго цодагъав релълъарав, лъиданиги хас гьабун релълъен гьечIев.

РакIалдещвездаса: Доб мехалъ дун росулъ-къватIив поэтлъиялдаса цо вакIа-вахариго гьечIев чи хIисабалда машгъурав вукIана. ПедегIиялъ, гIемерисеб мехалъ, гверде гIакса ретIун батулаан, пальтоялъул маргъалал мекъи ран ратулаан, хьитазул чIалал рухъине кIочон ратулаан, рухъаралги цосагIат ричун унаан. Дир тIахьалъ тIехъ батизе, къваригIараб кагъат аскIоб букIаниги бихъизе цIакъ захIмат букIана.

Дида абулаан:

— ГьадигIан вакIа-вахарарав, сабурав инсул, гьадигIан сабру гьечIев, низам гьечIев вас кин вижарав?

Дица абулаан:

— Дица инсул херлъи дихъего босун буго, дирго гIолохъанлъи досие къун буго.

ВукIинеги вукIана эмен гIолохъанав гIадав цIакъ жанисеб жиндирго низам бугев, закон бугев, гьeб законалда рекъон хIалтIулев чилъун. Росдада лъалаан къвалал халатги ретIун тIохде рогъалида щиб

сагIаталъ гъев вахуневали. Армиялдаса цо росуцояс кагъатцин хъван бачIун букIана, битIун ХIамзат тIохде вахунеб гIужалъ рахъине гъарулин жалилан.

Инсулгун Хунзахъе сапар цадахъ ккезе бокъарал гIадамазда лъалаан, кида гъев рукъоса къватIиве вахъуневали, чугун унев вугони, киб бакIалде щвезегIан гъебги хадуб цIан гъев уневали, Лъалаан гIадатаб чIегIераб гверде, галифаби тIажу, жинцаго рукъулел, къойил рацIунел чакмаби. Лъалаан гъесул рачел, бахарабго дагъаб къунцIулеб, киданиги кIкIвачIеб хъахIаб мегеж, гъединабго хъахIаб бетIералда тIад лъураб цIакъго къур-къурараб бухаридалги гуреб, цIакъго бахараб къохъолги гуреб тIагъур. Гъеб кинабго гъесда рекъараб букIана. Цогидаб кинго рекъезе букIинчIо. Бокъулароан гъесие гъеб ругъунаб партал хисизе. Хисулеб мехалъ гъес балагъулаан цебесеб партал гъабурабго гIадаб ххам. Гъеб ххамил цIилъи рекIее гIоларого ва гъелъуль тIодебесеб мехалъ цо рахIат гъечIого гIадин вукIунаан эмен. Ругъунаб рачел тIураб мехалъ, хисизе бокъичIого, чан нухалъ жинцаго букъараб гъес! Хадуб цIакъго гIемер букъизе ккараб мехалъ, цIияб рачел цIакъ гъира гъечIого борчана. Амма гъелдаги жиндирго некIсияб рачлил гIекI-мацIал рана.

ТIагъур тIад лъолаан гъес, гъелда къагIрида гIадин, тамахго кверги бахъун. ТIагъур бищунго цIакъ цIунулаан иисуца. Хисизе ккани тIагъур рокъоб хисараб лъикIаб къватIибалдаса, — ян абулаан гъес.

1941 соналъ, рагъ байбихъарабго, эмен хIукуматалъ МахIачхъалаялде ахIана. МугIрузул гъогъомиги тун багIарараб МахIачхъалаялда инсуе цIакъ захIматаб букIана жиндирго ругъунаб ратIлилъ. Хасго лъалеб букIинчIо гъесда тIагърида гъабилеб жо. Гъес батIи-батIиял тIагърал лъуна, амма гъезуль батIияв вукIана. Щибаб тIагъуралъ гъумер-куц хисизабулеб букIана. Жиндирго тIагъур гъаб багIариялъуль кин лъелеб? Гъеб букIана инсуе бищунго захIматаб суал.

Нижеца, лъималаз, цоги тлагъур хисеян абураб мехалъ, гъес хъван
буклана:

Москва — Кремлиялда калам гъабичлеб тлагъур,
Тлад лъезе бегъиларин лъугъараб хъизан бугин.

Эмен глемерисеб мехалъ цин хъатикъ ккун, цин тлад лъун
жиндирго тлагъургун хъвадулаан. Гъес гъеб хисичло. Рии бачларабго гъес
жигар бахъулаан лъабабго моцлалъ магларухъе ине — тлагъурги
рекъараб, жиндиего бокъухъе гъебги лъун, эркенго хлухъелги босулеб.
Лъалаан магларулазда инсул тлагъур. Гъебги лъун магларухъ хъвадулев
мехалъ, гъев рельлъунаан цо цлазе гъукъараб хъалиян эркенго цлазе
щварав чиясда. Амма инсуца глумруялъ гъеб цлало. Гъесие кеп батлияб
буклана.

Ражабги гъалмагъилан гъевеяв чи вуклун вуго,
Гъевги Далакги рекъон дие гъабураб хлалти.

Гъедин хъвана инсуца цо нухалъ блокноталда.

Иш ккана гъадин: 1934 соналъ хъвадарухъабазул тлоцебесеб
съездалде Москвалде арав эмен, мегеж-бетлер къунцлизеян
парикмахерасухъе вачун вуго магларулазул машгъурав хъвадарухъан
Ражаб Динмахламаевас. Лъаларо Ражабица ургъунго кклеваян абунищ,
(эмен гъелда щаклъулаан). Ражаб гъедулаан абичлилан ялъуни живго
парикмахерасда гъедин ккунищали, къунцлизе кколеб мегеж
парикмахерас къуншбулъан байбихъун кклеван буго. Эмен кланцлун тладе
вахъун вуго. Кклевараб баклалда тлад хъатги кагъатги лъун, кагътида тлад
полотенцеги лъун вегун вуго.

— Унтунищ? — абун гъикъун буго инсуда.

— У, унтун вуго, — ян абун эмен тлоклав съездалде инчло. Я
номералдаса къваливе вахъинчло жиндирго мегеж бижизеглан.

Хлакъикъаталдаги захматалдаги унти буго жиндирго стиль, гъурмал
оурат хиси хъвадарухъанасе. Инсул буго циял цаби лъеялъул
хлакълъулъ кечл:

* * *

Рач! гъзейилан араб гъвала бачлун раглула
Борчлун киябго лълъаргун,— лъугъараб жо бихъулищ!
Мискин дунги до къоялъ цаби гъезе арав чи,
Гъоркъ рукларалги рахъун нахъе вуго витлулев.

— Кинал цаби, Хламзат, две гъарун лъик!, меседилищ,
чарамалъулищ, — ан гъикъана гъесда тохтирзабаз.

Эмен асклор рукларал гадамазда гъикъулеб гладин, гъезухъ
валагъана. Гъезул цояс абуна:

— Меседил цаби лъе, Хламзат. Месед гъайбатаб металл буго.

Гъелда инсул разилъи гъечлълъи бихъун цогияс абуна:

— Чармил лъе, Хламзат, чарам шулияб металл буго.

Гъеб малъиги инсуе реклее гъечлѳ. Инсуца тохтирасда гъарана
жиндир рукларал гадал рокъл цаби лъезе бегъиларищан. Цогидал
цабзалъ росулъе вуссани, дир клалдир чирахъл ракун ругел гладин,
гадамал балагъахъдизе руго. Дидагоги ккола, цоги цаби лъуни,
клѳетлалде тладе дир клѳетлцин ккезе гъечлѳин.

Инсуе рокъл цаби лъуна.

Чан ругел асарал цаби гъечлѳел ялъуни, лъурал цаби гладин,
цлакъго гвангъарал. Асаралъул руклине ккола жиндирго ругъунал,
гладатал цаби. Гъеч гъез гладин лазаталда хланчлуларо.

* * *

1947 соналда Махлачхъалаялъул театралда буклана инсул
лъабкъоялда анцлго сон тлубаялда бан данделъараб вечер. Киналго
баркиялги лъуглун инсуе клалъазе рагли къуна. Инсуца жинцаго хъвараб
кечлги каранзул чвантиниса къватлибе бахъун, цлороберал ралагъизе
байбихъана. Балагъана цо чвантинибе — гъечлѳ, балагъана цоги
чвантинибе — гъечлѳ. Балагъана кивего — гъечлѳ. Цлороберал рокъор
хутлун руго.

Цо щивалиго гъебсаглат ана рокъове цлороберазда хадув. Гъев
вачлинеглан инсухъе гъесул номер лълев Абутлалибица, «Ма, дирал
росе», — ян жиндирго цлороберал къуна. Гъелги ран, эмен кечл цлализе

лъугъана. Амма цѣлулеб бѹклана гьес, жинцаго гуреб батияв чияс гѣдин, цо рахлат гьечѣлого.

Кечѣ бакъулъе щвараб гѣдаб заманалда рокъоса росун рачѣлана инсуда лъалел, эмен ругъунал, гьесул цѣроберал. Гьѣб мехалъ эмен, тѣоцеве цеве вахъарав гѣдин, кинабго гъаракъалъ гѣдин, кѣлтъана. Кинабго залалъ гъасие хъат чѣвана. Гьелдаса хадуб инсуцаги кечѣ инсуца гѣдин цѣлалана.

Цѣробераз жиндир иш хвезабизе бахъанилан абулаан инсуца.

— Щиб, Хѣмзат, дир цѣроберазда рекъечѣлогоцин гурищ, — ан гьикъаиа Абутѣалибица.

— Дур цѣробералъан лъикѣ бихъула канлъи, амма гьелги ран кечѣ цѣлизе лъугъарав мехалъ, дида ккана щаяли дица гъабсаглат лак мацѣалда цѣлулеб бугин кечѣлан. Щивасул жиндирго рукѣине ккола бералги цѣробералги.

* * *

Инсуе бокъулароан цѣакъго гвангъарабги, цѣакъго бецѣабги, цѣакъго бахарабги, цѣакъго тѣарцѣабги, цѣакъго къиматабги, цѣакъго къадарабги, цѣакъго нахъе ккарабги, цѣакъго цебе унебги. Бокъулароан я гѣанкѣилаб, я бацѣилаб, я лагъасулаб, я ханасулаб. Я цѣакъго борхатаб, я аххада хутѣараб.

«Гѣасруилеб хѣлалалъ вакъванги вукѣунге, къанцѣулев хѣлалалъ виччизеги вукѣунге»,— янабулаан гъос. Туни риччулел, пуни ракъвалел — гьезул чи вукѣинчѣо эмен. Гъов вукѣлана гѣдатияв, жиндир ракъалъул, халкъалъул къагѣида-гѣамал цѣунарав хѣлалтѣухъан.

Цо нухалъ эменги дунги, росулъ цо гѣагарав чи унтун, гьесде ракизе, Махѣлчхъалаялдаса Цѣадаре унел рукѣлана. Доб мехалъ Дагъистаналъул хѣлукуматалъул бетѣерлъун вукѣларав Гѣабдурахѣман Данияловас гъасухъе къуна жиндирго ЗИМ машина. Шагъаралдасан асфальталда гьелда рекѣун унелъул, инсул цо кѣудияб дагѣбаго вукѣинчѣо. Амма шагъарги тун мугѣрузул росабазул нухдасан унел, цоял хѣамулги

цере кѳотлун, цогиял чуял-глурцлмигун, глеме́рисел лъелго унел глѳадамал данде члвѳазе лъугъараб мехалъ, эмен цо рахлат гъечлго, лъидаго жив вихъугегиян вуклана. Полохъанав дун ЗИМалда унел эменги дунги киназдаго рихъагиян вуклана.

Балеб буклана цлѳад. Гъоцлдерил лъарахъе ниж щолеб мехалъ, гъениб къан, оцазда цлѳазе клоларого батана цо херав чиясул гъоко. Эмен, хантлан машинаги члѳезе гъабун, лъаралъеги лъугъун, оцал церехун рачине кумекалъе жувана. Гъес гъел цлѳакъ махщалида рачана цере. Лъар бахун хадуб глеме́раб хабаралда, оцазде гъаянги ахлун, гъокоги версталъ нухда реглана гъес.

Версталъ добехун буклана цойги лъар. Гъакал дораги къалаян хлинкъун вуклана эмен. Инсуда лъикл лъалеб буклана лъаралъан гъакал киб баклалдасан кин рачине кколелали. Талихлалъ рорчлун ана цере.

— Чанги гъади́нал гъаказда кираялъ хъвадана,— ян нахъ вуссана эмен. Тлѳерхъунел гъаказда хадув пашманго гъимун валагъана гъев. Цинги машиналда рекларав тлѳоклалъ клалъачлѳо. Хадуб клѳахъиязул тлѳалабалъе рахунеб мехалъ, тлѳаса гъоркъе бачлунеб клудияб машиналъе нух толеб нижер машина цодагъаб гъелда, цодагъаб къурда тункана.

— Гъабниги, гъалда рельлъѳарабниги ккечлго хутилареблъи лъан буклана, – ян абуна инсуца.

Я нижее, я машиналъе клудияб зарар ккечлѳо. Амма гъелъул цо бер бортана, цояб рахъ цодагъаб къачлѳазе кколеб буклана.

— Машина къачлан лъугларабго, мун гъелда вачлѳа, дун лъелго инин сухъмахъ нухдасан росулъе, — ян абуна инсуца.

— Гъаб гъабсаглат къачлан лъуглизе буго. Цадахъ вилълъине члѳа, — ян абуна шоферас.

— Гъединаб члѳухлараб машиналда дие унтарав чиясухъе ваккизеяли щай гу́рин, росулъе берталъѳецин вачлѳине захлмалъила, — ян эмен нижги тунлъелго ана.

Машинаялда гъоркъан тIараде нижги, тIасан лъелго, балъал гIадал нухаздасан лъугъун вачIунев эменги росулъе цада-мадахъ щвана.

МахIачхъалаялде щваравго, ГIабдурахIман Данияловасда аскIоб гъеб сапаралъул бицен ккараб мехалъ, инсуца абуна:

— Цо дидаго рекъараб гIадаб машинаялда витIун вукIаравани, щибго букIинароан.

* * *

Ахирал соназ эмен захIматго унтун вукIана. Унти гъес босун бачIана цо рикIиIадаб магIарул росулъан. Верховный Советалъул депутатлъиялде кандидат хIисабалда эмен росабалъе избирателазде данд чIвазе ун вукIана. Райцентралде гъев унаан машинаялда, машина бахунарел росабалъе — чода яги чуги хадуб цIан. Нухал цо-цо ккун гиризе гъабун гъоко бачине бегъулелги ругин гъениран хъван букIана инсуца,

Цо рикIиIадаб райцентралде эмен вачIун, гъесдаса рохун лъикIаб дандчIвай гъабуна. Районалъул бутIрулги гъевгун цадахъ росабалъе ине къачIана. ГIадаталда рекъон, хIурматияв гъоболасе районлда бищунго лъикIаб чу бачIана рекIине. Гъеб букIана гIарцул къили чIвараб, чIухIараб, гIолохъанаб бекерухъан. Инсуе бекерухъаналдаса гIодобе биччараб, жиндирго гIумруялдаги рукъалдаги рекъараб хIалтIул чу бокъулаан. Амма гъаб нухалда бачун бачIараб чодаса инкар гъабун гъелъул бетIергъабазда мекъи бихъилин, расги бокъичIого 71 сон барав эмен гIолохъанаб чоде вахана ва нухда вахъана.

Наибзабаз сверунги ккун нуха регIулев имамасда релъун вукIанин эменан бицунаан дие цадахъ рукIараз.

Цо-цо гIанчIал гIолохъабаз жидерго чуйал цIалги къабгIун риччан тана. Эмен вачIунев вугилан росабалъ лъазабизе росун тунчул зобалазде къвагъана. Инсул бартиги бортун ана цебехун. Доба себе бекерун унеб гIала букIун буго. Кинго бажаричIо инсуда ругъунлъичIеб барти къан кквезе. Гъелъ гъесие, дове чIвазавун, гъаниве чIвазавун

гемеаб глазаб кјуна. Цо гурдада поэт чодаса вортана ва унтун Махлачхъалаялде вачлана.

— Гъедин буклуна кучлдузулги, ругунлъичлеб чода реклани, гъелъ гъев гъоркъе рехула, гъев унтула, — ян абулаан инсуца.

Гъединал мисалал гемеер руго инсул глумруялдасан. Гъанже цодагъаб дир инсул гъудул ва дирго гъудул Абулалибил бицина. Сон кьо гъесги дицаги цадахъ тламуна.

Абулалибгун цадахъ цо кьо. Дие кидого захмат буклуна, цониги пикру кагътида лъолеб мехалъ, гъоркъоб къотлел ккани, тлад вуссун гъеб лъуглизеглан хъвазе. Нахъа гъезеян тараб рачл къоркъода гъечлого хутлун бугинги рагидал, дица нижер ясал хъихъулей члужу Фросьяда абун тун буклана, радал дихъе щивниги чи вачлани, дун рокъов гъечлин, къаде нахъе ваккеян абейн.

Гъедин дун паракат хлалтлулев вуклаго, цин каву рагъулеб, цинги нуцил цлумур зваргъолеб гъаракъ раглана. Фросьяца, нуцлаги рагун, дун гъикъарасда рокъов гъечлилан абун батилаха, дида гъеб рагличло, амма дида раглана, дида лъана Абулалибил гъаракъ.

Дун гъебсаглат зазида тлад чларав чи гладин вуклана намусалъ клгласрулулев. Дун рокъов гъечлинги абун рукъоса къвативе Абулалиб кин виччалев? Вугилан абун вачлани Фросьяги щиб баклалде дица ккезайилей? Букланиги раклалъ малълъараб гъабун дун Абулалибиде рокъов вугин, вачлаян ахллана.

— Налъуласдаса вахчунищ вукларав Хламзатил вас? — ан абуна Абулалибица пальтоги бахъулаго. Балагун чларай Фросьяги йихъизаюн гъес тладе жубана:

— Дуца гъай глаланалда абѐ Абулалиб Гъапуров вачлараб мехалъ, гъанив кидого мун рокъов вуклунин, гъасие гъаниб кваназеги буклунин, гъекъезеги буклунин.

Гъедин абуна гъес жиндирго магларзукъалазда тлад килищги цун вельанхъулаго.

— Гъеб Фросял глайиб гуро, гелда хлалтлуде унеб мехалъ Патиматица абун буклун буго дун рокъов гъечин абейн. (Глайиб ккарабго гъеб рехизе члужу йиклин лъикл бугоян абун буго магларулаз).

— Патиматида жакъа арбагI къо буклин клочон тун батила, — ян гъей яцлана АбутIалибица тIаса пальтоги бахъун, ботIрода буклараб тIагъурги клутлун магида бан.

— Щиб гъеб арбагI къо?

— АрбагI – дир хIамамалъул къо!

— Агъа...

Щибаб арбагI къоялъ радал вахъун АбутIалиб хIамамалде уна. ХIамам аскIоб буклун гъенисан хабаралъе нижехъе ваккулаан гъев.

— Дур рокъоб гъанже душги ваннаги бугеб мехалъ, две хIамам щай? — абун гъикъана дица.

— ХIамамалъ гIадин кеп гъабуларо гъелъ. ХIамам буго дир ахикъе азарил соназ чваххулеб, гъеб лъалъалеб лъар. Гъел дуца рицунел жал руго ведроги гелги гIадал жал. Гъез лъин тIун дир ах лъалъаларо. Гъел лъималазе кучIдул хъвалев Нурудин Юсуповасе те.

Велъанхъулаго АбутIалиб жаниве вилълъана.

— ХIамамалдасаги вуссун вугелъул чай гъекъон лъикл гурищ? — ан гъикъана дица.

— Валлагъ, чайги бегъила, биллагъ, чурпаги бегъила, таллагъ, чагъирги бегъила, гIаракъиги бегъила, пивоги бегъила, — ян абуна АбутIалибица.

— Чурпа сон хутIараб бугоха, радал нижер гъеб буклунаро, — ян абуна дица.

— Гъанже сон гъабурабги бегъила, къад гъабураб къад кваназе те, — ян абуна АбутIалибица.

Фросьяца кваназе жо хIадурлъизегIан дица АбутIалибида дирго шишабазул библиотека бихъизабуна. Гъениб батIи-батIиял бакIаздаса

дица росарал ромал, коньякал, чагъирал руклана. «Щиб нилъеца гьекъелеб?», — ан гъикъана дица АбутIалибида.

— Гъаб хIапу-чапурги кIваричIин, нилъги лъалеб, нилъедаги лъалеб жо бетIер чIахъад гIаракъи гьекъон лъикI гурищ, — ян абуна АбутIалибица. — Гъел дуца данде ракларарал жал рикIкладаса рачIарал я мацI, я цIар, я гIамал, я гIадат дида лъаларел гъалбадерида рельлъуна. Гъезда дунги дида гъелги цоцада ричIчиларо. Гъел цогиязе, жидедаго рельлъарал хъвадарухъабазе, эбелалъул кванил тIагIам кIочаразе те.

Дир шушбузулъ щаяли гIаракъи букIинчIо.

— Дун босизе ина, — ян абуна дица АбутIалибида. Гъес ине ккеларин, квачан бугилан абилаян хъул букIана дир.

— Мун щай? Мун гIодов чIа. Мун ине ккеларо. Цо кинав вукIаниги дудаса гъитIинав вас витIе! Гъев вуссинегIан гIедегIараб бакI дирги гъечIо, — ян абуна АбутIалибица.

Дица къватIивеги вахъун мадугъаласул вас шишаялда хадув витIана. Нахъ вуссарав дида АбутIалибица гъикъана:

— Цониги магIарухъа гъобол гъечIищ?

— ГъечIо, — ян абуна дица.

— Эмен вукIараб мехалъ, магIарухъа гъобол камулароан, гъезухъ тамахъуги батулаан, — ан абуна АбутIалибица.

— ЦIазе жо дир гъанибги буго, АбутIалиб, — ан дица папиросал къватIире рахъана. Ва рагъун «Казбек» папиросазул пачка ккуна гъесда себе.

— Гъал турбаби дие бегъуларо, гъал нужер тайпа буго. Дие магIарул тамахъу къваригIуна, — ян абуна АбутIалибица, лъороса танхъил чвантаги бахъулаго. Гъелъул тIиндаса хIалалъ данде гъабураб хIур гIадаб жо цо газетаги бихъун, гъенибе бан рекъезабуна, цинги махщалида къурана. Къурун мацIги бахъун цIа лъелалде:

— Балагье берцинлъи, — ян абуна гьес.— ЦӀалѐб мехалъго гӀадаб кеп букӀуна гъаб кьурулеб мехалъги.

Дица АбутӀалибихъе спичкаби кьолел рукӀана. Гьес жиндирго цӀагӀелги бахъун, гъѐб кӀутӀун рекӀинабуна цӀа. ЦӀагӀелалъ сакӀида бакараб цӀа махӀ сунтӀизе гьес дихъе кьуна.

— Гъа, лъикӀаб махӀ гъѐчищ?

— Буго.

— Гъединха, — янги абун гъѐв кӀкӀуй рехизе лъугъана. Цо кӀкӀуй рехана, кӀиги кӀкӀуй рехана, лъабго рехана. Хадуб АбутӀалибица дихъги балагъун гъикъана:

— Щай дур бетӀер гӀолохъанго хъахӀлъараб?

— Дида лъаларо, — ян абуна дица.

— Дир щай хъахӀлъарабали бицинищ?

— Бице...

— ГинтӀаме. ТӀаде гъалбалги рачӀун, гъезда себе квенги лъун вугѐб мехалъ, шиша босизе витӀарав вас хех нахъ вуссун вачӀунарого, гъесде бахъараб ццималъ хъахӀлъанин ккола дун. Жиндирго лъимал гъѐчӀого умумазул къимат лъималазда бичӀчӀуларѐб гӀадин, жинцаго гъѐкъоларесда ниль ричӀчӀизе гъѐчӀо. Дагъаб гъѐкъолеб жо жиндиего бокъулев чи витӀизе ккола гъѐб босизе.

Гъедин абуна АбутӀалибица Фросьяца квенги себе лъун шиша бихъуларого бугѐб мехалъ. Шиша баккарабго, АбутӀалибица, гъѐлъухъги балагъун, абуна: «Огъ, сурахӀазул предсельсовет, лъикӀав васас бачӀун батагиха мун».

Амма столалда лъурал тарелкабиги рюмкабиги рихъараб мехалъ, гъѐзухъ балагъун аргъан гӀадин букӀкӀана АбутӀалибил нодо. Цо гъитӀинаб рюмка, гӀучӀалъ цин гъанибехун кӀичӀизабун, цин добехун бегизабун, цинги гиризабун гьес абуна:

— Гъаб магӀлуналдаса цо нодо бакъуль речӀчӀизе гуллаго лъикӀ. Гъаб ясикӀс Юнусил добаги бихъун букӀана дида...

Кіалги гідобе габун гідоб лъуна гьес рюмка. Рюмкаялъе гьєб лъикі ккана: гьесул хиял букіана ціалєб букіараб хъалиян гьєлда жаниб къазабизе.

— Ціан бухіараб хъалияналъул рохъо бихъарабго ціиялде хъул лъола, — янги абун бухіунхуті печалъубе реххизе кухнялде витіана дун.

Печалъубе гьєбги реххун, Абутіалибие ціезе цо Грузиялъул гьудулас — поэтас къураб лълъарги босун, дун тіад вуссана. Гъав лъикі мехалъ лълъарахъ балагъана.

— Махщалида габун буго. Парцуца, бахіарасул рачел гіадин, къачіан букіинчібани дагъабги лълккіаб букіинаан. Дие цо глумруялъ дир рахъги ккураб, дица жибги ккураб Хіажикъасумил стакан кье, — ян абуна гьес.

Дица къуна. Абутіалибица бекун гьитіинаб кесек чадил стаканалъубеги реххун, «дерхъаб!» — ян дарги маціалъги абун гьєкъана. «Дерхъаб» — баян кьезе лъидаго кіолареб кечі гіадаб рагіи буго», — ян абуна Абутіалибица.

Хадуб гьес себе лъураб тарелкаялъубе чурпадалъ букіараб гъанги бахъун, чурпадулъе бек-бекун чед рехана, цо билигъудги босун гъираялда гьєб ххуна. Гъоркьо-гъоркьоб жиндаго кодор рукіарал кіичівалел нусалгя росун, ракъаялдаса къотіун цо кесек гідобе ккезе биччачіого, тіагіамалда гъан кванана.

Дида ракіалде ккана, батіайиса кванани, батіияб нусалъ къотіани, гъаб гъанал гьєсие щибго тату букіинароанилан. Кванан вахъунєб мехалъ цодагъабги жоги гьєкъон, гьес михъазда квер бахъана. Столалде хъурун рукіарал чадил гарал квералъ ракіарун кіалдире рехана.

— Чай босилищ? — ян гъикъана дица,

— Чай дир гъанже гъаб буго, — ян гьес ціидасан хъалиян ціана. — Ціанагіан кинабго жо халалъула, гъабин абуни къокълъула...

— Пємераб ціалєб буго дуца, Абутіалиб.

— Кванан вахъаравго живго аллагъасги цӀалѐб рагӀула,— ян абуна АбутӀалибица. Хадуб цойидасанго гъикъана:

— Правление кида букӀине бугеб?

— Метер.

— Зулмудинил гӀарза батилаха литфондалде?..

— Лъаларо.

— Цеве дун бачавехълъун вукӀараб мехалъ, швантӀихги пун, гъел кваназарун паракъат унаан заман. Амма гъѐб паракъалъи хехгого хвана цо бачида ролъул хурибе нух лъаралдаса. Киналго бачал гъенире кӀанцӀана. Гъенисан гъел хъамун кинго бажаричӀо дихъа. Гъединабго жо ккана гъал позтазе литфондги. Литфонд лъазегӀан лъикӀго рукӀана, гъѐб лъарабго, хурибе нух лъарал бачал гӀадин руго. Гъелъ батила, диргоги цо гӀарза буго правлениялде.

— Щиб гӀарза, АбутӀалиб?

— Гъаб дир черх жеги тохтирасда бихъичӀо. Цо санаториялде ине путевка къваригӀун буго.

— Гъѐб бигъаяб иш,— ян абуна дица. — Амма две хъвадарухъабазул союзалдаса, Дагъистаналъул Верховный Советалъул Президиумалъул членлъидал мун, гъенисан гъабун лъикӀ гурищ путевка, гъѐб хӀурматаб ва лъикӀаб букӀина.

— ТӀ, тӀ, къ, къ,— ян бетӀер хъвагӀана АбутӀалибица.— Верховный Советалде дун ункъо соналъ вищун вуго. Хъвадарухъанлъун гӀумруялъ вуго. Цойги рахъалъ абун, путевка цосина битӀун ккечӀони, Верховный Совет какиядаса, мунги Хаппалаевги какизе бигъаяб букӀина.

— Къеха, АбутӀалиб, дурго гӀарза,— ян абуна дица.

— ГӀарзаяли Мирзаца хъвалин дие, нужеца путевка къачӀай,— ян АбутӀалиб тӀаде вахъана.

— Киве вахъарав, АбутӀалиб?

— Издательствоялде щевезе унев вуго. ТӀехъ бахъулеб рагӀула, Цо васищ гъавун вугев, ясищ гъаюн йигеяли балагъилин.

— Къаси руччабазул институталде вечералде вачінарищ мун?
Дора ціалдохъабиги поэталги дандчівалел руго,— ян абуна дица.

— Вачіна.Зурмаги босилищ цадахъ? - ан гъикъана гъес.

— Зурма щай, кучідузул тіехъ босе.

— Лъикі буго, рихъила,— ян абун Абутіалиб ана.

Ниж рихъизе кколел рукіана къаси сагіат анкъогялда руччабазул пединституталда.

Гъенив дун ціаличію, гъенив кіалтічію.

Гъеннб журналалда дир ціар букіинчію.

Гъеб институталъул общежитияхъ

Дица цохіониги сордо рогъинчію.

Гъенир тіагъур лъурал тіад магіарурал

Кіалтіа жен-жедана, жанир раккічію.

Гъениб кассираца стипендия

Ясазе гурони васазе къечію.

Гъениб завхозаца тіад печать чівазе

Паспорт бихъинахъа жеги босичію.

Гъале михъал къуричіезул, гъалал къураразул институталъул клубалде ракіарана миллатал гіемерал Дагъистаналъул хъвадарухъаби. Сагіат анкъо... Кидаго мухіканав Абутіалиб вачіунев гъечію. Нижеца вечер гъев гъечіого байбихъана. Цояз цоял хисун батіи-батіял маціаз иргадал кіалъана поэтал. Гіемераб мехалъ халалъана гъеб гъудуллъиялъул дандчівай. Лъабго лъаларо, ункъо лъаларо поэт вахъун хадусала жиндирго поэма ціалулев вукіана магіарул цо гіолохъанав кочіохъан. Цо заманалдасан, поэма лъугіигун лъаларо, я лъугіилалде лъаларо, ясаз рахъун кутакалда хъат чівана. Гіолохъанав поэт разиго вохун, гъимун гъезие къулана. Амма хъат чівалеб гъесие букіун гъечію. Гъеб мехалъ нахъасан ваккун сценајалде вачіана Абутіалиб. Ясаз гъесие чівалеб вукіана хъат.

Цойги кіиги поэт вахъун хадуб, дица Абутіалибида абуна хадусеб ирга дур бугин, къачіаян. Абутіалибица залалъухъги балагъун жиндирго

цѣхѣлал мѣхѣл кѣуризе байбѣхѣана, дун кѣачѣалев вугилан. Рагѣи кѣун хадусала гѣес гѣурус чѣван, магѣарул чѣван, лѣарагѣи чѣван, даргѣи чѣван ясазе цодагѣаб хабар бицана. Хадуб лак мацѣалѣ гѣдегѣалихѣе кѣиго-лѣабго кечѣи цѣалана. Цингѣи гѣес залалда гѣикѣана:

— Цо зурмагѣи пулицѣи нужеѣ?

— Пуѣи! — ан ахѣдана гѣел.

Гѣес кѣватѣиरे рахѣун рачѣлана зурмагѣи лалабѣигѣи. Цин зурма, цин лалабѣи иргадал кѣва-кѣвазарун рекѣезаруна. Цингѣи трибуналда букѣлараб стаканалѣуса лѣим цодагѣаб зурмида жанибе тѣуна, цодагѣаб жинцагогѣи гѣекѣон абуна:

— Цин жинцаго гѣекѣелалде, чу гѣекѣезабѣизе кѣола.

Бацѣун кѣалгун цин-цияб рахѣалде буссинабун Абутѣалибица байбѣхѣана зурма пуѣизе. Кѣинабго Махѣлчхѣалаялда рагѣун батѣла гѣеб сордоѣалѣ Абутѣалибѣил зурмѣл гѣаракѣ.

Кучѣдулгѣи цѣалун, зурмагѣи пун, гѣимулаго президѣиумалде дѣида аскѣовегѣи вачѣун гѣодов чѣларавго, Абутѣалибица гѣикѣана:

— Гѣа, кѣин кѣкараб?

— Цѣакѣ лѣикѣи кѣкана,— ян абуна дѣица литератѣурияб вечералда зурма пуѣи рекѣеѣе гѣун букѣинчѣионѣигѣи.

— Гѣеѣин батани, щайха дуца дагѣаб гѣурони хѣат чѣвачѣеб? Гѣабсагѣлат хѣат,— ан абуна гѣес кѣинабго залгѣи бохѣизабун,

Вечергѣи лѣуѣгѣун, ясаз нуха регѣулаго, ниж гарѣеробалде щвана. Дун пальтогѣи ретѣун матѣуѣалѣуѣе валагѣулев вукѣлана. Доб мехалѣи мода букѣлана гѣуждул рорхатал, гѣебал гѣярулеб, пальтабазул кѣвалазда квас-квас лѣолеб. Дѣир пальтогѣи бѣхѣун Абутѣалибица абуна:

— Цебе гѣуждул гѣеб гѣярулаан мох-мох кванан, гѣанжѣейин абунѣи квасквасалѣи гѣярулел руго. Цебе пандургѣи хѣван ахѣулаан кучѣдул, гѣанже кагѣтидегѣи кѣулулун цѣалулел руго.

Клудиял хиса-басиял ккун ругилан бицунаго ниж къватиреги рахъун Махлчхъалаялъул къватлахъан цадахъ рукъоре рачлунел руклана. Бицен ккейгун дица гьесда гьикъана:

— Щай вечералде ватларав, кив вукларав?

— Битлун вечералде къачлалаго, Магларул театралъул цо артист вачлана жидер театралъул спектакль хвезехъин бугилан. Щайилаи гьикъидал, гьес абуна, цо пардавалда бертин бугин, бертин гьечлѐб пьесаги гъанже гьечлѐлъул, гъенив зурма пулев артист унтун вугин, цо анцлго минуталъ гьесие глѐло зурма пуйзе вилълъе бегиларишан. Валлагъ бегилин, цо чларалъуб клго чулан, вилълъана дун гъениве. Гъезие зобал паналъулѐб клго бакъанги бачана,— ян абуна Абулалибица.

— Дур баклалда дунго гъениве инароан.

— Дир бакл дида глѐдин дуда кидаго лъазе гьечлѐ.

— Издательствоялде щванищ, щиб тлѐхъалъул ккараб? — ян цлѐхана дица.

— Валлагъ тлѐхъ бахъун батана, валллагъ цодагъал мугъал щвана, валлагъ налъабиги тлурана, тлѐде цо хъазги босана.

— Магарич гъабурабищ

— Лъие?

— Редакторасе, художникасе, бухгалтеразе, гъудулзабазе.

— Редакторасея! Я вац Расул, гъал лъималазе сунат гъабурал хлакимзаби хлалтлудаса рахъулел, партиялдаса рехулел ругилан раглана дида. Гъал дир кучлдузе сунат гъабулел, гъел къокъ гъарулел редакторзабазе тамихлго буклунарищ? Вай, мун эбелалда цеве лъеяс, лъечлѐб ругъун тун гьечлѐ тлѐхъалда. Вихъичлониги, тлѐхъ цлалун лъала редактор щиб росулъаяли. Щибаб росдал мацлалъул сверел жидеего хасаб буго нижер тумазул. Щивас жиндир росдал мацлалде вуссиनावун ватула дун. Магарич гуро, могороч къелаан дица гъосие. Амма гъагъай договорал хъвалеи Иванова йиги лъиклай глѐдан. Дица гъолъие баркала

кьуна ва гьолда абуна, дурго багъараб, бекараб, чинтIараб, гьетIараб, чухIараб, чункъараб пахьул-маххул тIагIел, гIеретI-меретI батани, къачIазе босеян. Месед гIадин гъабиллин. Амма гьелда гъеб бичIичIо, — ян бицана Абутиалибица, цо данде ккарав магIаруласухъа тамахьогI гъарун хъалияналъул кIкIуйги рехулаго.

Гъедин унаго цо басрияб, гIодобе рехараб махх-пахьалда бер кIутIана цин Абутиалибил, цинги Абутиалибихъ балагъарав дир. Дица абуна:

— Цебе пахьул къебедасул заман букIарабани, гъагъаб нухда бугеб пахь-махх дуда рокъобе босичIого кисаха телеб букIараб, Абутиалиб?

— Телаан,— ан абуна Абутиалибица, — щайгурелъул дидаса цебе цойгияз босун ун гъеб дида батилароан.

Ялагъулеб мехалда ятуларо кидого,
ЦIакъ хIажат гъечIеб мехалъ,
ЯчIуна данде йортун.

Гъедин гъечIишха кочIолъги...

Дагъистаналъул халкъияв поэт, Верховный Советалъул депутат, республикаялъул хIурматияв чи, пахьихъан, зурмихъан, лалаби рачунев чи,— гьелъул пикруялда вукIана дун. МагIарул театралъул сценаялде зурма пуйзе артист хисун гъав ин дие кигIанго рекIее гIун букIинчIониги, гъас тIехъ бахъараб мехалъ къачIазе пахьул тIагIел гъечIищан бищунго издательствоялда хъантIарай чIужугIаданалда аби гIадлъун дида бихъун букIаниги, дица гьелъул хIакъалъулъ гъасда, квеш букIинилан, щибго абичIо. Дица гIицIго абуна:

— Мун кIудияв чи, дуге гъаб хъалиян тун вукIани сахлъиялъе лъикI букIинародай, Абутиалиб?

— Жакъа хъалиян те, метер пахьихъанлъи те, сезиса зурма, швантIих те, хадур кучIдул те. Гъедин букIунаро, гъудулав чи. Абутиалибица Абутиалиб кин телев? Дун Абутиалиб Гъапуров вуго, я

Расул Хамзатов гуро, я Юсуп Хампалаев гуро, я Нурудин Юсупов гуро, я Макъсум Горький гуро, я Зоценко (Зоценко, гемемер бицун, доб мехалъ машгъурлъун вуклана). Ругъунаб рохъоса чан кибе унеб, чваххулеб лъар киклалахъа кибе инеб?— ая-я, Расул, ая-я, Расул,— ан гъас бетлер хъваглана.— Дида тлад дуца чияр тлагъур лъоге. Аралде дуца таманча къвагъани, бачлунеселъ дуда гларада речлчула,— ян лъуглизабуна гъес.

— Чанги лъади тана, лъудбуз дунги тана, амма ругъунаб пишаялда дун тезе кивечло, гъеб тун дихъаги бажаричло,— ян абуна махсараде глдин гъес.

Гъеб буклинчло махсара. Гъелъулъ вуклана поэт, гъелъулъ буклана хлакъикъат. Гъединав вуго кидого Абутиалиб.

Гъелда бан дие бокъун буго цоги клочонареб хабар гъесул хлакълъулъ бицине. Гъеб буклана чанго соналъ себе. Дица гъаб хабаралда цлар тела:

Абутиалибил цлиял рукъзал.

Доб буклана дун Дагъистаналъул хъвадарухъабазул союзалъул председателълъун гъанжего гъанже хлалтизе лъугъараб заман. Нилъецаго нилъеего хлалти ургъичлони, гъеб гъедиглан хлалти гемемераб хъулухъ гуро. Амма глолохъанав дун батли-батлиял хлалтиаби ургъизе лъугъана.

Рукъзабазул къадахъ балагъулел чагли цин цалабахъ ралагъула. Доб мехалъ Дагъистаналъул адабияталъул ункъо цили буклана — ункъо миллаталъул херал халкъиял поэтал. Дун гъелги рачун Дагъистаналъул хлукуматалъул бутлрухъе ана.

Данделъана партиялъул Дагъистаналъул обкомалъул бюроялъул членал халкъиял поэталгун, чаялъул стакабиги цере лъун. Обкомалъул секретарь Габдурахман Данияловас поэтазда иргадал цлехана рукларакъиналъул, члаголъиялъул, кучлдузул хлакълъулъ.

Лезгияв Тлагъир Хрюгскияс абуна: жиндир рак! бакъвараб жо цо бугин гъал глдамал глазуги бан чахъаби хвезеглан щайин члолел

гьутабазде инчлого,— ян.— Риидалго ритлизе бегьуларишан кинабго рагли-хер хладурлъизе? Цоги гьарана гьес жидер Хрюг росдал колхозалъе цо машина кьезе бегьиларишан.

Лъараглав Казияв Галица гьарана жиндир тлехъ бахъизе лъабабилеб соналъ къотли бугин, исанаглаги къокъ гьабичлого биччан теян абейн. Бегъани цойги цо цаби лъезе кумек гьабейн, клалги рагъун басриял, унтарал глусал рихъизаруна гьес. Хадуб гьес цалана жиндие тлурччи гьарун Хасавюрталъул горсоветалъул председателасухъе кочлодалъун хъвараб кагъат.

— Щванищ тлурччи? — ян гьикъана Данияловас.

— Къелин, биччалин абуна араб соналъго.

Гьезда гьорлъ вукларав цояс абуна концертазда кучлдул ахлулеб мехалъ залалда гласиял голохъабаз «глив» ахлулин, гьеб члезе гьабизе къвариглун бугин. Радиоалда глемерал рокъул кучлдул ахлулел ругин, цо-цо цересел кучлдузлъ хлурулгинзабазул бицунебцин бугин, гьел ахлугеян, гъанжесеб нилъер магъишат ,цебе бачунел гадамазул рахъалъ ахлеян абейн.

Хадуб гиндеги къулун дида абуна гьес Мухламадги Хлажиги сон рестораналде ун руклун рутин, хъавадарухъабаз гьекъезе бегъунгутлиялъул хлакълъульги абун лъикл гурищ?

Ахиралда клалъана Абутлалиб. Гьес абуна:

— Габдурахман, дир ахирай члужуялъ дагъаб цебе дие вас гъавуна.

— Кин ахирай члужуялъ? — ан гьикъана Данияловас.

— Кин гурелъулха, гьелда цее дир ункъо члужу йиклунха.

— Вагъ, ункъо гурей клиго члужу ячаниги Расул нижеца партиялдасаги рехила, хъулухъалдасаги вахъила. Дуда щиб гьабилеб, Абутлалиб? — ян цлехана гъасда.

— Щиб гьабилебали дица гьабсаглат бицина,— ян байбихъана Абутлалибца.— Газеталда дир суратги бихъун, радиоалдасан

— Мун гытІнава вуго, ворта цо хъаз бугеб гъоба, хъун вачІа!

Дун гъоробе нуцІаги къирун, къватІибе кІанцІизехъин букІараб хъазги ккун, гъеб хъвезе лъугъана. Гордухъан АбутІалиб ахІІана:

— Къилба гъеб рахъалдехун гуреб, къилба гъале, къилбадехун буссинабе!

Къилбаехун буссинабун хъазги хъун, дун вуссаравго,— бегъанаха,— ян абуна АбутІалибица.

АбутІалибил хъизаналъ хъазги хІулун, квен гъабизегІан гІезегІан заман букІака. Дун АбутІалибил рукъзабахъ балагъизе лъугъана. Подвалалъуса вахъаниги, подвалалъуб букІараб кинабго гІумру гъанибе баччун бугоан гъас. ГъечІоан цониги рокъоб хъвадарухъанасул стол, бакІал, шкафал.

— КучІдул кир хъвалел, АбутІалиб, дуда?

— Гъал рукъзабахъ жеги цо лъикІаб кечІ хъван бажаричІо. Дунго вукІарав подвалалъувеги ваккун, гъенивги ве хъвана сон цо кечІ. Валлагъ вегунги цо доба гІадин гъгниб макъу щоларо, микъго-ичІго сагІат сордо-къоялъул добаги гъанибги батІалъи бугеб гІадин. Доб подвалги гъанже художникасул мастерскоялъе къун буго. Харжги доба дагъаб кколаан гъанибалдаса. Заманги гІемераб букІана доба, тІаде рачІунел чагІиги дора дагъал рукІана,—ян бицана гъас.—Амма ралъад, гІатІилъи бихъулароан добасан...

Гъединги абун гІемераб мехалъ балагъана гъав гъалдолеб, гъелчолеб, гъайбатаб Каспиялъухъ. Ралъдаде къулараб къурул сийилан кколаан гъав.

Цинги гъас абуна:

— Бицинищ, Расул, цо дир гІумруялъул бищунго къваридабги, бищунго вохарабги кІиги къо?

— Бице, — ян абуна дица.

— Рохелал гІемерал рукІана дир. Voxун вукІана гъаб рукъалъе ордер къураб мехалъги, гъал кучІдузухъ орден къураб мехалъги,

къоабилеб соналъ дихъе, партизанасухъе, реклине чу къураб мехалъги, гъеб чода партизаназул отрядальул зурмихъанлъун командирасул чодул жалалда цураб гладин дирго чодул бетлергун, рагулал нухазда вуклараб мехалъги. Амма гъезде данде кквеларо дир тлоцебесеб рохел.

Гъеб буклана гъитлинаб, бачавехъасе анцго сон тлубараб, дие тлодеба бачил тломальул хъитал рукъараб мех. Чанги ганчлал килщазда тункараб, чанги заз хлатлазда къараб щобазда гъел хъиталги ретлун, сверулеб мехалъ дир рекел буклараб члухли! Дида гъел дурусго ккун рукларал куц!

Амма члобого глумруялъ дие цониги талихл къечло. Халалъичло дир рохел.

Клиго-лъабго къо инчло, инсуца дида абуна: гъанже дур хъиталги ругин, тилги бугин, 10 сон глумруги бугин, заман щванин дуе, дуцаго дуего жо балагъизе — ян. Инсуца дун витлана росабалъе гъардухъанлъун. Чанги къварили бихъана. Гъелдаса клочонареб къваридаб маглу дир бадиса тинкличло.

Гъанже гъал рукъзал щваралго, цояс абуна дида: рукъзални щун ругин, шигру кин хъвалебали хал гъабилн. Рукъзабаз кучлдул хъвазе малъулареблъи дидаги лъала. Кучлдузул щивасул живого бетлергъанал, хасал рукъзал руклуна...

Ралъад гъелчолеб буклана, глемераб мехалъ бицана нижеца хабар. Гъеб хабаралъги Абутлилибил циял рукъзабахъ бугеб нексияб маглишатакъи дие глемераб асар гъабуна. Гъелъул хлакълъулъ дица Дагъистанальул хлукуматальул бутлрузда бицана. Хлукму ккана Абутлилибил цли бахъараб «Милъиршаби югалде роржунел руго» абураб тлехълъул гонораралъухъ гъесие кабинетги, столоваяги, спальняги босизе. Абутлилибица гъеб пикру кинго къабул гъабичло. Амма дидаги Дагъгизалъул директорасдаги, даран-базаральул министрасдаги тлад къана гъеб кинабго глаца нижехъегоги босун мебель Абутлилибил добе щвезабейилан, Абутлилибил иш жидеца тлубалин. Халкъияв поэтасде

тладе чи вачланиги, вачинчлониги жиндиегоги цо рекъараб рукла-рахъин букинчлони, гъеб нилъерги глайиб бугилан.

Доре раккун, гъанире ун, гъел-гъел складаздаса босун, нижеца Абутлалибил рукъзал гъанжесеб мебелалъ къачлана. Босана спальня — вега, глущлана кабинет — хъвадаре, къачлана столовая — кванай, гъекъе, пуй...

Гъеб баркалаги гъечлеб, кирнги гъечлеб хлалти гъабун цо анкъо-микъго къо араб мехалъ, ниж Дагъистаналъул кligo-лъаб-го хъвадарухъан вилълъана Абутлалибил цияб члагольиялъухъ балагъизе. Киндай гъанже гъев вугев? Нуцлида клутлизе ккечло, рагъун батана.

— Ассалам глалайкум, Абутлалиб!

— Вагlалайкум салам, гъудулзаби, — ян тладе вахъана Абутлалиб.

Гъев хъизан-лъималгун цадахъ чларбида газетаги тламун, газеталда тлад лъураб клудияб гъадринибе кефирги тлун, чадиде данде гъудаз гъеб ххулев, кваналев ватана. Кванил стол гъесул члобого бугоан. Маян къвал базе къурай яс жиндихъ глин тламичлого, балагъичлого чларав чиясухъ гладин, хликмалъун балагъун буклана гъесухъ гъеб стол. Цогияб рукъоре щун балагъидал, хлалтлул столалда нахъаги шакъи-къаламалда хъван гъечлоан. Гъеб музейлъул тлагел гладин бугоан. Чларбида тахтаялдаги вегун къалмица глажамалъ хъварал кагътал ругоан глдор тlиритлун.

— Дуда цияб къагlидаялъ хъвазе лъаларищ?

— Ругъунлъун, дица диго глажамалъ гъаниб хъвала, хадуб редакциялъе цlидасан хъвалеб мехалъ, цияб къагlидаялъ хъвала.

— Росаралдаса нахъе кроватаздаги вегичло гъав, — ан бицана гъесул члужуялъ. — Тlоцеве шагъаралде щвараб мехалъ, дие къандалъоялдаса къаданиб гамачl лъун щолаан макъу,—ян абуна Абутлалибица, кучlдул хъвалеб тахтаялда глебеде чlван вегулаго.

— Гъал стол-бакlазда разилъичлогойищ?

— Ціакъ лъикіал стол-бакіал ругоан щун дир мадугьал Готфрид Хіасановасе. Готфридлъийищ Хіасанлъийищ гьесулъ ціикіклун бугебали лъазе кіоларо.

— Кинав мадугьал вугев Готфрид?

— Лъикіав ватила, амма дирги гьесулги данде кколаро. Ціакъго культурияв вуго. Дун ціакъго росдалав, гьов ціакъго шагъаралъулав, дун ціакъго мугірузулав, гьов ціакъго авлахъалъулав. Тіагъралги батіи-батіиял руго нижер, бутірулги ре-лълъарал гьечіо. Дун дирго ракъалъул лъимер вуго, гьов жиндирго пишаялъул лъимзр вуго. Хіехъезе кіоларо гьесда дир зурмил гъаракъ. Гьесул симфониял, кантатал, фортъепианиял концерт абулел жалаз диеги гъабуларо щибго кеп. Дица зурма пурабго гьес кіутіула «мешайт гъабуге»,— ян жиндие хіалтіизе. Дица гьес кіутіарабго абула, Готфридин, гъаб радиолял пулеб бугин, дица гурин. Хіакъикъаталдаги радиолял зурма пулеб мехалъ, бухула гьес нуціа. Пуйзе гуреб гленеккизегийишха гьес гъукъилеб дие зурмихъ. Чанги дун хіехъараб дир хіараялъухъ.

Рслъимчіел мадугьалзаби руго ниж. Дихъе гъалбал росабалъан тургъбигун, гьосухъе Москвалдаса портфелалгун рачіуна.

Дир хинкіалги чіагіаги, гьосул кофент коньякги. Дир «ворчіами», гьосул «доброе утро». Дун базаралде уна, гьов магазиналде уна. Дун кьижараб мехалъ гьос хъвала, гьов кьижараб мехалъ дица пула. Гъосие тіугъдул рокъула, дне хурдул рокъула. Рагіулариш, гъанжеги хъвалеб?

Абутіалибил мадугьал РСФСРалъул ва Дагъистаналъул искусствоялъул мустахлікъав хіаракатчи, композитор Готфрид Галиевич Хіасановас доб мехалъ хъвана жиндирго фортепьянияб музыкалялъул концерталъул цо чанго кесек. Гъираялда гленеккана дун гьеб гъунаралда, махщалида ургъараб ва хъвараб бакъаналъухъ. Дица пикру гъабуна, гъаб Абутіалибил халкъияб, миллияб, гідатабги Готфрид Галиевичасул тіадегіанаб, гъанжесеб гъунарги цоцалъ цолъизе гъабуни, кигіандай бергъараб искусство букіинаанилан. Бегъуларо гьеб кіябго цоцадаса

тѣзабизе. Къе дир гѣаб тѣхѣалѣе дир миллаталѣул, дир дунѣалѣул ва дирго хасаб хасият, хасаб стиль. Биччай дилѣ рукѣине Абутѣалибги, Готфридги. Биччай гѣезул мадугѣаллѣи букѣине цоцалѣ рекѣараб...

Амма дида абунѣ, клѣябго бегѣуларин, я Абутѣалиб вищѣян, я Готфрид вищѣян. Дица Абутѣалиб вищѣила. Дица мугѣрул иццул лѣим гѣекѣела гѣаб лимонадги тун. Кидаго миллиаб тѣзе бегѣуларо.

Блокноталдаса: Абутѣалибги Готфридги ватѣалѣана. Готфрид Москвалде вахѣана. Гѣесул хабар магѣарухѣ тѣеренлѣана. Абутѣалибица квартираялѣуб хлѣхѣчѣло. Гѣес шагѣар рагѣалда живго гѣадинал гѣадамазда аскѣоб цо ригѣ босана.

«Ратѣалѣана, рикѣизе гѣоркѣор лѣимал рукѣинчѣелгѣаги лѣикѣккана», — ян абунѣ Абутѣалибица.

Огѣ, дир кечѣ, жакѣасѣб миллиаб сарин, Абутѣалибидаги Готфридидаги гѣоркѣоб бикѣун бажаруларѣб лѣимерлѣун бугѣбани мун!

* * *

Абутѣалибил кверги босун кѣватѣире ине кѣасд гѣабидал, нижги хѣикмат гѣарун, гѣес абунѣ:

— Цо телефон лѣѣезе бегѣуларѣщ дѣе, Расул?

— Стол-бакѣ бегѣичѣев дѣе гѣѣб телефон щѣй? — абун гѣикѣана дица.

— Цо-цо нужѣеги, цинги Москвалде клѣалѣан Тихоновасѣги, хадуб дирго росулѣе клѣалѣан колхозалѣул председатѣеласѣги цо-цо зурма пуйзе. Дун чѣаго вугин, дун хисун гѣечѣин, магѣарул махѣги бакѣанги дир рокѣоб бугилан щѣибаб анкѣалѣ лѣѣазабизе.

Ана сонал. Жѣги Абутѣалибие телефон лѣѣчѣло, амма гѣесул кучѣдузулѣ Абутѣалибги магѣаруллѣиги Москвалдасанги росабалѣанги кѣдаго бихѣула. Цо-цо гѣоркѣо-гѣоркѣоб дунги гѣесухѣе ваккула.

* * *

Гѣанже цо Абутѣалибги тун, инсулги дирги ккарѣаби бицинин.

Дица цинги бицун буклана: инсулги дирги гадат буклинчло цоцазе кучлдул цлалулеб ва гезул хлакълъулъ хабар бицунеб. Къватлсан лъалаан нижода цоцазул кучлдул.

1949 соналъ аваразул газеталда бахъун буклана дир «Дун гавураб сон» абураб поэма. Поэма инсуца цо-цо раглаби жиндирго къагидаялъ рекъезарун къачлан батана. Дица цлакъго къварун, къур-къуризарун абурал жугъаби, гадатияб, бичлчулеб берцинлъиялде русинарун тласаи хъван ратана гьес.

Гъанжелъагланги ццин буго дир дидего, инсуца къачлараб гьеб поэмаги ва цогидал кучлдулги цлуничлълъи сабаблъун. Цлакъ хликматаб гадат буго: тлехъ бахъанищ, нахъиял киналго черновикал рухлула. Гьединабго къисмат ккана инсуца квер лъурал газетазулги.

Дун кутакалда разилъана, разилъичлого дир ресги буклинчло инсуца дир раглабазул магнааялъе къураб жиндирго пасихллъиялдаса. Амма цо-цо баклалда гъабураб хиса-баси дир реклее глечло, гьеб квеш гъабун буклуи гуро; гьеб дица кечл хъвалеб къагидаялде, дир тлабиглаталде данде кколарого буклун.

— Дун батияб заманалъул, батияб школалъул, батияб ригълъул, батияб гадаталъул чи вуго, дир хатл, хасият, стиль гьединаб буго, гьеб хисизабизе бегъиладай? — ян гъикъана дица инсуда.— Бачлинахъего гьеб хисиялъулъ мун вихъула, дун вихъуларо,— ян абуна дица.

— Члор гладин битлараб хабар буго дуца бицунеб,— ян абуна инсуда.— Амма дур гадаталдаса себе дур кочлълъ буклине ккола дур халкъадъул, дур миллаталъул гадат, гламал. Мун цин цеве магларулав вуго, цинги хадув Расул Хламзатов вуго. Магларулаз дуца абухъе гуро абизе кколеб, дуца магларулаз абухъе абизе ккола. Гьедин гъечлони гьеб дур гламал гадат гуро. Дуда дурго гадатин кколеб гадатаздаса араб расанклу буго. Накл гъечлого цлад баларо, зоб гъечлого глазу баларо. Цо гламмаб закон гъечлого, жиндирго закон гъабизе бажаруларо.

Яги гъадиаб, яги гъалда релълъараб хабар ккана инсулги дирги. Инсуца абураб гладин глатияб куцалъ гъеб бицун дихъа бажарулеб гъечло. Гъанже инсул хабаралъул ритлухълъи дир соназ, дир сапараз тасдикъ гъабуна.

Лъабабилей члужу. Дагъистаналъул цо голохъанав поэт Москвалде литинституталде цлализе ун вуклана. Жеги тлоцебесеб курс лъуглалалдего гъес газеталдасан лъазабуна росуль йигей лъадудаса жив ватлалъулин, жинца ригъин биххулин.

— Щай дуца дуего йокъун ячарай мугрузул яс йиччан толей?

— Гъелда Шекспир шиванцин лъаларо. «Евгений Онегин» гъель цлаличло. Дир, поэтасулгун, гъельул глammaб щиб буклинеб? — ян абуна гъес.

Мугрул ясги почалда лъун, пудраялъ къачларай, Шекспир лъалей Москвалдаса бахларайги ячун вачлана Дагъистаналде гъев. Гъоркъоб мех инчло, цияй бахларайги Махлaчхъалаялдаса хеккого поездалъ Москвалде нахъе ячун ана.

— Кие арай дур бахларай, поэт?

— Йиччан тана.

— Щай?

— Гъолда магларуллъиялъул чиги глататги лъалеб гъечло. Гъоль дир рукъалъул чи рокъове виччaлeв гъечло.

— Гъанже щибха дуца гъабилеб? Тлоцеесей лъадийищха нахъ юссинайилей?

— Лъабабилей ялагъила,— ян абуна гъес.

Дида раклалда буго тлоцеесей лъади йиччазе рачарал глллабазе глологи, кляабилей йиччаялъе рачарал глллабазе глологи гладамаз гъав глaд-хoчl гъавурав куц. Лъадини ятизе бегъула поэтасда, живго жиндаго ватизе ккола цин цеве. Цин-циялъуре клaнцлeчлoгo, цo жиндир члараб бакl буклине ккола.

Дир гѣаб тѣхѣалѣе магіаруллѣиги гѣагараб буго, Шекспирги чиярав вуклунге. Дир поэтас ялагѣулей лѣабабилей члужу дир тѣхѣалѣул тѣоцеесей члужулѣун йикліне бокѣун буго дие.

Цо-цо поѣтаз умумал хисула. Цо-цо поѣтаз лѣудби хисун толаро, умумалги хисула. «Дир эмен — Абуѣлѣалибан» байбихѣана гѣемерисел лаказул поѣтаз жидерго творчество. Члѣглераб хлоржогун сверулел гѣадин, цо кинав вугониги поѣтги хадув гѣавун редакциялдаса редакциялде, издательствояздаса издательствоязде хѣвадулев вуклана Абуѣлѣалиб. Амма жидерго тѣхѣалги рахѣаралго, гѣуждулги гѣеблѣаралго, гѣадамалѣеги рахѣаралго гѣемерисел гѣолохѣанал поѣтазда «эмен Абуѣлѣалиб» клочон тана.

«Дир эмен Абуѣлѣалибан» гѣевгун вуклана цо гѣолохѣанав поѣт магіарухѣиги Махлѣахѣалаялдаги. Лѣималазе асарал хѣвалев гѣев Абуѣлѣалибица гѣарун Москваялде цѣализе витлана. Гѣениб Дом творчествоялда Переделькиноялда гѣесул лѣай-хѣвай ккана Корней Чуковскийсулгун. «Дир эмен Корней Иванович» абун Абуѣлѣалиб вугеб бакл миркалѣго клочон тана гѣесда. Корней Ивановичас таржамачиги кѣун Детгизалда клѣго-лѣабго тѣхѣ бахѣарабго бащадаб глѣмру гѣес Москваялда бана, гѣесул эбел-эмен, кив нижер вас вугеван, хѣвадарухѣабазул союзалде рачлана гѣикѣаризе. Амма гѣев жеги Москвалдаго вуклана. Гѣедин клудияб баклалде ккараб мехалѣ гѣитлінаб клочона цо-цоязда.

Дие гѣаб тѣхѣалѣуль бокѣун буго Абуѣлѣалибицаги, Корней Ивановичасги клѣязго дир квер кквезе. Муглрузулги авлахѣазулги клѣялго бакѣнал цояз цоял хисун рачине.

* * *

Дица гѣаб тѣхѣ хѣвалеб мехалѣ Махлѣахѣалаялда бан лѣуглана хѣвадарухѣабазул 40 квартира бугеб рукѣ. Гѣунаразда рекѣон рукѣзал рикѣеян цоял, хѣизаназда рекѣон рукѣзал рикѣеян цогидал,— гѣеб даглѣбаги буклана цогидал даглѣабалѣ рукѣзал рикѣулеб мехалѣ. Цѣакѣ

захіматаб жо буго гьунаралда рекъон рукъзал рикънзе. Гьєб бажаричіо, я бажариларо.

Рукъзабахъе рахъун лъабабилеб къоялъ анціго хъвадарухъанасул чіужу ана поездалъ Москвалде рачун. Руссана гьел гьениса свакалъ кігласрулаго. Киназго босун бачіана цоцада релъараб мебель, цо-цалъ къец бан босараб гладин.

Дун щвана рукъзабахъе. Гьел Дагъистаналъул ригъзабахъ Дагъистаналъе ціакъ дагъаб бакі буго. Киналго гьел квартираби гьаркъил маглал гладин цоцада релъарал руго. Киназего гламмаб стиль. Киб бугеб щибасул хаті? Гьединал квартираби релъуна цоцада релъун хъварал батіи-батіял махщелчаглазул асаразда. Гьел инкубаторалъ риччарал гланкіуял руго. Ціумал кир ругел? Гьел кагътил тіугъдул, гьел фабрикалъул конфетал. Киб бугеб жиндирго кверзул устарлъи? Амма цо-цоязул рокъоб бакъвараб гьанал, бежулеб бакъалъул, чіагдалги махі буго. Гьениб глиціаб магларуллъи буго. Киб бугеб Европа? Киб бугеб жакъасеб къо, метерисеб къо, ціилъи?

Некісиябги ціиябги, магларуллъиги дунялги, цояб цоялъ тасдикъ гьабулеб, цояб цоялде данде чіолареб стиль кье гьаб дир тіехьалъе.

Дир литературияб квартиралъубе киналго гьалбадерие биччанте рахлатги, тіагламги, татуги букіине, бакъги гьаваги ре-къезе.

* * *

Дун гемемерал улкабазде щвауа. Кіочон толаро Япония. Батіи-батіял улкабаздаса рачіларал вакилзаби, гостиницаялъул азбаралда бугеб гьитіинаб хіорихъ, гьєб сверун магларул росабалъ годеклабахъ гладин лъурал гакчіазда гідорги чіун, Япониялъ гьарурал асаразул бицунел рукіана.

— Гажаибаб улка! Гьаниб дирго Америка бихъанин ккана дида— ян абуна Америкаялъул композиторас.

— Африкаги гьаниб букіун буго,— ян абуна япониязул росабалъа вуссарав Гаитиялъул журналистас.

— Парижалъул кинабго пашманабги кепабги гъаниб батана,— ян абуна Франциялдаса дир къайицадахъас.

Гъанир киналго улкаби руго. Амма гъаб цониги улкаялда релъунаро. Гъаниб Япония буго, хликматаб Япония.

Дир тіехъ — дир литературияб Япония, дир литературияб магларуллѳи. Биччанте дулъ батизе кинабго гламалѳе гламбаги глагарабги. Амма букла мун дун бетлергъанаб гъеб глагараб Дагъистаналъул миналъун, рукълъун. Биччанте гъеб рокъоб буклине кидаго букларалда асклоб кидаго буклинчлеб.

ГЪАБ ТІЕХЪАЛЪУЛ РУКЪ, ГЪАЛЪУЛ ПІУЦІИ

Дир кучідузул мина, харбазул хъала, хиялазул гъундул, пикрабазул сси... Дица хладурана нуж гъаризе гамачі-ціул, бищана гъабизе бакі,— гъанже дне къваригіун буго цодагъав архитектор вуклине, цодагъав инженер-художник вуклине. Кинан дица рекъараб къачлараб мина балеб?

Цо голохъанав поэтасул поэма ціалараб мехалъ инсуца абуна: Галикъебедас гъабураб гъоралъул гладин, ціакъго гъеті-гъетіун ругин гъалъул къадал, мокъида гланкіуял гладин члани гурони, гладамазе гъеб гъороб рахлат буклине гъечлин. Цогиясул халатаб хабар ціаларабго абуна: къазе захіматаб нуціа рагъун бугин. Гъеб дуца ціакъго хіаціхъинабун бухъараб квар квералда бичизе ківезе гъечлин, клалалъ бичани чамгІаллъизе бугин.

Кин гъабилеб жеги лъиданиги бихъичлеб, лъачлеб ва киназдаго цебего лъараб, бихъараб, жалго жанир гІурабин кколеб гладаб гІадатияб мина? Гъанже гъарулел мокърукъ бутІрул цулелги гурел, себе заманалъул гладал рорхаталги гурел, гъанже гладал нуціихъан стол гъунарелги гурел, цересел гладал вараниялда рекІун гъоркъе рештіинчІого хъвадизе бегъулелги гурел, концертал гъарулеб клубги гуреб, как базе мажгитги гуреб, хІукмабазул ціураб канцелярги гуреб,

кидаго цого свери гъабулеб Галил гъобогі гуреб... Кин дица гъарилел дир тѣхъалъул къадал?

Гъитинго нижер росулъе рачлунел кочлѣхъабазухъ тлѣхил рагъалдаги вегун гленеккулаан дун. Гъез я жергъада квер клутлун, я чагъана, я чагур, глемерисез пандур хъван тлѣбарал сагътаз, тлѣбарал сардаз, тлѣбарал хаселаз ахлѣлаан цояз ахларал цояз ахлѣчлѣого, цого кечл кѣиабизе такрар гъабичлѣого, батлѣи-батлѣиял кучлдул. Хасго дида клѣчонаро клѣго-лъабгояс цадахъ цоцалъ къацандун, цо кечл цогиялда тлад бан тламулел бакънал. Гъел халатал кучлдул киналго клѣчон тана. Амма щибаб кочлѣлъ буклана кидаго клѣчонареб яги бищунго берцинаб, яги бищунго магънаяб, яги бищунго папшанаб, яги бищунго кѣпаб ункъѣ микъго мухъ. Гъел му-хъал дицаго диѣго кидаго тлѣбаларѣб анищ глѣдин, глѣщкъу ккаралъул цлар глѣдин глѣмруялъ такрар гъарула.

Руго диѣ магларул халатал кучлдузулъ хасго цлакъ рокъулел микъго мухъал. Гъѣдинал, батлаго диѣ хириял мухъал руго дирго кучлдузулъги. Цо-цо кучлдул гъел мухъазе глѣло хъварал ратилин ккола. Рачлида рорчарал хунжрул глѣдин, хуриб бижараб хлѣлухъиналъул тлѣрал глѣдин, къурул рагъалда члѣараб ритлѣчлѣалъул бералги лъурдулги глѣдин, хлѣнчлѣазе квар-къаби глѣдин руго диѣ гъел.

Араб соналъ дица хлѣсаб гъабуна, щай дида микъго мухъалъе глѣло микъцлѣул анкъго мухъ хъвалеб? Жалго микъ-микъ рокъулел мухъал хъван тани, тлѣклѣбщибго гъѣчлѣого? Гъѣдин хъвана дица глѣмруялъ гъарурал пикрабазул хлѣсилал, роржунаго, ккурал хлѣнчлѣазул карманал, цо карандѣ далараб дир маржаналъул рахас — дир микъ-микъ мухъал.

Гъѣбол щваравго вохарав магларулас, цо-цо мехалъ лълъарги ккун бачун, тлѣбараб оц хъола. Гъѣболасии абунѣ цо тлѣагламаб баклѣлдаса кесек гурѣни кун бажаруларо. Щай диѣ тлѣбараб оц хъун, оцол мѣгъѣд глѣлеб мехалъ, цо глѣнклѣуялдаса тлѣклѣб кун бажаруларѣб мехалъ? Чагъиралъул тлѣаглам лъазе тлѣбан бѣчка гъѣкъѣзе кколѣро. Дида дир тѣхъалъул сокклѣи, глѣуцлѣи, гъѣлъул къадал, гъѣлда гъорлъѣе рачунел

лъугъа-бахъинал, дир пикрабазул рахсал, микъ-микъ мухъазда релъун рихъула.

Цо нухалъ дида вихъана лаказул голохъанав поэт АбутIалибие кучIдул цIалулев. Цо цIалана, кIиго цIалана, анцIго цIалана. Хадуб АбутIалибица гьесие къокъабго хабар бицана.

— Кин букIаниги, гъов молодец вуго. Гъосул чи лъугъина,— ян абун АбутIалибица дида, поэт араб мехалъ.

— ЛъикIал кучIдулищ ругел гъосул? — абун гъикъана дица.

— ЛъикIал гъечIо, амма анцIго кечI цIалараб мехалъ цо микъго мухъ буго жиндихъ рагъда бахъараб хъала къезе бегъулеб. Гьединаб жеги лъицаго хъвачIо.

АнцIгоялда гъоркъоб батараб цо лъи-кIаб кечI гIадин руго анцI-анцI кIочонарел ишал, асарал, гъунарал гъаб дир ракъалъул. Дица гьел дир къадалъ рекъезаризе ккола. Биччанте, дир рагIи гъечIони, ганчIал жалго кIалъазе.

Цо марталда МахIачхъалаялда тохлъукъе кутакаб гъури бахъана. Каспиялдаса рачIун цоял, мугIруздасан эхере рачIун цоял — кIиго ццидал гъорол бояз шагъаралъул къватIахъ къайи бухIараб, хIур бахъараб рагъ гъабуна. Гъез кинабго тIадагъаб, гъодораб хъамуна, тIеренал гъутIби къолболъанго рахъана, гIисинал ригъзабазул тIохазде рахун гьел риххизаруна. Гъу-ри къотIарабго, МахIачхъалаялъул ахикъ гьелда хъат базе кIвечIел кIудиял, чIахIиял гъутIби, гьелъ нуцIби, гордал рагъичIел гучал минаби, нижедасан хIинкъана мунилан абудеб гIадин, чIухIун ралагъун рукIана.

Гьедин рукIуна хъвадарухъанасул рекIелъ кинал рукIаниги гъуразда кIоченаризе кIоларел кIудиял лъугъа-бахъинал, ишал, асарал, къасдал. Гьел рукIуна батIи-батIиял: цоял рагIарал, цоял рихъарал, цоял церегосел, цоял гъанжесел. Кин гьел дица цо тIехъалда жинире рачинел, кин дица гъезул цо магIарул гIагараб, рекъараб хъизанги разияб,

гьалбалги рохараб мина гьабилеб? Гисиназул талихги, бахларазул рокьиги, херазул рахлатги — нусабго рекъезабилеб?!

Дие бокьун буклана гьаб тлехьалъул мина боржунеб цлумалъул формаялда гьабизе. Амма цлум тлабиглаталдасан босараб буго, глкълуялъ, пикрабаз ургъараб гуро, гьеб дир ихтияр гьечлого боржуна.

Дие бокьун буклана гьаб тлехь боржунеб самолет глдин гьабизе ва гьелъул летчиклъун вуклине. Амма самолет ракъалдасан дагъ билъуна, даим боржуна. Рокьуларо дие зодисан балагъун ракъалъул рахъалъ хъварал тлахьал.

Дун жакъа конструктор вуго. Дие бокьун буго гьаб тлехь куркъбал ругеб поездалъул формаялда гьабизе. Гьеб поездалда вагоналги, ралъдалъан лъедолел русбиги руклине; боржунеб, билълъунеб, хъвадулеб поезд буклине дир. Дун — летчикги, гамихъанги, машинистги.

Дир поезд бачлунеб буго глемерал гласруазул Дагъистаналъул нухаздасан. Жеги нухал гьечлел гъалагал къурабалъан. Гьелъул станция, аэродром, порт—азарго сон бараб Дагъистан. Гъенисан гьеб щолеб бугеб Москвалде, Бакуялде, риклкъад улкабазде, дун щваралъубе, дунго щвечлониги дир пикраби щваралъубе,

Чей гьечло дир поездалъе. Гьелъул гордухъан рихъизе руго муглрул, глорал, океанал, ихги, рииги, пашманаб хаслихълъьиги, бакъги, цладги, цлерги. Батли-батлиял вагонал, батли-батлияб ригъалъул пассажирал. Гъенир — ругънадаса члорто бахъичлел церегосел муридзабиги, инкъилаб гьабулел партизаналги, гъанжесел дида релълъарал дандчлварал глдамалги, глмалалги, глдаталги, кочлохъабиги, бахларзалги, рекъарухъабиги, глияхъабиги, рокьи-къалги. Цо-цо дун хисун, дир поезд себе бачине буго дир пассажираз.

— Дир тлехь, дир поезд — билъа себе члалгунареб, глкъилаб гьаб сапаралда нухги бахъулаго. Саглат лъиклаб батаги дуге!

Батли-батлиял гласруазул батли-батлиял вагонал руго цо паровозалъ хадур цлалел, щибаб вагон буго дир клочонареб микъ-микъ

мухъ гладин кличі-кличлун унеб поезд. Гъениб бакі буго глемерзл пассажиразе. Гъенир нухда глумруялъ цолъизаризе бегъула ціял вагонал. Билълъа Дагъистаналда цадахъ дунял тиризе, дица тирараб гладин.

Дун кинабго хъвазе лъугъинаро. Кинабго хъвала кинацаго. Кинабго хъвазеян лъугъарав Гъазданищиса МахIамадил ккараб бицинин:

Гъутабаздаса гиял мугIрузде руссунеб май лъаларо, мугIруздаса гиял гъутабазде руссунеб сентябрь лъаларо, Гъазданищиса МахIамадица хъвадарухъабазул союзалда гъарана жиндие гиял гочиналъул хIакъалъуль хъвазе бокъун бугин творчествоялъул командировка къеян. Къуна. Ана МахIамад гъутаналде. Гъес щибго жо гъоркъоб течIого хъвана кинабго сапаралъул рахъалъ. Цониги вехъ, цониги чу, цониги чахъу гъесул къалмикъа борчIичIо. Гъав вукIана киналъулго макъу гъечIев хъаравул. БукIараб куцалъ кинабго хъвана: рагIараб, бихъараб. Хъвана рекерун цере унезулги, нахъасан рухун гурони рилъунарезулги, киналго къерхен-роцIеназулги. Гъутаналдаса магIарде гъабураб гиял сапаралъул рахъалъ хъвараб тIехъ кинабго сапаралда балеб заманалъ цIализе гIураб лъугъана. Цо гендерил парсахъе рахунеб бакIалда МахIамадие бокъун буго гIорцIмадул шанкIлазул рахъалъ хъвазе. ШинкIилги борхун балагъизе лъугъун вуго гъев. Амма гIорцIмаца гъасул гъурмалъ мал бан буго.

— Гъебги хъвай, МахIамад,— ян абун буго гъесда цадахъ рукIарал гIухъбуз.

ГIорцIен гIамал мекъаб хIайван буго. Амма гъеб нухалъ гъеб мекъи букIинчIо.

Хадуб хъвадарухъабазул союзалда тIехъ гъоркъоб лъураб мехалъ, гъесда гъикъана:

— Дур гъаниб, тIехъалда хIарисезул хIама-кIерталде гIунтIун, гIалатай, гIанкIу-хIелеко — кинабго буго. Цо гъвала гъоркъоб тун гъечIищ дуца?

— Гъечіо ле,— ян абуна МахІамадица,— Гъаб дица хІанкъваян хъвараб жо гъвалайин кколеб.

— Гъеб мехалъ бичІІана,— ян киналго релъанхъана.

Хъвадарухъанас кинабго хъвазе кколаро. Гъес жиндирго пикру, жиндирго халкъалъул хасият цІакъго мухІкан гъарулел гІадинал лъугъа-бахъинал, гІаламатал гІемеразда гъоркъоса тІаса рищизе ккола. Гъеода гъел рихІилалдего махІ сунтІун лъазе ккола. Гурони гІорцІамаца мал къабизе буго. Кинабго хъвала кинацаго. Цояс гуро.

* * *

БукІана цо батІи-батІиял реорганизациязул заман. Дир тІехъги гъеб реорганизациязда релъун буго. Дица батІиял жанрал — областал цолъизарун цо гІаммаб нухмалъи гъабулеб буго. Цоязул штатал дагъ гъарулел руго, цоязул цІикІинарулел руго. Ціяб ургъулеб буго, басрияб хисизабулеб буго. Гъединаб реорганизация анцІгоялда гъоркъосан цояб битІун ккола. БитІун ккеладай дир тІехъалъул реорганизация? Бижиладай дир Целинаялда тІощел?

Блокноталдаса: Командировкаялъ росулъа МахІачхъалаялде вачІарав магІарулав тІоцебесеб къоялъ рестораналда бугеб рухІалъ ахІІола:

— Еще бутылка коньяк!

Унеб къоялъ бигъа гъабун гъикъула гъес официанткаялда:

— Почем лапша?

Бавудаса гуро бугъил хІал лъалеб, бугъудасайин. РекІунелъул гуро чол бицунеб, реотІараб мехалъин.

Киндай ина дир поезд планалда рекъон? Швеладай дир пассажиразе жидеого рекъараб бакІ! Яги инкІікІвелтІисес турбаби гІадин гъаб тІехъ понцІолевдай дун вугев? Яги сахъадерица гІадин цІулал кор гъабулев ватичІони дун? Яги гІехъел гІадин чІалу цІалевцин гурио дун? Яги бер беццІъарав чакахъан гІадин, цІумилан ккун катида хадув

вортанхъулев пуланасда релъунцинищ дун? Яги панкъалилан ккун къапал раччулевцин гъечлевцищ дун? Яги цигъулдерица глдин бацлилан ккун гъве чівачлони дица? Кето баханиги рахи бортулеб тлохдай гъаб?

Нилъедаса нилъер мурад цлакъ рикклад букуна. Щибдай, глеладай дир гъунар, къуват, заман, сабру, лебаллъи-рокъи хъеб мурадалде гларгъизе — гъаб тлехъ хъвазе? Яги «почем лапша»,— ян шурун нахъдай вуссине ккелев хъасулаго гъванщагун? Дица нуцла рагъана, цогияз къаже тела. Къачлого тани, ккелеб заралги дида лъаларо.

Цо глазу къарияб, къагли хлалакъаб сональ обкомаль гъутаналде витлун вуклана дун гл-боцли хвалдаса хвасар гъабизе ку-мек гъабейн.

— Щиб кумек гъабилеб?

— Гъел хвасарлъулеб нух ургъе. Дида глазу балареб мехалъцин лъалареб нух гъури пулеб гъаб цлороялъулъ кин батилеб? Букланиги, партийныяб глалуги цлунун, дица бухъкзабуна. Щвана Хланикъ гъутаналде. Бадисан магжиде чвахун магил гаразда цлерги чван, тлилаздеги къулун, къварид ругоан глухъби. Глаздада, цлорода бидул цлурал клалалги цун цо-цо ккун холел ругоан глиял. Бацлазул, цлогъазул ургъел гъечлого, гъанже рачлаян балагъун ругоан гъаби.

— Гъанже бищун нижее къвариглараб жо кечл буклана. Кечл ахлизейин вачларав, Хламзатил Расул? — ян абуна дида херав вехъас.— Цеве-нахъе гъутабаздениги щун вукланищ, дир вас, мун?

— Дуца магло гъабе, нижеца амин абила,— ян абуна цогияе лъорор лъун, хъошинире глисинал къагли раччун унаго.

Лъабго-ункъо къваридаб сордо-къо гъутаналдаги рехун, гъенив дун хлажат гъечлев куцги бихъун, дица, лъидаго цлехечлого, Махлачхъалаялдехун балагъун мугъ берцин гъабуна.

— Гъа, хвасар гъарунищ глиял?—абун гъикъана дида обкомалда.

— Кligо чяхъу хвасар гъабуна,— ян абуна дица.

— Кин kligо чяхъу?

— Кligо чяхъу хъуна, кванана,— ян абуна дица.

— Хутларал нижецаго хвасар гъарилин, гъанже мун дурго кучлудл хъвалев вукла,— ян тана дун цо гургинаб выговорги кьун.

Гъединаб жо ккечлониян вуклуна дун гъаб дир тлехьалъулги. Дида раклалда рехъед хвасар гъабизе буго, амма балагъилин. Абухъе гуро кьо бачлунеб.

Раклалде швей: Раклалда буго Москвалде литинституталде вачлараб сон. Пळेбесеб цлумур къабгун микъабилеб кьоалъ дун гъавураб кьо буклана. Гъеб кьоалъ лъицаго дида гъеб баркичло. Жеги гъедин лъалел чагиги Москвалда руклинчло. Дихъ буклана, хасалоялде пальто босизе абун, гъениве унеб мехалъ, хладурараб глацац. Гъебги раклалдешун дицаго дида-го абун:

— Вильлъа, мискин, Хламзатил Расул, мунго гъавураб кьоалъ дуего пальто босизе.

Вильлъана дун Тишинаялъул базаралде. Огъ, дол соназ Москвалда рукларал базарал, низамал, даранчаги, милиционерал.

Басрияб, цлияб—гъениб бичулареб, хисулареб, глахьалчлсезул хлама-клерт хутлун батлияб щибго буклинчлилан ккола. Гъеб цлунцлрабазул гохл гладаб базаралда цояз дове цун, цогияз гъаниве тункун тира-сверана дун тлубараб саглаталъ. Ахирги цоясул гъежде рехун бихъана дир ракл рекъолеб гладаб пальто ва гъелдаго релъараб тлагъур-шапка. Гъеб доб мехалъ хлатта мода буклана. Даранчияс дун цо рукъалъул къадал ракъанде вачана. Ретлана пальто —битлун ккана. Лъуна тлад тлагъур — дурус ккана. Цо матлу бичулев чиясухъа матлуги гъарун балагъана — студент гуро вугев Расул, министр гладин вуго. Дир доб мехалъ цлакъ гъира буклана цониги министрлъун вуклине. Гъикъана багъа, гъабун даран. Глажаибав даранчи вуклана. Жиндие рекъечлеб багъа глурус мацлалъ чанго нухалъ абуниги рагличло, бицинчло. Рекъараб багъа бигъа гъабун магларул мацлалъ абуниги, артистасда рецц гладин, хех бичлчлана. Босана. Дица глацац рикклинеглан пальто кквезе даранчиясухъе кьуна. Рикклана лъаб-лъаб гъурушалъулги, шу-шу гъурушалъулги 2250 гъуруш

гарац. Рикіклун гарацги даранчиясухъе кьун, дунго гъавураб кьо дидаго баркулаго бухъизабуна. Базаралъул рагъалде цвараб мехалъ кантлана дун гарацги кьун пальто босизе клочон теялде. Харил гъонолъ рукіклен кин батилеб,— кивго ватичіо дида дир даранчи, 2250 гъурушалде шапкаги босун вуссана дун общежитиялде, министрлъун вахъине хьул букларав студент.

Гъеб дир хабар рагъарабго инсуца абуна:

— Ківаричіин гъеб, гъелдасаги квешаб кканин дир. Чуги билун, кьилиги баччун вуссине кканин росулъе,— ян.

Гемедал руго нилъер литератураялдаги кьалалги раччун хъвадулел, гъакида инчлого гъезда гъоркъ регарал хъвадарухъаби.

Киндай дица гъаб тіехъ тіагъурги пальтоги клоченчлого, раклалда бугеб куцалъ цебе бачинеб? Щиб дие гъалъие чара гъечлого хлажатаб? Къваригъараб жо гемедалда лъала. Рес къанагъатазул буклуна. Тіахъал кин хъвалелали гемедалда лъала. Хъвазе къанагъатазда лъала,

Абурасе гуру яс йиклуней, ячарасейин.

ГЪАБ ТІЕХЪ ХЪВАЗЕ ДІЕ ЧАРА ГЪЕЧІОГО БІЩУНГО ЩІБ ХІАЖАТ БУГЕБ? ДІР МЕСЕДІЛ ЧЧУГІДА ДІЦА ЩІБ ГЪАРУЛЕБ?

Цо мискинав поэтас, Каспи ралъдалъ кидаялиго их байбихъулъ,
меседил ччугла ккун буго,

— Поэт, биччанте дун, дур мурадал киналго дица тіуразарила,—
ян гъарун буго ччуглица.

Биччана поэтас ралъдалъе ччугла. Гъелъухъ ччуглица поэтасул
тіахъал рахъун руго, гъесие мина-дача бан буго, гъесул керен орденаз,
медалаз ціезабун буго, машгъурлъиги, ціарги, хъулухъги, трибунаги къун
къабгіе кепан, дунял тіатіул гурга гіадин себе лъун буго. Кинабго къун
буго мйшн, поэтас гіелии гъабан тіокіаб ківаричіин абилеб куцалъ. Амма
рокъове щваравго лъадуца гъесда, лауреатасда, академикасда, абун
буго гъеб кинабгоялде тіаде цодагъаб жо гъунарги щай дуца гъаричілебан.

Ун вуго поэт ччуглихъе. Ччуглица абун буго кинабго гъабизе кіолин,
гъеб жиндихъан бажаруларин. Гъунар лъиего лъицаго къоларин, гъунар
бугев живго вижизе кколин, дуцаги дун гъунаралъ ккураб гурин, гъадинго
хъанда талихіалъ ккураб бугин. Гъанже нуж поэтал гъединач гіемерал
ругин — хіамил рачіалъ боржун унеб мокъокъ ккурал. Гъединги абун ун
буго ччугла.

Тіаіпусалъул хіулабалъ бугеб хіелеко гіадин хутіун вуго балагъун
поэт. Хадур гъел хіулабиги гъун руго гъаримасдаса. Ругъунлъичілеб
роцалда тіажу рекъоларелъул.

Дица такрар гъабулеб буго: хъвадаризе бокъарал, хъвазе куц-
къагліда, форма лъалел, хъвадарулел гіемер руго хъвазе лъалездаса.
Біщунго себе гъаб тіехъ хъвазе діе щіб хіажат бугеб? ГЪУНАР.

Инсуца абулаан: Цо магіарулас вачіун инсуе жиндирго кучідул
ціалана. Инсуца гъел кучідузулъ жиндаго берцин рихъичіел бакіал баян
гъарун ва гъев кочіохъанасул бакіалда жинцаго гъеб кин гъабизе
букіарабали бицана.

— Ва, гъедин гъабизе гъунарги къваригінаришха. Хіамзат,— ян абуна магларулас. — Валлагъ, гъеб гъунар кочіохъанасе дагъа-макъаб къваригіунеб жо буго. Мун витларав вуго,— ян абуна инсуца.

— Кибха дида гъеб батилеб? — ян гъикъана магларулас.

— Тукадани гъеб батиларо, базаралда хал-шал гъабе, – ян абуна инсуца.

Инсул махсара бичілічліго кочіохъан базаралде ана ва глумруялъ гъениса вуссинчло.

ГЪУНАРАЛЪУЛ ХІАКЪАЛЪУЛЪ.

Гъаб баке канлъи щевезе.

Чирахъолда хъвай-хъваглай

Гъунар! Дида лъаларо кисан гъеб бачіунеб гіадамасухъе: гідосаншц, зодосанишц, тіогьолъанишц? Дида лъаларо киб .гъеб букіунеб: рекіелъишц, бидулъишц, бидурихъалъишц? Гіелмуялъ бицуна дунял лъугъараб куц, чи лъугъараб куц. Чиясулъе гъунар лъугъараб куц дица кинаб бугониги тіехъалда ціаличло. Дида лъаларо киди гъеб бачіунеб, гъавурабгойишц ракіалъе гъеб кьолеб? Батиларо. Гъаруралго киналго лъимал гъунар гъечіел рукіуна, къуват гъечіелго гіадин.

Хіикматаб жо буго гъунар, бицине лъалареб, лъезе ціар гъечіеб. Цо гъугъай-пири гіадаб пирхун бачіунеб, цо бакъ гіадин гвангъулеб, цо ціад-гіазу гіадин балеб, цо гідра-гіегъ гіадин баккун бачіунеб, цо хіинчі гіадин пархунеб, гъури гіадин жен-жедулеб, жибго ціа гіадин пирхулеб. Дида лъаларо лъица, сунда гъеб бижулеб: рокіялъишц, цциналъишц, пашманлъиялъишц, рохелалъишц, чіалгіеналъишц, хіасраталъишц, ціаялъишц, макъуялъишц? Киназго цадахъ цолъун гъабураб цо лъимеришц гъеб?

Гъунар — умумаздасан ирсалъецин гуришц щолеб мун? Яги бихъаралъул, рагларалъул, ціаларалъул, лъугъа-бахъиназул,

заманалъул, захІматаб, кІвахІ гъечІеб хІалтІул хІасилищ, мун? Яги гъаб нильеца адаб, ияхІ, берцинлъи, бахІарчилъи, чІухІи, чилъиян абулеб жоцин гурищ? Щиб гъаб гъадигІан тІадегІанабги, тІабигІиябги, берцинабги, талихІабги, бакІабги, тІадагъабги, къуватабги, рухІдакъабги, кепабги, пашманабги анці-анці расен бугеб, нус-нус кьер бугеб, аза-азар сверел бугеб, гІенеккун чІарабги, чІечІого кІалъалебги, рагІулебги, бихъулебги, билъунебги, боржунебги, лъеделебги, шурулебги.

Цо-цояз абула гъеб биялъ биялъухъе къолин, кьералъ кьералъухъе къолин, гъотІодаса бортулеб гІеч бугин. Йохъ, гъунар ирсалъе васигат гъабун тараб хазина гуро. Гъеб хуриб бекъун бижараб тІор гуро, тІалайдухъан цІа бакигун беролеб кІкІуй гуро. Гъедин ани жакъаги дунялалда гІемер рукІинаан Гомералги, Гётеялги, Шекспиралги, Пушкиналги.

Инсуда релълъарал гъурмал гІемерал руго, гъунарал цІакъ къанагІатал руго. Чанги гІабдаласе гІакъил гъавуна, чанги гІакъиласе гІабдал гъавуна. Гъунар монархия гуро. ЦІодорал къиралазул къадарал васал рукІуна, васго гъавуларев шагъас щуго чІужу ячуна вас гъавизеян, амма лъугъунаро. Ирсалъе кьолебани гъунар, тІубарал кьибил-ухумал рукІинаан гъунарчагІи. Гъунаралда я кьибил лъаларо, я тухум лъаларо, я кІудияб, я гъитІинаб пачалихъ, уммат, миллат гъелъ гъикъуларо. Гъеб, цо лотереялъул билет бергъун щвараб гІадин, гІажаибго бачІуна, кигІанго гъунаралъе ирсги, тарихги, миллатги чара гъечІеб бугониги.

Дидаса гъобол барщарав куц: Дица гъабсагІат гъаб тІехъ хъвалеб мехалда, дихъе вачІана цо гІолохъанав чол рекІарав.

— Ассалам гІалайкум.

— ВагІалайкум салам.

— Духъе цо гъаригун вачІун вукІана.

— Лъе дурго гъари гъаб столалда.

Гъас чвантиниса бахъун дихъе къуна цо щуго-анлъго кагъат. Цояб букІана, дир инсул ва дир божарав гъоболасул кагъат. Гъес хъван

буклана: «Гъав нилъерго божарав, лъиклав голохъанчи вуго. Гъасие цо мунго гладав кочлохъан вахъине кумек гъабе».

Хутларал кагътал руклана росдал Советалъул, колхозалъул, парторганизациялъул справкаби, характеристикаби. Справкаялда росдал Советалъ хъван буклана гъав вас машгъурав МахӀмудил вацӀгаласул вас вугин, гъединлъидал писательлъиялде вихъизавизе мустахӀикъавлъун рикӀкӀунин. Цогиял справкаби руклана гъас ичӀго класс лъугӀи, 25 сон бай, сахлъи тасдикъ гъабурал. Цо бацӀцӀадаб тетрадьги бугоан гъесухъ.

— Кирха дур хъварал асарал ругел?— ян гъикъана дица.

— Вагъ, гъел хъвазе дуца малълъизе, куцазе гурищха дун гъаниве вильлъарав?

— Кив мун хӀалтӀулев вугев?

— Колхозалда вуго. ЦӀакъ рукъалъе пайда гъечӀеб бакӀ буго. Хъязанги цӀикӀкӀун буго. Гъанже поэтлъиги лъиклан ккун буклана. ИмӀгаласдасан мисалги босун.

— Дида дур поэт гъавизе кӀоларо.

— Кин? Дун МахӀмудил вацӀгаласул вас. Гъеб тасдикъ гъабун буго гъале гъал справкабаздаги!

— Живго МахӀмудил вас вукӀаниги кӀоларо, бажаруларо. Дур имӀгаласул эмен тӀурччи бичулев Анас кочлохъан вукӀун гуру вас кочлохъанлъун лъугъарав.

— Кинабго литературалялъул къулагӀи жиде-жидеого цо-цояз къотӀ-къотӀулеб мехалъ, цо гъозр-меэргӀаги диеги бегъиларищ? Щиб дица гъабилеб? Цо хъулухъ бате дие? Кумек гъабе...

Гъасие кумек МахӀмудил гӀагарав чиян литфондалдасан гъабуна. ХӀалтӀи «Электромаш» заводада лъалев директорасда гъарун къезабуна. Амма кинго гъев рази вукӀинчӀо. Гъесдасаги цӀакъ барщун кагъат бачӀана дир инсулги дирги божарав гъоболас, жинца гъарараб жо дур инсуца кидого нахъ чӀвачӀин, дуцайин абун гъеб дир гъитӀинаб гъари

бетлралде босун тлубаабичин. «Мун члхлун ватила. Дур эмен гьединав
вуклинчло. Кидаго гьобол хисулеб глдат буклинчло. Хисизе кколев вуго»,—
ян хъвана гьес. Гьесда, я гьес поэт вахъинавизе витларасда кинго
бичичичло гьунар къулагли глдин къотл-къотлун маян къолареблѝ, гьѝб
бикъизе инсул ирс гуреблѝ.

Щибха гьабилѝб, гьедианал глмерал руго. Дагъистаналъул
мугрузул нухаздасан унеб мехалъ дагъал данде члваларо гьакал: цояз
цересан цлан, цояз нахъасан цун хлалалъ рачун унел. Гьедин гьунар,
цлар цлан, цун себе бачун бажаруларо. Гьѝб биччан тараб чу глдин уна.

Хасало, хаслихъе мугрузде унеб мехалъ дир гьитлинаб
«Москвич» троссалъги бухъун цо нухалъ гуро гучал грузовиказ рахъниса
къватлибе битлараб нухде бачараб. Гьедин гьунар цогияз це.бе цлан
бачунеб гьоко гуро. Гьѝб жибго уна, жинцаго нухги балагъун.

Буклуна, глдеглараб гьитлинаб машина себе бигъа гьабун унеб
клудияб машиналъ нух биччачлого члзабулеб. Амма унго-унгояб гьунар
нухги балагъун себе кланцлула. Гьѝб лъицаго цлаларо, лъицаго кколаро.
Гьудус квер кквелин, гьас кодове вачинин ругел хлсабал хланчлклала
бачунел чаглазул хабар буго. Гьелда бан глумруялдасан цо-клго мисал
бачинин. Тлоцебесеб хабаралъул цлар буго «Дица Изада абила».

Дица Изада абила: Дунгун авар педучилищелда цлалулев
вуклана дир гьудул, гьанже Дагъистаналъул лъикл рагларав магларул
хъвадарухъан Мухламад Сулиманов. Гьитинго гьесул суратал
рахъизеги, къурдизеги, кучлдул гьаризеги махщел буклана. Гьесие бищун
хирияб тлехъ буклана Пушкинил «Евгений Онегин». Рагъде унеб мехалъ
цохло гьѝб раклалдасан жиндаго лъалеб тлехъ босана гьес цадахъ.
Рагъда лъукъ-лъукъун ругъназ цлурав гьев рагъул ахиралда Москвалде
госпиталалде ккана. Гьениб гьесул Мария абурай москвичкаялъулгун
гьудуллѝи ккана. Ругънал регъаралго, рагъ лъугларабго гьел
дандельана. Мухламад Москвалда хутлана.

Дун битун гѐб заманалъ Москвалде литинституталде цѣализе щвана. Адресги цѣхон дирго земляк, гѹдул валагъана. Лъаларо, гѐсда дунищ ватарав, дида гѐвищ ватаравали. Дунги гѐвги гѐсул лъадиги лъабго шишагин цадахъ гѹдор чѣана, гѹб бицана, доб бицана, дица дирго ва цогидал магѣарулазул жеги рагѣчѣл кучѣдул цѣалана, мугѣрузул Дагъистаналъул, росабазул бицана.

— Щиб гѹбизеха, Мухѣмад, дуда раклалда бугеб?

— Лъаларо, Мариял гѣгарав Иза абурав чи — гѐлъул имгѣл — гѹанив клудияб ишалда вуго. Гѐс дие Академия Наукалда хѣлтѣизе цо лъикѣлб хъулухъ балагъун буго.

— Суратал рахъийищ?

— Дицаялдаса дида рахъана гѹал соназ суратал.

— Кучѣдул?

— Кучѣдул, гѐб букѣана цѣкъго рикѣкладисеб заман, гѹанже кин букѣаниги магѣишат гѹабизе, гѣдамалъе вахъине хъул буго.

— «Евгений Онегин»?

— Гѐлда тѣсанги чанги лъим ана. Гѐбгун ватѣлъичѣо.

— Дагъистаналде щай вуссунарев?

— Марияда щиб гѹабилеб!

— Цадахъ яче.

— Ячун, Москваги тун, росулъе эбелалъухъейищ инев? Алъул мацѣ дие буссиабизе тилмачги щай ячинчѣеян абиларищ долъ. Тѣклѣб цогидаб бакѣ доба дир гѹечѣо. Гѹекъелин, букѣаниги, Дагъистаналъулги, Москвалъулги, Мариялги, эбелалъулги, Евгений Онегинилги, дурги, дирги, бергъенлъиялъулги рахъалъ.

Ниж ратѣлъана. Цодагѹаб заман гѹоркъоб ун хадуб Мухѣмадихъе щвана. Марияца абуна: Мухѣмад къаси-къад чѣчѣого хѣлтѣулев вугин. Хъвалин, бихъулин, нахъеги хъвалин. Мариял эбелалъ абуна: хъвазени бегъилин, бихъизегѣаги щай бихъулеб гѹоб хъвараб жоян. Дуцаги бихъулебищ хъвазегѣ хъван?

Мариял ункъггалалъ абуна:

— Мухламад, дур поэт вахъине бокъани, дица Изада абила.
Гъедиглан дудаго къо бихъизабулеб щай?

— Йохъ,— ян абуна Мухламадица, я Изаца, я Изадаса члахияз, я
члужуялъ, я хъулухъалъ дир поэт гъавизе гъечло.

Гъес гъадаб къоялъ дие цлалана жинца магларул мацлалде
бусинабураб «Евгений Онегинил» тлоцебесеб бетлер. Гъоркъоб клого-
лъабго сон ана. Дагъистаналъул магларулаз жидерго глагараб мацлалъ
бахъзраб Пушкинил машгъураб асар гъираялда цлалана. Гъеб
тлехъалъул мужалатал рагъарабго тлоцебесеб гъумералда хъван буклана:
«Глурус мацлалдаса бусинабурав Мухламад Сулиманов» абун.

Мухламад витларав вуклана: Изада кивезе бегъула хъулухъ кьезе,
рукъ кьезе, цлар кьезе, Изахъан бажаруларо муза лъиего кьезе.

* * *

Дун литинституталда цлалулеб мехалъ гъениве жиндаго лъалев
директорасухъе Федор Васильевич Гладковасухъе вачлана цо
машгъурав генерал жиндирго ясги ячун. Гъей литинституталде йосеян,
гъелъул хъвадарухъан яхъине бокъун бугин. Федор Васильевичас гъелъ
хъварал асаразухъги гленеккун абуна генераласда:

— Дуца бокъараб жо абѐ, амма гъеб жо дида дуца абуге.
Литинституталъ хъвадарухъаби гъаруларо, гъезие къвариглараб лъай
къола.

— Хъвадарухъаби, гъеб батлаго хасал чаггийищ? — ян гъикъана
генералас.

— Хъвадарухъаби хасал чагли гуро, амма хъвадарухъанлъи цлакъ
хасаб мащел буго,— ян абуна Гладковас,

Генерал ясги ячун кино-институталде ана. Доба щиб ккарабали
дида лъаларо.

Херай йикланиги ківаричло, гъунар бугей щун хадусала: Дун Литинституталда цѣлулеб мехалъ, дирги цо-цо дир Дагъистаналъул гъалмагъзабазулги асарал гѣурис мацѣалда рахъараб мехалъ, гѣурис мацѣалдасан нижер цѣларал цогидал Дагъистаналъул миллатаздаги лъазе лъугъараб мехалъ, дирги дир гъалмагъзабазулги рахъалъ абизе байбихъана рахъдал мацѣалда гъозухъан щибниги жо бажаруларин, гъол лъай-хъваялъги, таржамачиязги гъарулел ругин, гъоз магъарулазе гурин, гѣурисазе хъвалин. Гъедин абуна цояз. Дица гъезул гуро бицунѣб бугеб. Цо гъалмагъасул, Дагъистаналъул поэтасул бичинехъин буго рахъдал мацѣалда гъечѣониги таржамачияздасангѣаги гѣадамалъе вахъине бокъун бугин абун жиндаго себе масъала лъурав.

Дагъистаналда буго 10—15 азарго чи жидерго мацѣалъ кѣлѣалеб татазул миллат. Гъезул вуго кинабго Дагъистаналда лъалев 5—6 бегъулев хъвадарухъан. Гъезул тѣхъал рахъдал мацѣалъги гѣурис мацѣалъги рахъула. Гъезда гъорлъ вукѣана дир гѣелалъул гѣолохъанав, Дагъистаналда рикѣкѣунев поэт. Дица гъесул цѣар бичинаро.

Дун Москвалдаса вуссарав мехалъ, гъес дун жиндихъего гъоболлъухъ ахѣана. Гъоболлъи тѣес гъабуна Каспий ралъдал рагѣалда. Нахъасан ралагъун рукѣана мугѣрул, цебехун букѣана гѣатѣидаб Каспий. Гъес жиндирго кучѣдузул магѣна рагѣи-рагѣи ккун буссинабулеб букѣана гѣурис мацѣалде.

Дица, цин гъасул гъобол вукѣинги хѣи-сабалде босун, цинги Москвалдаги цѣалун, дунго цѣакъго жо лъалев чи вугъин, дида ракѣалде ккун батилин, гъес хѣисаб гъабиялдасаги хѣинкъун, нахъеги поэтасе рецц бокъулеб куцги лъан, дица какунилан гъелъ гъесие гъабизе бугеб кумек гъечѣолъиги бичѣлун, гъес дир асаралги цѣакъ кѣалухъ рахъидал, берцин рихъаралги рихъичѣелги асарал кутакалда реццана. Щибаб реццалдаса хадуб мугѣрухъ балагъун абуна дица дир рекѣкѣалдаса тѣаса лъугъаян, хадуб ралъдахъ балагъун абуна мунги тѣаса лъугъаян. Мугѣрулги ралъадги диде квералги ритлун, балагъе цо сихѣирав гъерсихъанилан,

июналъул бакъул члоразда дун вихъизавулел руклана. Бакъул члораз, огъ гъудулан, дир мугъ бухлизабулеб буклана.

Хадуб кучлдулги цлалун ниж глемер мехалъ клалъачлго члана. Дун гленеккун вуклана ралъдахъ. Гъудуласул руклана батиял хлисабал. Гъес абуна:

— Расул, цо ургъел бугоан дир дургун бикъизе. Гъеб лълдаго абугеян гъарула. Дуда лъала дир буго гъитлинабго миллат. Гъаниб дир гъаракъалъе бакл къварид буго. Дие бокъун буго Москвалде вахъине. Доба дир я рукъ гъечло, я бакл гъечло, я лъай-хъвай гъечло. Цодагъал, цияб тлехъалъухъ щварал мугъалги чвантинир лъун, хъвагъуя квергун Москвалде вачлани, дне цо члезе бакл щвеладай?

— Щвела, гларац къуни щай щолареб?

— Гъеб гуро. Дица абулеб буго цо члужу щвелародай, херай йикла, сурукъай йикла, кинай йикланиги цо гъунар бугей, дир асарал глурус мацлалде руссинаризе клелей? Гъель дун глдамалъе вахъинавилаан. Хадуб нухги дицаго балагъилаан. Гъадин дун миллияб глабулалъув къан вуго.

Дун балагъана гъесухъ. 26 сон барав, цла гладав, гургинав кавказияв. Гъесул тлад рас бижарал члахлиял кверал, къокъал килщал, конверталда члварал печатал гладал малъал, рицатал ччорбазул гучал гъуждул, члелераб ка-ранда къеда члварал глемерал маглал гладин руго расал, хлорал гладал берал, члелерал кларкъаби, члелерал, члахлиял клутлби, багъадурасулаб сахлъи. Цоники картлинисан ботлрол кар баккун бихъани, балагъаразда бегун члараб глужрукъан ккезе вуклана. Мугъ, махлаби, хлатлал, члахлиял хъахлал цаби... Балагъана дун гъесухъ ва раклалде ккана гъев гъаниве гъаб гъелчолев Каспиялъ рехун ватилин, Каспиялъцин гурев цоники океаналъ рехун ватилин. Ялъуни гъадал муглрузул рохъо-сан, нохъодасан вачлун ватилин... Гучаб лага, гучаб гъомер.

Рагъ лъуглун жеги лъабго сон буклин-чло. 5—6 миллионалъул Москва. Дица абуна: дурго пиштлейин, гъай-гъай щвелин дуге члужуян.

Гъав лъимер глдин вохана. Цинги квачлазда члун ана ралъдахъе чвердесе. Ралъдахъан гъес ахлана диде:

— Москвалде ине поездалдадай лъикл букина, самолеталдадай?

Гъев клваркъун дихъ валагъана.

Дица, ралъдал раглалда гъури бугеб глдин, глинда кверал члан рагличлеб хвел гъабун, Гъев квачли бан рикладе ана. Гъоркъоб цо башдаб сон ана.

Дун тларгидаса глазуги клутлуаго, «Полохъанаб гвардия» абулеб Москваялъул издательствоялъул минаялъуге лъугъун, подвалалъув лифталъухъ балагъун вуклана. Лифталдасан къвативе, лисателас глдин хъатикъ кквечлого, кассирас глдин къвалакъ портфельги ккун, ваккана дир гъудул.

— Салам, Расул!

— Салам, Ахлмат.

Цлакъ хисун вуго гъудул. Катлари нодо бакъулъан клийиде бикъизабун буго. Къунщби декабристас глдин эхере риччан руго. Нахъасан гъванща бахине биччан буго. Цо кверзул килшида малъ къотличлого хеч глдин буго, цоялда цо кинабалиго баргъич буго. Цо географиялъул карта къотлун гъабураб гладаб гордеялъул габуралда галстук гуро, оцхутлалъул кваркъаби гладал жал реклинарун руго. Рагли абизе бакл гъечло.

Гъес саламги къун дир цояб рахъалде кличараб галстук битлизабуна. Дица баркалаян абуна.

...Доб клочон тана бицине. Доб ралъдахъ охцерги шиша гларакъиги, цо стаканги себе лъун ниж руклараб мехалъ, ралъдада гларгълъухъ махлцараб гъитлинаб хлорихъан нижехъ балагъун букина щалайдул цлараб цо хераб къверкъ. Дун гъесун вуклана гъелда гамачл речлчизе. Речлчизе клвечло, амма речлчлугел хвелал гъаруна къверкъ

хлінкѣизе. Амма кѣверкѣ хлінкѣичіо, гѣель дирго ракі хлінкѣизабуна. Гѣеб кѣверкѣ ракіладѣщвана дида гѣесул хѣолбохѣ эхетарай цо члужугладаналѣул кѣаркѣала бихѣараб мехалѣ.

— Алеша,— ян абуна гѣель кіладисан кіклуйги реххулаго. — Гошик нилѣехѣ балагѣун бакѣуца холеб батизе буго.

— Дир гѣудуласулгун лѣай-хѣвай гѣабе,— ян абуна поѣтас.

— А, очень приятно,—янгѣ абун, дагѣаб гѣебсаги ккун гѣель квегѣаб кверзул лѣабго килиц бегѣана дихѣе.

Дагѣистаналда квералда баулеб гѣадатги букѣинчѣелѣул, гѣадаталда мал члун баизе гѣадаб рижи гѣебги букѣинчѣелѣул, дица босулеб куцалѣ квер босана. Гѣель, кинабго подвалалда рагѣараб гѣаракѣги гѣабун, дица кѣачлѣонигѣ, цѣакѣ члѣнтлѣуледухѣ квер кѣанилан абуна.

Гѣадинги сурукѣай гѣей ахлѣѣезе лѣугѣараб мехалѣ, дида бакѣул унти ккарав чѣясда гѣадин сири базе лѣугѣана.

— Бецѣав магѣарулав вугин, тѣаса лѣугѣа,— ян абуна дица.

— Культураялде вуссине заман щвана,— ян абуна гѣель.

Цинги аскѣоб бугеб матѣуялѣуе ялагѣун клѣчлардана, гѣумер сурукѣаб букѣинги дир гѣайибалдалѣун бугеб гѣадин. Киглан матѣуялѣуе ялагѣаниги, гѣетлараб тѣилалѣул битлараб рагѣад лѣугѣинчѣо. Гѣелѣул бугелдаса батѣияб гѣелда ракіладѣ ккараб, я гѣелѣие бокѣараб матѣуялѣ щибго бихѣизабичѣо.

Гѣелѣул гѣумералѣ нус-нус батѣиял ишанал, суратал гѣаруна хлѣкѣикѣияб жин-дир гѣомералѣул сурукѣлѣи бахчѣизе. Сурукѣайги йѣклана, херайги йѣклана. Гѣеб клѣябго бахчѣизе гѣурмада баханщинаб мазалѣги пудраялѣги бажарун гѣечѣоан. Пудра цо магѣаруласул рукѣзал рохѣизе гѣураб бугоан. Гѣалде рагѣи абѣизе Абутѣалиб гѣечѣелѣул пайда щибан ккана дида ракіладѣ. Ахлѣмадида релѣлѣѣараб жо гѣелѣул я ригѣ, я гѣамал, я гѣадат, я мацѣл, щибго букѣинчѣо. Цохѣо бохдул рукѣланилан ккола

князулго цохлого роцадул члахиял, катариялзулги цого модаялзул
буклана прическа.

Дида рагун буклана цералдаса сихираб царал рачі бугин, тіоклаб
шибго гъечин. Гъелзул горбода жемараб царал рачі бихъарабго, дида
раклалде ккана царадаса глантаб чахъу глемерго цлодораб батилин. Дир
талихі:

— Дун гъабсаглат ячіна,— янги абун гъей туалеталде ана. Кидаго
мунагъал чуругеяй, чури биххизе ана.

— Кин вугев, Ахімад?—ян гъикъана дица.

— Тіпалодул лалда бараб оц гладин вуго,— ян абуна гъес.—
Ціакъ лъиклай, лъай бугей глдан йиго гъай. Огъ, гъолзул бетлер! Блокги
лъала, Маяковскийги лъала, Есенинги лъала, гъезул божарай гъудул
йикларай глдан йиго. Парижалдеги щварай, инглис маціги лъим глдин
лъалей, ункъо рукъги бугей. Цо Гошик абураб Япониялзул тайпаялзул
гъве гуреп лъималги гъечлей.

— Ригъин баракат бугеб ккун буго. Киве мун вахъарав?

— «Мурзилкаялде» цо кучідул росун вачлун вуклана. Гъез
лъималазда ричічиларин, ціакъго гъваридал ругилан абун «Гіолохъанав
колхозник» журналалде къуна. Доба цо лъабго куплет колхоза лъул
магішаталда хурхараб тіаде жубаян абуна. Гъанже цодагъаб колхоз-
совхозги гъорлъ речічізабун рахъизе къела.

Дун гъесухъ хіикматго валагъана. Дир хіикмалъи бичічларав
Ахімадица абуна:

— Гъанже гъадин гъабизе ккола, Расул. Бохдузда вахъун чіезеглан
хъурщичілого бажаруларо, вахъине квер чівазе къед букліне ккола.
Хадуб вахъараб мехалъ хъвала дица унго-унгоял асарал.

— Хадуб гъезеян тараб рачі къоркъода гъечілого хутлун буго,— ян
абуна дица.

— Вильлъа, Алеша,— ян ячіана гъесул члужу.— Гошикги
кваназабун ниль «Крокодилалде» рилъиме кколин.

— Нилъ рихъила,— ян ана АхIмад.

— Гудбай,— ан абуна гьесул лъадуца нуцIил кIалтIасан.

Дун лифталъ тIаде вачана. ТIокIал ниж тIемерал соназ рихъичIо. Амма цо нухалъ гьес дихъе кагъат бачIун букIана. Кагътида гьарун букIана бархъалисезда жиндие цо хъаба гъабизабейн, хъабида хъвай-хъвагIайги гъабейн: «Дир хирияй лъади Джульета Ромеоновна Петровалье, гьелъул 45 сон бараб къоялъ». Дица хъаба гъабизабуна. Дида лъаларо чан соналъул гьереси гъаб бархъалисезул хъабаялъ бицарабали.

Джульета Петроваль тIурус мацIалде русинарурал АхIмадил цо-цо кучIдул «Мурзилкаялда», «Вожатыялда», «ГIолохъанав колхозникалда» рахъун рачIана. Цо-цоял гьес Дагъистаналде ритIун рачIун «Дагъправдаялъги» рахъана. Амма рахъдал мацIалъ рахъизе ритIейн гъалмагъзабаз гьараниги, гьес жаваб бачIинчIо. Дагъ-дагъккун, гьев кочIохъанасул мурад-план бичIчIун, гьоркъоб мех арабго Москвалдаги гьесул асарал рахъи къанагIалъана, къокълъана, лъугIана. Цо 10—15 их гьоркъоб ун хадув Москвалда букIана Дагъистаналъул литературалялъул ва искусствоялъул декада. БатIи-батIиял миллатазул 40 поэтас 4 къоялъ цIалана жидерго кучI-дул Колонный залалда, Кремлиялъул театралда, автомобилязул заводазул клу-балда, Кантемировасул гвардиялъул дивизилялъул гарнизоналда ва цогидал бакIаздаги. Декада лъугIиялъул вечер букIараб мехалъ, вачIана АхIмад дихъе.

— Расул, рокъове ваче дун гъаниса. Мох-мохалде хъулги лъун хъалбаздаса ватIалъанин гъанив дун.

Вуссана АхIмад рокъове. Амма кинго рекъечIо гъасул бакъан пандрида. Гьев релълъун вукIана бекараб, жаниса чагъир кинабго гIодобе араб хъабида. Гъеб кигIан седаниги гъенисан лъим бецIула. Седолеб буго хъаба, бецIцIулеб буго лъим.

Йохъ, таржамачиазда кюларо гъечлеб гъунар гъабизе. Гъеб хлажатги гъечло. Бугеб гъунаралъул цларалъе циял кюял рала гъез.

Цо-цояз абула: Эфенди Капиевас гъавунин Сулейман, Сулейман Стальскийс гъавунин Капиевин. Гъел цояз цоял гуро гъарурал. Эфендил гъунаралъ Эфенди гъавуна. Сулейманил гъунаралъ Сулейман гъавуна.

Блокноталдаса: Дида лъала, гъаб тлехъ хъвалеб мехалъ, гъунар бугезул гъунаралъе гъаб хлажатаб гъечлолъи, гъунар гъечлезе гъалъ кумекги гъабизе гъечлолъи.

Дурго Хлажил гъаве поэт: Цо-цояз поэт члужуялъ гъавурав вугинцин абула. Ругизеги руго цо-цо поэтазул цлакго жигар бугел лъудби. Гъединай лъади йиклана цо дир лъалев Дагъистаналъул хъвадарухъанасулги. Гъелъ писателалги гъезул Союзги сородизе гъабула. Гъей яккулареб каратI, росасул кучIдулгун гъей щвечлеб бакI МахIачхъалаялда гурегби, Москвалдаги батиларо. Дунгоги гъелъукъа щаяли хIинкъула. Гъей разилъизе, гъелъул росасул сурат кабинеталдаяцин бана. Амма разилъун чIолейищ гъей?!

Издателас, цин росасул тлехъ бахъеян гъей ячIарайго, гъелда хIинкъадго абуна исана планалги тасдикъ гъарун ругин, кагъатгун гIарацги дагъаб бугин, тIадеялъул бахъизе теян.

— Мун намус гъечлев чи вуго,— ян абуна гъелъ издателасда.— Дуге бокъун буго дир росасул кучIдул квешал ругин абизе. ХIинкъун дуца гъебгощинаб чIанда ургъулеб буго. Дир росасул кучIдул квешалищ лъикIалищ ругеяли дудаялдаса, дун досул лъади йиги, дида лъикI лъала. Дица бахъизабила дуда гъеб,— ян бекилеб куцалъ нуцIаги къабун къан, гъей къватIие ана.

КIиги сагIаталдасан обкомалъул тIоцевесев секретарь издательствоялъул директорасухъе кIалъана:

— ТалихI кьегийин дуге, гъай гIадан тIокIай дихъе ячIунареб куц гъабе. Дир столалда гъей ячIанщинахъе гъелъ бекараб цIер хисизе ккола.

Палхласил: Толстоясул «Хлажи-Мурадги», Хламзатил «Лъималазул тлехъги» къокъ гъабун, лъадул жигаралъ поэтасул тлехъ бахъана. Бахъун тлехъ щвараб мехалъ лъадуца издателасда абуна, щай авторасул сурат бахъичлебан. Асклов вукларав художественнияв редакторас абуна жидеда лъачлин киназул бахъилебали: дурищ, гъосулишали.

— Бахъизени дир ккелаан. Дун гъечлейани гъев хлухъел халат поэтальецин вахъинароан,— илан абуна росасул рахъалъ лъадуца.

Цо нухалъ гъев поэт дандчлвараб мехалъ, Абутлалибица гъесда абуна:

— Куса, цо-клого анкьалъ дур лъади дие къе. Дун Сталинил премиялъул лауреат вахъине.

— Дун анцлого соналъ вугогъейгун. Дие Хлажи-Къасумил премияцин щвечло, — ян абуна Кусаца.

— Гъеб щвезе члужуялдаса цодагъаб гъунарги гъаре дуда,— ян абуна Абутлалибица.

Гъунар къун члужуялхъаги бажаричло. Гъеб Абутлалибида цлакго лъикл лъала.

Абутлалибги Хатиматги: Бачавехълъи таниги бачавехъасул швантлхги течлого, Абутлалибил цо росулъа цоги росулъе ун пахъул къебедлъи гъабулеб заман буклана. Цо кинабалиго росулъ — Кулиб лъаларо, Гъумекиб лъаларо, гъесухъе глеретл къачлазе ячлана голохъанай Хатимат абулей яс. Абутлалибица гъеб глеретл батлаго халат бахъун къачлана. Гъоркъо-гъоркъоб цогидаб мехалда цалелдаса цликклун хъалиян бухлана, швантлх пуна, гъаб-доб хабар бицана. Хатиматица глеретл лъуглулеб гъечлишан Абутлалиб гледеглизавулев вуклана. Абутлалибица цо хъалиян цлазегланги, цо швантлх пуйзегланги хутланин, сабру гъабеян абуна.

— Хъалиян дуца дагъаб къокъабглаго гъабулареб,— ян абуна Хатиматица.

— Йохъ, Хатимат, йохъ, гъанже дица хъалиян машуган халатаб гъабила,— ян абуна Абутиалибица.

Ахирги цияб гладин гъабун глерети Абутиалибица гъелъухъе къуна. Гъей ана. Щвана иццухъе, глертил тиналдасан лъим бецицулеб буго. Йилълъана Хатимат Абутиалибихъе.

— Анкъица гъалайги биччан гъоркъан бецицулеб куцалъ кин дуца гъаб тараб?

— Дур глереталда гололаз къойил ганчал речичаяй, дур гъадаро глodob речичун чинтиаяй, дур гулгуналда горал рахъаяй, мун нахъеги дидаго йяхъизе бокъун ургъунго тана гъеб гъедин,— абун муклурлъана Абутиалиб.

— Гъаб дир глертиие дуца гъарарабщинаб гъалагаб дурго бетлералъе ккаги,— янги абун нахъе ана Хатимат.

Пашманго хутларав, Хатиматихъ рокъи ккарав Абутиалибица гъелъул рахъалъ гемемерал кучидул хъвана. Цо, клиго, лъабго, ункъо, лъеберго, кликъого хъвана, ахлана, амма Хатимат ячинчио. Гъей гемемерал поэтазул йокъулей глaдан цоги Хлажи абурав чиясе росасе ана.

Гъоркъор сонaл ана, ишал ккана. Дагъистаналъул халкъалъул машгъурав поэт Махлaчхъaлaялъул базар чиван унев вуклана.

— Ле, Абутиалиб, цо глерети къачаларищ? — ан ахлулеб раглана гъасда нахъасан.

Балагъана, йиго Хатимат, херай, къуларай, къваридго гъасухъ балагъун.

— Щай, Абутиалиб, гъедин глaмaл кю-долъараб дур? Гъанже орденaлги щун, депутатлъунги вахъунищ? Доб пахъул къебедлъи кючон тунищ? Дур поэт тлоцеве дица гури гъавурав?

— Гъединал поэтaл гъарулей члужу мун ятани, дурго милица Хлажил щай гъавичлев поэт? — ян абуна Абутиалибица.— Хлажидаса хадуи Мусахъеги кканин мун, гъосулги кечл дида рагличло,— ян тладе жубана Абутиалибица.

Хатимат гъаіклан кіалгун хутіана. Базаралде ціад базе байбихъана. Даран битічіо Абутіалибил тіоцеесей йокъулелъул гъеб къоялъ.. Гумруялъги битіун ккун батиладай?

Инсуца абулаан: Цо-цояз рикіклуна рокъиялъ гъабулеб жо бугин гъунарин. Тіоцересел кучідул дица хъвалеб заманалъ, дир инсуда гъесул гъудулас, Дагъистаналда рикіклунев хіурматияв хіаракатчияс абулеб рагіана дида:

— Цо лъикіав поэт вукіине, кутакалда рокъи ккезе лъикіан Расулил. Биччай гъеб букіине я талихіаб, я талихі къараб.

Дир рокъи ккезе гіадай цо берцинай ясги ургъун йикіана гъес. Амма инсуца абуна:

— Рокъи ккарал гіемер руго, кочіохъаби дагъ руго. Рокъиялъе гъунар хіажатаб буго, гъунаралъе рокъиялдаса. Рокъиялъ кумек гъабула кочіохъан вахъине. Амма гъелъ гъунар хисуларо.

— Махімуд, гіищкъул кочіохъан? — абуна инсуда дандияс.— Рокъуца гуриш дов тіамурав кучідул гъаризе?

— Битіун буго, Махімуд цо эбелалъ гъавичіо, Муицаги гъавуна. Амма Муи йикіинчіейаниги вукіинаан дов, щайгурелъул гъалдолеб гъунар кисанго, ганчілтъан баккулеб гіурччинлъи гіадин, бурун бачіуна. Гъебго абизе бегъула рокъул къед цояб мадугъал ццидал рахъалъги.

Рокъуцаги цциналъги гъабураб батічіони, пашманлъиги рохелгицин гуриш дур иццул бетіер, гъунар? Релъиялъ гъабичіого, магіл гараз гурищ мун бижараб? Гъебги къваригіуна, Амма гъеб шарті гуро. Лъимер хварай эбелалдаса пашманай щийго йикіунищ? Амма щибай эбелалда лъаларо васасда хадуб магіл кечі гъабизе.

Дида рихъана, чи хвараб бакіалда магіл гаразул бакіалда хіаціуги бахун, кечі ахіулел руччаби. Гъез киналго агъан угъдизарула. Гъез кіочонарел кучідул ахіула. Гъеб буго гъунар. Амма литератураялъулъ гъединаб гъунар тамихі гъабизе кколеб такъсиран тола дица. Гіадада батиларо бусурбабазул диналъ маціхъабазда цадахъ магіхъабиги

гъерсихъабиян абун жужахлалъуре гъолел. Букланиги, дица бицунел
пикру тасдикъ гъабулел мисал буго гъаб.

Абула, вас гъавурав, ялъуни васасул бертин гъабулев инсудаса
вохарав щивго вуклунищан. Васасул берталъ гемеисел умумал
къурдула, амма кечл киназго ахлуларо. Гъенире кочлохъаби ралагъизе
сапар бухъуна, гъел хасаб гъариялъ ахлула.

Щибха мун, гъунар? Щиб дур балъголъи? Мун батизе ккола
бихъараб, рагларалъул хласил, клудиял ургъелазул, клудиял ишазул,
къисматазул лъимер, лъараб, цалараб бижараб рижи?

Гуро, гъел гуро. Гъедин батани, кин анцила ункъо сон барав беццав
магларул васас пандурги хъван кечл ахлун, киналго аваразул росаби пана
гъарурал? Кин гъесдасаги гъитинав американас пианино хъван дунял
хликмат гъабураб?

Дида дагъал данде члвачло канлъи бихъуларел шагирзаби, рагли
раглуларел раглул устарал. Гъитинаб къоялдаса нахъе унтун къуризе
клвечлого бусаде ккарав Мухламад Раджабовас эбелалде гъабураб кечл
лъаларев чи магларухъ къаваглатги гъечло. Гъел кечлалъе бакъан
ургъана, куркъбал къуна клиябго бох глажизав, глумруялъ унтарав Ахлмат
Цлурмиловас.

Дур мандалиналъул микъго члваялда
Микъазарго бакъан кин лъараб, Ахлмат?
Магларул гледерал глоразул гъуди,
Магларул хлайранал хланчлазул угъди,—

хъван буклана дица гъесул рахъалъ кечл.

Гъунар бугев беццасда цлклклун бихъула гъунар гъечлев берал
ругесдаса. Беццав Мухламица гладин мухланго глац лъицаго
рикклунарин рагун буклана цо беццав даранчиясул рахъалъ росулъ.
Гъунар бугев глинкъасда макъан лъикл раглула, гъунар гъечлев глундул
ругесдаса. Халатал глундул руго хламидаги, амма жиндирго клартил кечл
гурони гъелда биччлуларо.

Рагда цо гинда баклъарав, цо бер. камурав дагъистанияс абуна дида:

— Гъаб канаб бералдаса беццаб бералъ гемемер жо малъана дида.

Блокноталдаса: Лезгиязул лъабго машгъурав поэтасул цояв вуго ханас берал рахъарав Кочхюралдаса Сагид.

Гъунар батизе буго гуч, бечелъи?

Лезгиязул лъабго поэтасул бищун машгъурав вуго бесдалав, мискинав Ятим Эмин.

Гъунар батизе буго лъай?

Лезгиязул бищун клудияв «Гомер вуго шакъиялда ччун килиш кагътида чівалев Сулейман Стальский.

Гъедин батани хъвадарухъанасул гъунар цали, лъай батила.

Йохъ, галимзабалъ кочлохъаби къанаглат руклуна, ругелги дагъаб гурел, цакъго чламучлал руклуна. Цебе магларухъ гадат буклана: цаларал мутагилзабиги, тил гурони кидого кагъат-къалам кодор квечел мугрузул глухъбиги цоцалъ къец бан кечл ахлизе данделъулеб. Данделъараб халкъалъ гемемерисеб мехалъ бергъенлъи мугрузул глухъбузда баркулаан. Параб лъаниги, мутагилзабазул туркаби эркенаб кочлол гъаракъалъ къинарулаан.

Лъаялъул бетлер гакълу абула. Гакълу батичлони, гъаб нилъеца бицунеб жо? Абиларо гъединги. Дида росулъги, Москвалдаги нус-нус гакъилал клалъаязул, ишазул гадамал дандчівана. Гъезул гакълу къалмикъе кечлълун, хабарлълун бачлун букларабани, хвел гъечлеб буклинаан. Амма чанахъанасдаса чан гладин рахчана гъезул къалмикъа гакъилал пикраби. Гъезул гакълу гъелгун ана.

Ківахл гъечлеб хлалтлул хласил батила гъунар? Абулеб раглана гъунар, — гъеб гъезего гъечлеб жо бугин. Унго-унгояб гъунар — гъеб бугин унго-унгояб хлалтиян. Гъелдаги дун разилълуларо. Гъединани оцалги хламуги руклинаан бульбулаллълун. Гъоко цалес гуро, гъакида рекларас бачуна пиштлул наку.

Гъедин батани, гъунар батила рее, сахлъи, къуват? Гъа-гъаян гъелда тѣд замана цебего белъанхъана. Гъундухъе рачларал кучѣдул нохъазда рижарал руго.

Лъабго вацасул бищунго гъитѣнава рохъохъирщица гъарула маргъабалъ гъунарал. Ханзабазул хѣакъалъулъ маргъаби мискинзабаз ургъарал руго. Туснахъалда ахларал Йирчи Гъазахъил шигѣраби рукѣинчѣлани, Шамхал хан вукларав вукѣинчѣвлъи лъачѣлого хутѣизе бегъулаан. Къурул нохъода хутларав Гѣалил кечѣ гурищ киналго магларулазда лъалеб? Гуржиязул гѣолохъанав князь Давид Гурамишвили гурищ магларулаз чода нахъа, чан гѣадинѣ вухъунги вачун Унсоколоб гвандиниве реххарав? Янгъиз хутларав чи гурищ гъев жиндирго Грузиялъул хѣакъалъулъ тѣоцере саринал ургъизе лъугъарав? Князасул кочѣлохъан гъавуна магларулаз. Хундерила ханасул яс Гѣайшат цо вехъ вокъунилан цѣидалав инсуца хасалил сардилъ балеб гѣаздалъ гѣицѣаб гордеялъулъ къватѣие гъурайго, гѣунун холей гъелъ ахлараб кочѣлол гурищ киназго бицунеб?..

Гъедин батани, ресукълъи, мискинлъи, рухѣдакълъи, унти, ургъел — гъезцин гури мун бижулеб, кечѣ? Дур гъаракъалъ бугебщинаб къеч, гъари, наглана херлъун унтун боснов ккарав Батирайихъе цѣа свараб гъасде гурищ сардил ригъазда бачлараб? Йокъулейги чияй ун Карпаталъул цѣоролъ хутларав Махѣмудил окопалъубе гурищ дур бухѣи щвараб? Гъитѣнава Абуѣѣалибихъе инсуца гъардухъ ине къураб тѣиладаги къвачѣидаги цадахъ гурищ мун буклараб? Загърудал цѣураб лълъаралъуб гурищ Элдариласухъе чѣохъдерила чѣухѣбуз жалго суризе мун къураб? Наибас, кечѣ ахѣунилан, рокъи ккунилан, кѣлал бу-къараб кварги тѣун гурищ Ругъжаса Гѣанхил Мариница бищунго раглараб кечѣ ахлараб! Гъеб кечѣлалъ набасе гѣумруялъ макъу течѣо.

Щиб мун, гъунар? Бачѣа дихъе, бице, мун ияхѣищ, бахларчилъийищ, намусищ, яги хѣинкъи-къайип!? Хѣинкъарав чияс сардилъ сапаралда жиндирго сабруялъе сарин ахѣулилан аби бугин.

Мун талихѝщ, балагѝщ? Мун божийѝщ, шакѝийѝщ, мун шапакѝатищ, тамихѝщ, мун глазабалѝе кѝураб берцинлѝийѝщ, берцинлѝиялѝе кѝураб глазабищ? Дида бичѝлуларо дур ригѝ, хасият. Гѝезегойѝщ дур ригѝ гѝечѝлеб?

Цониги закон, гѝелмияб формула гѝечѝло дѝе.

Мун боржунел куркѝбазда кинал хѝулаби ругел? Ялѝуни мун жибго заманалѝул, ишазул, лѝугѝа-бахѝиназул лѝимер батичѝони! Абулагури кочѝохѝанасде гѝасруалѝул лѝимерилан, гѝасруалѝул нугѝилан, намусилан. Рагѝалѝ вас гѝавуларо, амма рагѝдасан рачѝун руго гѝемерал гѝунарал. Гѝенибцин гурищ мун махх гѝадин шулалѝулеб? Бице революциялѝищ мун гѝабураб, революция дуцайѝщ гѝабураб? Заман лѝан ахѝарабищ, замана кѝочон тун ахѝарабищ кечѝ пасихѝаб букѝунеб? Бице дур хѝикматаб тѝабигѝат? Щиб дица дир меседил чѝугѝида гѝарилеб мун дилѝ букѝине? Мун рокѝобгойѝщ бижараб, кѝватѝисанищ бачѝунеб?

Цо хиялалѝ цо хиял хѝамулеб буго дир. Цоцазде данде кѝоларел пикрабазги хѝакѝикѝатазги кѝгѝасруѝулев вуго дун. Яги мун сундего хурхен гѝечѝлеб, сундулго асар гѝечѝлеб, батѝияб, бихѝичѝлеб, рагѝичѝлеб, щивасул жибго жиндаго чѝараб хасаб пачалихѝищ? Огѝ, гѝунар, чѝа, дида аскѝоб гѝодоб!

Дида лѝаларо гѝаб жо макѝуйѝщ яги пикрабаца цебе тѝамунищ?

Цин халатал сапаразда, цин сардида дун вегараб буртинаги борхизабун, цин дир хѝетѝе чѝараб гѝидраялдасан, дир махѝабалѝан, чорхолѝан шурун, цин нух рагѝизе, цин данде чѝвазе, цин дун кваналев мехалѝ ялѝуни театралда музыкаялѝухѝ гѝенеккун вугеб мехалѝ, рокѝов-кѝватѝив вукѝаго, дир чоохолѝе лѝугѝуна но кѝанакѝатаб, боххараб, хѝикматаб, гѝираяб асар.

Дина гѝитѝинѝб лѝимер кодобе бачараб мехалѝ, дун кѝотѝнов кѝаси йокѝулелѝухѝ балагѝун вугеб мехалѝ, дица дирго гѝежда лѝун ахирияб руссунареб нухда гѝудулзаби нуха регѝулеб мехалѝ, кѝутѝичѝого вачѝунев гѝобол гѝадин, гѝикѝичѝого бачѝуна дихѝе гѝебго асар.

Гъеб бачлуна цин МахІмудил чухъагун, пандургун, гъесул бухІигун, цин инсул хІеренлъигун. пашманаб релъигун, цин Элдарилав гладин хъатикъ чоғъролги загърудалги лълъаргун, цин Марин гладин жергъен борхун бидул цІураб кІалгун. Бачлуна Дантел, Толстоясул, Шиллерил суратазда. Вачлуна Гётельун, Бальзаклъун, Драйзерлъун, Блоклъун. Бачлуна аллагъасул суратлъун.

Бачлуна Камалил Баширил берцинлъигун (бакараб чирахъалъулганги кидаго гъесул берцинлъиялъул рағлад букІунарин абула). Бачлуна лебаллъигун, ритІухълъигун.

— Мун щиб? — абун гъикъула дица.

— Дун гъунар буго.

— Мун киса? — ян гъикъула дица.

— Дун гъечІеб бакІ гъечІо,—ян абула гъель.

— Дур ригъ?

— Дир цо секунд буго, цо сон буго, азарго сон буго, миллион буго, дун даимаб буго. Дилъ лъималазул недегълъи, глодохъабазул рокъи, херазул глакълу цадахъ букІуна. Дие ригъ гъечІо. Дун — сунареб цІа, лъугІи гъечІеб кечІ, даимаб роржен. Дун — цІакъго глагарабги, цІакъго рикІіадабги, цІакъго тІадагъабги, цІакъго бакІабги. Дун — бищунго къанагІатаб.

Дицайин чагъана хъван дур мағІарул къураби къватІизарурал. Дицайин Дағъистаналда пураб зурмица цІоралда ритІучІал къурдизарурал. Дицайин Гандиса ПатІидаса чохтіо бахъараб, Марьям чол мугъзада нахъаги лъун сардида хъамурай, гъей чІвазе борхараб ханжар гІодобе бортизабураб, ццидалав бегасул берталъе унеб пайтон чІезабураб, Папанин полюсалде, Гагарин космосалде нухда реғІарал.

Дун буго Данте, дун буго Гёте, дун буго Тургенев, дун буго Толстой, дун — Рафаэль. Дица хъвана «Сикстиналъул мадонна», «Божественная комедия», «Война и мир», «Былое и думы».

Дица къалмикъе рачана гласруалги океаналги, зобалги ракъалги, улкабиги пачалихъалги, бихъиналги руччабиги, лагъзалги пачазабиги, партиялги хлукуматалги, классалги миллаталги, тарихги тлабиглатги, рокъиги ццинги, бахларчилъиги хиллаги, хлакъабги гьересиги, чеглерабги багларабги, хланчиги чундулги, раклалги бутлрулги, бералги квералги, лъимги цлаги, муглрулги глалхалги. Дица азарил соназ къалмикъе бачана дуниял.

Дица абуна:

— Огъ, гъунар, балагъе дихъ, абе дида битлараб! Дун цлараб гертлинибе лъим тполевищ вугев яги глздада накъишал рахъулевищ вугев? Бугищ дилъ дагъабниги гъунар? Дур гъалдолел, гъекъарал, мехтулел карачелазул къатлра дир клутлбузда хъварабдай? Дур хлсабал гъарун, дир клиябго бадисан клиго маглл горо гирун бачлунеб буго. Гъеб цояб рокъул, рохалил, цояб пашманаб, хлинкъа-раб. Гъеб клиябго дир нильалда цоцалъ жубан буго. Хутларал маглл гарал, чанахъанасдаса хлинкъун хъархъалъ рахчарал чундул гладин, берзул телхазукъ рахчун руго. Дун клиго глумруялъул глорхъуда вуго. Ботлрода клиго кьералъул кар буго.

Клиго гларкъел буго дир рокъул гъотлол —

Цояб тегъанани, цояб бечлала.

Клиго кваркъи буго дир глщкъуялъул,—

Цояб борханани, цояб биччала.

Ячарай лъадиги хирияй йиги, Хутларалги дие къвариглун руго. Рукъалъулги дида къимат биччлула, Къватлибги глезеглан ракл гъун буклуна.

Дида лъала, дир глумруялдаса дир хъул халатаб буго. Дица рекулездаса дир хиялал рекулел хурзал члахиял руго. Мун дун гладаб гуреб дир хиял гладао Буклине дица щиб гъабилеб? Дуца хъвараб халатаб кочлолъ цониги сипат, цониги сурат дица тладе жубаладай? Дуца рачарал аза-азар бакъналъ цониги дир маглрул сверел буклинадай?

Дуца бакун буго кидаго сунареб, дунял гвангъулеб ца. Дида ківеладай, гъаб Дагъистаналъул кьурул свэралабазда, дуге мустахикъаб цониги ца кунчизабизе?

Дир росдада цар Цада буго. Цо нухаль Гандисес гъикъана дида киса мун бихъинчийилан. Дица абуна Цадаса вугилан.

— Цадаса вуклана Хламзат. Мун Цадасайищ, рохъдолъайищ вугевали лъазе дурго кучлдул цале, — ян абуна гандисес цлдорго, дир гъунар глеялда щаклъарав чияс глдин.

— Бице, гъунар, Цадасайищ дун яги рохъдолъайищ. Цад къотларабго буртина ретлуневищ дун вугев, оц бикъарабго къоно балевищ дун вугев? Пенеккуларезе хабар бицуневио, рачлунарел гьалбал ахлулевищ?

Хъвалищ дица гъаб тлехъ?

— Хъвачлого вуклине клелеб батани, хъваге! — ян абун, ана гъунар. Хутлана дунго. Хутлана дирго хиялалгун, раклалде щвеялгун, дир гъудулзабигун, тушбабигун, дир лъималгун, умумалгун, улкагун, дунялгун, рагларабгун, бихъарабгун. Унтарасда зигардичлого, вохарасда велъичлого вуклине клелареб глдин, клеларо дида гъаб тлехъ хъвачлого вуклине. Хъваян ахлулеб буго диде дир нусабго асараль, дир азарго бухиялъ.

Гъитинго бакараб ца цлакъ бокъулаан дне. Къаси глхъби руссараб свэруда, сапаразда глорул раглалда, кьурул ракъанда, рокъоб инсул гъастла, хасел члун сордоаль муглрузул сиязда ракарал цаяз гъанжеги гъабулеб хикматаб асарл

Диль бугеб батани дир ца (бухлулеб буго, батизе ккола), щиб дица гъабилеб гъаб ца цлунизе, гвангъизе, сунгутлизе? Щиб дица гъабилеб гъаб тлехъ хъвазе, диль гъунар батичлони?

Гъеб щулалъизе, лълъадаризе, дир меседил ччуглида щиб гъарилеб? Щиб балагъилеб, щиб хъамилеб, щиб босилеб, сундаса цлунилеб?

Инсуца абулаан. Цояв вачіана инсухъе:

— Дир гъунар буго кечі рекъезабизе, амма гьелъие щиб къваригунебали дида лъаларо.

Инсуца абуна:

— Чагъана рекъезабизе лъараб гіоларо, хъвазегі лъазе ккола. Хур батараб гіоларо, бекъизегі бегизегі лъазе ккола.

— Щибха гъабилеб?

— Хіалтіе!

ХІАЛТІИ, ХЪВАДАРУХЪАНАСУЛ ЗАХІМАТ – ГЪУНАРАЛЪУЛ БЕТИЕРГИ КВЕРГИ

*Дун — чіегірав неграв дирго кучідузул,
Гъез бухіараб бакъукъ хіалтіизабула,
Гъез хасалил сардилъ ворчіизавула,
Гъезие гъабураб хъулукъ гіоларо,*

*Рахлат гъечіев рикши,— дица хвезегіам
Хадуб ціалеб бугеб гъаб гъокоялџ
Пикрабазул тупал бакілъулел руго,
Асаразул ціайи ціикікунеб буго.*

Дица росдал годекіаниб ккараб, кутакаб асар дие гъабураб гъаб лъугъа-бахъиналъул цо поэмаялъулъгі бицун букіана. Гъанже гъанибгі бицинчлого гіолеб гъечіо.

Жегі лъидаго лъаларев, росулъа арав Хіамзатил вас Расул Хіамзатовгі лъугъун, лъадигі ячун, 9—10 кочіол тіехъгі печаталде бахъун, гьелъул цоялукъ себе Сталинил букіараб, гъанже Пачалихъалъулабин абулеб премиягі босун, Москваялъул литинститутгі лъугіун вилълъана инсул росулъе щвезе шагъаралдаса.

Лъабго-ункъо къоялъ тирана гъитіинаб мехалъ тирарабщинаб, дандчівана дирго цересел соналгун, сонисел къоялгун. Ціада росдал их,

кличларал кѳураби... Гѳитіінаб мехаль гіадин магѳиль тирана. Амма доб мехаль гіадин кѳурабалѳе харизе, парсахѳе вахине гѳанже бажарулеб гѳечіо.

Америкаялда Фордил заводалда кѳватііре риччалел машинабазул хіалбихѳулеб гохі буго. Дида гѳеб бихѳана. Гѳединабго гохі бугин ккола дида кочіохѳанаси живго вижараб росуги.

Магѳиль битун чіарадулеб заман букіана. Чіахіиял магѳалги мугѳалда раччун рачіунел руччаби цо санда свак чучизе гіодор лѳалхѳун рукіана, дун гѳезухѳе гіагарлѳаравго. Дун вихѳун лѳаларо, вихѳичіого лѳаларо, свакарал гѳазда гѳоркѳоб дир бицен ккана ва дида гѳезул гаргар рагіана.

Чіарал кванціиялѳ надалдаса гіетіги баціунаго, цо свакарай гіаданалѳ абулеб буго:

— Гѳанже бищун щиб бокѳилаян гѳикѳани, гѳарилаан дица цо Расулил гіадаб талихіаб ракі.

— Расулил батіаго нисулищ гѳеб ракі бугеб? — ян абуна цо дир гіагарай чіужуялѳ.

— Букіаниги, хур чіаразе дос кколаро, чіар тіамизе досда тіадаб гѳечіо, тіорщел бакіаризе колхозалѳул ціумуралѳ дов ахіуларо, захіматкѳо щиб жояли щибго досда лѳаларо. Дингир Дангарчуги, Дангар-Дингурчуги хѳван, хѳат ціураб гіарацги босун, досие бугеб щиб ургѳел? Досул ракі анищ дие!

Огѳ, ціакѳ рахіат гѳечілеб ракі, рахіатабин ккун гѳарулеб буго магіарулалѳ жиндиего. Амма дица кин гѳелда бицинеб дирго захіматалѳул? Дица кѳо бихѳун хѳванагіан гѳельіе ціализе бигѳаяб, дица бигѳаго хѳванагіан гѳельіе ціализе захіматаб кочіол? Бачунесеги рекіарасеги кіиясего рахіат цадахѳ кѳанагіат букіуна.

Цоясе — рахіат, цоясе — захімат. Пашманал пикрабигун вуссана дун магѳильа росулѳе.

Росдал годекланиб «ганчлал хинлъизарулел» харбида руклана цигьулдерил жамаглаталъул цо-цоял. Дун саламги къун щвана гъезухъе ва гъелгун глотов члана. Хабар буклана хур-хералъул, гъутан-меглералъул, унтарал-щокъазул хлакълъулъ.

Доб къоялъ бачлараб газеталда дир кучлдул руклана. Гъезулги ккана бицен газетазда рукларал цогидал харбазда гьоркъоб. Чотлахъанасе жиндирго чу беццизе бокъулеб гладин, реццалде хьулгун вуклана дун. Амма херав чияс абуна:

— Эменги кечл хъвалев, васги кечл хъвалев... Кида мун хлалтлизеглаги лъугъинев, Расул?

— Кечл буго дир хлалтли.

— Хлалтли кечл батани, щиб жо кеп? Захлат бакълалъ батани — щиб жо рахлат? Кечлини хланчлазги ахлула, бакълан лъаразги бачуна. Йохъ, хланчли кочлохъаби гуро.

— Кечл кеп гуро, рахлат гуро, рахлат гъечлеб хлалтли буго. Две хур гладин буго дие кагъат. Две мугъ гладин буго дие хларп, две тlor гладин буго дие тlехъ.

— Букланиги дихъе хур бачлунаро, хуриве дун ине ккола. Кечл абун духъе жибго бачлуна. Щибаб кечл тlаде вачлунев гьобол гладин буклуна. Хур абун даимаб глумру буго.

— Кечли глумру буго, — ян абуна дица. — Кечл гъунаралъул иш батила. Гъунар клудияс бигъаго гъабулеб, гъунар гъитлинас захлатго гъабулеб.

— Йохъ, гъунар гъитлинав гъелъухъ балагъула бигъаяб ишалъухъ гладин. Гъунар клудияв гъелъухъ клудияб хлалтиялъухъ гладин балагъула. Ахлулебщинаб жо кечл гуро, бицунбщинаб жо хабар гуро.

— Гъедин батани бицеа, кин мун хлалтlулев? — абун гъикълана херав хурухъанас.

Дица байбихулеб буклана бицине, амма бицун бажаричю. Годекланиб хераз гьѣб къоялъ дун къезавуна. Ціакъ захіматаб жо буго кечі гьабулеб куцалъул хіакъалъулъ бицине.

Гьаб хабар ккаралдаса ана анцігоялдаса ціккілун сон. Амма гьанжеги захімалъула дие дирго хіалтіул бицине: кив дун хіалтіулев, киди дун хіалтіулев, кин дун хіалтіулев, кигіан дун хіалтіулев, сун-духъ, лъие дун хіалтіулев? Ціакъ киналго хіалтіухъабазда релълъараб ва цонигиял-да релъимчлеб хіалтіи буго дир.

Цо-цо мехалда ккола дун гуригъав, дие гіоло доги батіиял ругин хіалтіулел. Цин ккола киналго хіалхъуда ругин, цо дун вугин хіалтіулев, киназулго ургъея дица баччун бугин.

Хіанчіазе щиб, эбелалъ малълъараб кечіги ахлун, ургъел гьечіого руклуна. Лъаразе щиб, лъеберазарго соназ цохіо бакъан бачунел руго. Дун вачлун вуго дунялалде цодагъал соназ. гіемерал соназе сарин хъвазе. Дун дун вугин, дов гуригъав, гіенеккеян абизе.

Бигъаяб буклун батиларо тіоцебе хур бекъулесе. Бигъаяб буклун батиларо дунялалда бищун цебе кечі хъвалесеги. Азаргояс хур бекъун хадусала, хур бекъизе бигъалъула. Азаргояс кечі хъван хадусала, ціияб хъвазе захімалъула. Ціияб махщел тіадеаялдаса тіаде ругъунлъанагіан бигъалъун уна. Гьаб махщел тіадеаялдаса тіаде захімалъула.

Огъ, росдал хурухъан! Дир хіалтіиги дуралда релълъараб буго. Балагъуге мун дихъ гьедин. Дуца магъил гіадин, халатал сардаз дицаги хиял гьабулеб дирго кочіол магъил, Дуца хъазе хъон бищулеб гіадин, рищула дицаги рагіаби. Дицаги бекъула, бегула. Тіоцебесеб гіурччинлъи баккарабго, дунги, мунго гіадин, вохула. Дицаги чіарала, гьоркъоса тіин бетлула, сур-сур батіа гьабула.

Огъ, рагіабазул сурсур — гьѣб бищизе, бакларизе буклулеб захімати

Гьури-ціералдаса дицаги ціунизе ккола дирго тіорщел. Дица цо къоялъѣ, цо соналъѣ гурелъул, нус-нус соназелъидал хъвалеб бугѣб. Дир хур кваналелги руго квешал, чіахіял гіунхрул. Дунги мунго гіадин

гъелгун вагъизе ккола. Дир гунхрул дуралдаса сихиралги халихъаталги руго.

Цо рукленцин гъунареб
Гъитинаб картинисан
Гъури бачлуна рукъой
Ганцил бетлер гланасеб.

Гъель бикъула рукъоса
Гъениб батараб хинлъи...
Хола кечалъул рахлаг
Цо чимиглаб рагиялъ.

Торщел бижараб мехалъ, дица гъеб халкъалъул боци бацладго данде гъабизе ккола: гулал гъарун, харчал гъарун, киналго магарулазеги, кинабго дунялалъеги къезе ккола.

Ракладда буго, гъитинго дида инсуца гул къазе малълъулеб буклараб куц. Накабиги чван тладе къулун, бугеб къуваталти гул къалев дун вихъарабго, инсуца абуна:

— Гъеб гул гъанкъизе гурин дуца, Расул.

Гъанжеги гул къалев вугев гладин вуклана, цоязда хадур цоял гъарун кочол муя хъал хъвалеб мехалъ. Цо цакъго клич-кличизе, накъищ гъабун мухъ хъвазе лъугъарабго, дида ккола инсул гъаракъ рагулеб бугин: «Гъеб гул гъанкъулебцин гъечищ дуца, Расул?»

Тладегланаб махщел хлажатаб халти буго дир. Дица бижизабураб кочол халухъин, киган кваниги тлагине бегуларо. Гъелъул тлагам тладеялдаса тладе гъуинлъизе кколеб буклуна, Огъ, хурухъан, дуца ихдал бекъула, хаслихъе бакларула. Дир тлубараб лъагелалъ рекъиги, бегиги, баклариги цадахъ буклуна,

Дидаги ккола цо-цо дун Целина гладин вугин. Цо-цо сон буклуна дир рохалилаб хур цун бачлунеб. Хадуб клиго-лъабго соналъ щибго баккуларо. Хъвала, бихъула, хъвала, бухлула. Щибго лъугъунаро.

Переводазде вуссуна. Чед, гъеб-гъаб Канадаялдаса босула. Амма дун химизациялъги хвасар гъавуларо, гъунаралъ тани.

Щиб гъабилеб? Анщинахъе нух битлулебани, рохалил цлун буклинаан дунял, бекъанщинахъе хур бачлулебани, чадикълъи лъалароан гламалда, хъванщинахъе кечI лъугъунебани, кочIол цIелаан цIер гладин улкаби. ЗахIматаб жо буго кечI.

Гъеб захIмат релълъуна дур захIматалдаги, заводалъул хIалтIухъан. Дирги руго дурго гладал цехал. Сырье хIадурлъулеб, бищулеб, къачIалеб, къватIибе биччалеб ва гъ. ц.

Дун щвана Дагъистаналъул, Грузиялъул, Армениялъул, Болгариялъул чогърол, коньяказул заводазде, Москвалъулги Плозеналъулги пивоялъул заводазде. Чагъирги, коньякги, пивогI гладин гъабула кечIги хабарги. Гъелъулги руго махщалил балъголъаби. Цин хIадурлъула, цин беччизе тола, хадуб богIолъан, цIолболъан чагъирги пивогI бахъулеб гладин, яги рахъдалъан хIан, нах бахъулеб гладин, рахъула раглабазул салул гохIалъан сариназул маржанал, меседил якъутал. Подвалалъуб мех бараб чагъир гладин тIагламаб букIуна рекIелъ гIемераб мехалъ гъалдараб рагIи. Гъелъ батизе бегъула лълъарги кечIги кидаго цадахъ букIунеб.

Гъаб дир хъатикъ хъвалхъараб
ХъахIил зодил моцI гъечIо.
Дида кодоб буго лълъар
БилбагIараб чогърол цлун.
Дица гъаб кIалдиб хъвани,
Гъалъ дир кIутIби релъуна;
Гъаб цIорораб лъеца черх
ЦIаялъ гладин хинлъула.
Гъалъул махIги гъаракъги
Къерги дие хирияб,—
Дир хъвалел кучIдузулгун
Пагарлъи буго гъалъул.

Щибилалъ гъаб глaдинан,
Гумруялъ къола сарин;
Дица, кочлол тlехъ глaдин,
Кодоб ккола цlураб лълъар.

Гъедин буклуна. Амма гъадинги ккола:

Цо-цо нахъегланал даранчаглаца
Чагъир бичулелъул гъорлъе лъим тlола.

Дун Хунзахъ вуклараб мехалъ, раклалда буго, Буйнакскиялдаеа
гlурус нух чlван рачlунел чогърол бочкабазул цlурал машинабахъ
балагъун руклунаан. Бочкаби тlаде щваралго тукадул клалтlе, цlамутlе гlи
глaдин, тlаделъулаан гlолохъаби, Бочкаялъул цlинуги бахъун, хъабаязда
жанибе чагъирги тlун, гъеб гъекъараб мехалъ, цо нухалъ гуро чогърол
баклалда чагъирги гуреб, лъимги гуреб тlагlам батун тукенчиясда бадибе
гъеб тlезеглан ццин бахъунеб буклараб,

— Чагъирищ гъаб бугеб, гъекъе, магlарзухъан бачlагийин дуда гъаб,
— ан абулаан нижеца.

— Дирги гlайиб гъечlо, бачlараб куцалъ къуна, — ян абулаан
тукенчияс.

Ниж кланцlулаан шоферасухъе.

— Дир гlайиб щиб? Складалдаса дихъе гъедин къуна, дица гъанибе
баччана.

Гlайибиял ралагъани, ратизе цlакъго регlарал гlадамал къваригlун
руклана. Гъединаздасан цояв нижеда ватана. Гъес бицана: складчияс
машинаялда лъолеб мехалъ бащадаб лъимги тlун лъолеб буго бочка,
гъаб гъекъаниги росдал гlадамазе гlунги тlокl бугилан. Хадуб
шоферзабаз, шишиликл мегlер бахунеб мехалъ, квача-рал чагlаз рагъун
гъекъолеб буго цо чанго рагl чогърол. Гъелъул бакl хисулеб буго мугlрул
цlорораб лъеца. Гъединаб лълалхъиги, хис-басги Хунзахъе щвезеглан
шоферзабазул цо нухалъ гуро кколеб бугеб. Цинги тукенчагlиги нужеда

лъаларищ?! Гъездаса нахъе ккун чѐлищ?! Жинцаго гъекъолеб хутлун цогиялъул химиялъул лабораториязда хлалбихъи гъабулеб буго.

Гъедин буклуна цо-цо кечлги,— кечл лъалареб, лъим лъалареб. Гъеб буклуна гледиларал, клухлалал хъвадарухъабазул. Амма гледиларал лъарал ралъдалъе кидаго щоларо. Клухлалав Хлажи хлежалдеги щоларо. Кечлалъ абула, жиндие сабруги свак гъечлеб хлалтлги цохло чода рекларав васги ясги глдин, цадахъ руклине хлажатаб бугин. Гъал дир лалаби глдин, гъункун руклине кколин, абула Абутлалибица гъелги пулаго.

Раклалдещвеялдаса. Дун жеги росдал школадда цлалуев вуклана. Рукъалдаса къватлал тласа рищулаан дица. Дарсал гъаризеги, пиираби къалмикъе рачинеги дне сабру гллароан глемераб мехалъ столалда нахъа глдов вуклине. Гъеб гламалалъ гъанжеги дун рехун течло.

Цо нухалъ дунги хъвадарулев тун, эмен къватливе ана. Гъов ун вахъун вуклинчло, дунги нахъе вилъана. Дун вихъаравго хуриса магъги цлун ячлуней эбелалде инсуца ахлана:

— Гъеб гларщ дихъе босе.

— Щай? —ан гъикъана эбелалъ.

— Гъав Расул столалда нахъа вухъине. Гурони гъасул гъас хъул гъабулев вас лъугъине гъечло.

Дунги баклида вухъун гъас цин ботлрода, цинги себе лъураб кагътида килищги хъван абуна:

— Гъаниб бугеб, гъалде босизе глдов вуклинеги лъазе ккола.

Гъеб бигъаяб иш гуро. Амма бигъаяб бугин лъица абураб лъиклал асарал хъвазе? Хъвадарухъабаз жалго жидецаго столалда нахъа рухъине ккола я гларщица, я кварица. Кверал хлалтлулареб мехалъ, ботлрол пикру гъобо буго тирулеб, глатл ххине бажарулареб.

Инсуца бицунаан. (Шангерейги васги) Хунзахъ вуклана Шангерей абурав лъиклаб ресалъул, росулъ рикклунев чи. Гъесул вуклана цохлого-цо вугев гогъдарарав, глоркъмахлав вас. Инсуе бокъун буклана вас росдал

цогиял гладин хіалтізе, хіадурараб чіамун, гябураб ретіун, гяваялдасан свердичілого вукіне. Амма эбелалъ, глагарлъиялъ,— цояс чу кьун, цояс чухъа гябун, нахъияз гларац кьун, гіун вачіунев вукіана дадил гіоркьал гладин кьвалакъ квер чіварав чіухіухъан.

Цо заманалда захіматаб куцалда унтана Шангерей. Щиб дару гябуниги гьечіо батулеб сабаб. Гьев сверун ккуна глагарлъиялъ, божараца.

— Щибдай гябилеб мун лъикілъизе?

— Дун лъикілъулеб куц дида лъалаан, амма нужеца гьеб биччазе гьечіо.

— Кин, щиб? Абе, бице!

— Цо нухалъ дир васас живго хіалтіун, жиндирго жигаралъ живго бетіергъанаб лъабго гъуруш «ма, дадаян, дихъе кьуни», дир чорхол гякил киналго малърал регъезе рукіана.

Гьоркьоб цо анкь ана. Инсухъе вачіана вас босун анціго гъурушгун, Загиве ун гіурулъа ціул бахъун щварал мугьал ругилан.

Шангерей балагъана васасухъ, цинги гларцухъ. Хадуб циндаго босун гьеб ціадабе рехана. Вас, хъатица кіал чівараб гладин, хутіана. Хіакъикъаталда гьеб гларац цо имгіалас кьун букіана гьасие гіурулъа ціул бахъун щванин абейн.

Гьоркьоб кіго анкь ана. Инсухъе вачіана вас босун щуго гъурушгун.

— Киве щварав, щиб бихъараб?

— Гъунибе нух бахъизе хіалтізе ун вукіана, — ян васас Гьоціалъа инсул гьоболас кьураб щуго гъуруш себе ккуна.

— Вас, дир бадиве валагье.

Валагъарав васасул берал тіеркіезе лъугъана.

— Гьереси, — янги абун, инсуца щуго гъуруш щуйихъе бихъана. Вас нахъе ана.

Гьоркьоб лъабго-ункьо анкь ана. Щвана кверда пинкьалгун, гьумер бакъуца чіегіерлъарав вас инсухъе. Кьуна гьесухъе лъабго гъуруш.

Инсуца гъеб, балагъичлого, бакъулъаги бихъун цѣдабе рехулеб буклана.
Васас гъебсаглат гъеб нахъе босана, седана, цинги абуна:

— Дада, дуца цѣдабе рехизе гуру гъаб дица, Петровскиялъул казармабиги чурун, чуязул бокъалги рахъун, балагъараб. Хѣмил тѣнкелалда гъоркъги лъун, гъаб тѣлхиялде босараб. Гъаб дир лъабабго гъуруш.

— Гъелеха, дир вас, — ан абуна Шангерейица. — Гъединха балагъулеб дицаги, — ян абун эмен тѣде вахъана.

Гъединго руклуна кучѣдул, асарал, жинцаго ургъарал, жинцаго хъварал, живго хѣлтун гъарурал. Бицун цебе нухде рехун батараб рагѣиги, пикруги — гъеб жеги кечѣ гуру.

«Казаб» абулеб дарман
Рагѣула устарзабахъ.
Меседалъул бацѣлхъи
Гъеб хъван лъалеб рагѣула.

«Казаб» абулеб дарман
Буго халкъалъул рекѣлѣ,
Цо гъерсилаб мухъ ккани,
Кочѣолъ гъезда гъеб лъала.

Ччугѣа бокъани, ралъдалъе лъугъине ккола, чан бокъани, рохъове лъугъине ккола. Гъороде бадибе боржуна цѣум, чвахиялде данде уна сахаб ччугѣа.

Гъаб инсуца бицараб гѣдаб хабар цо Абутѣалибицаги бицун буклана дие.

Гъале гъеб: Горцѣмада гъагъалги лъун, магѣарухъе щегѣ бичизе унел балхъалисезда цо къурул сверуда цо къерилал данде чѣван руго.

— Асалам гѣалайкум.
— Вагѣалайкум салам.
— Бичас биччани?

— Инел руго гьал хъуби ричизе.

— Багъа?

— Цо глабаси гьитінаб хъабихъ, цо шагъи клудияб хъабихъ.

— Щай?

— Клудияб цо клудкяб махщел гьечлого гьабун батана, гьитінаб муці цунтїулеб берцинаб буго.

Ганчїал кьерилаз кьабгїун босун квергун балхъалисезулгун даран гьабуна. Гьагъазда жаниса 10-15 хъаба босана.

— Дармидаса рохун хутїаги, — ян гъаздаги абун, разиял балхъалисел сухъмахъ чїван эхеде ана. Кьурул тїаралъиялде тїаде щваралго нахъ балагъарал гъазул цоясда бихъана: мугїрул гїолохъаби, гїужие жидеего росарал хъубиги гъун, гъезда ганчїал речїчїулел руго. Рортун ана балхъалисел рахъун хунжрулгун цциддлъ.

— Нужеца гьабулеб щиб, гъагал гїабдалзаби? Гъагъазул тїиналдаса росун кьун рукїана нижеца хъуби нуж сахал чагїиян ккун (бищун кьиматал хъуби гъагъазул тїинда лъолеб гїадат буго). Нужецайин абун гьабулеб щиб?

— Нижеца гьал кьун гїарацгун росана. Нижеца гъазда бокъараб гьабила. Нужер иш?

— Хъуби нужер рукїаниги, махщалил бетїергъаби ниж руго. Гьелда тїад ниж кьо бихъун хїалтїана. Хїатї бахъана, бекїкїана, бухїана. Яхї гьечїел гїолохъаби! Нижеда ккун букїана гъазул берцинлъиялъ нуже рохел гъабилин. Гъазда жанисан нижеца гьоболасе чїагїаги, нухлуласе иццул лъимги кьелин. Гъанир нижеца берцинал тїугъдул лъелин. Нужецайин абун, ганчїал речїчїун, хїалихъатал лъималаз тїохда хїанчїи гїадин, чївалел руго.

Жидерго хутїарал хъубиги ракларун раклї бакъварал балхъалисел росулъе нахъ руссун руго. Балхъалисезул хїалтїул кьимат лъалезда лъикї бичїчїулеб батїла баян гъабичїониги,— ян лъугїизабуна Абутїалибица.

Гъанже цо дирго пикруги бицинин. Гъеб бачлана дихъе риклладаб Япониялда ралъдахъе лъугъунел ясал рихъигун. Дида бицана гъел ралъдал, океаналъул тиналде унин, гъениса ччугил гундул ралагъизе, рищизе. Хадуб ччугил гундул рагъаралго, гъезда батула нусгоялда гъоркъоб цо гъули маргъал. Гъебги тубараб батупаро. Азаргоялда гъоркъоб батула унго-унгояб.

Киглан гемедал ччугил гундулха ралъдал тиндаса росизе кколел гъули маргъалазул цо цал гъабизе? Гъединаб захмат къезе ккола кочлол маржанал гъа-ризеге. Лъугъа-бахъинал, раглаби — ччугил гундул глдин руго. Рате гъенир гъули маргъалал. Гъелъие къвариглуна кубачиязул сабру.

Дир берда бихъана Кубачи росулъ
Кинан устарзаби хлалтлелелали,
Цлороберазда тлад цлороберал ран,
Цлоторго беглерго рикларулеб куц.

Щибаб накъищ ишан гъез къачлалел куц,
Щибаб кьер-гламат гъез гъабулел куц.
Кинаб клудияб ях, бергъараб сабру,
Огъ, буклине кколеб гъал глдамазул!

Цо гъитлинаб накъищ мекъи кканани,
Гъаз жидер канлъи къун гъабураб хлалти
Бетлер унтизеглан, квер цлунизеглан
Гъабула цлдасан свак, клвахл гъечлого.

Бокъилаан сабру кубачиязул,
Кучлдул хъвалел мехалъ, дилъго буклине,
Щибаб накъищ глдин рагли къачлазе,
Къвариглани нусцлул цлдасан хъвазе.

Гъелда банин магларулаз абулел:

Глужде щвечлого, яс росасе кьогел!

Хірулѣе щвечлого, хытал рахѣге!
Рохъоб чан буклаго, цѣда хѣаг лѣоге!
Абуралда дир члужуян абуге!
Абурасе гуро йиклуней яс, ячарасейин.
Бихъарасе гуро члѣглераб цер буклунѣб.
Церги ккун гѣлдасан цлоко бахъарасе буклуна.

* * *

Бицинарилан вуклана, бицинчлого члѣзе клѣлеб гѣчло. Дирго ккараб бицинин. Цѣину лѣеда бихъани, цлорораб глурулѣги чвердѣзе тладабилан абулелѣул. Клал рагъанищ, кѣвачла члѣхѣе.

Гѣаб дица хѣзалеб тлѣхѣ цебего лѣуглизе буклана, цо гѣадиаб тохаб иш ккечлѣбани. Дир глѣдат буклуна хѣвалеб тлѣхѣ кидаго цадахѣ босулеб, цониги санаглѣтаб заманалѣ гѣебгун гара-члваризе. Гѣедин гѣаб дир тлѣхѣалѣги цо нилѣер улкага анцлго чиярабги тирана. Гѣабги добги бахана, добаб рахѣги сверана.

Цо нухалѣ дун, Брюсселалдасаги вуссун, дирго башдаб ригѣ араб ругѣунаб «Москва» гостиницаялда рѣштлана. Нахѣисѣб кѣоялѣ дун вуссине кколеб вуклана Дагъистаналде. Цоял руссанищан абизе, цоял нух битлагиян абизе, цоял гѣадинго дихѣе щвезе, щибго глѣлла гѣчлѣониги цо ахларав, щуго ахлѣчлѣл гѣудулзаби дир номералда дандѣлѣана. Цо бицана, цо гѣѣкѣана, цоги бицана, цоги гѣѣкѣана. Цояв какана — гѣѣкѣана, цогияв вѣццана — гѣѣкѣана. Гѣедин ана саглѣталда хадуб саглѣт, гѣоболасда хадув гѣобол клѣлуйда босараб дир номералдаса.

– Дун лѣабго жоялѣ хѣахлѣлѣизавуна, – ян абула Абутлѣлибица.

Тлѣебѣсѣб — ахларал киналго гѣалбалги рачлун, цо гѣобол кватлун, киналго гѣѣсухѣ ралагѣун члун хутлун.

Цоги — цебе кинабго квенги лѣун, гларакѣи босизе витларав вас вачлунарого гѣѣсда бахъараб цциналѣ.

Лѣабабилѣб, ахирисѣб — кванан, гѣѣкѣон киналго гѣалбалги ун, тлѣубараб сордоалѣ вуццлѣухлун чларав цояв, я глѣдов члѣчлого, я кѣватлѣивѣ

инчлого, рукъалъул кІалтІа тІубараб саІлаталъ цого хабар жиндирго хІакъалъулъ бицине лъугъараб мехалъ, диего вегизе бокъаниги, намус цІунун уян, лъикІин дун кІалъазе ккараб мехалъ.

Дир гьалбадерида гьоркъовги цо гъединав ватана. «Москва» гостиницаялъул микъабилеб тІалаялда. ГІумруялда жаниб тІоцебесеб нухалда мехтарав гьесул хъалиян чІамулаго бицунеб чІамучІаб хабар дагъаб чІикІунеб букІана, чІарадисез абухъего.

Гьес цин дун веццана, дица гьелдаса инкар гъабичІо. Хадув гьес живго веццана. Дица уян абун. Хадуб жиндирго чІужу еццана. Дун гІенеккун чІана. Далаялдаса хадуб дулай букІунеб гІадин, гьелда къокълъунги чІечІо. Хадуб дун какана, чІужу какана, живго какизе заман щварабго, радал вачІинила живиланги абун, кІанцІун тІадеги вахъун ана.

«Огъ, балагъ!» — ан угъана дица, гьоболасул берцинаб мугъ цодагъаб рикІкІалъарабго. Амма балагъ хадуб букІун буго. Гьелъ дида ракІалдешвезабуна, «жиб кІочараб бихъугеги»,— ян, гирун унеб бетІералъ тІамураб кици. Гьоболги ун, дун гьебсаІлат нуцІаги рахан, хантІан бусалъе лъугъана. ЦІад балеб мехалъ буртинаялда гьорлъ гІадин, кутакаб макьида къижана. Дидаго лъаларо кин ворчІаряв, кверал ратана дир берал кІвекІулел. Валагъана, щибго бихъуларо. Буго кІкІуйтІа босун рукъ. Цойги валагъана, буго нуцІил кІалтІа унго-унголъун рекІун цІа. Дида ЦІада корохъ вугилан ккана, нахъеги маІларда гІолохъабаз шашликІалъе бакун бугин цІаян ккана. Вортана, бухІун лъугІулеб буго дир чемодан, чиярги нилъерги улкаби сверараб, сапаралда анцІ-анцІ хІамалас босараб, нус-нус таможняяз рагъараб, чанги-чанги поездаз, самолетаз баччараб, дир божаралги гьудулзабиги дида цадахъ балагъун чІараб. Дица гьеб, тІадги хурхун, хантІан ванаялъубе рехана. РекІараб цІа бакІ-бакІазде щвелалде свинабизе жигар бахъана. ЦІадуца дирго кверал рухІана, гьуждулги пулхана, гьумерги чІурхІана. Гьеб гІечІого чемодан тІад лъураб бакІида гьоркъ букІараб тІансаги батана цІадул мацІаз картІахинабун. Дун, телефонги босун, ахІдана дежурнаялде:

— Дун вухіулев вуго!

Гьелда ккана дун жиндихъго вухіулев вугин. Гьель жаваб къуна:

— Къижа, гіела, Расул.

Хіакъикъаталдаги, вухіулеб мехалъ божуларел, вухіулебго гьечіого, гьадинго абулеб мехалъ, божулел гіажаибал чагіи руго гьал руччаби.

Августалъул сардил хъахілъи лъалеб гіужалъ кигониги сагіаталъ вагъана дун данде белъанхъулеб заралияб ціагун. Ціа свана. Амма свана, ціаялъ гьабулебги гьабун, дида тіад тіубараб бергъенлъиги босун.

Гьоболасул хъалиядул рачіалъ дида гъун тараб кідияб рачі! Бухіана гьель кинабго чемодан, гвардал, костюмал, Брюсселалдасайилан абун, Москвалъул даранчагіаухъа росарал гьел-гьал сайигъатал. Анціго бутіа тіокіаб кьезе ккана тіансаялъул бутіаялдаса тіансаялда гьабураб цо картіхъ. Цоги-цоги жалги рухіана, дида ракіалда гьечіо. Гьел хъван руго доб мехалъ дида тіад гьабураб гьвел ціокогіан кідияб акталда. Унтун вегизе ккарав дунгоги хъизаналде кіалъазе ккана, кідияб къваригіелалъ Москвалда хутіулев вугин. Кинал къваригіелал ругелали ургъун рахъун рукінчіого, дица хъизаналда нахъа бицинилан абуна.

Палхіасил, кинабго мекъи ккана. Амма бищун захіматаб гьел захімалъабазда гьорлъ дие цо букіана. Гьель цогідал кіоченарулел рукіана: чемоданалъул тіинда букіана кіинусгоялде гіагарун тіамач, кіго хаселалъ дица хъвараб гьаб тіехъалъул. Гьеб кинабго бухіана цо хіарп хутічіого. Хвараб гіакдал рахъ гьоціо букіанин кколелъул гуро, камураб чахъдал квас меседлъун бихъун гуро, дир ракіалъе захімалъана дирго захімат. Хасалил сардал, саназул пикраби. Кин гьезде дун вуссинеб? Кин гьединаб цоги дица хъвалеб? Кин букіараб куцалъ гьеб хвасар гьабилеб?

Дун бецун бахъараб хур гіадин вуго,

Дун хуриб хутіараб гул гіадин вуго.

Гъедин жаниса чед бортараб таргъаялда рельлъана дун. Щибаб бухлараб хларп гъули маргъаллъун бихъулеб буклана дида. Щибаб мухъ курхъенлъун кенчӀолеб буклана дир берзукъ. Дида лъала чемоданалъуб бухларабщиналъул багъа. Амма щиб къуниги лъица къелеб дие дир тӀехъ? КӀиги соналъ раӀ унтун гъелде тӀаде вуссинчӀо дун. Гъанже хъвалеб буго. Буклахъе гъабизе гъеб бажарулеб гъечӀо дихъа.

Абула кечӀ лъималдаса цӀунейин, цӀа бугин гъелъул къуватин. Дицаги гъарила гъеб лъедаса цӀунейн, амма гъаб гостиницаялда бихъараб цӀаялдаги дандчӀвагъейн. Гъабураб хӀалтӀи хӀурулъ ингӀан захӀматаб жо гъечӀо.

Гъелда бан цо АбутӀалибил рукъ бикъиялъулги бицинин къокъго. Лъица кинали бицун щай, шагъаралда АбутӀалибил рукъ гъевги, лъадиги, лъималги гъечӀеб мехалъ, гъор гӀадин чӀобого гъабун батана цо нухалъ. Добе чӀван хъирщадана лъади, хъвагӀан руго гъансал, чемоданал. Къер босана гӀолохъанай ясалъул: босанщинаб къайиялда буго пуртӀи бахъинабун. Гъедин хъизан къваридаб мехалъ, АбутӀалиб цояб рокъоб зурма пузе лъугъун вуго, щибго ккечеб гӀадин. Йортун гъасде ягъун йиги чӀужу:

— Ясалъул меседил сагӀат бикъун буго, кӀилкӀал ун руго, баргъич гъечӀо. Рукъ бикъараб мехалъ мун зурма пулев, прокурорасдеги милициясдеги вортичӀого?!

— Дир кучӀдузул киналго тӀанчал квер хъвачӀого, рукӀарал бакӀалда руго.

— Лак мацӀалда хъварал дур кучӀдул кутакалда къваригӀун ратила шагъаралъул цӀогъазе!

— Лъади, гъанже чуялги куйдулги гуро рикъулел, кучӀдул рикъиялде руссун руго цӀогъал. Дир лъагӀалил хӀалтӀи бикъичӀого, хвечӀого хутӀана. ХутӀараб кинабго рукӀалиде ккезе бегъула. ПерелогӀи буго, лалабиги руго, бищунго захӀмат бихъун гъарурал асаралги руго, — ян АбутӀалиб цӀидасан зурма пузе лъугъана.

Абутлалибица абуна: Дун гьитинго бачавехълъун хлалтана, хлатана
глицго хьитазул устарасул хадувчилъун вуклана. Дун гемемерал соназ
пахъул кьебед вуклана, Дица зурмихъанлъи гьабуна, анці-анці пиша
хисана. Киназдаго гьоркьоб бищун захматаб батана кучлдул гьари.

Инсуца абуна: Кучлдул — хъвазеги бигъа гьечлел, хъвачлого тезеги
клларел, клиябго гьежда раччарал хунжал руго.

Дица абила: Гьаб хлалтле лъуглел гьечло, гьаб нухалъе я ахир, я
нахъ руссин гьечло.

Эффенди Капиевас бицана: Сулейман Стальский, тахидаги вегун,
хланчлазул бакънахъги рахъниб къурдулеб лъарахъги гленеккун вуклана.
Гьеб мехалъ гьесул Айна тлохдасан ахлтана:

— Сулейман, квен лъуглун себе лъун буго, вачла!

Сулейманица жаваб кьечло. Гьоркьоб заман арабго нахъеги ахлулеб
раглана:

— Сулейман, квен цлорелеб буго, гледеглел гьабе!

Сулейманица жаваб кьечло. Хадуб лъади квенги босун ахикье гьасда
асклое ячлана, радалалдаса дуца клалдиб жо лъечлин кванаян. Сулейман
вахъун семана, жив хлалтлулев вугин, лазат бахъи гьабугейин.

Гьеб кьолял Сулейманица цияб кечл лъуглизабуна.

Вегун вугеб мехалъги хлалтлулев вуклуна поэт.

Гьеб хабаралъ кантлизавунищали, дица гьаб кечл хъвана:

Поэт лъадиялде кечл хъвалев вуго!
Мун гьечлого дида члезе клларин,
Мун йихъичлеб саглат дир глумруялзул
Гадада араблъун жинца рикклунин.

Поэтас гьединан кечл хъвалеб мехалъ,
Йохун лъади гьасде асклой ячлуна.
Поэт ццидахуна нахъе тлагаян,
Дий квал-квал гьабуге кечл хъвазейилан.:

МахІмудил хІакъалъулъ инсуца бицана: Сордо бащалъизегІан жамагІаталъе кучІдулги ахІун, МахІмудица абуна, гъанже жив вегизе инин. Гъоболас гъев вегулеб рукъ къачІана. Гъесие какіе жо тІамуна, тІарсги гулгунги цебе лъуна. Цинги ана.

Рогъалил как ахІараб мехалъ, МахІмуд цосина ворчІичІого хутІиладаян, гъобол гъесухъе вилълъана. МахІмуд, какижоялдаги вегун, рокъул кечІ хъвалев ватана:

Дунял гІаламалъе алжанал кьолев,

Алжан дуего те, дой яс дие кье.

— МахІмуд, как базе заман щун буго, — ян абуна гъоболас.

— Дир как гъаб буго, — ян абуна сордоялъ къижичІев МахІмудица.

Блокноталдаса. Эмен битІун хІалтІулеб мехалъ тІаде вачІунев вуІана цо чІамучІав чи. БитІун татуялда кваналев мехалъ, цо кьогаб жо кІалдибе ккараб гІадин, кигІан бокъичІониги гъев къулчІулев хутІулин абулаан гъесул харбихъ гІенеккарав инсуца. Инсухъе гъев витІулаан Гъимат абулев некІсияв гъудулас.

— Дица щиб зарал гъабун букІараб Гъиматие гъав чи дихъе витІизе? — ян абулаан инсуца.

Дидагоги гъединал чагІи рихъула дир лъугІичІел черновиказда квалквалел ругел гІадин. Гъев цІакъ кел хвараб жо буго. Цин ккола хІатІазда заз къан бугин, ялъу-ни тІеренаб рукІкІеналъ хІеренаб ракІ чІечІого бикІулеб бугин.

* * *

Цо гъанже заманалъул магІарул поэтас бицарабги бицинин. Дица гъев поэтасул цІар бицинаро, щайгурелъул, доле дованги абун, гъесда тІад нуж релъанхъизе тІамизе бокъун гъечІо.

Гъев букІана рехсарав поэтас чІужу ячараб сордо. Бертин гъабуна, гъалбал ана. Гъавги бахІарайги хутІана. Амма бахІарав бусалъе лъугъинчІого, бахІарайги балагъун тун жиндирго хабар хъвазе гІодов чІун вуго. ЧІужуялъе кьолеб хІикматаб сордо гъас сариназда тІамун буго.

Члужу ячараб сордолялги хлалтлула цо-цо глалхилал глалдалзаби.
Амма гъедин дун хлалтларавани, гъаб тлехъ цебего лъуглун буклинаан.
Ясзда къвал базе цвани, къалам кодоса бортуларев гъадингояв
тухъули вуго, гъев гъерсихъан вуго. Гъесул паида буклинаро киглан
хлалтланиги.

Хлалтлулъ къвариглуна ритлухълъи. Клалдибе борта, баглар глечан,
гъотлода гъоркъ вегун вуго цояв. Гъедин глеч бортуларо. Гъедин асарги
хъваларо. Къе дие хлалтлизе къуват, гъеб хлалтлулъ ритлухълъи,
лебаллъи. Гъел гъелчони, гъунаралъул цла суна.

ХЪВАДАРУХЪАНАСУЛ РИПУХЪЛЪИ, ЛЕБАЛЪИ

*Цояв хвалчен рекларав,
Цояв глалхълу рекларав
Вуклуне кколинимам
Къацандана наибал.*

*Лъаларо щиб рекларав
Лъиклав вуклунав имам,
Амма кочлоев имам
Кинабго рекларав лъикл.*

Магларулаз бицуна: Цояб бох цлоро лаб, цояб цладулаб гъересиги
гъединабго ритлухълъиги, бутлрул рекун, глемедал гласруаз цоцалъ
къацандилел руго. Гъеб дагбалахъе лъугли гъелчло. Гъерсица абула
ракъалда глаламазе жиб хлажатабги пайдаябги бугин ритлухълъиялдаса.
Ритлухълъиялъ абула жиб хлажатаб бугин, гъереси шайтлан бугин.

Гъерсица абула жиб къуватаб бугин. Ритлухълъиялъ абула жиб
къуватаб бугин. Гъеб дагбалахълулъ гъал клиязулго щибалда, жибго
бергъарабин ккун, ккараб хласил босизе клун гъелчло. Гъаз хлукму гъабун

буго жидерго дагІба дунялалъул гадамазда цІехезе. Гъез абуралда разилъизе.

Билълъун буго гьересиги ритІухълъиги росулъа росулъе, шагъаралдаса шагъаралде. КигІанго рачІ къокъаб букІаниги, хІатІал тІеренаб букІаниги гьереси цебеса себе бекерулеб букІун буго бецаб сардидаги, сухъмахъ нухдасанги, нух гъечІел бакІалъанги. РитІухълъийин абун, битІа-раб нухдасан бетІер къуличІогоунеб букІун буго. Щун руго гъал гІемерал ханзабахъе, къиралзабахъе, диванчаглазухъе, къадизабахъе, цереселги гъанжеселги позтазухъе, даранчаглазухъе, гъурмахъ балагъулехъеги, хІатІахъ балагъулехъеги, газетачаглахъеги, гІалимзабахъеги. ГІемерисез гьерсил къулараб салам къабул гъабун буго, ритІухълъиялъул бетІер къулулареб саламалдаса. Гъез гьерсида абун буго:

— Бищун лъикІаб гъудул, мун гъечІого чІаголъи гъабун нижехъа бажаризе букІинчІо, бачІа, ниж жалго тоге, тани ниж хвезе руго, нижее оцол багъаяб буго мун. РитІухълъиян абун, кинида бегизе а, доба гуреб гъечІо мун.

Гъел ритІухълъиялде ахІтІон руго, дуца жидер бетІер унтизабулин, мун рахІат гъечІеб хІалтІи бугин, жалги тун нахъе айин. ЦІакъго къанагІатаз гуреб къабул гъабун гъечІо ритІухълъи. Мун сабаблъун чанги къо бихъанин, къварилъизе кканин, мун сабаблъун чанги бахІарзалги кочІохъабиги хванин, дудаса щибниги къвари-гІун гъечІин, абун буго гъел къанагІатаз.

Боххараб гьересиги пашманаб ритІухълъиги гъедин тирун руго дунялалда. Гьерсица абун буго:

— Бихъулищ, дун бергъана, мун къуна, дурго гъванщида хъапас базе гІодобе къуле.

— ГъетІараб дуге, ритІухълъи къулиларо. Билълъа дида цадахъ.

— Кибе?

— Борхалъуде.

Рахана гьал бищун борхатаб Дагъистаналъул магIарде.
РитIухълъиялъ абунa:

— РачIа гъанже гъикъилин щал къваригIарал, щал къуватал абун
жеги чамгIаллъичIел гьал иццазда, гьал хурдузда, гIодоре риччарал
мугIрузда. Гъикъилин азарил соназда, къоялъул гурел гIасруалъул
бахIарзазда, поэтазда, гIакъилзабазда. Гъикъилин намусалда,
чIухIиялда, ахIарал кучIдузда, хъвалеб бакъаналда, рахъарал
суратазда... Щай, гьереси, борхалъуда кидого бихъулеб, кинабго
халкъалда рагIулеб бакIалда мун бахчулеб? Щай мун, хIинкъулеб гъаб
борхалъиялда цIудул гъаркъихъе? ЦIумал борхалъуда руго. Чаргъедо
буго гъоба гIодоб. Кинал къиматал? Мун гъенкIероялдаса бортулеб буго-
гури, мун гъороца тIамах гIадин хъамулеб бугогури. Бертабалъ
къацандула мун, къватIибе кавудахъе мунго бахъунаро. Мун цIукIа!
ЦIогъор гIадин гъедарула, рос валагъулей яс гIадин гIодула.

ХIакъикъаталдаги къойил гъедарулеб гьереси азарил соназул
хIакъикъаталъ цIакъ хIакъир гъабунa.

РитIухълъи бигъаяб гъечIо. Хасго заманаби гъетIарулеб мехалъ
битIун вилъиме рекIелъ къвакIи къанагIатазул гурони гIоларо.

Сахаб ччугIа гурони чваххулеб гIоруде данде унаро.

ГъетIараб тIилалъул битIараб рагIад бихъанишан гъикъе дуца
гIухъбузда.

Амма гъеб ритIухълъи гъечIони, гъечIо кочIохъан. КигIан гIемер
хIалтIаниги, кигIан тIад гъалай биччаниги, гьереси лъикIаб асарлъун
букIине гъечIо. РитIухълъи гъечIони, гъунар цо гъури бахъараб къоялъ
щуцан уна. Гъунаралъе ритIухълъи къваригIуна, бетIералъе пикру
книгин.

Сверулеб буго ритIухълъиги гьересиги. Гьерсица гудратIе ран руго
тIатIул кескал. Гъелда кодоб буго багIараб чагъир, гъорлъе загъру
тIураб. Кквезе чIогъе гъелъ, поэтал — намусалъул лъимал.

Ритіухълъи — гъеб буго хъвадарухъанасул намусги бахларчилъиги.
Гъелда бан цо хабар бицинин;

Гъаб Абутлалибица бицана: Дагъистаналда бицен бугев цо ханас, жиндирго хлакълъулъ хъвараб кечі рагларабго, кинабго тлалъиялълул шагирзаби жанир тламеян абун буго. Киналго росабалъе рортун руго вазираб, нукарзаби. Кучідул ахлупел цохло хутічлого жанир лълун руго. Цо анкьидасан хан вилълълун вуго шагирзабазухъ гленеккизе.

— Ахлея гъанже нугерго кучідул

Шагирзабаз иргадал ахлун буго ханасе рецц гъабун, гъесул гъунаразул бицун. Бакълалда гъев релъланавун, бакъ гъесда релъланавун. Гъес тлалъиялъле кълураб эркенлъліялълул, улкаялъле гъабураб бечелълігучалълул бицун. Ахлун руго цоцалъл члван цо лълабгояс хутлізеглан.

Ханас шагирзаби кълватліре риччан руго. Гълав лълабасухълего ун вуго лълабго моцлі бараб мехалъл. Кълуват тлаглун хлінкълун цояс жинца тлоклаб кечлі гълбиларин, тласа лълугълаян гъларун буго. Клігояв хутлун вуго. Гълев кліявго ханас гълочиб цлагі бакун рухлізе рачун руго.

— Гъланже ахле ахирияб кечлі!

Цла гълалдолеб бихълігун цояс чучаб кечлі ахлун буго. Ханас гълев виччан тун вуго. Цогіяс улкаялда бугеб кълварилъліялълул, ханасул глассилъліялълул, гладамазул язихълъліялълул бицун бакълан тламун буго.

Киназдаго раклалда буклана гълбсаглат кочлохълан вухлізе вугин.

Хлікматал руклуна цо-цо ханзаби. Жиндир улкаялда цо гурони гълечлін кочлохъланин, цо вугев гълев вухлізе бегълларин, цла свинабеян буюрун буго гълев хълчлав хана с.

Дида лълала гъледианал ханзаби гълечлеллълі. Ханзаби рихарав чи вуго дун. Амма гъладианав ханасдаса рази хутлілаан. Битлараб гълунар — гълеб буго къланаглатаб жо.

Инсуца бицунаан: Шамилида гълікълун буго:

— Имам, щай дуца кучідул гъларізе гълукълулел рукларал?

Шамилица абун буго:

— Унго-унгоял, битларал, бахларчиял гьунараз дица гьукъаниги гьарилаан кучідул. Гьел дир ихтияралда гьечіо. Гьадингоял гьерсихъабаз, кочіохъабаз халкъги дунги гуккизе бокъичіого гьель гьукъана.

Цоги нухаль имамасда гьикъун буго:

— Щай дуца Гьаракіуниса Сагидил туркабиги шигірабиги гьурулъе рехарал?

— Гіораль росун унел асаралги гьарун вукіинчіого, гьев пайдаяб ишалде вуссине.

Унго-унгоял асарал гіораль росичіо, раклазулъ хутіана.

Бицуна: Махімуд чівараб мехаль, нуж сабаблъун кканин, гьаб кинабгоян рекіекълъарав инсуца гьесул кучідузул ціураб чемодан ціадаб лъун буго. Ціаялъ чемоданги кагъатги бухіана, амма лебалал кучідул рухіичіо, гьел гьанжелъагланги ахлулел руго.

Инсуца хъвана пьеса. Гьелда ціар букіана «Балагъальул гьамас». Гьеб гьамас меседил бугин ккун гьелда тіасан вагъун чанги чи камула. Амма гьеб гьадингояб пахъ батула. Унго-унгояб месед щиб жояли гіадамазда жеги лъалеб гьечіо.

Эмен велъулаан: Гіадамазда рихъани нух битіларин, балъго сардилъ сангар гьабулел росдал гіадамазда.

Хулжазда жанир панкъл ругилан ккезе, къаналги раччун унел цо лъалел чаглазда.

Ціумилан абун кетути чіван вачіунев цо веццарухъанасда.

Абутіалибица бицана, цо «бечедав» мискинасул. Гьев щибаб къойил михълалги цівакизарун вачіунаан годикіаниве: жакъа квараб къагірил керен! Камиллъийин, тіагламин...

Гьелда шакълъарал гіолохъаби, гьасие гьадин къабизе къагіи кисадай шола абун, тіалайдухъан балагъун руго. Вихъун вуго гьазда пулан, гьорлъ церегосел рукъби ругеб цебегосеб чулпаялда килшалги ччун, михълал цівакизарулев, цинги тіин кваналев.

— Асалам глаайкум, гьалбал рокьиларищ?

— Ва глаайкум салам, дагьал цереган щай рачинчел? — Дун квана-гъананги вахъун къвативе вахъунев вукланин...

— Лъил хурисан гьадиган тлагламаб тин бетлараб? — ан рельанхъулаго нахъе ун руго голохъаби.

Гьелдаса нахъе гьерсихъанасул михъал далун руго.

Литератураялда гемемерал дандчивала цумилан ккун, кето чвалел, къагрил гьанин тин чамулел, панкъалилан къанал раччулел — михъал цвакарал гьерсихъаби. Гьез бакъги бакъанги раклазе гьабиларо. Гьел ихдалил къоял руго.

Раклалдещвеялдаса. Инсуца цо нухалда кутакалда къабуна дида. Къаби клочон телаан. Къабиялъе гилла клочон толарого буго. Дица бицина гьеб.

Радал школалде уневанги абун, дун къоялъ глаца рехи гьабулел вуклана лъималгун цадахъ, цо азбаралъув чларбида накабиги чван. Дие тлахъал росизе къураб глаца гемемер кватичлого дихъа батлалъана. Гьеб квеш букларав дун, кисадай глаца балагъилаян, ургъана. Нахъе къезеган кьолев чиги ватичлого, дун росу сверице лъугъана. Метер палугъаби рачлуел ругин, гьезие глаца бакларизе тлад къан бугин дидаян.

Женжедулеб гьвеялъе я тил, я ракъа щола. Цояз къун, цояз къечлого, лъабабилез къабулаго нахъе гъуниги, дихъе речичи гьабизе глурал мугъал щвана. Амма гьелги хеккого чияе рахана. Чвантиниб хлур гуреб щибго жо хутичло. Тладежоялъе, къоялъ ракъалда чивачивадун, дир тлаждал накабиги рагъана.

Дида раглана дун ахлулей эбелалъул, эбелалдаго хадуб цун «Расул вихъичишан» гьикъулел клудиял вацазул гьаркъал. Вацаз гурел цогиязги палугъабазул хлакьикъат гьикъизе рукъоре рачлун цлехон ватана дун. Палхласил, гемемер бицун щибилеб, гинги ккун вачун щвана рокъове. Ахлана инсуца. Огъ, инсул диван! Дунялалда гьелдаса гладин дун

хлинкѹлароан. Балагъана эмен дихъ. Лъана гьесда дун. Бичілана гьесда дица гъабураб. Рихъана бихъараб тіаждальан ракарал дир накаби, цлорол кескал рекарал гордабазда къазарурал басриял къандалъабазда релъарал.

— Бицея, гьал щал? — ан гьикъана дида.

— Накаби руго, — ян абуна дица гьелги суклизарун.

— Накабияли дида рихъула, накаби рахчараб тіажу кин тіутіураб? — ан гьикъана инсуца.

Дун вуціцлун члана, дида гьеб бихъун бугеблъи лъачлеб глдин, къватіре рехарал накабахъги валагъун.

— Дица дуда гьикъулеб буго, — ян абуна инсуца, дие голо жаваб кьезе байбихъарал асклор рукларалги берзул ишаналь чіезе гьарун.

— Школалъул нуціл магіда бан бихъана, — ян абуна дица.

— Кинилая?

— Магіда бан.

— Киб?

— Школалъул нуціда.

— Кида?

— Жакъа.

Гьеб мехаль чіван бачлана инсуца дир кларкъен.

— Бице, кин?

Дун вуціцлун члана. Чівана гъаб цояб клоченедухъ цогидаб кларкъенги.

— Бице!

Дун клалъачло. Бана гъваншилъ инсуца зар.

— Бице!

Дун глодана.

— Сех! — анги ахлун инсуца цлал кодобе босана.

Дун вуціцлун члана.

— Дица цлалад ваціцілалде битлараб бице, — ян абуна инсуца.

Лъиклго дир хлур клутлун хадуб, дица кинабго бицана.

— Гьелеха палугъан, — анги абун, эмен нахъа рокъове ана.

Цо лъабго къоялдасан къваридав дун инсуца нахъа рокъове ахлана. Жиндаго плагарлъухъ глдовчлезавуна. Дир цали-къалиялъул рахъалъги цлехон, хадуб гьикъана:

— Дица дуда щай къабурабали лъалищ дуда?

— Лъала.

— Щайха?

— Школалде инчлого.

— Гуро.

— Парац речли гъабунин.

— Гуро.

— Тажу бихъунин.

— Гуро. Школалде инчолъиялъухъ дун вагъилаан, гъеб гъалатI буго дур. Парац речлчи гъабуралъухъ гин къурун телаан, гъеб глайиб буго дур. Тажу бихъиялъулги дица бицинароан, клудияб мунагъ гуро. Дица дуда къабуна гьерсихъ. Гъеб гъалатI гуро, глайиб гуро, хлалихъалъи буго. Гьелдаса нахъегланаб мунагъ гъечло. ТлоклIаб гьереси бицани, дурги дирги буклине буго рекъел гъечлеб къал. Къабун теларо, чIвазе вуго. Дие палугъанлъи глумруялъ хлажат гъечло. БитIун бице, битIун хъваде. ГьетIараб буклине биччай чода тIикъва-магIги, дадида гIоркъги, гIертIида жемараб кварги. БичIчIанищ?

— БичIчIана...

— А.

Ана дун гъваридаб, гъаялда релълъараб пикруялда.

Гъоркъор сонал ана. Дица гъаб дир ккараб иш бицараб мехалъ, цо дир гъалмагъас абуна.

— Гъеб гьитIинго ккараб гьитIинаб гьереси гъанжелъагIан клочон течлебищ дуда?

— Гьереси — гъеб буго гьереси, битIараб — гъеб буго битIараб. Цояб буго сурукълъи, инжитлъи; цояб буго борхалъи, берцинлъи. Цояб

буго х'инк'и, х'алих'ал'и; цояб буго бах'арчил'и, иях'. Гьел киназего кибго, кинабго заманалъ цо руго. Бат'и-бат'иял гьеч'о.

Гьанже гьерсал рицунел хъвадарухъабазул т'ах'ал ц'алулелъул, инсул ц'ар Рак'алдешола. Гьерсазухъ гъазие тамих' гъабун гьеч'о. П'адада, ц'акъ п'адада! Ц'ал къвариг'ун буго гъал рац'изе, гъаздаса х'лур к'ут'изе. Палугъанл'иялда къабизе ккола.

Амма къваридго балагъула дун: гъаб заманалъ г'емерал хъвадарухъаби гьерсазе г'оло гуро, гьересиянги абун рит'ухъл'иялъе г'оло рухулел руго. Гъезул бищун лъик'аз киг'ан унтаниги инкар гъабулеб гьеч'о жидерго рит'ухъл'иялдаса. Щайгурелъул гъезда лъалелъул: кин бук'ланиги дунял сверулеб бук'ин, жакъаселда хадуб метерисеб бугебл'и, рииялда хадуб хаслихъл'иги бач'унебл'и.

Къоял, саг'тал рит'ухъл'иялде семаниги, заманалъул, г'асруазул, иях'алъул, инсанияталъул ц'алаца рухулел, тамих'алде ц'алел руго гьерсихъаби. Гъеб бич'ч'ула г'акъилазда.

Маг'арулаз абула:

— Бищунго сурукъаб щиб?

— Сородулев бихъинчи.

— Дагъабги сурукъаб щиб?

— Сородулев коч'охъан.

Къе дие гъунаралде т'аде рит'ухъл'и, ччуг'а, х'албихъараб г'акълу, бихъун щвараб лъай, гъваридаб пикру.

Дида бицунеб раг'лана маг'арул годек'ланиб:

— Киг'ан манзил бугеб рит'ухъл'иялдаги гьерсидаги гъоркъоб?

— Цо рокъоб.

— Щай?

— Гъеб манзил буго бераздаги г'ундуздаги гъоркъоб. Берда бихъараб буго бит'араб, г'инда раг'араб буго гьереси.

Дида лъала: бихъараб раг'аралдаса мух'иканаб бук'луна. Амма хъвадарухъанас бит'араб, мух'иканаб, пайдаяб бихъаралдасанги,

рагларалдасанги, хлалбихьун лъаралдасанги, цлаларалдасанги — киналдасанго босула. Сурат бихьула, бакъан раглула, тарих цлалула — кинабго лъазе ккола, кинабго къвариглуна: берал, глундул, меглер (цо-цо мехалъ меглералъ кинабго гьюмер хвасар гябула).

Космосалде иналде махл сунтлизе дин себе гъве битлун буклана. Цаби (цаби гъечлеб клал пештлола), кверал, килщал,— кинабго рекъезабизе ккола Салихилас жергъен глдин. Гъеб рекъезабизе гьунар гуребги къвариглараб буго глкълуги, лъайги.

Глкълу щиб жо? Пикру бижубеб, беролеб, гъеб боржине биччалеб бетлер буго. Лъай — гъеб буго пикру себе бачине кумек гябулеб глемерал мулказул хлалбихьи. Гьунар — гъеб пикру каранде къалеб, жиндиего босулеб, боржун унаго гъеб кколеб квералги ракли буго. Глкълуялъ цла ургъула, гъеб бакула. Гьунаралъ гъеб кодобе босула, киназего къола. Гъеб цла глбдаласухъе къуни, гъес живгоги цогиялги рухлизе бегъула.

— Клудияв чиясул глкълуийщ бокъилеб, берцинай ясалъул гьюмерищ бокъилеб? — абун гьикъун буго магларулазда

Глемерисез абун буго берцинай ясалъул гьюмер бокъилилан. Амма берцинай яс ралъдал чода реклинаюн йиги клудиясул глкълу босараз.

Глкълу-гьунаралда мухканго лъала замана, дунял, Ватлан, миллат, берцинлъи, лебаллъи, гъварилъи. Гъелда гордохъан бихьула глалам. Гъелъин кидого бицунеб лъабго васасул, лъабго нухалъул, лъабго глкълуялъул. Глкълу къабул гябурав вас нух битлун тлад вуссуна, Цогиял щалайдулъе ккола.

— Эмен, дун глдов ккана,

Кваранаб бох бекана.

— Нухдасан арав ани,

Щибго буклинароан.

Дир меседил ччугла, ваче дун битлараб нухдасан. Биччанте гъеб нух буклине, кличлараб, захматаб. Кличлардизе виччаге дун. Борохъ кличлараб

буклунеб раглула, каратI кичIараб буклун. Дун борохъ гуго. Борхалъи кье дие.

ЦIуне дун унтиялдаса, хIинкъиялдаса, гьерсилаб реццалдаса, тIадагъал пикрабаздаса, кье дие божел, сахлъи, замана, чIухIи.

ЦIуне дун мехтелалдасаги,— мехтарасда лъикIлъи кIилъун бихъула. ТIубан вигъарасдасаги цIуне дун,— гьесда квешлъи кIилъун бихъула.

Кье дие мухIканаб лъай — лъикIалда лъикIабин абизе, квешалда квешабин абизе.

Малла-Насрудиница мухIканлъиялъе херай эбелалда махх бан буго. Цо магIарулалъ жиндирго гIакдада кIилкIал ран руго. Цогияс чода цIурмал ран руго. Гьел жидерго рукIин лъазе.

Мун, дир тIехъ, дир букIин лъазе дица щибго гъабулеб гъечIо. Биччанте дуда абизе гъаб дир бугилан щивас. Дун щаклъиялъ къакъалев вуго, дир меседил ччугIа.

ГЪАБ IЕХЪ ХЪВАЛЕБ МЕХАЛЪ ДИР МУРАДАЛ, ЩАКЛЪИЯЛ

Рахъарал тIахъал руго

Нахъ тарал нухал гIадин:

МугIрузде вахаралги

Эхеве вачаралги.

Рахъарал тIахъал руго

Рахъарал хъулби гIадин:

Цояца пайда къуна,

Цоял гъадинго ккана.

ГIадатал, гIамалал гIемераб Дагъистаналъул татазул цо гIадат буго. Гъеб бицана дида татазул хъвадарухъан Хизгил Авшалумовас.

Лъимал гъаруларел чагӀи жалго аллагъасда рихъизе, гъев гурхӀизе кинаб бугониги хамил рачелалъ черхги бухъун хъвадула, бетӀергъанасде гъардола: лагъ къварид гъавугейин, жиндие цо вас витейин.

Гъединаб рачел борчуна цо-цо мехалъ ясал гъаруразги, ялъуни загӀипал, гӀажизал, гӀузруял васал ругезги, аллагъас сахав вас къезе хъулалда.

Лъаларо, борчинадай дица рачел. Лъугъинадай гъаб тӀехьалъул цӀар цӀунарав вас? Яги гъев вас гӀажизав, гӀузруявдай вукӀина? Цосина рагӀи рагӀуларев, гӀинкъавдай лъугъина, яги мацӀ гъечӀев чи гӀадингъагавдай лъугъина?

Гемемерал хъвадарухъаби руго дунялалда татазул хамил рачелги борчун хъвадизе ккарал, кинго асарал гъаруларел, гъаруралги цоял гӀинкъал, цоял рекъал, цоял ахӀмакъал, цоял цӀакъго гӀакъиллъиялъ гӀадаллъарал, цоял цӀакъго цӀодорлъулелан хӀалихъалъарал.

Амма умумузда кинал рукӀаниги жидерго лъимал лъикӀалин ккола. Гъел гъезухъ беццал бераз балагъула. Гъедин ккеладай дирги? Дун хӀинкъулев вуго, къалам сородулеб буго. Дунго дидаго щакдарулев вуго. Дица дирго щаклъиялъул дидаго бицараб мехалъ, щиб букӀаниги ккелеб батилин, хъвалев вукӀаян абуна.

Хъвалеп буго, амма василан абун яс ятани? Мох-мохалде хъулги лъун хъалбаздаса ватӀалъани? ЦӀумиланги ккун кето чӀвалев ватичӀони дун? Квасул гъуниян ккун къурдасан накӀкилаб кӀкӀалахъе кӀанцӀун дирго бохдул гъурулев ватичӀони дун? Бартиян цӀарги лъун, хӀамида гӀарцул къили лъолевцин гъечӀищ дун? Ялъуни гӀехъел гӀадин, тӀох балеб мехалъ, халалъи гӀечӀеп чӀалу хӀеккинеги гъабун, цӀалев гъечӀевдай дун, цӀанилан чӀалу халалъулареблъиги лъачӀого? ГӀабдал гӀадия, лъимго гъечӀеп бакӀалда къо гъабулев ватичӀони дун? Сахъадерица гӀадин цӀулал корги гъабун гъениб чед бежизе къасд батичӀони дир? ХӀариколосев гӀадин гъасда гӀодовги вукӀун гӀандадерил хъала бахъулевцин гъечӀиш дун?

Ругелщинал щакълый! Хинкзула, кинабго чанги ччукун, рачлалде ирга щварабго нус бекараб гладин, ахирги дица гъаб тлехъ рехун теладаян. Щибдай дирги гъалзулги ккелеб? Хламил рачлалъ гъеду ккураб гладаб буклинадай яги ралъдал тиналдаса гъулил маргъалдай босила?

Дида лъала, гъотлое къватлсан буклунеб гъури-цлералъ клудияб зарал гъабизе бегъула. Амма гъелъ гъеб холаро. Гъотлое заралияб буго, гъотлол хлараялзуб бараб хлапаро. Гъедин чиясеги, тласан ккараб унти уна, жанисеб унти буго чиясе цлакъ захлматаб жо.

Бугебдай гъаб дир чохъониб хлапаро? Цогияб гъури-цлералзул бицинароан. Лъил бугеб какичлеб чуги, какичлев чиги? Букланиги, гъотлое бакъ-цладалзул циклараб клвар буклуна. Къватлсан цлер-глазуялъ гъелъие глемераб зарал гъабизе бегъула, гъелде хъулалда вукларав ахихъанасул раклги бекизабун.

Щиб дица гъабилеб гъаб дир тлехъалзул гъава-бакъ рекъезе?

Дида бараб дица гъабуна. Бакл бищана, къачлана, гъветл члана, гъелъие хъулухъ гъабуна. Гъанже гъеб глуна. Дица дир вас гладамалъе витлулев вуго, Нухтла щивдай ватила? Щибдай гъес абила? Къабуллъиладай гъобол редакторас, критикас, рецензентас, секциялъ, цензорас, ахирги цалдохъанас? Буссинабиладай пикру гъелде таржамачиас? Щиб дица гъезда гъарилеб — гъаб дир тлехъгун дандчлвалезда?

Лъуглана поэма. Къотлана тланса,
Тлибитле гъеб глodob — балагъе гъелъухъ.
Босе кодой клукъмахх, къунцле гъел кунал,
Къачлай, ритлизаре сукларал баклал.

Лъуглана поэма. Бекъана авлахъ,
Нахъеги цлидасан хал гъабе гъелъухъ.
Гъоркъор хутларалги тласан ккаралги —
Киналго баклазда бахъе цоги рахъ.

Гъале тlехъ лъугlана. Тlоцебесeb тlехъ. Тlибитlун буго тlанса гlодоб, гlемерал гъетlарал, ритlун кколарел куназул мохъалги тlанклалги руго гъалда, къе клукъмахх. Дунго вукlине ккола дирго редакторлъунгин критиклъунги.

Бекъун бахъана хур. Амма жеги хутlун руго рахъ бахъизе бакlал. Рихъула пурцица тlаса-масаго росун тарал бутlаби.

Гъале дир пикраби, дир черх, цо-цо ба-клалдасан мугъ букарулеб буго, хъасилин. Дирго малъаз гlадин дир черх чияца хъасиларо.

Гъале лъугlана тlехъ, ретlе ретlел. Гъединаб сагlаталъ цо-цо живго имамасцин борхулеб букlун бугин чогърол лълъар, цо-цо лълъар борхилин: «Савул!» «Дерхъаб!» «Лълъиялъе!» Цинги хъалиянги къурун цlа рехилин...

Гъедин вачlунев вуго росулъан дирго цебегосеб чуги хадуб цlан.

— Асаламу гlалайкум, гlадамал.

— Вагlалайкуму салам, Хlамзатил вас,— Вуссанищ, сваканищ, сапаралдаса щиб босараб? Щиб бугеб дур хулжазда жаниб?

Дица дир тlехъ гъалеян къватlибе бахъана...

Тlоцебе гъеб кодобе босана издателаз, квераз гъанклезабун цlана, тlамчазул махl сунтlана, росулъе цо лълаларей чlужугlадан ячlараб мехалъ, гъелда хадурги балагъун нахъаса гlин хъасулел хераз гlадин, бетlер хъвагlана. Гъезда батана гъалда цо лълалегби цо лълаларегби махl, цо бихъарабги клуго бихъичлeбги сурат, цо рагlарабги, лълабго рагlичлeбги хабар. Амма абуна:

— Нижер планалда гъеб гъечlо.

— Дир планалдаги гъеб букlинчlо, жибго бачlана,— ян абуна дица.

— Гъаб бахъизе хlукмуги къваригlуна, къотlиги букlине ккола.

— Дида гъеб лълала. Гъабилеб щибха?

— Исана гlарза хъвай, тlаде-хариялъ вачlа!

Дида раклалдещвана Абутlалибица хъвараб гlарза.

Абутlалибица хъвана:

«Хирияб Дагъистаналъул издательство! Дун нужер халкъияв поэт, Верховный Советалъул Президиумалъул член, пенсионер. Дица исана 86 сон балеб буго. Дида лъала дие тохлъукъе щибниги балагъ ккани, нужеца хлукму гъабила дир кӀигониги том бахъизе. Дица гъарула хун хадусала рахъулел тӀахъазул бакӀалда цо тӀехъ гъанже чӀаго вукӀаго бахъе.

Ва салам Абутиалиб».

Дида раӀалдещвана издательствоялде хъвалелги издательствоялда тӀасан хъвалелги хъвадарухъабазул гӀарзал,

Гъенир цоял гъардола, цоял гъедарула, цогиял пударула, цоял хӀел-хӀедула, цоял ахӀдола.

Хириял издателал! Дида нуж ричӀӀула, нуже бигъаяб гъечӀо, «жиндир тӀехъ; гъаз цоясулалдаса квешабищ бугебан» цояв, «гъудуласул бахъараб дир щай бахъулареб»,— ян цогиял — гӀемерисезе хӀамулги къваригӀун руго, къадруги бокъун буго, Нужер кагъатги гъечӀо, планги буго. Хъвадарухъабазул гӀемерисез кагъат хвезабула. Амма цояз гъеб кагъаталъе жидерго мухъаздалъун хвел гъечӀолъи кьола. Дица гӀемераб кагъат хвезабуна.

Амма щиб лъалеб, дидагоги лъачӀого, цониги кагътил бутӀаялда дир рагӀабаз гъеб кагъат гъабизе къотӀараб гъветӀ цӀидасан бижизабилеб? БалагъичӀого нахъе витӀуге. Дир цӀалдохъабазулги дирги, гъоркъохъаби, нужеца нуцӀа къаге. Нух биччай гъозухъе.

Дун ккола редакторасухъе.

Редактор

«Къокъ гъабизе» — редакторасул нуцӀида хъвай-хъвагӀай.

МагӀарулазул цо хъвадарухъанас редакциялде къуна жиндирго цӀияб кечӀ. ЦӀияб соналъул номералда бахъизе. КечӀ бахъун бачӀана. Вохун гъалмагъабазе газеталдасан гъеб кечӀ цӀалулев вукӀана хъвадарухъан.

Цо заманалдасан гъасул кьер босун, ана, гъасул кечі цо квераль лъикіго кьокъ гъабун бугоан. Ціалулеб кечіги тун вортана гъав редакциялде.

— Лъица дица авлахъалде риччарал дир чяхъабазда гъорлъан ункъо бищун къарияб куй хъамураб? Бице, дир кочіолъа ункъо бищун лъикіаб мухъ щай нахъе реххараб?

Редакторас абуна:

— Дица реххана.

— Щай?

— Газеталде хехаб, ціияб материал бачіун, бакі гечілого.

— Дуца дир ункъо мухъ нахъе реххараб батани, дидаги гъикъичілого, дица дуда гъикъичілого мунги реххилин, кочіохъанас кодовеги восун редактор гордохъа гъоркъе кьотінове реххана.

Гъев лъикіго чухіа-клутіун больницаялде ккана.

Хадуб диван букіана. Диваналда магіарул поэтас абуна:

— Бидухъ би. Гъес дун «редактировать» гъавуна, дица гъевги гъеб кьагидаялъ «редактировать» гъавуна...

Хадуб ккараб дида лъаларо. Кочіохъанги чіаго вуго, редакторасги кучідул кьокъ гъарун рахъулел руго. Амма авторасда гъикъулеб буго.

Дир инсуца абуна: «Дир пьесаби глациязул тохтурзаби гуро». Инсуца доб мехаль хъван букіана «Хъитазул устар» ва «Кіодоласул ригъин» абураб кіго пьеса. Гъел Дагъистаналъул искусствоялъул управлениялде ккана. Амма гъенире арал гурони, гъенисан рачіиналъул лъалкі букіинчіо гъезул.

Цо нухаль эмен гъел сапараль арал жиндирго лъималазул хабар цілехезе вахъана. Кіалъана гъев пьесабазул редакторгун. Инсуца бицунеб гъесда бичічічіо, гъес бицунеб инсуда бичічічіо.

Инсуца гъесда, ахирги, гъикъана:

— Мун киса-щиван бице,— ян.

— Дун высшее образование бугев ветврач вуго.

— Дир пьесаби дѹе глѹчи гуро,— ян абуна инсуца.— Глѹчи лѹиклѹизарулеб куц дица дуда малѹлѹиларо. Пьесаби хѹвалеб куц дуца дида щай малѹлѹулеб?

Огѹ, глѹчиязул тохтирзабаз чан чи поэзиялда унтизавурав?

Гѹединав данде члѹвагеги дир тлѹхѹалѹе.

Абутлѹалибги редакторги: Кучлѹдузул тлѹхѹ редакторас клѹтлѹ-лѹутлѹун балагѹизе бачлѹана Абутлѹалибихѹе. Гѹав виххун хутлѹана... жиндир глѹрччинаб майдан чуяз мерхѹун хѹуцлѹ глѹдин бугин. Лѹималаз хѹвараб диктанталда гѹалатлѹал ратигун учителас баглѹараб кѹалмица ритлѹизарилин; кучлѹдул, дир саназул диктант лѹица нуж ритлѹизарурал?

Балагѹана: тлѹоцебесеб битлѹизабураб клѹго рагли цлѹаларабго, лѹана Абутлѹалибида редактор щиб росулѹаяли.

— Гѹай, Махлѹамад! — ян абуна гѹес,— жинди-жиндир росдал мацлѹални жидецаго кѹачлѹалин, кочлѹохѹанасул мацлѹ, кочлѹол росу лѹица глѹуцлѹилеб глѹагараб миллаталѹе?

Литературияб мацлѹ хасаб росдал наречие гуро, кинабго халкѹалѹ кѹачлѹа-клѹатлѹан, наслабазе тараб буго, редактор! Дурго росдахѹе кѹачлѹаге дир кечлѹ. Дур кѹили дир чуялда лѹоге, дур чухѹа дир кечлѹалда ретлѹуге...

Дир редактор — хлѹакѹикѹаталда мун разилѹе дунгун. Дур пикраби дие хириял руго. Дур щаклѹѹиял дица хлѹисабалде росила. Амма дида гѹикѹичлѹого, гѹанибе хѹван, добе хѹван, дир тлѹхѹ битлѹизабуге.

Дица кечлѹ, бидулас кѹисас босизе

Жанисеб кѹасд глѹдин, реклѹель цлѹунана.

Дица кечлѹ, гѹукѹараб рокѹи кинигин,

Макѹил заманалѹ сардилѹ гѹабуна.

Раглѹаби цлѹунана цлѹороялдаса

Цлѹа бакараб каранлѹ гѹалдолеб реклѹель.

Раглѹаби рищана сарлѹтил устарас

Сарлѹтие тлѹаглѹелал рищулел глѹдин,

Тлѹад маглѹарул глѹухѹбуз глѹиял кваназе

Камилал глѹадраби рищулел глѹдин,

Лѹиклѹав гѹудуласе гѹоболлѹѹиялѹе

Подвалазда чагъир бищулеб гIадин,
Черхалда квер бахъун, нахъасан сверум,
Рехъадулъ хъвезе жо бищулеб гIадин.
РагIаби рищана тIугъдул кинигин,
ТIансабазе ясаз кунал кинигин,
Унтараб лъимадуй гъеб щулалъизе
Бищунго щоларел дараби гIадин,
ГIазизаб рукъоса къватIиве арас
ТIад вуссунеб мехалъ сайигъат гIадин,
КвартIица рек-рекун рукъалъул цололъ
Рекъезарун лъолел ганчIал кинигин.
РагIаби рищана магIал кинигин,—
МагIида хвалченги чуги бухъине.
Чодул щинкIилалъе тIикъва-магI гIадин,
Рукъалъул нуцIбузе рахаял гIадин.
РагIаби рищана патронал гIадин,
Гъел чархида ккуна хунжрул кинигин.
РагIаби рищана нус-нус ясазулъ
Васас цо бахIарай йищудей гIадин.
Лъаларо щваравищ дун мурадалде,
ДагIба гъелъул гуро гъабсагIат бугеб.
Дие диван гъабе цIалдохъабаца,
ЦIадирабазда лъе дир гIунгутIаби.
Амма дир васазул гIундул къуризе
ГIайиб батанани дицаго биччай.

Гъеле гъединаб кечI хъвана дица. Гъеб кечI хъваялъе ккараб гIилла бицинищ?

Гъеб букIана гъадин: дица хъван букIана пьеса — «МагIарулай». Гъеб лъуна магIарул гурелги, батIи-батIиял театраз. Пьесаялъул героиня Асият, кигIанго дир рагI гурхIаниги, дне захIмалъаниги, бокъичIониги, гъелда ццин гъалагIъарав дир пьесаялъул герояс чIвана. Гъеб пашманаб ахиргун лъуна дир «МагIарулай» авар театралъ.

Ва амма Дарги театралда гъеб лъолеб мехалъ, гъей гъалалги къотIун тана, цIакъго балагъарал къварид гъариларин абун. Бихъиназ

ясазул гьал къоти — гьeб Дагъистаналда цIакъго захIматаб жолъун рикIкIуна. Амма кин бугониги, маIарулай хвечIо. ЛъарагI театралъ гьей бараб жоялъ бецц гьяюна. Беццлъи балагъ буго, амма хвел гуро.

Хадуб чачаназул театралъ щибго зарал ккечIого йорчIизаюна. АнцI-анцI режиссераз анцI-анцI батIайиса лъугIизе гьябуна дир героинялъул къисмат.

Дида жеги кIвечIо чIварал рахъинаризе. Гъединал дараби дунялалъул тохтирзабазул гьечIо. Режиссераз цо героиня хвасар гьяюлеян кинабго пьеса чIвана.

Гъарула, редакторзаби, нужеда релъинавуге дун. Вугеб куцалъ къабул гъаве.

Инсуца абуна: росулъе газеталда бахъун бачIараб жиндирго кечI бихъараб мехалъ:

— Гъарим кечI, тIекъал рагъулеб мехалъ, гъорлъе ккун батила.

Гъеж-квералда камураб щибниги ругъун гьечIо.

АбутIалибица абуна, жиндирго тIехъ бихъарабго:

— Добе хIелеко ун букIана, гъанибе гIанкIу бачIун буго.

МахIмудица щибго абичIо цониги бахъараб тIехъ досда бихъичIо. Амма бахъичIониги лъикI букIинаанин абилаан дос, бахъараб тIехъ цо редакторас «къачIан» бугеб куц бихъарабани. Церего гъарурал гьесул кучIдул гьал нилъер къоязе рекъезарулев «гIакъилав» редакторас «КагIбаялъул» бакIалда «Кремлияи» хъван буго, «Маккаялъул» бакIалда «Москваян» битIизабун буго. НекIсиял сухъмахъаздасан цIиял машинаби рачунел руго.

Хвараздацин хъвалeб мехалъ, дида хъвагейин абизе захIмат буго.

Дир гьудул редактор: гьал тIадехун рехсарал харбал цIалараб мехалъ, дир гъари буго дуда рекIеда хIунсугеян, ва цо-цо тайпаялъ гIадин, «гъаб кинабго нилъер редаторазда тIасан гьябулеб гьерсилаб мацI бугин» абугеян.

Дида лъала, редактораз дунги дун анцлоглан клудиялги кантлизарураллѝи. Гьединазул цояв ватаги мун, дир гьудул, дир гьалмагъ. Гьѝб мехалъ гьабулѝб хлалтлѝи, хлалхѝи буго, рахлат буго. Дица теларо глѝдахъ босичлого мун глажаиб гьавураб цониги ахлул ишара, дуца тлѝмчида лъураб суал ишара, мухѝил раглалда гьабураб цониги гор, цониги тлѝанклѝ, гьалда жаниб жагьалабги гьодорабги жугъа. Дун такрарлъулев баклалде ккани, танкан члѝезаве, гьоркъоб лъѝе клѝялго балагѝизе. Клѝго бетлер ургъани, ункъо квер хлалтлѝани — иш битлун ккола. Нахъа семизеглан цебе рагѝизе лъиклѝ.

Гъанже дуцаги беццун, уянги ккун, дун члухлани, дун релѝине вуго гланклѝида, цо чанахъанас рецц гьабунин глѝмал клѝдолъун хъархѝида нахъасанги ун гохлѝде бахараб, хадуб цогияв чанахъанас члѝвараб.

Дида лъала дур баркалаги гьѝечлѝб, кириги гьѝечлѝб хъулухъ. Тлѝагламаб кванихъ кѝдаго рецц официанткаялъѝе гьабула. Повар къанаглѝатаздаги Раклалдѝещоларо. Бихѝизабѝе дида дур раклѝ, рихѝизаругѝе цаби. Бице дурго пѝкру, амма абугѝе, цо-цояз глѝдин, гьѝб тлѝолго халкъалъул пѝкроян.

Дида цо нухалъ, лирикаялъул кучлѝдулги росун издательствоялде вачлѝаравго, цо редакторас абуна, гьал халкъалъ цлѝализѝе гьѝечлѝин. Халкъалъул цлѝаралдасан клѝалъазѝе щай, халкъ глѝенеккизе тѝе. Гъоз, цлѝалдохъабаз абила ахираб рагли.

Амма цлѝалдохъан данд члѝвазеглан цин цѝевѝе духъѝе ккола дун, цинги цензорасухъѝе, цинги критикасухъѝе... кѝнаб нух...

Блокноталдасѝа:

Нахъѝеги бахѝичло дудѝе хъвараб кѝчлѝ.

Гьѝб нѝлъѝер халкъалъѝе къвариглун гьѝечлѝин.

Амма нахъѝе къѝечло редакторас гьѝѝб,

Босилин рокъобѝе лъѝадуй цлѝализѝе.

Дир инсуца абулаан: Поэтѝал ва редакторѝал, критикал ва цензорѝал шоферги милиционерѝалги глѝадин ругин.

— Цо шоферасѝе лъѝабго милиционер глѝѝемер гьѝечлѝищ?

Букланиги, ківаричіо. Шофер квешлъани, милицаби гіемер рукла; лъикілъани — дагъал рукла.

Дагъистаналда цо компаниялда ккана гъадиаб дагіба. Буклана компания киназулго рахъалъ дерхъаян иргаялда лълъар борхулеб. Ирга щвана цо милица начальникасул рахъалъ гъекъезе. Гъеб мехалъ тіаде вахъана райпотребсоюзалъул председатель. Гъес абуна коммунизмаялда милица буклине гъечлін, рачла гъекъечлого тезе. Милициялъул начальникас вахъун абуна: Коммунизмаялда милица буклин буклунгутлі гъеб заманалъ потребсоюз буклин буклунгутлиялда бараб бугин.

Гъедин нужер хіалтіги нижер асаразул магіна-рагіиялда бараб батила.

Хирияв редактор, дие бокъулеб мех бицинищ: нилъ кіялго хіалтіун, тіехьги цідасан машинкаялда къабгіун, духъе къураб мехалъ, «разрешаю в набор», хадуб «к печати», гъелдаса хадуб «выпуск в свет разрешаю» абун хъварал дур резолюциял; дур гъулбасалги ціалун, кіялго гъудулзаби гіадин гіодор чіараб заман, Гъедиनाव ватаги мун. Дир тіоцебесеб тіехъ баркалаги къун две сайигъатлъун буго. Биччанте бихъараб къо кирилъун хъвазе. Гъанже критикгун гара-чіварилин. Киндай байбихъилеб, бигъаяб гъакинух гуро.

Критик. Тіоцебесеб нухалъ гурел нилъ данд чівалел ругел, баче ратла, дир гъве. Хіанчлуге. Чіиклуге. Гъвеялда гъве гіадин кіалъай. Дургун дир тіоцебесеб данде чівай дица бицинаро. Бицинегіан ківар бугеб буклинчіо. Амма цо дир гъудулас, Дагъистаналъул позтас бицараб бицинин.

Гъес бицана: Дун жеги росдал гіолихъан вуклана, дир тіоцебесеб тіехъ Махлачхъалаялда бахъараб мехалъ. Тіоцебесеб тіехъ — тіоцебесеб рокьи, тіоцебесеб къал... Гъеб буклана дун члужу ячине хла-дурлъулеб заман. Дица дир тіехъ хъалималъул бакіалда битіана дирго абуралъе. Дица гъаруна планал дирго ціаралъул, дирго ціваялъул...

Гъеле гъеб мехалда МахIачхъалаялъул цо рагIарав гIолохъанав критикасул статья бачIана байбихъулел гIолохъанал кочIохъабазул тIахъазул рахъалъ. Гъес цоял какун ругоан, цоял реццун ругоан. Дир кучIдузул тIехъалъул рахъалъги хъван бугоан «цIияв» поэтас щибго цIияб жо хъвалеб гъечIин. НекIсияб накIдалъ гъанжесеб варани балагъулев вугин...

Бахъинаришха ццин. ЦосагIат росдал гIадамазда вихъилалде вортана МахIачхъалаялде. Батана редакция. Критик. РагIалда букIана, живго гъев ватичIони, гIодов вукIараб бакI бухилин. Цо талихIалъ вачIинахъего ватана критик.

— Мунищ дов?

— Щив дов?

— Дун какарав критик?

— У, дун вуго.

— Вилълъа дида цадахъ?

— Киве?

— Кивейилан гъикъулеб батани,— мун хIинкъарав чи вуго.

— Вилълъа, вилълъа гъедин батани. Рилълъана, цо гIаданчи гъечIеб гIадаб бакIалде, Каспиялъул рагIалде. Гъеб букIана хасалил заман. ЧIана цо карачелал речIчIарулел лъабго кIудиябги, кIиги гъитIинабги ганчIида аскIор.

— Дуца лъица малъун хъвараб?

— Дицаго хъвана.

— Дуда рагIалдейищ кколеб дир кучIдул гъедин квешал ругин?

— РагIалде ккола.

— Нилъ заруцайищ рагъилел, нусоцайищ?

— Бокъаралъ.

— Гъаха къабгIе!

— Дуцаго къабгIе!

— Ма босе,— ян бана дица, цинги гъос дида. Киялго цоцаца чухана — критикги кочлохъанги. Тладе рачларал гадамаз ниж ратла гъаруна. Милициялде рачана. Милициялда нижеца киязго абуна: «Ниж расандулел руклана, нижер махсара буклана», — ян.

Амма гъеб «махсараялдаса» хадубги ниж цоги нухалъ цоцалъ разеккана. Критик вуклана ворхатав, дун вуклана къокъав. Дир къалал рухана, гъосул хъибил бухана. Киабизе ниж рагъизе ккеялъе гилла буклана, дица цинги бахъун, критикасе квешезеян, циял кучлдул хъвай. Гъелги росун вилъана дун гъесухъе цализе: «гъанже клолеб батани гъалги квешал руги ан абеха», — ян.

Цалана критикас ва абуна гъел цереялдаса дагъал мадарал ругин.

— Мадарал гъечло, лъиклал руго, — ян абуна дица.

— Гъечло,—ян абуна критикас. — Рагъги гъелъие голо ккана!

Лъабабилеб нухалъ вилъана дун критикасухъе, генекке, дица циял кучлдул хъванин.

Генеккана критик. Буклана бакъулаб къо. Кенчелеб буклана ралъад. Критикас абуна:

— Дида раклалде ккола, жакъа лъугъанин дур поэт...

Дун щаяли пашманго вуссана рокъове.

Гъаб харбилъ гъереси гъечлин абуна критикас.

Дида раклалде ккола критикалги поэталги даим рагъулин, рагъаниги цояв гъечлого цоязда чезе клоларин. Критикасе къвариглуна тлехъ, тлехъалъе къвариглуна критикасул пикру, рагъараб пикру, рагъараб рагъ. Критикги поэтги цоцазде данде ине ккола бугъаялде данде бугъа кинигин, гамаялде асклобе гама кинигин.

Инсуца абулаан: «Дир критик, мунгй дунги — киявго поэт вуго. Дица кучлдул хъвала, дуца кучлдузул хлакълъуль хъвала».

Абтлалибица абуна: Дица цолбодасан чагъир бахъула. Дуца цунклун балагъула лъугъун бугищан».

цоги нухалъ — рагъизе ккогеги. Нухда рагъани, кьотле щваралто, киявго рортизе бегула. Гъадингоги нилъер адабият беціцѹлеб буго, дир некѹсияв гъудул!

Гъанже дица цензорасул нуціда клѹтіизин.

Цензор.

«Вход посторонним воспрещен» — цензорасул нуціда хъвай-хъваглай

Бицинин цо лъугъа-бахъин... Цо милиционерас жиндирго росу цояв чи туснахъалде щвезавизе ккун вуго. Туснахъалъул клалтле щвейгун милиционерас гъикъун буго:

— Щибго абизе, тезе бокъараб жо гъечліщ дур?

— Цо бокъараб жо буго, — ян абун буго туснахъас.

— Щиб?

— Дун тлад вуссиналде росулъ милиционер ватугегийин.

Гъаб дир тлехъ тладе швелалде цензура батугегиян абулев гуро. Улка, балъголъи гъечлого, цогъорасе рагъун тараб гъамас гуро. Амма бокъилаан бачине заман дунялалда балъголъи гъечлеб, кучідузе цензура гъечлеб.

Дида гъумер бихъичлев гъалмагъ, гъари буго дир дуде: бичічла, балъголъи рагъичлони поэт поэт гуро. Бахларалъул пардав борхулеб гладин, борхизе ккола дица саназулги сапаразулги балъголъи, магліл балъголъи, цладул балъголъи. Гъарула:

Дуда балъгоябан ккараб улкаялъул балъголъилъун гъабуге.

Дица рагъараб дуца къаге.

Дир сипатазда, дир суратазда, дир накъишазда дурго нусалъ глужал гъаруге.

Къватлібе реххун бугебги бахчараблъун гъабуге.

Бищунго бахчарабин чиясе хлалхъи толареб жо.

Сонго баянабги жакъа балъгояблъун гъабуге.

Маглінабазул хъаравуллъун вуклунге.

Дуралда релъимчлеб пикру гьереси бугинги ккоге.

Рокъи цѣдирабазда цѣге, берцинлъи натѣзги борцунге.

Лъай, цѣкъго цѣдорлъулелан гѣдаллъизеги бегъула.

Гъеб цѣкъго цѣдорлъиялъ чияразеялдаса нилъергоязе зарал гѣмер ккола. Къе дие божилъи, божа дида, кѣудияв гѣурав чиясда.

Абутѣалибица абула: Лъим махѣцараб мехалъ, накалде бахунеб гъечѣониги, гъелъул тѣну бихъуларо. Гѣдан квешлъарав мехалъ, балъголъи гъесул гъелда релълъун букѣуна.

Инсуца абуна: Цѣ кѣудияв чи вачѣунаан инсухъе мех-мехалъ.

— Хѣамзат, бегъиларищ ѣгъаб хабаралъе нахъа рокъове вилъиме?

Унаан гъав цѣяб рокъове, шуршудулаан инсул гѣинзукъе.

Гъедин букѣана кѣго-лъабго нухалъ. Ахирги инсуца, кѣудияв чи нахъеги вачѣун, гъесул шур-шур рагѣараб мехалъ, абуна:

— Гъеб дуца шурун бицунебщинаб жо, гъедин кѣвар къезе гѣанасеб гъечѣо. Гъеб Расулидацин рагѣани бегъулеб жо буго.

Дун бищун балъголъи гъечѣевлъун рикѣкѣунаан нижер рокъов. Хѣакъикъаталда дица гъабсагѣатги абила: гѣмераб балъголъи бугев чиясулъ хѣалихъалъиги, хияуатги камуларилан.

Балъго сардилъ росулъе бачѣуна бацѣ, цѣгъорас бикъула рукъ, дунялалда байбихъула рагъ, чѣвала гѣадамал. Амма кечѣ кѣдаго ахѣула рагъун.

Дир гъудул, балъгояб балъголъилъун букѣа, баянаб те. Гъеб мехалъ дир тѣхъ ригъда щвела хириял цѣлдохъабазе. Мунги гъезул цѣяв. Дир баркала дѣе, баркала къезецин къанагѣат вихъулев чи.

Таржамачи.

Дица гъаб тѣхъ хъвана тѣабигѣаталъ дие къураб бищунго хѣикматаб хазина — хирияб магѣарул мацѣалъ. Хвалчабазул чвархъиялда релъараб гъеб мацѣалъул халкъалъул къадар лъабнусазарго чиясде бахуна. Гъеб

дагъаб гъечіо. Дагъистаналда кучідул кіазарго чи гурони кіалъалареб маціалъги гъарула.

Дида лъала ракъалъул гурхъабаз гідамазул дунял къварид гъабубеблъи. Амма дагъабги къварид гъабула гъеб маціалъул гурхъабаз. Гъанже бичічизе захілат буго кин кидаялиго магіарулал рухіган гідараб маціалъ Пушкин гъечіого, Лермонтов ціаличіого, Толстой лъачіого, Чехов рагічіого рукларалали.

Инсуца абулаан: киган гъурщаниги пихъ тіагунареб Пушкинил гъветі магіарухъ бижи бугин цо талихлан.

Дица абула: пачаясул генералазул мундиразе къуличіо Кавказ. Гъеб къулана гілохъанав поручикасул кучідузе.

Абутіалибица абуна: баркала дир беціаб, мукъсанго чираахъ кунчараб подвалалъубе Чеховги вачун раціаразеги, гъеб подвалалда лак маціалъ ахіарял дир кучідул Кремлиялда рагізабуразеги.

Цо дир ккараб бицинин: гіурус маціалда дир тіаса рищарал кучідузул тіехъ басмаялда бахъараб мехалъ, дир редакторас абуна: «Дуца «Полтава» щай гъаниб лъечіеб», — ан.

Дица абуна: «Полтава» Пушкинил поэма бугин, дица магіарул маціалде буссиабураб, кин дир гіурус тіехъалда гъеб бахъилебин. Гъев лъугъана «гъеб магіарул поэма бугин дуего бокъараб гъабе» — ян.

Цебего ккараб гъеб хабаралдаса гъанжеги вохун вуклуна дун. Цо-цо перевод гъарурал асаразде жидерго хъизаналъул чагІазде гідин ругъунлъун руго магіарулал.

Дида лъала, цо-цояз дир рахъалъ абула дун кІудияб гъунаралъул бетІергъан гурин, таржамачиаз гІезавурав чи вугин.

Дица гъелда дагІба баларо. ТаржамачагІаз дирги дир кучідузулги дунял гІатІид гъабуна, дир гурхъабазул, хъулбузул каваби рагъана, дир Дагъистаналъул ціаялги цівабиги рикІіаде кенчІезаруна, дир Каспиялъулги, дир Гъойсуялъулги карачелал гІатІидал рикІіадисел авлахъазда гъелчезаруна.

Дун щив?

Таржамачаглаз дие кyuна Гейнеги, Бернсги, Шекспирги, Саадиги.

Батли-батиял руго таржамачиал. Батли-батиял руго поэтал. Бищун цеве таржамачи вуклине ккола живго художниклъун. Дир тѣхъ буссиначулей вуклине ккола живголъунги дунлъунги. Жиндирго миллаталъул чилъунги, дир миллаталъул чилъунги.

Дида гладамаз гьикъула: таржамачаглазда дур магларул мацӀ лъалищан. Дица абула кӀалалда лъаларин, раӀалда лъалин.

КочӀохъанасда кочӀохъан рикӀкладасан вихъула.

1937 абилеб соналъ МахӀачхъалаялда букӀана Пушкинил «Росу» абураб кечӀ бищун лъикӀ Дагъистаналъул мацӀазде буссиначиялъул рахъалъ кочӀохъабазул конкурс. КӀикъого поэтас буссиначуна гьѣб кечӀ цо магларул мацӀалде. Амма тӀоцебесеб премия щвана цониги рагӀи гӀурус мацӀалъ лъаларев дир инсуе. Гьѣс гьѣб буссиначуна подстрочникалдасан. Гьѣсда, поэтасда, кутакалда бичӀчӀана, раӀ-раӀалъ лъана поэт — Пушкинил мацӀ.

Гъай-гъай, цӀакъго лъикӀ букӀинаан таржамачиасда авторасул рахъдал мацӀ лъалебани. Амма бшцунго кӀвар бугеб жо буго кочӀохъанасул дунял таржамачиясул дуняллъун лъугъин.

Дида лъала, цӀакъ къанагӀат гурони гьечӀо магларул мацӀ лъалел чагӀи. Амма магларул адабият гъанже анцӀ-анцӀ мацӀаз цӀалулеб буго. Гъаб дир тѣхъги оригиналалдаса гуро, подстрочникалдаса буссиначила гӀурусалде.

Щиб жо подстрочник? Гьѣб буго беразул канлъи сварав, каранда раӀи кӀутӀуларев чи. Таржамачияс канлъи гьѣсухъе буссиначизе, гьѣб раӀи букӀараб куцалъ хӀалтӀизабизе ккола.

Щиб жо подстоочник? ЧӀваби тӀураб тӀамур, цӀа свараб гъансито. Таржамачияс пандрида цӀидасан чӀваби разе ккола, гъастӀа цӀа бакизе кколла.

Щиб жо подстрочник? Кверзукъа бортараб байрахъ, куркъбал гъечлеб хлинчл. Таржамачиас — художникас хланчлѝда куркъбал гъезе ккола, бортараб борхизе ккола.

Щиб жо подстрочник? Цо парикмахерас дир мегежги кѝкѝван, катѝариги къунцѝун, къачѝан хадуб дида абуна мун гъаниве подстрочник гѝадин вачѝанин, гъанисан абунѝ, унго-унгояб перевод гѝадин унев вугин.

Гъелда бан цо хабар бицинин:

Гъеб букѝана Кубаялда, Сантьяго шагъаралда. Гъенив дун парикмахерскаялде вилълъана, нухда бахараб мегеж, бетѝер къачѝазе.

Кубаялда мегеж, кроваталда гѝадин, регизеги гъарун кѝкѝвала. Вегизеги гъавун, парикмахерасухъ дунги тун, тиризе ана дир таржамачи. Дида мацѝ лъаларев, дида цѝар лъаларев парикмахер дир мегеж кѝкѝвазе лъугъана. Нус рекѝараб букѝинчѝлогонищ, парикмахер махщел гъечлев ккунищ яги дирго гъумеральѝул гѝайѝибищ, — кинали дида лъаларо, амма мегеж кѝкѝвалеб мехалъ, дида кѝдаго унтичѝлеб гѝадин, бухѝун, унтулеб букѝана.

Дица рокъоб гъабилареб сабру гъабулеб букѝана. Цо-цо мехалъ дида кколеб букѝана дир кинабго нилъу къотѝулеб бугин, кѝаркъаби сусулел ругин. Дун зигардизе лъугъана. Гъазда бичѝчѝулареб магѝарулалъ, гѝурусалъ щиб, дун ахѝдана, квералги гъурмада чѝван, унтилеб бугин.

Парикмахер, дунги тун, вортун къватѝиве ана. Щуго-анлъго минут гъоркъоб инчѝо, гъев цо-кѝиго халгѝатал ретѝарал чагѝигун нахъ вуссун вачѝана, Гъел гъуцѝѝулгин дир кѝалдир квалквадизе лъугъана. Гъезда ккун буго дун гѝусал унтун зигардилев вугин. Дида тарабани цодагъаб жо хутѝана дир цаби рахъизе.

Цо-цо таржамачагѝаз кучѝѝузул кѝалдиса цаби рахъула. Цаби гъечлеб кѝалдиб гъури гъештѝола. Дица гъарула гъештѝезе тѝамуге дир тѝехъан.

Цоги хабар: Цодагъал саназ цебе Япониялде унеб мехалъ, дица Япониязул гъудулзабазе сайигъаталъе къезе балхъалисесул щагѝил хъуби росун рукѝана.

Хиросимаялда гостиницаялда дихъе рачлана дунялалда машгьурал Япониязул художникал — рос-лъади. Дица гъезие, сайгъаталъе Дагъистаналдаса росарал сувенирал ругин, балхъалисезул хъуби руклараб чемодан рагъана. Балагъана. Кинаб рогъо, кинаб нич! Дир муциял, дир хъуби, лъицаялиго гъецілокъ къабглараб гладин, анціхъе рек-рекун, щущан руго.

Дида лъаларо киб гъаб балагъ гъазие ккараб? Индиялзул таможняз гурхлел гъечлого чемоданал цоцахъе реххулеб мехалъищ, ялъуни Таиландалзул накълалъан самолет палугъан гладин кичлардулаго боржунел мехалъищ, Токиоялзул носильщиказ глотор лъолел мехалъищ? — дир хъубузул куц-мухъ хутлун буклинчло.

Дица, художниказда тласа лъугъаянги гъарун, босун хъурараб шегл глдобе балеб буклана. Амма художниказ кинабго шегл жидеего рокъобе босана, гъеб щаян лъачлев дунги хлукмат гъавун. Цо-клого къоялдасан гъез дун гъобол-лъухъ ахлана. Балагъана. Дир хъурараб хъабаги, дир бекараб муціги себе буклараб куцалъ кинабго глүцлун, буцлун, берцинго къачлан буго. Буклараб балагъалзул лъалкл, галамат щибго гъечло.

Бекараб, гъурараб, регъараб мехалъ, ругънал хутлун, лъим беціцічлого буکلунаро. Амма гъанибе тлуна цоялъубе Дагъистаналзул коньяк, цоялъубе Япониязул саки — цо тинкл къватлибе беціцічло.

Гъеб мехалъ дида раклалдешвана бищунго лъиклал таржамачагли. Дир тлехъалзул подстрочникги хъурараб шегл гладин буго, гъебги босун нексияб магларул хъаба, муціи гъабе. Ва гъенисан пикрабиги музыкаги гъекъезе кье дуца, художник. Батли-батлиял руго таржамачагли.

Цо магларулас «Хлажи-Мурад» буссинабураб куц: Дагъал цереглан соназда Дагъистаналзул пачалихъалзул издательствоялъ магларул маціалда къватлибе биччана Толстоясул «Хлажи-Мурадил» ціяб таржама. Кинаб цілгъиха гъеб таржамалзул? Таржамачияс «Хлажи-Мурадиде» тладе жубан батана жиндирго рахъалъ Толстоясул буклинчлеб клого бетлер.

Дица гьесда гьикъана дуца щай гьадин гьабурабан. Гьес жаваб кьуна: Толстояс гьаб кьиса араб заманаль хъвараб бугин. Цалдохъабазда бицине ккеларищ Хлажи-Мурадил кьотлараб бетлэралъул хадусеб кьисматан.

Гьадинал таржамачаглаздаса цлунаги дир тлехь. Гьез гьалъул бетлэр кьотлизе бегъула.

Инсуца абулаан: Цо махщел гьечлев таржамачиас глурус мацлалде буссинабураб жиндирго кечл цлдасан магларул мацлалде буссинабураб мехалъ, инсуца абуна:

— Дида дирго лъимер лъалеб гьечло.

Гьадиная таржмаялдаса таржама гьечлого магларухъго те дун, херав чи.

У, русинарурал асарал, гьел релълъуна сапаралъ риклалде арал, яги цализе щиб, хлалтизе щиб, хлалхъиялъе щиб, армиялде щиб арал, росулъе нахъ руссарал васазда.

Гьениса гьел я щулалъун, я унтун, я лъиклълъун, я квешлълъун, я цар босун я рогъо гьабун руссуна.

Дир тлехь дица сапаралъ битлулеб буго. Киндай мун нилъер гуреб баклалда буклинеб? Хисиладай дуца дир магларул ретлелги тлагъурги, глалалги хасиятги?

Хлалакъаб чакъдал гьаракъ раглуларо. Лъидаго гьаракъ рагличлого, глалдаласул глеч глалдин, гьоркъоб хутлиладай, тлагинадай мун? Яги батлияб би жубараб мулатка глалдинищ мун бачлинеб? Дида лъала лъараггалде унин «яман» яхшилъулареблъи. Дир тлехь яман батани, переводалъ «яхши» гьабизе дир хъл гьечло. Дун рекъав, херав ватани, квер члван вачунге, паракъат рокъов те. Дир пахъуде гьалай биччаге. Дунги поэт, мунги поэт. Гьаб тлехьалъе глало клиязго бащад кьезе ккола нилъеца жаваб. Дида лъала глеме́рисеб нухалъ дур хлалтли баркала гьечлеб буго.

Абутлалибица бицана:

Дир руго цо лъиклай ясги, цо квешав васги. Яс кийго еццула — радиоля, газеталъ — маяк йигин, лъиклай, цетлурай гадан йигин. Вас киназго гълмагъйирчи вугин клалухъ вахъула, Дидеги глемераб глайиб гъабула халкъалъул позтас гъединав квешав вас глезавун вугин. Яс еццулей мехалъ абула гъей школалъ, комсомолалъ куцан глезаюрай йигин. Гъей улкаялъул яс йигин. Вас какулеб мехалъ абула гъев Абутлалибица глезавурав вугин.

Гъедин руклуна глемерисеб мехалъ перевод гъарурал кучлдулги. Лъиклаб кечл батани, автор веццула, таржамачиясул цлар бахъуларо. Квешаб кечл батани, авторасул илар бахъуларо, таржамачи какула.

Битлараб гъечло гъеб, лъиклалъеги квешалъеги глоло, дир глагарав гъудул, клязго нилъена жаваб къезе ккола. Дир пикру дураблъаги, дир бакъан дураблъаги, дир сурат дураблъаги, гъаб гъоко клязго цебе бачаги,— рахъ-рахъалде цлаге.

Гъелда бан бицинин цо гъадианаб хабарги:

Вехъасул хинклалги ханасул васги: Магларул тлалъиялда машгъурав хан вуклун вуго. Ханас лъабго лъади ячун йиги, амма цонигиялъ гъасие вас гъавун гъечло. Гъас ункъабилей лъади ячун йиги.

Ункъабилей лъадиялъ 50-60 сон барав ханасе вас гъавун вуго. Кинаб рохел, кинаб байрам! Бухе къали, пуй зурма, гъекъе, глолохъаби, бихьинчиясул рахъалъ! Амма халат хутлчло рохел. Хеккого ханасул вас бицине лъалареб, лъезе цлар гъечлеб захлматаб унтялъ унтана. Щиб кечл кинидахъ ахланиги къижуларо, щиб квен гъабуниги кваналаро, хлалакълъун, вакъван унев вуго. Ахлана тохтирзаби киналго улкабаздаса: дару гъечло, дарман гъечло, рес гуро, сабаб гуро. Холев вуго цохло вугев хликмат, хласрат, вас...

Гъеб мехалъ ханасухъе вачлана цо ресукъав мискинав, росдаца рикклунарев мадугъал.

— Тладегланав хан, дие изну къуни, дица хвасар гъавила дур вас.

Асклор рукларал цоял глабдалилан ахїдана, цоял ахїмакъ вихьуларишан релъанхъана. Амма мискинав мадугьалас абуна, щив жив ватаниги жинца хвасар гъавилин ханасул вас. Ханас ццин бахъун цин къватїве гъолев вуклана мадугьал, цинги гъадингоги холев вас хвасар гъавизе раклалде ккарав чи виччан тезе ккелин, хїсаб гъабуна.

— Вилълъаха хїалбихье, хвасар гъаве, — ян абуна ханас.

— Хан, две вас хвасар гъавизе бокъани, изну кье дие цо чи гъечлеб баклалда кїго-лъабго минуталъ дур лъадигун клалъазе.

— Дир лъадигун?

— Дур лъадигун.

— Мун?

— Дун.

— Вилълъа, тїагїа цевеса. Унев вуклана мискин нахье, ханас хїсаб гъабуна; «Вас холев дун. Виччай клалъай абе кїго минуталъ лъадигун гъав. Дие кколеб зарал щиб?..»

Мискинав мадугьалги ханасул лъадиги цоцада дандчївана. Мадугьалас абуна:

— Две вас хвасар гъавизе бокъун бугищ?

— Цїакъ, гъарула.

— Гъаб хабар нилъер хабалъеги цадахъ босулеб балъголъи буго.

Дуца бице дида...

— Щиб?

— Лъидаса гъав вас дур?

Ханасул лъади дое-гъание балагъула, балагъула, багїарлъула.

— Битїун бице, Ханбика, нечоге.

— Ханасе цїакъ вокъун вуклана вас. Гъев гъавичїони цогиялго гїадин гъес дунги йиччан тезехъин йиклана. Гъеб лъан дица, магїарде араб мехалъ ханасул цо вехъасулгун хїарамаб бухъен гъабуна...

— Гъанже лъала дида васасе дару, — янги абун, ана мадугьал ханасухье...

— Тiадегiанав хан, дихъ гiенекке, дуе вас хвасар гъавизе бокъани...
Дуца васасе дур гiухъбуз кваналеб квен кье.

— Хинкiалги, мохмохги, ражигийщ?

— Хинкiалги, мохмохги, ражиги.

— Лъагiел бараб лъимадуе?

— Лъагiел бараб лъимадуе,

— Тiагiа, гiабдал, цевеса. Мадугъал нахъе ана. Амма ханас хiисаб гъабунa: «Гъадинги холев вас, додинги холев вас»...

— Хiадуре, лъади, васасе гiатiал хинкiалги, ражиги, мохмохги.

Босун ханасул лъадуца васасда цебе, цо кидаялиго жиндирго вехъасда цебе гiадин, лъуна цiулал хiерч, хiарччиниб гiурул ханал гiадал хинкiал, бухараб ражи, белъараб мохмох, цiорораб мугiрул лъин.

Васасда инсул квен лъараб гiадин, гъев гъезда тiад речiчiана, гъираялда кванана бацi гiадин, жеги гъалбацi гiадин. Гъев багъадур гiадин гiун вачiана. Унтаби гъесдаса тiурана.

* * *

Гъедин бицана дие, гъедин лъугъинчiого букiинеги бегъула, амма дида лъала адабият жиндирго эбел-эмен — тiабигiаталдаса, ракъалдаса, гiамалалдаса, гiадаталдаса, мацiалдаса, ватiаналдаса тiунани, кигiан гiемераб рес бугеб бакiалде кканиги, рехсарав ханасул «вас» гiадин, дару-дарман гъечiого бакъвалелеблъи.

* * *

Цо-кiиго соналъ цебе дир магiарухъ ккана цо хiикматаб иш. Кiудияб мегiер жибго бугеб бакiалдаса гама гiадин ана гочун. Гъеб цо кигiаналиго манзилги гъабун Мочiохъ абураб росдада цебесан унеб Цо лъарада мугъги цун чiана. Магiарда рукiарал гiухъбузеги гiиязеги щибго зарал, ками ккечiо, поездалда унел пассажиразе гiадин. Гъанже гъениб лъугъана кiудияб хiор. Хiоринир ччугiби руго, русби лъедола, експедицияби рачiуна.

Дир тіхь батіяб кідияб халкъалъул маціалда дида бихъула гьєб чіараб бакіалдаса гочараб махіхъадерил мегіер гіадин, Биччанте гьєль жиндихъего ахізе гіадамал.

Къираласулаб Непалалда вукіарав мехалъ, дун вахана Катмандуялда гіагарлъухъ ругел рорхатал мугірузде. Гьєб рикікладаб улкаялъул мугірулги, кікілалалги, иххалги дида Дагьистаналъул тіалъилъун бихъана. Дида ракіалде ккана гьєл цоги маціалде русинарурал дир асарал ругин. Гьєдинаб асар ціакъ ракі бохараб асар буго.

Щиб гьабилеб? Бусурбабаз абухъего, хъвараб бихъилеб батила.

Дица гьалда лъугіизе тела. Риидала байбихъана гьанже хасел щолеб буго. Магіарухъ росуль ургъана, шагъаралда хъвана. Радал тіоцебесеб мохъ хъвана, гьанже сордо бащалъулеб буго.

Гьанже кьилиги бахъун авлахъалде биччан телин чу.

Виччай дун цодагьалъ гьасде, кье хъалиян. Кванан вахъараб мехалъ, живго аллагъасги ціалеб рагіула гьаб.

Дида лъала, анщинахъе сапар битіуларо, хъванщинахъе тіхь лъугъунаро. Нахъисеб тіхь нахъиееб рогъалида байбихъила. Нахъиееб тіхь нахъисеб соналъ хъвала. Гьанже сордо лъикі! Ва салам ва калам. Амин!

КІИАБИЛЕБ ТІЕХЪ

«Гьитінаб халкъалъе ханжар кӀудияб къваригӀунѐб букӀун буго»

—

Шамилица абуна 1841 абилѐб соналъ.

«Гьитінаб халкъалъе кӀудиял гьудулзаби къваригӀунел рукӀун руго».

— АбутӀалибица абуна 1941 абилѐб соналъ.

«Гьитінал кӀулазги кӀудиял гъансал рагъула» —

Дир инсуца абуна.

— *Гьитінав, киве мун?*

— *КӀудияб балагъизе.*

Гъаб дицаго абула.

«ЦӀа бакун буго, жаниве вакке». —

НуцӀида хъвай-хъвагӀай.

ЦОДАГЪАБ ЦЕБЕРАГИ

...Эхеде рехараб тлагъур глodge бортизегланги глoлoхъанчиясе рахлат хлажатаб жoян абулаан дир эбелалъ. Дунги, цo хурги бегун, цoги хур бегилалде, гъоркъoб бугеб ссанда цодагъалъ вегана. Кligo тлехъалда гъоркъoб унеб замана гъединаб ссан бугo. Гъеб релълъуна кligo росдада гъоркъoб бугеб гoхлалда яги кligo гoхлалда гъоркъoб бугеб росдада. Амма дида ккола дун веганин Дагъистаналъулги глаламалъулги глорхъода. Дун вегун вуклана, цер глaдин, цoяб бер рагъун, цoяб бер бахчун, цoяб глиналда гъоркъ квачлги лъун, цoяб глиналда лъураб мех-мехалъ эхедеги борхун, гленеккун. Дун балагъунги гленеккунги вуклана дица цогияб тлехъ хъвалелде цебехун хъвараб рагланадай, цлаларабдаян. Гъедин, росдал глелас глaкла ахлуларo, цебехун ахлараб рагун бугищали лъачлoгo. Гъедин, цo баклалда нoдo букклун дандчлварав гъoбoл, клиабизеги гъeбгo баклалда рештлунаро.

Батли-батлияс батла-батлайиса къабул гъабуна тloцебесеб тлехъ «Дир Дагъистан». Гъелда хлoкмалълъизе ккараб жo гъечлo.

Дир эбелалъ абулаан батли-батлиял пихъал батла-батлайиса кунин, цлулакъo глaбул бахъун, глeч хъал бахъун, микъир-гага рехун.

Тлехъги цлалдохъабаз гъедин цлалула. Щивасда гъелда члвaze глайибги батула. Глайиб къадиясул ясалдагичин кколеб жo раглула... Дун къадиги гурелъул, дир тлехъалдаги, рахъдалъe ккарал тлулал глaдин, ракл буссинабулел баклал ратизе бегула.

Амма букланиги азаргoязе букла, нусгoязе букла, анцлгoязе букла, яги цoхлo диeгo букла дица хъвалeб бугo клиабилeб тлехъ «Дир Дагъистан». Сон хъвараб буклана ceбe рагли, бакъан. Гъанже жибгo рагли — кeчл бугo. Дица бицине бугo гъаб дир хлoкматабги глaдатиябги улкаялъул: кин гъаб бижараб, киб гъаб бугеб, гъалъул глaдамазул,

гIагарлѣялѣул, мадугъалзабазул, гIадатазул, гIамалазул, мацIазул, росабазул, шагъаразул ва гъелда релѣараб цогидалѣулги.

Дица кинабго бицинишха, кинабго киназго бице. Дица дирабго бицина. Дица бицарабгIан цогидазги бицани, кида къадги Дагъистаналѣул хIакъалѣулѣ цо рекъараб хабар лѣугъине бегъула. Цо-цояз рукъ гъабун гурищ росу лѣугъараб?

Дун тIаде вахъана. Жакъа тIоцебесеб ихдалил оц балеб къо ккола. Гъадианаб къоялѣ цебегосеб гIадат букIана цого гъаркъидалѣун байбихъулеб анкъого сайгъат столалда лѣолеб. Дир столалда лѣун руго гъедианал сайгъатал:

1. БацIадаб кагъат.
2. БегIераб къалам.
3. Эбелалѣул карточка.
4. Улкаялѣул карта.
5. Цо чашка кофедал.
6. Цо рюмка конѣякалѣул.
7. Цо пачка «Казбекалѣул».

Гъа, гъанжеги хъвачIеб кечI кида хъвалеб? Байбихъизе заман щвана. Кисан байбихъулеб?

Гъасда цIа бакун буго. ЦIеда хъаг лѣолеб буго. Рагъдухъ бухIараб бакъги буго. Балеб гIисинаб цIадги буго. Гъадианаб къоялѣ рохъоб чундузул бертин букIунеб рагIула царае чIужу ячунеб. Гъел ракъалда чIараб нуралда кварида тIад палугъаби гIадин хъвадулел рагIула. Гъедианаб къоялѣухъги балагъун дир эбелалѣ абуна цо нухалѣ гъадал бакъул чIоразул рукIкIбузда гъал цIадазул куналги хун букъараб тIалѣи бугин нилѣер.

Жакъа их чIараб къо. Бице, хирияб тIалѣи, тIоцебе гъадианаб къоялѣ цого гъаркъидалѣун байбихъулеб анкъого сайигъат две къечIебищ?

Бицуна, къун рукIанилан. Щалха гъел?

Цѝа — рокъуеги, къалуеги, глумруялъеги;
Цѝар — ахѝуеги, яхѝалъеги, бахѝарчилъѝиялъеги;
Цѝан — глумруялъул тѝагѝамалъеги, роцадуеги;
Цѝва — тѝадегѝанаб къасдалъе; мурадалъе, сапаралъе;
Цѝум — мисал босизе;
Цѝумур — рикѝкладе гъаракъ рагѝизе;
Цѝалкѝу — чѝахѝ-къулалдаса къиматаб глумруялъул хѝалухъин батѝа гъабизе.

...Дагъѝистан! Гъеб анкъабго гѝаркъел буго дур гъотѝол... Дуге хвел гъечѝо. Дур васазул щивасе къе гъел. Диеги къе цѝа, ссунареб цѝа. Цѝаги лъѝимги цолъун гъабураб тѝабигѝатги тѝагѝамги ккола мун. Дун дур бицунев вуго. Дица васасул хабар эбел — инсудаса байбихъулеб гѝадин, дур хабар цѝадудасанги лъедасанги байбихъулеб буго.

ГЪАБ УЛКА КИН БИЖАРАБ?

ГЪАЛЪУЛ ЭБЕЛ-ЭМЕН — ЦѝАГИ ЛЪѝИМГИ

«Цѝадулгун махсара те» —

Инсуца абулаан.

«Лъелъе ганчѝал рехуге».—

Эбелалъ абулаан.

Батѝи-батѝиясда батѝа-батѝаго цее чѝолей ятила жиндирго эбел. Дидагоги лъабго батѝияб сураталда цее тѝамула дирго хѝалимай эбел.

Рогъалида: гъежтѝа гѝеретѝи лъун лъадаса ячѝуней, бищун хирияб хазина босун ячѝуней гѝадин. Гъасда цѝаги бакун гъелъухъ хѝинкъадго, я хѝайранго балагъун. Цинги кини кѝибикѝулей.

Къаденахъе: гъежтѝа гѝеретѝи лъун лъадае уней, бищун къиматабги къваригѝарабги босизе уней гѝадин. Гъасда цѝа бакулей,

бищун хікматабги, хіажатабги гьабулей гіадин. Цинги кини клібикіулей.

Къаси: кини клібикіулей, ціа бакулей, лъел ціoley. Кидаго — хасалогі, риідалгі, ихдалгі, хаслихъегі — гьедин цее чіола дида эбел.

Гьель абулаан: «Гьаб буго гіумру, вас».

Гьель гьарулаан Дун лъадаса юссинегіан ціа ссвине тогейилан.

Гьель ахіулаан ціадал къатірабазул кун бакъул рукікібуздагі ххун, букъун бугин Дагъистан, гіуціун бугин Дагъистан.

Дагъистан бесдал лъимер гуро. Руго гьаль мугъ чіварал къураби, гьальул эбел-эмен, ціагі лъимгі.

Абула гьаб улка улкалъун лъугьинал-де бакараб ціа букіанилан. Битіараб батизе буго... Ціадул кистал карачелабазул кьеркьераб щакъиялдагі ччун, бахъараб сураталда релъун бихъула дида магіарулазул клудияб гьечіеб Ватіан.

Ганчіида гамачі къабе — ціа пирхула.

Къурда къуру тунке — ціа бакула.

Хъаталда хъат къабе — ціа паркъула.

Рагіуда данде рагі рехе — ціа кенчіола.

Гандрил чівабзазда килиш клутіе —

Кочіохъанасул бадибгі ціа, килшалъгі ціа.

Буртіил тіомода, къагірил тахтаялда квер бахъе —

Канлъи кунчіулеб куц берцинабгі батіи-батіябгі:

Чвахулеб иххдалил лъарал карачелазул гіадин,

Кинида гіодулеб, белъулеб лъимадул гіадин.

Магіарулаз гьединач кьегіер жеги мех щвезегіан чіечіого цо-цо чахъдал ургьиса бахъула: ціа кунчіулеб, канлъи паркьолеб тахтаялъул ботірода лъезе клургіараб тіагъур гьабизе. Абула, тіохдеги вахун гьединач тіагъур магіарулас лъолеб мехаль, магіарда хасалогіцин гіазу биунилан.

Ціаги лъимги! Киб гъазул лъалклал гъечлел — мугірузда, глалахазда, глагарал рохъазда, баціл гъакілараб клал гладал кіклалабазухъ, нохъазда, парсазда, гъеті-гъетіун, бек-бекун разарун лъолел тларгъал гладал яги лъедезе хладурал крейсераг гладал къур-къурарал къурул сверабазда.

Бекерулеб чол тлукъбулъан, маглардасан баккулеб дагніл беглерал лълъурдуздасан, лъалиниса бахъулеб хонжрол баладасан, тункіил клалдисан, рагіулъан, магілъан — кисанго кидого, радалги къасиги баккулебгун тлерхъунеб гладин паркъула, къалъ-къалъула гъаб цебегосеб ціа. «Кіудияб гъансито, дир Дагъистан» — гъедин абулаан эбелалъ.

Балагъе, магларул глолихъанги глолилайги тохлъукъе цоцазде данде чівараб мехалъ, кligo глшкъу цоцаде глагалъарабго, цо глагараб, лъалеб нур кунчлулеб куц! Гъезул берал —кligo ицц, кligo ціа цоцазе гвангъула.

Гъезул раклалдешвеял, хиялал, рокъи, ццин, кинида лъимер, рохъоб чан, зодихъ хіинчі, ціва — гъел киналго руго ціадул тланчіи...

Жеги ціа босизе лъихъего ине ккечлин абула магларулас жиндиего рецц гъабулелъул.

«Досул тлалаялъусан унеб кіклуй глонклал рацічлалдаса тлеренаб буго», — ян абула магларулас, цониги вокъуларев чи какулеб мехалъ.

Я аллагъ, гъасда ціа реклунгеги кидого дуран цояс, «рекларабги ссваги дурго», — ян дандияс — гъедин къола магларулас наглана, къацандизе ккараб мехалъ.

Чи гурин вукларав, ціа вукланин, — абула магларулаз бахларчиясул бицунеб мехалъ.

Цо кучідузул тлехъ ціалараб мехалъ инсуца абуна:

«Кинабго рекъон буго, кинабго битіун буго. Рукъ буго. Гъансито буго. Ціул буго, гъан буго, хъаг буго. Ціа гъечіо, гъалмагъ. Хинлъиги канлъиги гъечіо. Тлаглам гъечіо. Тлаглам кинаб букіинеб я белъинчлеб, я

бежичлеб гъанада? Ціа къвариглун буго». Цо нухаль Абутіалибица магларул маціалда дие жиндирго ціяб кечі ціалана. Дица абунa гъеб рахьдал маціаль хъварабганги лъикі лъугъун бугин. Абутіалиб живгоги рази вукларав къагидаха, гъес абунa: «Цогидаб мехаль гъадин лъугъинароан. Гъинал рекелъ цо глажаибab ціа кунчлараб мехаль хъван борчіана».

Шамилида гъикъун буго:

— Бице, имам, кин гъитінаб, мискинаб, бакъараб Дагъистаналда ківараб клудиял пачалихъазул аскаралгун нус-нус сонaз багъизе? Кин дуда хіaл ківараб хіaл гучав глурус пачагун къоло щуго сонaлъ къркьезе?

Шамилица абун буго Дагъистаналде гъеб кидaго ківезе букінчін, гъелъул каранда жаниб гъалдолеб ццидалги, рокълуги ціа букінчлебани. Кинабго гъеб ціaду гъунар бугилан. Дун щив? Рикікіaда Генуб росулъa мискинав ахихъанасул вас. Дун цогидaздaсa я залимав вукінчлo, я клудияв вукінчлo. Дун гъитінго унтарав глунa. Дихъ балагъун цo-цoяз глемер мехаль хутіларинцин абун буго. Гъелъ Галиян лъураб ціарцин дун лъикілъизелъун Шамил абун хисун батана. Дида клудияб дунял бихъичлo. Дун члaхіял шагъаразда квaнaчлo. Клудияб ресалъул бетлергъан вукінчлo.

Дун ціалана цохлoго гъал гисинал росaбазул мадрасабaздa.

Хіaмузда гъиралги лъун, гъитінго витіулаан дун Шурагъaве пихъ бичизе. Муғлрузул сухъмахъaздaсан чaнго сонaлъ хъвaдaнa дун гъедин. Кіочон толарo цo нухаль гъеб шагъаралде щолeб росулъ, хлухъбахъизе чларав диде асклореги рaчлун цo цулъарал глoлoхъaби дие рокъларел мокърамахіaл гъаризе лъугъарал куц. Цoяв дида тіaсa тіaгъурги бахъун тіуранa. Гъeсдa хaдув дун вoртулaгo, цогиял глaгlаялдa дир хіaмида рукларал пихъил гъaгъал хъaмизе журанa. Тіирхaнa дир рекелъ ціa. Бахъaнa тіaгъихъaхl къватіibe. Дир тіaгъурги бoсун тіурулев вукларав цoяв кавудал клaлтlа кквезе щвaнa

дихъе. Дица гъев рахънив щалайдулъ шокъроб квералги цун гъанкъулев вуклана. Гъев гъардана «те» — ян, жиндир махсара букланилан.

Дица гъесда абуна: — Цадулгун махсара тейилан, магларуласул тлагъур бетлергъанасул ботрода тейин.

Гъесул кларкъабаздаги клал-мацлалдаги щалайги бахун, дун вортана дир пихъ бикъарал ралагъизе. Дица цо тлохдеги вахун ахлана: чехъалъе ханжар бокъичлез хехго дир гъагъал хламида лъейилан. Чехъалъе ханжар бокъилищ? Гъез дун глемер мехалъ валагъун чезавичло. Гъав васас клудияб хъуй гъабизе бугин, гъагъал хламида лъуна. Дунги «хла-хла», — ян хламидаги абулаго, гинда базабун дирго тлагъургун цевехун вилъана. Дие доб мехалъ кьалги-хъуйги хлажат буклинчло. Амма хъудизе тламуна дун...

Гъоркъор сонал ана. Дун дирго гвердил къвалалги гурун, ракъги къурде тладе баччун, гъенив гъутлби къачлалев вуклана. Гъегъал рагъалъ щварал ругъналги руклана дир черхалда. Рачлана гладамал борче ярагъан, рекла чодаян. Дица инкар гъабулеб буклана. Ахихъанлъи бокъун буклана кьалудаса. Амма гъез абуна Шамил, нилъер иццал чамггал гъарулел ругин, нилъер чирахъазда ганчлал речлчулел ругин, нилъер тлагърал чияда лъолел ругин Нижеца квер члванищ чоде вахинева, ялъуни мунгойищ?

Реклана дир каранда цла. Гъелъ течло дун ахикъ. Вахана дун чоде. Гъеб цла цлад гуру, гъури гуру. Гъеб къотличло. Дир къуваталъ гуру, гъелъул къуваталъ клвана дида кьоло щуго соналъ гучав пачагун вагъизе. Гъелъ хъудизе тламуна тлубараб гласруалъ Дагъистанги Кавказги.

Бицуна: цебе Дагъистаналъул глорхъи цониги гъачагъаз яги тушманас бахани, гъебсаглалалда бищунго глагараб магларда глари гладаб цла бакулаанилан. Гъеб бихъун цогидал росабазги цоялда хадур цоял гъарун кинабго Дагъистаналъул рорхалъабазда цлаял

ракулаанилан. Гъеб буклана магларуллѝ чоде бахинабулеб хехаб ахѝ. Щибаб рукъосан, щибаб къотѝносан рахъунаан чабхъад рекларалги лъелалги. Рукъор балагъун хутларал херазда, лъималазда лъалаан, магларда цѝа гвангъун бугогѝан мехаль, Дагъистаналъул ракъалда тушман вукѝин. Цѝа гѝодобе буссунаан, гѝагараб тѝалъиялда тѝаса хѝинкъѝи балагъарабго.

Жидерго гѝумруялда жаниб гѝемерал ракизе ккана магларулаз цѝаял. Гъел руклана некѝсиял байрахъал, буюрал. Гъез хисулеб буклана гъанжесѝб техника — телги радиогѝи. Гъелъин Дагъистаналъул мугѝрул рохъал гъечѝел, гъел рукларал цѝаязул тѝад ганщал регарал гѝадал гѝаламатазулъ ругѝел.

Магларулаз абула: хонжрое лъѝикѝаб бакѝ лъел бугин, цѝаялъе лъѝикѝаб бакѝ гъансито бугин. Амма магларда цѝа бакани лъѝалиниб бегараб ханжаргѝи: гъеб ханжар гуриѝ, гъастѝа вукѝунев бѝхъинчигѝи гъев бѝхъинчи гуриѝ.

Цогѝи бицуѝа: Дагъистаналъул мугѝрузда гѝухъбулъ руго гѝиял хъѝхъулелгѝи, гъел цѝунулел чагѝигѝо гѝадин, цѝа цѝунулел чагѝигѝи. (Гъѝединалго гѝадамал рукѝун руго цере чабхъазда рукѝараб мехальгѝи). Гѝухъбуз цѝа цѝунулел чагѝи щибаб сордо-къоялъ иргѝа гъабун рищулел рукѝун руго. Гъеб цѝакъ захѝматабгѝи хѝажатабгѝи хѝалтѝи буклана. Гъелда бараб буклана гѝухъбузул квенгѝи, цѝагѝи, цѝалѝеб хъѝалиянгѝи, бицунѝеб хабаргѝи, хинлъѝи-канлъѝигѝн. Гѝемераб цѝа магларда гъансито гъечѝого хъѝатазда жанибцин цѝунизе кколеб букѝун буго. Квер гъанситолъун бугѝсда лъѝазе ккола мугѝрул тѝабигѝлаталъул тѝолго гѝамалал: гѝазу букѝа, гъури букѝа, цѝад букѝа — цѝа ссвине бегъуларо. Гъанжегѝи лъѝикѝал лебалал гѝадамазда, гѝагараб тѝалъиялъул тарѝихалда жидерго лъѝалкѝигѝи, бакѝгѝи, тѝанкѝигѝи, ракѝгѝи тарал бахѝарзазда, кочѝохъабазда «Дагъистаналъул цѝа цѝунарал чагѝи»,— ян абула магларулаз. Гъел дуѝялалда гѝемер руго. Дагъистаналдагѝи гѝурал руго.

Гъелда бан цо хъѝвачѝеб кочѝол хѝакъалъуль дирго пѝкру бицинѝин.

Щиб лъалеб киди-къадги я дицаго, я цогияз хъвазе бегъула гъеб:
Цояб хъатиниса цояб хъатинибе рехун торго гладин ца
басандизабулев вуклун вуго магларулав.

Я, ле, кверал рухлизе гурин, жибго те,— ян абун буго гъесда
цааялъ.

— Цаялъ ца бухлуларо, — ян жаваб кyun буго магларулас.

Дидагоги Дагъистан цадудаса пирхараб ца гладин бихъула. Гъеб
хирияб ца цлунун буго гласруаз. Дицаги гъеб ссвине течлого дагъабги
кунчизабизе ккола. Дица гъеб кxиматаб сайигъатги васият гладин
наслабахъе къела: ца цлуне, цадудаса нилъго цлунулел гладин.
(Абуталибица абухъе, гъаб пикруялде кверазулги бакъ-назулги гъалай
биччани, кечл лъугъине бегъула).

Магларул глат буго: бидуласда бидулав хлоринив чвердолев
ватани, гъесдаса къисас босуларо, гъев къватливе вахъинчлого, гъес
ярагъ борчинчлого.

Цоги магларул глат буклана: гъеб глаталда цар буго «Цадал
хлама»,— ян. Бухлараб бакъуца ракъги гъутлбиги ракъвараб мехалъ,
лълъехъ хурдулги, глйги, гладамалги, хланчлйги къечараб мехалъ,
цонйги васасул черхалда ххурдул, тламхал, тлугъдул, реччел хлажатаб
члахл-къул бухъа-къан жемулѐб, хадуб гъевги вухъун кинабго росу
сверулѐб. Гъеб мехалъ лъималаз къватлазда, тлохазда — киса-кибего
ахлулаан:

Баги, бечед, чваххун цлад,
Чвахаги, аллагъ, гонгал,
Дагъистан къечон буго,
Къватлйре рахъа, накклал.
Виччан те ракъ чуризѐ
Чваххун унел иххаца...

Росдал гладамаз гъеб ахлйялъѐ «амин», «аминан» жавабги
гъабун, цадал хламаялъул боглроде, тларсал, гъудрул, глертлал, хъуби

цѣу-цѣун лѣим тѣлаан, тѣде кѣасиялде мугъ базе хѣлухѣинги кѣолаан. Дунги вукѣана цѣ нухалѣ гѣитѣнав чи цѣадал хѣамалѣун. Цѣалтун виччана. Дун кѣанцѣѣуравани, гѣеретѣ цѣураб лѣим бахѣилаан. Амма зѣбазда ракѣалѣул гѣари кѣанагѣатги рагѣуларѣоан ва кѣоял, ракѣварал мугѣрузда бакѣги басандизабун, гѣимулаго нахѣе унаан. Гѣединаб бакѣалда «пашманаб бакѣилан» абулаан. Нус-нус соназ гѣеб пашманаб бакѣукъ букѣана магѣаруласул ракъ. Нус-нус соназ магѣарул росубазда абулаан лѣлѣехѣ кѣе-чарал росабиян.

Дир росуги гѣединаб букѣана.

Ракѣалдещѣола: цѣад балеб мехалѣ лѣим нахѣе хутѣизе хирияй эбелалѣ гонгакъ лѣолел чирма-кѣалал;

Ракѣалдещѣола: кѣигѣ-лѣабгѣ версталѣул манзилалѣ гѣежтѣа гѣеретѣгун, хѣатикъ гулгунгун щибаб кѣойил лѣадаса ячѣуней эбелалѣул свакараб гѣумер.

Ракѣалдещѣола: росулѣ бакѣ-бакѣалда лѣим балагѣизе газа-белгун хѣалтѣулей Хѣабибат абурай чѣужу. Лѣицаялигѣ кѣудияс абулеб рагѣунищали дун, гѣитѣнав вас, гѣадада хѣалтѣулей йигин Хѣабибатин велѣанхѣана. Эмен гѣеб мехалѣ диде цѣакъ семана.

– Бугебищха, дада, гѣоба лѣим? — ян гѣикѣана дица.

– Бутеб, гѣечѣлеб дида лѣаларѣ. Амма дуда лѣай щиб жѣ магѣарулазе лѣим кѣколебали. Гѣеб балагѣулезда, ресукѣлѣи — мискинлѣиялда тѣад релѣанхѣизе бегѣуларѣ. Гѣеб дѣе махсара гуро.

Дица ракѣалдещѣвезаруна инсуда гѣес инкѣкѣвелдерица рахѣил бетѣералда перелѣги лѣун турбаби понцѣоялде, гѣабадерица лѣаргѣ гѣечѣлеб бакѣалда кѣѣ гѣабиялде, цѣ-цѣ росабалѣ хур цѣун бачѣине, цѣад базе чѣегѣераб жѣ свериялде гѣарурал кепал кучѣдул.

Гѣеб, гѣолохѣабазда бичѣчѣулареб, жиндир пашманаб релѣи бугин абуна инсуца, «Кигѣан кѣудияб аниш букѣине кѣколеб, лѣим гѣечѣлеб бакѣалдаги кѣоял гѣаруни яги турбаби перелѣялѣ понцѣѣозе жигар

бахъани, яги гъел халалъизе цѣзе лъугъани, яги цѣд базейн чегѣраб жо свѣрани?...».

Эмен цодагъалъ гѣнеккун чѣана. Балеб букѣана цѣд.

Хѣанчи, щай гѣнеккарал? —

Гѣсин цѣд балеб буго.

Поэт, щай гѣнеккарав? —

Гѣсин цѣд балеб буго.

Чегѣраб жо свѣрула чегѣралъул гъан тѣагѣмаб букѣун. Гъелъул тѣомолъе бакъ цѣкѣкѣун уна. Гъелдалъун гъабула гъариги магъил садакъаги.

Ракѣалдещола: бищун эмен вохараб къо. Рикѣклад мугѣруздаса росулъе лъим бахъараб къо. Газа-белгун щѣбаб къоялъ; живго хѣалтѣана эмен гъеб бахъизе. Лъим чвахарабго гъенире тѣугъдул рехѣзѣцин гъукъана гъес дѣе. Гъениб бищун цебе гѣретѣ цѣзе росдаца тѣаса ѣищана нусго сон барай, рокъоса къватѣе яхъунарей хѣрай чѣужу. Бищун цебе лъѣлѣл хъаба гъелъ инсухъе къуна.

Гъадинаб шапакъат кѣданиги щѣвѣчин абуна инсуца.

Доб къоялъ дис хъвана хасаб кѣчѣ.

Дос абуна цѣдал лъим гъекъолѣл хѣанчѣазда «тѣокѣал нуж чѣухѣдаруге», — ѣн, рикѣклада рокъоб лъарал рагѣалда ритѣучѣазда нижги нужѣдаса квѣш гъѣчин.

Дос абуна гъаб лъадал хъуди гѣадаб берцинаб гъаракъ макъѣлъгѣцин жѣнда рагѣичѣилан. Гъаб иццухъе унѣл ручѣабазул гѣадаб юргъа цониги гѣаларчѣялъ бачинчѣилан. Дос баркала къуна газа-бѣлалъе, турѣабазе, инкъѣлабалъе. Гъесда ракѣалдещвана хасало бараб гѣазу-цѣр биѣнабун гъелъул лъим гъекъолеб заман, гѣертѣал раччун ручѣабазул гѣолохъанго гъакибергѣадин мугъ кѣичѣулеб букѣараб куц, къѣчарал гѣачѣязулги, чѣуязулги, ракъалъулги, гѣадамазулги гурхѣараб сурат.

Доб букѣана инсуе бищун кѣудѣяб къо.

Цоги Раќалдешола, ќочон толаро: Махлчхъалаялда июналъул бухи: унтараз, тохтирзабаз, дарабаз сверун ккун кроваталда захматaб хлалалда вегарав эмен. «Анцѓго гъецлaлъ цуцахъе цлaцлaлeб бугин кколин жиндир лага», — ян абулаан инсуца. Гъес пайда гъечин киналго дарабаздаса инкар гъабуна. Жеги нижеца битлизабулeб буќларaб ќъандалъу ќъваригинарин биччaчлo. Цинги цойидасанго абуна цо дару бугилан дун лъиклъизавулeб вa тloќлaб щибго гъечин.

– Щиб? — ан гъикъана дица.

– Буцлудерил кќлалахъ дицаго бухъараб цо гъитлинаб ицц буќлана. Гъелъул лъеца гурони дун лъиклъуларо.

Гъорќор ќоял иналде маќарул члужугладан глеретl цлун лъимги босун ячлана инсухъе. Бархъалисезул муцлиялъусан гъекъезе къуна гъесухъе.

«Клудияб баркала дуе, дир тохтир», — ан абуна гъес гъей маќарулалда. Эмен цлидасан рухl бачларав глaдин вуклана...

Эбелалъ абулаан щивасул жиндирго ицц буќлине кколилан.

Эбелалъ бицунаан къурулъ парсиб ицц батараб цо лебалаб цлумалъул. Гъеб сабаблъун киналго хланчлазе лъим щва-нилан.

Эбелалъ бицунаан хурул раќалда ссанда муцлиялъуб цлорораб лъим бугеб мехалъ, хур лъилъулезде свак лъалароанин.

Бицуна Шамилил черхалда хеч тункичлeб бакѓи, гъесул би тинкичлeб кќлaлги маќарухъ ќъанаѓлат бугилан. Жеги глолохъанчи гендерил кќлалахъ гъевги Гъазимухламадги жанир ругеб мина тушбабаз сверун ккураб мехалда, минаялъул тloхдасан хучдузул тloгъазде тlадеги кланцлун, гъезул рохъосан бид вецлцулаго хонжроца нухги бахъун, цевехун ун вуго гъев.

Киназго Шамил хванилан тун вуклун вуго. Хадуб сах-саламатго гъев вихъараб мехалъ, члeѓлeр барай, гъаримай эбелалъ данде йортун гъикъун буго:

— Шамил, дир вас, кинѓаги мун ворчларав?

— Дида ицц батана, — ян абун буго имамас.

* * *

Риккiкiладаб Гарабиязул салул майданалда машгъурав Дагъистаналъул чотлахъан, херлъарав Шамил вараниялдаса вортун хванин рагIараб мехалъ, магIарулаз абун буго доба Дагъистаналъул ицц батичIого хун ватилин.

* * *

ХIажи-Мурадида гъикъун буго, нусго кIинусго метр борхалъи бугеб къурулъа гъваридаб кIкIалахъе кIанцIарав мун цохIо бохги бекун кин хутIараван.

— КIкIалахъ ицц батана, — ян абун буго ХIажи-Мурадица.

...Дун щвана Нухаялде. Дида бихъана гъесул къаркъалаялъул къаданиб чIвараб зани. Гъениб Дагъистаналъул гъалбацI букъун бугин хъван буго. Дида бихъана ГъалбацIалъул къотIараб бетIер.

— Щай мун, багъадурасул бетIер, батIалъараб къаркъалаялдаса?

Дие магIарулаз жаваб гъабуна, доб заманалъ гъаниб ицц букIинчIин, хъуцI бу-кIанин. Нух къосанин иццухъе, тIагараб ВатIаналдеян.

* * *

...Дир росдада цебе буго росабазе чанги хIинкъи къураб ва чанги рохел къураб Хунздерил хъала. Гъеб гургинаб хъалаялъул гъурмада руго чанги гIарадабазул топал, пулеметазул гулби хъанделаго, ахI-делаго магIарулазде тутударал кIалал.

Квешав чиясул баркат гъечIолъи ралъдалъ бугеб ччугIидеги щолин абула. Гъеб хъалаялъул баркат гъечIолъи дир паракъатаб, ракълилаб росдадеги чанги щвана, ва цIигъулдерил къурабалъ къижарал маккал гъелъ цо нухалъ гуру риххизарурал.

Бищунго квешаб кӀалги берги лъилан гъикъараб мехалъ, Хундери́л хъалаялъулин абулеб букӀун буго некӀо цӀигъулдерица.

Дир заманалъ хъалаялъул квешлъаби харбалъ гурони хутӀун ратичӀо. Гъелъул кӀалтӀа къалиги чӀван нижеца, гӀисинал цӀалдохъабаз, сверухъ ругел росабалъ рорхатал къурул сиязда хӀанчи расандизаруна. Хъалаялда букӀана анкъабго соналъ дун цӀалараб школа. «Зир», «зир», «зиран» гъелъул киналго цӀурмазул гъаркъал дида, гъитӀинаб мехалъул ихдалил бакънал гӀадин, киве цӀваниги рагӀула. «Зир», «зир», «зир» — гъез ахӀула дун дирго хъалаялде, школалде, общежитиялде. Нижер классалда вукӀана лъеберго цӀалдохъан. Лъеберавго ниж, моцӀида жанир цо къоялъ цӀалудаса эркенги гъарун, лъим баччулел чагӀилъун рукӀана кинабго классалъе. Цо-цо гӀайиб ккарал кӀи-кӀи, лъаб-лъаб къоялъ тӀатӀалагоги тӀамулаан. Дир лъим баччулеб къо щибаб моцӀрол я анкъабилеб, я микъабилеб, ялъуни кӀиябго къоялъ тӀатӀала кколаан, дун хисун ведро баччизе кколев Юсупов ГӀабдулгъапур гъеб хӀалтӀи бокъичӀого унтун вугилан чӀеялъ.

Лъим букӀана хъала тун къватӀиб. Гъеб босизе ине захӀмат букӀинчӀо: чӀобогояб ведроги эхебе нухги. Амма эхеде нухги, цӀураб ведроги, гъеб цӀун босулеб бугишали кодор чӀахӀиял кружкабигун балагъун чӀарал къайи цадахъалги дида кидого кӀочон толаро. Гъанжеги сапараздаса вуссунеб мехалъ, хъалаялъул чӀахӀиял кавабазда жанисан къватӀивеги ун, гъеб иццул лъим гъекъола дица. Гъелъул батӀияб тату букӀуна.

ГӀемерал харбал руго гъеб иццалъул хӀакъалъуль. Гъезул цояб бицинин. Гъеб диеги инсуца бицана: Хундери́л хъалаялъул сиязда гӀемерал батӀи-батӀиял гулбузул лъалкӀал руго. Гъел сиязда цин гӀурччинал, цин багӀарал байрахъал чанго нухалъ цоцаца хисана. Инкъилабалъе къеркъолел рагъул соназ гъеб хъала хъахӀазги багӀаразги, муридзабазги партизаназги — цин Нажмудинил,

Палихановасул, Жапаровасул бояз, цин Муслим Атаевасул партизаназ иргадал цоцахъа бахъана. Анлъго моцлалъ цлунана хъала Муслимил партизаназ ва коммунараз кисанго гъеб сверун ккурал тушбабаздаса. Кидаго къотлулеб буклинчло гъениб къвагъи. Къотлулеб цо-клого саглат буклана. Гъеб буклана хъала цлунаразул руччаби хъалаялъуса къватире иццухъе лълъел цезе унеб заман.

Цо нухалъ полковник Палихановас полковник Жахпаровасда абун буго:

— Муслимил къокъа къечон ракъвай абе, рачла нух гъукъизе, ицц къазе руччабазе.

Полковник Жахпаровас жаваб гъабун буго:

— Лъл цолел руччабазде къвагъдани, нилъ бихинал кколари. Тлолабго Дагъистаналъ нилъеде мугъ реххизе буго. Нилъ, магларулал, ращадасде данде ращадал глдин рагъизе ккола.

Гъедин иццдаса руччаби руссинеглан хлалхъи босулеб буклун буго гъал цоязги дол цоязги.

Раклалдецола: дие Ленинил премия щвараб мехалъ, дир унтарай эбелалъ дида абун: валлагъ, дир вас, гъеб харбидасаги дие дуца цо ресукъав, чиякъав, бесдалав, щокъав цониги чиясе кумек гъабунин рагъизе бокъилаанин. Дие гъелъухъ глемераб гларац щванин раглана. Дие бокъилаан дуца гъеб цониги росулъе лъим бахъизе къуни. Гъеб аллагъасги хлукуматалъги мун какулареб, киназго беццулеб хлалти бугин.

Сталинил премия щвараб мехалъ, инсуцаги гларац иццал рахъизе къуна. Ицц цлакъаб жо буго. Щивасул буклине ккола цо-цониги гъеб. Ицц бугеб баклалде буклуна нух. Нух къвариглуна кклалахъе рортунгутизе щивав глдамасеги, тлолабго глаламалъеги.

Инсуца абулаан: Расул гъавуна Дагъистаналда канал бахъулеб мехалъ. Рагъал лъугларабго магларулаз клудияб канал гъабун, - гъеб гъечлони, гъечлин.

Гъеб каналалда нилъер халкъалъ цар лъуна «Октябралъул инкъилаб» абун. Гъелъул лъим буго дир шагъаралда, МахIачхъалаялда щивас жиндирго рокъоб гъекъолеб.

Лъим! Дида бихъана: парсал гIекколел, къураби рецIцIулел, мугIруздасан ба-чIун ихх кIкIалабахъ хъудулеб, хъитIниб, бацI гIадин, рурудулеб, авлахъалда, къегIер гIадин, басандулеб. Гъаб Дагъистаналда къарал къадираби гIадин буго ункъабго Гъойсу. Яцал гIадин дандчIвала гъезда Сулахъги Самурги.

Лъадалги цIадулги къисмат — гъеб ккола халкъазул къисмат.

Лъимги цIаги — гъеле Дагъистаналъул эбелги-эменги. Лъимги цIаги — Дагъистаналъул хунжазул кIиябго гIаг, кIийихъе борлъараб цого лълъар!

ЦIа сванищ — рокъов гъечIо щивниги чи. Чи гъечIеб рукъалъул тIохдасан, гъедин букIин лъан, хIалихъатал чаргъудул роржуна, гъениб кето-рузица квешал гъаркъал гъарула.

Радал сапаралъ унезда чIужугIадан дандчIвала, лълъел гIеретIги цIун, нух битIизе.

Къаси сапаралъ унезе чIужугIаданалъ чирахъ бакула, нух битIизе.

ЦIадудасанги лъедасанги гъабураб тIагIамги тIабигIатги буго гъаб Дагъистан. Цого гвандиниб беролеб бухIараб цIаги цIорораб лъинги буго Дагъистан гъабулеб мехалъ гъоркъоб бухIараб ракълил къотIиялъул гIаламатлъун.

Гъелъий киналго маргъабалъ бицунеб: жидеда аскIоре ине риччаларел аздагъабиги чIван гъениса цIаги босун, росдал чIаголъи хвасар гъабурав бахIарчияв васасул; жидеда аскIоре ине риччаларел аздагъабиги гуккун, хвезеги гъарун, гъениса лъинги босун росдал чIаголъи хвасар гъабурай цIодорай ясалъул.

Гъел киналго хваралги чIваралги аздагъаби жалго чIахIиял мугIрузде руссун руго.

Гьелъин цин гъаб ракъалда Дагъан абураб. Цинги хадусеб ракъги бакъги би-хъарабго, Дагъистаниланги абураб.

Жеги мацI лъалареб лъимаца гIадин,
Дица цо батIаго бутIа-бутIа ккун,
Щурула, угъула, абула дур цIар
Цин Дагъан, цингиги Дагъистанилан.

Чанги аздагъаби чIвaze ккана гъаб гъитIинаб улкаялъ жиндирго халатаб нухда лъимги цIаги батизеги цIунизеги.

Унеб буго Дагъистан. Гьелъие нух битIизе гIораз цIаял гвангъизарула, цIаяз гIорал кунчIизарула. ГьечIо гъанситоги иццигIан магIарулазе гIагарал бакIал. Ва гъанжелъизегIан Дагъистаналь абула:

Лебалав чиясул рахъаль: «Чи гуро гъов, цIа вуго».

Гъунар бугев чиясул рахъаль: «чи гуро гъов, мугIрул ицц вуго».

Бажари гъечIев чиясул рахъаль: «ссвараб чирахъ, я къараб ицц».

Къадарав чиясул рахъаль: «лъелъе ганчIал рехулев тайпа вуго».

ГъанжелъизегIан магIарулазул нагIана буго квешав чиясе:

Дур киналго иццал къагIян цояб,

Дур киналго чирахъал ссвагIян цогIяб.

Росулъ цониги чи камуни магIарул рокъоб абула:

Севана гури рекIелъ цойги чирахъ,

Къана гури каранлъ цойги иццан.

Лълъар борхулелъул абула:

Киналго ракарал цIаял баркаразе рецц!

Киналго беролел иццал баркаразе рецц!

Киналго иццалги цIаялги баркаразе жеги рецц!

Жидецаги иццал рахъаразе, жидецаги цIаял ракаразе дагъабги рецц!

Дида раглана: цо клудияв магларулас дагъав гьитинасда
цѣхولهб:

Бухлараб цѣ лъалищ дуда, лъачи?

— Лъала, лъим гѣдин.

— Цѣорораб лъим лъалиш дуда, лъачи?

— Лъала, цѣ гѣдин.

— Гъедин батани мун глун раглула, рекѣ чода, вилълъа цадахъ,
магларулав.

Дида раглана, клѣго магларулав цоцалъ къацандулеб мехалъ,
цояс цогидасда абудеб:

— Дир тѣлаялъусан клѣлуй дуралдаса тѣренабищ бугеб, дуца
гъедин абизе? Дун батѣаго ах лъалъазе лъим чияда гъаризейищ арав,
мун клалъазе? Гъедин батани, гъадале къуру, гъабеле нохъо, гъабеле
гѣор, гъале нилъ клѣялго — клалъазе вилъа...

Дида бихъана, цо магларуласул лулбузул гъабураб нуцѣида
хъван: «Цѣ бакун буго, жанѣве вачѣа!»

Дѣего бокъун буго дир тѣхъалъул нуцѣида хъвазе: «Цѣ бакун
буго, жанѣве вакке!» Дѣе бокъун буго кѣнабго Дагъѣстаналъул
кавабаздаги гъедин хъвазе: «Цѣ бакун буго, вакке жанѣве!»

КИБ БУГЕБ ГЪАБ УЛКА, ДАГЪИСТАН?

КИБ БУГЕБ МАГІАРУЛАЗУЛ РИГЪ?

КІАЛЪАЛЕБ БУГО МАХІАЧХЪАЛА

Ахириял харбаздаса

Хунзахъ: Дуњялалъулги Дагъѣстаналъулги глумруялъухъ
хундѣрил росабазул гѣадамал телевизоралдасан ралагъулел руго.

Телевизоралъул хІуби кенчІолеб буго Гакаро мегІералъул тІогьиб. Сон Хунзахъ Херав МухІамадил рокъоб рохел букІана. Гьесда вихъана Москваялдасан телевизоралъ кІалъалев жиндирго вас Пали. Пун вугин васин абун буго гьесухъги гІенеккун инсуца.

ЧІикІаб: Сон ЧІикІаб ГЭС балезухъе гьоболлъухъ рачІана Абутиалибил бетІерлъиялда Дагъистаналъул шагІирзабазул къукъа. Жиндирго кІалъаялда халкъалъул шагІирас абунa: «Канлъул лъимал, нужер гъунар буго бищунго гвангъараб жо. Нужер ГЭСалъул канлъи рикІіадал бакІазде щолеб буго. Гьeб канлъи буго азарил соназ кунчи бихъичІого ссварал умумузул беразул канлъи, гьезул анишазул цІа. Баркала нужеe гьел цІаязухъ».

Талги: РикІіадал бакІаздасан тІолабго улкаялдаса рачІунел руго МахІачхъалаялда аокІоб бугеб Талгиялде дару гьабизе гІадамал. Чанги гІунтІун тІилалгун гъанире рачІарал, чода рекІун ана гъаниса.

Кин вугез мун? — ян гьикъана унтарасда нижер мухбирас.

Цебе баціалъ кІал чІвараб хІама гІадин вукІана, гъанже хІама чІвараб баці гІадин вуго,— ян жаваб къуна магІарулас. Даруяб жо бугин Дагъистаналъул лъиман тІаде жубана цогидас.

* * *

Киб бугеб гьаб улка, Дагъистан?

Киб бугеб магІарулазул ригъ?

Ригъ абураб рагІул магІарул маціалда кІиги магІна буго: цо — чияс рарал санал, цоги — рукъ, мина. Гьелъ абула ригъде щварав чиясе ригъ букІине кколин.

Дагъистан некІого ригъде щун бугин, гьелъул жиндаго рекъараб рукъ бугин абула магІарулаз.

Дагъистан киб бугеб?

Дир кинида буго.— гьаб жаваб эбелалъ къураб буго.

Дагъистан киб бугеб?

Гьаб дир хвалчада гьикъе.— гьаб жаваб Шамилица къураб буго.

Дагъистан киб бугеб?

Зодобги буго, глodobги буго, бакъукъги буго, накккклазда, хъухъазда гъоркъги буго, гъорлъги буго, тладги буго.— гъаб жаваб гландисес къураб буго.

Буго Дагъистан ралъдал раггалдаги ггурул сверудаги, къурул сиялдаги... тладегланаб магларулазул улка. Борхалъиялда буго Дагъистан.

* * *

— Киса?

— Клуядаса.

— Ватила мун накккилъя?

— Киса мун?

— Накккикъя.

— Ватила мун зодоса.

Гъадианаб гаргар ккун буго гландисесулги Накккикъя ва Клуядаса гладамазулги. Амма букланиги борхалъиялда буго Дагъистан. Дун гъавураб бакл бищун борхатаб гуру. Амма гъениреги ралъдахъя клиазарго метроялъ эхеде харизе ккола.

Годекланиб раглараб хабаралдасан.

— Магларулав, щай мун магнишаталъе пайда гъечлеб, чорхол рахлаталъе санаглат гъечлеб гъаб соглаб борхалъиялде вахун чларав?

— Эркелъи хиралъиялъ. Бакъараб эркелъиялъул цлайи глорцлараб лагълъиялъулалдаса клудияб бугин абун буго Шамилица.

— Магларулав, духъе рахунел нухал рихизе къачларал, малал гладин хлинкъарал руго. Дида раглана мун гъалбал хирияв чи вугин. Щайха дуца мина гъабураб гъудулзабазе духъе щевезе захматал нухал ругел баклазда?

— Дир мацлалда мали абураб раглиялъул клиго магни буго. Гъелда борхалъиялде рахуна, гъелда хваралги раччула. Лъиклал

гъудулзаби дихъе захІматал, хІинкъарал нухалъан бищунго гъава кърхараб сардилъги рачіне руго. Квешал, хІалихъатал, хІиллаял гІадамал бакъул къоялъ шагъра чІван рачІаниги дие кІваричІо.

1921 абилеб соналъул февралалъ рагъаз чІунтараб, ругъназ глазаб къураб, къурабазда топаз бусаби лъураб Дагъистаналъул вакилзаби Москваялде Совнаркомалъул Председатель гъалмагъ Ленинихъе щвана.

Цин Дагъистаналъул ахІвал-хІалалъул бицунаго вакилзабаз гъесда себе дунялалъул карта тІибитІун буго.

— Карта щай? — абун хІикмалъун гъикъун буго Лениница.

— Гъадинаяб кІудияб улкаялъулги дунялалъулги тІалабалда, пикруялда вугев дуда Дагъистан абураб тІанкІ бугеб бакІ бихъизабизе, — ян жаваб къун буго вакилзабаз.

Лениние гъеб жавабалъ цІакъ кеп гъабун буго ва жиндаго магІаруласда картаялда батуларого букІараб тІанкІ «гъале», — ян бихъизабун буго.

Гъеб мехалъ дагъалъ намуслъарал Дагъистаналъул вакилзабаз Ленинида бицун буго:

— Духъе щвелалде цере ниж цо наркомасухъе щун рукІана. Гъес, Дагъистанин абурабго, киб бакІалда гъеб бугебан гъикъана. Гъесда аскІор рукІарал хІалтІухъабаз нижеца жаваб къезегІан чІечІого, цояс Грузиялда бугин, цогияс гурин, Туркистаналда бугин, гъев гъоркъов вазавуна. Цинги гъев лъугъана жинда лъалила, жив гъенив басмачазде данде вагъулев вукІанилан бицине.

Лениние дагъабги кеп щвана, «кинилая, кинилая» цІехон, цІидасан бицинабун, нахъойги велъанхъана... «Басмачалилая».

Хадуб телефонги кодобе босун цо лъихъеялиго кІалъана: гъади-гъадинаял чагІазда Дагъистан щибжояли, Туркмения киб бугебали, басмачал щалали, муридал кисаяли бичІчІизабеян. Гурони, киналго

картабиги росун рачіна Москваялде. (Гъабсаглатги Кремлялда Ленинил рокъоб бан буго Кавказалъул карта).

Гъанже Дагъистан — республика, гъитинлъи-кӀодолъи абиларо, автономия бицинаро, букӀаниги республика — гъеб лъаларел дунялалда дагъал руго. Амма букӀаниги рикӀіладал къватӀисел пачалихъазде щвараб мехалъ, дида цо-цояз гъикъула:

— Киса?

— Дагъистаналдаса.

— Дагъистан... Киб бугеб гъеб? — абун гъикъула гъез, аргъан гӀадин, нодогі букӀинабун.

— Кавказалда.

— Кавказалда! Щиб бакӀалда?

— Каспи ралъдал рагӀалда:

— Агъа, Бакуйиш?

— Гуро, дагъаб тӀадегӀан бугб:

— Лъида аскӀоб?

— Россияги Гуржистанги буго мадугъалихъ.

— Дагъистан, Дагъистан?.. Агъа, чергесал гурищ дора ругел чагӀи? Нижеца чергесалин абула.

— Чергесал гуро. Чергесал Черкессиялда руго. Дагъистаналда дагъистаниял руго. Шамил, ХӀажи-Мурад... Толстой цӀаличӀищ? Бестужев — «Амалат-бек». Лермонтов — «Дун кӀалъуда бакъукъ Дагъистаналда...»

— Эльбрус доба гурищ?

Гуро. Эльбрус Кабардино-Балкариялда буго, Казбек Осетиялда буго, Дагъистаналда Гъунибги, Шагъ-дагъги, ЦӀадаги буго!

Гъедин бахъула иту букӀараб надалда тӀад. Гъедин бицине ккола цо-цо мехалъ ВатӀан тун рикӀілада. Нусалда бичӀчӀизе ясалда абубеб гӀадин, лъаларезе гъанжеги бицун толеб буго.

Дица Европаялъул ва Азиялъул улкабазда батӀи-батӀиял данделъабазда, мажлисазда гьоркъоб глахьаллъи гьабизе ккана. Европаялъул хъвадарухъабазул сообществоялъул член хӀисабалда дун щвана дир улкаялдаса бакъ кватӀун шолел шагъаразде. Азия, Африкалъул халкъазулгун Солидарносталъул Комитеталъул тӀадкъаялда рекъон дица тирана бакъ дир улкаялдаса себе баккулеб Япония, Индия, Гарабазул пачалихъал. Дова-гъанив дун вихъараз дида гьикъула:

— Бице, киб бугеб Дагъистан? Азиялдайищ, Европаялдайищ? Кинаб континенталдаса мун?

Дица абула:

Дир цояб бох Европаялда бугин, цояб бох Азиялда бугин. Щайгурелъул Дагъистан чӀван унел Кавказалъул мугӀрузул къалазда цояб рахъалъ квер лъун буго Европаялъ, цогияб рахъалъ квер бан буго Азиялъ. Гьеб квер цолъараб сагӀат дие хирияб буго. Гьеб дирго кӀиябго квер гладин ккола дида. Дагъистаналъул хӀанчӀиги, Дагъистаналъул чундулги, Дагъистаналъул лъаралги цого сагӀаталъ кӀиябго континенталде щола. Дица хӀисаб гьабула гъез Европагун Азиялъул цолъараб вацӀъиялъул комитет гӀуцӀун бугин. Дие бокъилаан гьеб комитеталъ дунги дир кучӀдулги гъенире членаллъун росани...

Амма дун вокъуларел цо-цо Западакъул гладамаз дие квешезе гладин абула, мун азиат вугин, гъединго дун вокъуларел цо-цо Востокалъул гладамаз дида квеш букӀинего гладин абула, мун европеец вугин. Дица гъезда абула, нуж кӀиялго ритӀарал ругин. Дагъистан Европаялъулги Азиялъулги — кӀиги эбелалъулги инсулги лъимер буго.

Дица цо-цо дирго гӀишкъул бицунеб мехалъ, цо-цо руччабаз бетӀер хъвагӀула: ах, Восток, Востокилан. Цоги батӀияб хабар бицунеб мехалъ батӀияз абула: Западакъул махӀ бугин. Дица гьеб мехалъги абула, нуж кӀиялго ритӀарал ругин, Востокги Дагъистаналъе хирияб,

Западги Дагъистаналъе чияраб гъечіо. Кіиябго рахъалде къалбал
риччараб гъветі буго гъеб.

Дида гъикъула:

Дунялалда кинаб улкаялда релълъараб бугеб Дагъистан?

Жибго Дагъистаналда релъараб буго бищунго ціакъ.

Дагъистан Европаялдаги гуреб, Азиялдаги гуреб Африкаялда
букіарабани гламалалъул рахъалъ лъиде глагараб букіинаанилан
кколеб дуда?

Ракіалде ккола Африкаялда Алжирлъун букіинаанин Дагъистан.

Щай?

Релълъарал къисматал руго. Гадада гуро Маккаялде унев имам
Шамилида данде Хіорт-Сағідалде вачіарав Алжиралъул багъадур
Габдул-Къадир. Гъеб мехалъ Франциялъул цо гладамазда гъоркъоб
гъезул бахъараб сурат Алжиралдасан битіун бачіана. Сураталда
гъоркъ хъван буго: «Европаялъул шляпабаз сверун ккурав кіго
кіудияв бунтарь»,— абун.

Дагъистан Америкаялда букіарабани, кинаб штатлъун яги кинаб
улкалъун букіинебанилан ракіалде кколеб дуда?

Ракіалде ккола цониги штатлъун букіинаароанин, Кубалъун
букіинаанилан, Карибалъул матіуялъубе гъумерги буссун.

Щай?

Щайгурелъул гъересиги хъантіги рихараб буго, Лебалаб
партизан буго Дагъистан!

Дун Кубаялде щвана. Дица Фидель Кастрода тіад ретіана дир
магіарул буртина. Гъесда гъеб рекъон ккараб куц! Гъес гъикъана:

— Маргъалал щай гъечіел гъалда?

— Тушман вачіаравго, вачіинахъего гъесул бохдукъеги рехун,
ярагъ циндаго къватібе ціазе санаглат букіине,— ян жаваб къуна
дица.

Фидель гъелдаса разилъана...

— Цудул кваркъабазда гьоркъги тладги.

— Киб бугеб мун, Дагъистан?

— Кавказ бакъулъ... Дур каранзул квеглаб рахъалда... Дур пандрил панаяб чіваялда...

Хъвалеб буго пандур... Раглула «Дагъан», цин «Дагъистанилан!», цинги «дуниялилан».

Муглрул тлокларал иццахъ океан члалгун буго...

Хъвалеб буго пандур:

Клудияб ракъ гъечло, рокъи гурони...

Хъвалеб буго пандур, раглула Махлмуд:

Магларухъги бугин глураб берцинлъи.

Хъвалеб буго пандур, пулеб буго зурма, клалъалеб буго Дагъистан:

— Дида рекъечлони, дурго рукъой а.

— Дир рукъ мун буго, Дагъистан!..

Магларухъ глат буго: гполилал чаги данделъараб бакладда баклиде рахъин гъабулеб. Цин ясалъ вас баклида гловдги члезе гъавун, гъев сверун хъвадулаго кечл ахлула. Цинги васас яс гловдой члезе гъаюн, гъелде кечл ахлула. Цояз цоязе суалал къола. Жаваб бергъаразул росдаца къимат гъабула ва воре шварабан гъезухъе члагдал лълъар бегула.

Нижер гьоркъа рокъоб хасало глазу балеб мехалъ, глемерал руклунаан баклиде рахъинал. Дида гьитлинал къояздасан клочон толаро цо бежараб бакъги парччи члагдалги почол коронибги лъун, рукъалъул хлобол ракъанда лъабго бохги лъабго боклон бугеб баклиги лъун, баклиде иргадал гъалбалги ахлун, рикклунел рукларал асарал. Хъахлълъи лъазеглан члун, гъалбал рихулеб мехалъ, ахирисеб суал буклунаан Ватаналъул рахъалъ, Дагъистаналъул рахъалъ. Гъеб суалалъ свакги макъуги хъа-мулаан. Гъелъие киназго цадахъ къолаан жаваб.

— Киб бугеб мун, Дагъистан?

— Буго кьурун михъалгун/

Кьурул ссида глodob члун.

— Киб бугеб мун, Дагъистан?

— Буго къараб гул глaдин,

Глaтидаб авлахъалда.

— Щиб кколеб мун, Дагъистан?

— Дун носода члвараб гъан,

Дун гъанада члвараб нус.

— Щиб кколеб мун, Дагъистан?

— Дун лъарал рагlалда чан,

Дун чан басандулеб лъар.

— Кибe унеб, Дагъистан?

— Кlудияб дунялалде,

Кlудияб балагъизе.

— Кибe унеб, Дагъистан?

— Борхалъи, глaтилъуде,

Ритlухълъи балагъизе...

Гъадин ахlулаго унаан росдал къватlа-хъан къаси-къаси
гlадамал. Дица ахlула гъеб гъанжеги батlи-батlиял бакъназда-лъун:

— Киб бугеб мун, Дагъистан? — ян гъикъула дица.

— Киналго магlарулал ругел бакlазда.

— Кир ругел магlарулал?

— Кир гъел гъечlел?

— Киналго дунялалъул бакlазда.

— Киб дур дуниял бугеб?

— Гъитlинаб Дагъистаналда.

— Сундасан гъаб Дагъистан данде гъабун бугеб?

— Сундасан гъаб данде гъабичlеб?.. Гъелъул хабар хадуб
бицина...

— Дунял — клудияб гъадаро. Мун — гъитіинаб гъуд кин бугеб
гъениб, Дагъистан?

— Гъитіинал клулазги клудиял сал рагъулин абичіш дур инсуца?

Гъитіинаб клалалъги клудияб раги реххулин абичіш дур
эбелалъ?

Гъитіинаб гъветіалъги ах берцин гъабулин абичіш
Абутіалибица?

Гъитіинаб гулица битлун щвани, гама щуцазабулин абичіш
Шамилица?

Клудияб бакі гъечіо, ракі гуронани,
Клудияб ракъ гъечіо, рокъи гурони.

Гъедин хъвачіш дуца?

Цо раги буго магларулаз лълъар борхулелъул абудеб
«лъиялъе!» — ян.

Лъиклаб балагъудеб буго дун дунялалда.

— Батулеб бугищ, Дагъистан?

— Чанги батана, жеги батила. Билила мехтарасулги, тохасулги,
клухіаласулги. Дун ціодорго хіалтіудеб буго...

Махіачхъалаялдасан Москвалде щибаб къоялъ хъвадудеб буго
поезд. Гъелъул щибаб вагоналда хъван буго «Дагъистан» абун,
рикікладал океаназда буго лълъедолеб гама. Гамида хъван буго
«Совет Дагъистан» абун. Гъал къоязда жаниб дир Ціада росулъа
мадугъал вуссана Будапешталда чіварав вацасул хабадеги щун.
Дагъистаниязул хабал Парижалда, Турциялда, Ираналда, Сириялда,
Италиялда — кир гъел гъечіел? Симферополалъул майданалда буго
памятник. Гъениб дица ціалана Гахъвахъ росулъа магларул танкист
Габдулманасул ціар. Италиялъул партизаналълъ гъунар гъабун

камуна лаказул вас Каналов. 1945 соналъ Берлиналъул къадазда хъвана мағарулаз жал Дағъистаналдаса ругин.

РакIалдецола, кIочон толаро: 1943 абилеб соналъул августалда эменги дунги щвана Балашовалъул госпиталалда хварав вацасул хабаде. Гъенив, Балашовалда аскIоб бугеб гъитIинаб росдал рағIалда, вукъун вуго МухIамад ХIамзатов. Инсуца гъесул хабада гъитIинабго гъветI чIана. Гъебги чIун инсуца абуна: кIодолъун буго гъанже гъаб Дағъистан, кинабго дунялалда буго гъаб... Шамилил хоб рикIкIадаб Парабиялда, ХIажи-Мурадил къаркъала Азербайджаналда, бетIер Петербугалда, МухIамад ХIажиев Севералъул ралъдал тIинда,— киназулго ракIал Дағъистаналда. Киб гъечIеб гъаб Дағъистан?

Бейруталда дие цо лъарағIалъ Дағъистаналде роржунел хIанчIазул рахъалъ къваридаб кечI ахIана.

Сириялдаса унеб мехалъ цо аваралъ абуна дида: Хъаргаби хонобахалъул гъотIода салам бицеея.

Турциялда цо мағарулазул росулъ дица лъабго сордо бана. Цояз дида абуна, «дора бералги лъун ругин», цогияз — «доб бугин жидер Макка»,— ян. Лъабабилез гъарана: «Дове щварав мехалъ мағарул иццул лъим цо жиндие гIологи гъекъе», — ян.

Дағъистан! Кинаб къисмат! Гъеб цоги батIияб хабар буго.

КИЛЪАЛЕБ БУГО МАХIАЧХЪАЛА

Ахириял харбаздасан...

Сон МахIачхъалаялда лъугIана Дағъистаналъул хъвадарухъабазул V абилеб съезд. Съездалде хъвадарухъаби рачIана цIиял тIахъалгун. Гъел тIахъал рахъарал бакIазул картаялда рихъизарун рукIана: Москва, Ленинград, Киев, Ташкент, София, Берлин, Пхеньян — гIемерал, гIемерал бакIал. Съездалъул цIаралда рачIана гIемерал баркиял, телал. Гъале гъезда гъоркъосан цо чангояб:

Североморскиялдасан. Дагъистаналъул бахӀарчияв вас МухӀамад ХӀажиевасул цӀар лъураб школалъул цӀалдохъабаз рикӀкладаб Севералдасан салам битӀула нужеде. МухӀамад ХӀажиевасе гъварилъи бокъулаан. Гъваридаб букӀине те нужер рагӀиги магӀнаги.

Магаданалдасан. РикӀклада Калымалдасан Дагъистаналъул вас Алескеровасул цӀаралда бугеб поселокалъул месед бахъулел гӀадамаз баркула нужер съезд. Алескеровас гӀадин балагъе асаразе месед.

Берлиналдасан. Германиялъул Демократияб Республикаялъул гӀорхӀода бугеб, Хъасумкент районалъул Орта-Сталалдаса Зубаржатил цӀар лъураб немцазул кооперативалъул членазул пикраби гъабсагӀат нужеда цадахъ руго. Биччанте нужер тӀахъаз Зубаржат гӀадал гӀезе гъаризе Дагъистаналъул ясал...

Гъединалго телал рачӀана Лондоналдасан, гъениб къурдулеб букӀараб Дагъистаналъул «Лезгинкаялъул» рахъалъ; Канадаялдасан, гъенир речӀӀухъ лъугъине арал Дагъистаналъул васазул рахъалдасан; Ленинградалдасан, Дагъистаналъул тӀоцебесеб балет «МагӀарулай» Кировасул цӀаралда бугеб театралъул сценалялда хӀарал артистазул рахъалдасан; Варшавалдасан: Армиялъул Северияб группаялъе бетӀерлъи гъабулев Гъидалъа генерал — полковник МухӀамад Танкаеваеул рахъалдасан; Москвалъул циркалда ругел Цовкраялъул палугъабазул рахъалдасан — киса-кирго ругел Дагъистаниязул рахъалдасан...

СУНДАСАН МУН ДАНДЕ ГЪАБУН БУГЕБ, ДАГЪИСТАН?

МагӀарулал — даимал нухлулал! Цоял боцӀуда хадур, цоял цӀаралда хадур, цо-ял ритӀухълъиялда хадур.

БоцӀуда хадур арал руссине бегъула я щун, я щвечӀого. ЦӀаралда хадур арал руссун яги руссинчӀого рукӀине бегъула я, щун, я щвечӀого.

Ритлухълъиялда хадур аразул буго бищун халатаб, лъуги гъечлеб сапар. Гъеле гъеб сапаралда руго киналго, кидого, кирго.

Нухда унев мехалъ, магларуласул хламида тлад дида кидого бихъула: клудияб гъир, гъиралда тлад къвачла, къвачлида бухъун хъаба яги парччи.

Бицуна, гъадин хламида гъирги, гъиртла къвачлаги, къвачлида парччиги, муцлиги бухъун цо вилаяталдаса цоги вилаяталде ун цо улкаялдаса цоги улкаялде щун нус-нус соназ сапаралда вуклун вуго магларул чи. Цо глорцлараб ракъалда мехтарал, ццулъарал голохъаби мацл лъаларев, язихъав магларуласул мацл лъалареб, язихъаб хлама, тил тункун, заз хлунсизабун, микъаргъдизе гъабизе лъугъун руго. Бахъун буго магларулас ханжар: - тлоклал дир хламида асклове къарасул, къохъолъ гладин, чохъолъ къазабизе бугин гъабилан.

Абула: мун циялде асклове къаян, ццин бахъарав магларуласде асклове къагейин.

Голохъабаз хлеренаб мацл бицун магларуласул ханжар лъалинибе буссиабун буго. Хадуб гъикъун буго:

— Щиб гъаб дур хламидаглаго бугеб? Нижее биче!

— Гъаб бичун боссе месед-глагоц нужер улкаялдаги батизе гъечло,— ян абун буго магларулас.

— Щиб альул багъа?

— Альие багъа гъечло.

— Щиб гъаб багъа гъечлеб жо? Бичулареб, босулареб жо гъечло дунялалда.

— Буго.

— Щиб?

— Ватлан.

— Хламида баччулеб ватлан кинаб буклулеб?!

— Дир Дагъистан буго гъаб багъа гъечлеб хазина.

Релъанхъун руго голохъаби:

— Бихъея, бихъея кинаб хазинаяли. Рагъун буго магларулас таргъил клал. Балагъун руго. Бихъун буго: бакъвараб хлур, сали, чабах...

— Щиб гъаб?..— хликмалъун руго глорхъаби.

— Гъаб дир бищунго хирияб хазина, дир муглрузул ракъ буго, инсул тлорцебесеб как, эбелалъул тлорцебесеб как, дир тлорцебесеб гъа... Клудияб ирс буго умумуз васахъе кьолел.

— Цоги гъаб щиб?

— Цин таргъил клалги бухъун, хадуб бихъила,— ян абун буго магларулас.

Бухъун таргъил клалгун бахъун буго хъаба. Хъабиниб бихъун буго: глурччинаб, цламгалаб, гелчолел лъим.

— Гъаб щиб лъим?

Гъаб буго Дагъистаналъ гъумер буссараб Каспи ралъдал лъим. Дир инсуца тлорцебе тлурал би, дир эбелалъул тлорцебесеб маглу, дир тлорцебесеб хлорхел, лъималазе васият.

— Лъабабилел гъадаб щиб къвачлиниб бугеб?

— Гъаб къвачлиниб буго цоги хутлараб хазина.

— Щибизе гъаб дуца цадахъ баччараб? — ян гъикъун буго глорхъабаца гесда.

— Кидаго Ватлангун цадахъ вуклине. Нагагъ Ватлан тун рикклад кьоял лъуглани, магларул ракъ хабаде базе, дир ракъа гъаб ракъгун жубазе, Каспиялъул гларараб лъим зоноде щвазе.

Гъединги абун магларулас таргъиниса цодогъаб ракъги босун, парччиялъуса лъимги тлун кверал чурун руго гел ракъалъги гел лъецаги.

— Щай дуца гъедин гъабулел? — ан гъикъун буго глорхъабаз.

— Къваригел гелчел чаглазда хъвараб квер гъедин чуричлого бацлалъуларилан абулин нижер Дагъистаналда,— абун ана нухда магларулав. Абула гел гъанжелъаглан тъедин тирулев вугин.

Гьелъин магларулаз абулеб: лъабго хазина буго жиндасан дунял данде гъабураб.

Тлоцебесеб: мугIрул — Дагъ.

Клиабилеб: ралъад — Каспий.

Лъабабилеб: цогияб хутIанщинаб.

Гьеб лъабабго буго Дагъистаналда: магларулазул лъабго кечI, лъабго как, лъабго гъа. Гьеб буго боцIиги, цIарги, ритIухълъиги. Гьелъин магларулаз гьитIинаб Дагъистаналда клудияб дунялилан абулеб.

Эбелалъ абулаан лъабго хирияб хIули бугеб хIинчI буго Дагъистанилан.

Инсуца абулаан лъабгояз букъ-букъараб тIимугъ бугин нилъер Дагъистанилан.

РакIалдецола: Гьалдаса кього-кьоло щуго соналъ цебе дица хъван букIана «Дагъистан» абураб документалияб картинаялъе сценария. Гьеб картина тасдикъ гъабизе гьоркъоб лъураб мехалъ гьаруралщинал кIалъаялха! Гъаб камун бугин цоял, доб камун бугин цоял, гьутIби дагъал ругин ахихъаби, тIугъдул дагъал рутин найихъаби. Цояз рохъал, цояз борхъал, цояз некIсияб, цояз цIияб... Цояз хъахIаб, цояз багIараб, цогияз гIурччинаб; цояз баккулеб, цояз тIерхъунеб, цояз тIегъалеб, цояз бечIалеб... ГIахъалчIисесул хIама-кIерталде щун щивас тIалаб гъабулеб букIана Дагъистан бихъизабаян. Гьеб кинабго бицун лъугIилароан.

Щиб бугеб Дагъистаналда ва щиб гъаниб гъечIеб? Кинабго бицине заман гIеларо, кинабго хъвазе къалам гIеларо, кинабго данде къазе я кверал гIеларо, я керен гIоларо. Дица дирго лъабго даимаб хазинаялъул хIакъалъуль бицинин:

I. МугIрул, кIкIалал — магларулазул ракъ. Тлоцебесеб кечI.

Магларул ракъ: —

Цо рикъи хьалелъуб къогояв чівараб.

Цо къали хьалелъуб нус-нусав чівараб

Халкъияб кечлалдасан

Магларул ракъ: —

Хвараздаса чіварал гемеераб.

Инсул кечлалдасан.

Магларул ракъ: —

Лъабил бутла ракъул къурабаз ціураб.

Жагърапиялъул тлехьалдасан

Борхьил рачілі глadiнал кічларал нухал,

Ціркъил кіал глadiнал глалхулал нохъал,

Цинги варанидул мугъалда релъун,

МугІруздаги нахъа цогиги мугІрул.

Гъаб дицаго хъвараб буго

Художникас гъаб ракъалъул сурат киналго къераз гъабула.

Жакъа радал радиоляъ къуна Хунзахъ ціад балеб бугин,
Дербенталда мокърол гъотлода тіегъ багларлъун бугин, Гъумекиб бакъ
щун бугин... Цого къоялъ операторас, ихги хаслихълъйиги, хаселги —
киналъулго сурат бахъизе бегъула гъаб ракъалда.

Ракъалъул ханзабиги хъаравулзабиги глaдин руго мугІрул:
ганчілал, хланчілал, хлатІулал, глaздалал.

МегІер абураб рагІул кіго магІна буго магларул маціалъ: цо
магларзукъалал, цоги гъадинго мегІер.

«МугІруз махІ сунтіулеб буго дунялалъул хІал-хІукму, къерхен-
роціен Дагъистаналда лъан букіине»,— абун бицунаан гъитІинаб
мехалъ инсуца.

«МугІрул тіаде рахъарал авлахъал руго. Гъел тіаде рахъун
балагъун руго тіаде щивниги вачІунищали вихъизе»,— ян абун буго
ХІажи-Мурадица.

«Merler planasev legi»,— ян ахлулаан эбелалъ кинида.

Maglarul rakъ. Муглрул магларзукъа-лал ратани, киклал клал буго. Гъениб чвахула, хъудула лъимал, ганчлал. Гъеб киклалахъан унел иххаз жалго рижарал муглрузул бицуна.

Пемеаб нухги гъабун Каспиялде шва-раб муглрул лъарада гъикъун буго:

— Бищун берцинаб бакл киб батараб?

— Дида чанги бакл бихъана. Дунго бижараб глздалаб, ганчилиаб, хъачлаб магларул борхалъи глдаб берцинаб бакл батичлин, жаваб къун буго лъаралъул киналго карачелабаз.

Абула, лъаразул киналго кучлдул муглрул хлакълъулъ ругин.

Чвахун унеб глоралда

Гъикъулеб буго дица:

Бищунго берцинаб бакл

Киб дуда бихъарабан.

Глоралъ жаваб гъабуна,

Жиб бижараб къуруглан

Берцинаб бакл лъачлилан,

Киглан дунял лъаниги.

Гъаб бицана инсуца: Цебе заманалъ маглардасан чодаги реклун цо чапар вачлун вуго росулъе ворта-хъетун. Росдал глдамал гъеб мехалъ, мажгиталъур какда руклун руго. Гъеб буклун буго рузман къо. Глдеглалихъе чапар мажгиталъуве зканиве кланцлун вачлун вуго.

— Ле, мунапикъ! — ян абун буго гъесда дибирас,— мажгиталъуве хъиталги рахъун вачлине кколеблъи лъаларшц дуда? Чапарас абун буго:

— Дир хъитазда муглрузул ракъги клалабазул хлурги буго. Гъел гъанир тлмурал тлансабаздаса къимат гъечлелиш две ругел, дибир? Магларул ракъалде тушман тладе кланцлун вуго...

Гъеб мехаль тілабго росу, гъабулеб бу-клараб кинабго ишги рехун тун, чуюзде бахун буго.

Гъеб цояб хабар Абутиалибица бицана:

Рикікладасаган гъобол кымат бугев вуклуна мугрул гадамазе. Рикікладасан вачлуна я клудияб роххелаль, я клудияб къварилъияль, я клудияб рокъияль. Гъедин цо рикікладисев гъобол вачлун вуклун вуго Гъумекиве. Магларул гадат буго гъоболасда берцин бихъараб жо, гъес тохлъукъего беццараб тіагел, кигланго хирияб букланиги, гъесие сайгъат гъабулеб. Жеги бицен буго, цо лъицаялиго гъоболасда росдал иццухъ берцин йихъунилан жиндирго абурай яс гъесие танилан. Гъев цлакъго глорхъи бахарав магларулав вуклун ватила... Гъанже заманалъул цо-цо хъантіларал гъалбадерица гъеб гадаталдаса глатидго пайда босизе жигар бахъула. Амма магларулалги цодорлъун руго. Гъез рукъзабазда клулал ралел руго. Амма доб мехаль Гъумекиве вачларав гъобол гъесда берцин бихъанщинабги къун нухда реглун вуго. Нухда регилалде цеве гъоболасул чакмабазда бахараб магларул ракъ нахъе хъваган буго, гъаб ракъ жидее цлакъ хлурматияб бугин, мугрузул ракъан.

«Ганчлазул къвачла»,— ян абуна гъалда цо нухлулас. Гъечло гъаниб недегълъи, гъечло гъал мугрузда гъветі-рохъ. Мугрул рельлъуна муридзабазул кікварал бутірузда, пилазул хлулараб мугъзал гъодазда. Дагъаб буго бекъизе бакіги ракъалдаса бачлунеб тіощелги.

Инсуца тіоцебесеб кечі цо мадугъаласул гъеве хварабго хъвараб буго. Гъениб гъведуге сипатал гъарулаго абун буго:

Хлат гъечлого цлакъл къалал руклана.

Цо мискин чиясул хлалухъин базе.

Киглан клудиял къалал рукланиги щиб, гъвел къалазда жаниб гъунеб гурони хлалухъин магларуласул буклинчелъул.

Хъвай-хъваг/аяздаса: «Виха-викаясул хур магларзукъалазда жанисан бачлараб хлалухъиналъ цюлареб» яги «Виха-викаясул магларзукъалал къали цюросароль жанибе базе бакӀ гъечӀел»... Пеме́рисел магларулазул кӀудиял магларзукъалал руго. «Магларулазул сванхи рикӀкладе рагӀулин, гӀененке, гӀел кӀижаралго кӀанцӀе Дагъистаналде тӀаде»,— ян абун буго къватӀисел тушбабаз.

Цоги хъвай-хъваг/ай: Цо тӀадерахъи бараб гӀумер бихъараб мехалъ, Абу́тӀалибица абун:

— Балагъе, дир инсул хуриса бачлараб тӀощалил киналго мугъал гъагъасул гӀурмада хурхун рихъула.

Язихъаб, дагъаб буго гъаб мугӀрул ракъ. ГӀелъул рахъалъ анцӀул къватӀахъ бицараб, къоцӀул тӀохда бицараб хабар буго. Гъанже дицаги бицинин. РагӀараз бо-къараб гъабе, рагӀичӀезги бокъараб гъабе:

Ун вуго магларулав хур бекъизе. Щун вуго хури́ве, бахъун рехун буго буртина гӀодобе, ран руго пурцида оцал. Гурун руго рукъабиги махлабиги. «Бисмиллагъи рахӀмани рахӀим, гъай!» Кибе гъай? ГъечӀо берда бихъулелъуб хур. Балагъана сверухъ — лъикӀго. Хур гъечӀо. Балагъана зодове аллагъасда гъикъизе, гъесги бицинчӀо. Билана, тӀагӀана, тӀурана гъаримасул яшав, буклараб чӀахъен. РаӀ унтарав, талихӀ къарав гӀасруъарухъанас рокъове вуссине буртина кодобе босана. Буртинаялда гӀоркъ букӀун буго гъаримасул кинабго хур.

Гъаб хабаралъул гӀемеразда лъаларел цоги варианталги руго. Амма гӀел гъабгӀан мухӀканалги лъикӀалги гъечӀо. РагӀараб букӀаниги дица гъеб бицун тана.

Гъелда бан гъанжесеб мехалъ ккараб цо иш бицинин:

Гъаб букӀана магларухъ колхозал гӀуцӀулеб заман. КигӀан гӀемера́б боцӀиялъул доб мехалъ мацӀ бакъвараб «нилъецаго кун лъикӀ колхозалде къеялдаса» абун. КигӀан гӀемерал рукӀарал харбал, кинабго халкъалда тӀад балеб гӀаммаб юргъаналъул! КигӀан гӀемерал рукӀарал дагӀбаял, раӀ сукӀиял! Магларулал тӀирун чӀун рукӀарал куц:

«дураб дур букла», «дираб дир букла»,— ян. Хасго тлирун члун руклана риккладал кьурабалъ рукларал росаби. Цо гьединаб росулъе республикаядасаги районалдасаги клинусгоялдаса циклиун вакил щун вуго. Рии, их хасел, хаслихълъи, —нахъасан нуцлбиги рахан, рукъор гьечлин цоял, гьаб даран жидее бокьуларин цогидал, «щанттурида бадибе чу гланги, балагъун гьечло».

Пахъалаб маглишаталъул пайда бицараб мехалъ, «зобги, бакъги, цладги, гъизуги — гьеб глун бугин пахъалаб маглишат», — абун члун руго.

Колхозалде хлукуматалъ машинаби кьолин абураб мехалъ, гьез абун буго: «Цо гилла гьечлого гладада члорого машинаби кьеларо», «Щибго гилла гьечлого нухда мохмох лъун батилароян гуриш цараца абураб»,— ян инкар ккун члун руго.

Боцлуге, глияе глатлидал авлахъазда кьезе ругел ракъазул, гъутабазул бицараб мехалъ, вахъун вуго цо херав чи: «Киналго глатлидал авлахъаздаса глагараб буго магларулазе гьаб ракъ. Унтараб лъимер гладин глезе гьабуна нижеца гьаб. Гьаб нижер щивасул буго. Нижеца гъанибе биги тлуна, глетлги тлуна. Ганчлал хъурун, тлалаби рорлъ-рорлъун, муглрузул ссанал ссун, тларадаса ахадеги ахадаса тларадеге лъимги баччун глезабуна нижеца гъаниб тлощел. Гьаб нижее глумрулъун буго. Щибаб тлоролги могьолги багъа нижее клудияб буго. Гьелъин гьаб ракъалда чи гьедулев чедалдалъун, колхозалъул хуриб нижер пуруц реклине гьечлин...»

Гьелда тласан глемераб даглбаги хабарги буклана, хадур кин бугониги разилъана.

— Кинха разилъарал?

Гьеб росулъе вачлун вуго колхоз гъабураб росулъа цо гьобол. Гьоболасда гъикъун буго кин нухер росу гьедин жубараб маглишат глуглизе разилъарабилан, гьедин захлматалдалъун глугларал хурзал гъадин бигъаго рехун тезе клварал абун. Гьоболас бицун буго

колхозалъ кинабго ракъ гурин жидехъа босулеб. Жиб-жиб рукъалъе пайда босизе цо чанго сотых ракъул толилан.

— Щиб жо сотых? Цо цедериш яги натѣщ?

Гъоболас бицун буго. Гъеб мехалъ кинабго росу колхозалде лъугъине разилъун буго, щайгурелъул колхозалъ члеказе законалда рекъон тезе кколел ракъул бутлаби рикъизе лъугъараб мехалъ, ракъ гъелъие глун гъечлѣ ва колхозалде босизе щибго хутлун гъечлѣ. Гъеб росулъ гъабун буго глѣцлѣ глѣ-боцлѣул колхоз. Гъедианал росаби глемерал ккана магларухъ.

Цо магларулас доб заманалда гъикъун буго:

— Ле, социализмалъ нилъехъ цодагъаб ракъ толеб буго. Коммунизмалъ щибдай гъабулеб, толебдай, лъачи, дир хур дихъго?

Хирияб буго магларулазе гъаб жидерго муглрул тлалъи. маглишаталъе захлматаб букланиги. Нухлулав хлѣкмалъула муглрузул балазда билсараб тлѣщел бихъарабго, къурабазул парсахъ пихъил гъутлѣби тлѣгълѣ росун дандчлваралго, ганчлазул, нухазул рорхалъабазда палугъаби глѣдин хъвадун глѣмру гъабулел цлани данд члваралго. Абухъего, рихъизе, балагъизе, кочлѣлъ ахлѣизе берцинал, члѣголъиялъе захлматал руго муглрул. Амма магларуласда гъаниса батлѣяб баклалде вахъаян абураб мехалъ, гъеб гъесда сундасаго квеш букла-на. «Гъеб рагли абизеглѣн босун нус щай жиндир каранлъ члвачлѣб?» — ян абун буго гъеб масъала цебе лъурабго, шагъаралдаса вуссарав васасда херав инсуца.

...Захлматаб масъала. Амма глѣмруялъ муглрул глѣдамазда цебе лъун буго гъеб масъала, магларулал глѣтлѣдал ракъазде рахъинин, ганчлазул къучлѣбиги тлѣу-тлѣун ран, тлѣансабазул глѣдрабазда гъел глѣдор члѣлин. Гъеб ахлѣи клѣкъоябго соналъсверулеб буго Дагъистаналда. Гъеб ахлѣиги босун лъабнугониги вакил вачлѣана нилъѣца тлѣадехун бицунѣб росулъѣги ва гъеб мехалъгъадаб хъуй росулъ колхоз глѣуцлѣулѣб мехалъги буклѣинчлѣ: «Рахас бан цлѣаниги инаро». «Ниж гъал къурабазда

къабгларал маггал руго. Къурун рахъизе лъилго ихтияр гъечло». «Гъаб харбихъе хабал къватила нижер умумузул». «Таманаб глат ххина Галил гъабица гъаб ракъ нижеца тезеган». «Дирго къандалъоялда лъураб мехалъ гладин, бетлералъе кибго рахлат буклунаро... Гъаниб ганчлида бетлер члван веганиги макъу гъуинаб — чияр ра-къалда пружин — кроваталдаса». «Нагагъ гъве бортани, гъелда реччизе гъецло щолареб ракъ щайгурин дие», «Нижее гъоба печалдаса гъаниб гъасдаго лъикл». «Чехъ хириял а гъоре, ракл бугел гъанир рукла». «Нижее гъакал глола, гъаян оцаздаги абун, ахлулаго кечлгун хъвадизе, поездал нижее щай?.. «Гъеб електрикалда ракуда бакараб цладул гладаб гъуинаб махл буклунебищ?» «Ниж кклара-тлутлгун рагъизе рижун ратичло». «Мугрузда иццал тлоклларал, ганчлазда тлгъ берцинаб, борхалъуде раханаглан хурдулги гъуинал, хурдул кваналеб глалдал рахъги гъуинаб, чяхъдал гъанги тлагламаб... Кирего инаро.»

Гемеаб буклана хъуй, даглаба-рагли, гаргар. Дир инсупа «гъижраялъул» бицунеб жиндирго цебегосеб кечлалда гъелъул рахъалъ хъван буго. Бицунаан гъижра гъабиялъул рахъалъ райкомалъул вакил клалъазе вахъаравго цо магларул члужугладамалъ ггадин абурабила: Жинда лъалила гъел лъарагл авлахъал, лъагел бана гъенир хлалтлелел. Гъабгощинаб заманалъ rossин абурав бихъинчи жинда вихъичила. Гъале нахъ юссана росулъе. Клиго лъагел ана, лъабго вас гъавуна. Гъадианаб гъава киб бугеб гъоба?..

Захлматаб масъала! Дида раклалда буго: рагда себе ва рагул заманалъ рахъин-рахъунгутлиялъул суалгун дир инсухъе рачлунаан риккладасел росабалъа гъесул гъалбал яги гъалбадерил чапарал. Инсуца абулаан гъаб ггадин гъабун лъиклан абизе захлматаб суал бугилан: «Нагагълъун дица малъун дораго члани, абила балагъе нилъер маглшат буклине бу克拉б лъикл. Цладаса Хламзатица рахъунгеян абун анирго хутланин. Рахъун цониги реклекълъи ккани, абила балагъе оосулъ паракъат руларал чагли гъанире Хламзатида

божун рахъанин. Нужго балагье. Гъанже замана хисун буго. Нухал гъечлел баклазде кверги глунтлелеб гъечло. Полохъабазул тлагърал гурелги пикрабиги хисулел руго. Батли-батлиял биялги, батли-батлиял лъарал гладин, цоцалъ журалел руго. Росабазул, хабалазул глорхъалаби глатилъулел руго. Магларулаз цлунулеб Ватланги цлакъ клудияб, гемегразе глахъалаб буго. Балагье, глумруялъ нильги нильеца глумруги гьоркъоб тезе хлажат гъечло. Нильго цо баклалда нильер глумру цоги баклалда рекъон гъечло».

Гъедин абулаан инсуца. Гъедин абулеб буклана глумруялъ, заманалъ. Гъелъухъ гленеккарал цоял рахъун, цоязда хадур цогидал рахъун, Габасида хадуй Халун кинигин, авлахъазде дагъа-макъал чагли гочана.

Ахалъи бокъаралги, борхалъи бокъаралги кийиде рикъана глдамал. Гъанже цо цларалъул клуго росу буго цо-цо магларулазул. Цоял — авлахъазде рахъун чларал нахъ руссинчлезул, цогиял — нахъ руссун жидерго нексияб росуль ругезул. Гъеб батлияб хабар буго... Дие абизе бокъараб жо щиб? Анци-анци сон гьоркъоб аниги гемемерал магларулаз жидерго къурабалъ хутларал рукъзабазул нуцлбузул клулал рилизе течлого цлунун ратана, росдал Советалъул печать гъез букларабго куцалъ нахъе босана. Хирияб буго магларулазе жидерго ганчилаб ракъ. Ганчлазда тегъги тлорги баккизабурал кверал руго гъезул. Авлахъазде унезда гъез абула:

Муглрул тун авлахъазде рахъунел магларулал,
Магларул махлги яхлги, гъарула, цадахъ босе.
Магларул тламур, тлагъур нужеда клочон тоге,
Магларухъ ханжар-рачел борчараб цадахъ босе.

Дирго кечлалдасан

Магларул ракъ. Тлалаби. Гъал тлалабазда тлощел бижизабизе мугъалъ баччана ракъ. Бекъана гъеб, гемеграб саву кколеб салул ракъ. Гъеб хинлъизе хурдул раklarун рухлана. Гъел цлаял дида клочонаро.

Щиб жо гъабичлѣб гъаб ракъалъ пайда кѣзе — оцбай, магъил садакъа, цѣд гъари, херал гѣдамаз цоцазда гѣркѣал речѣчи ва гъ. ц.

Гъаб ракъ хвалчабаз бекъана, пурцица бегана, газаялъ бухъана.

Магларулаз абула лъиклав чиясул ра-хъалъ бицунеб мехалъ: чанго меглер бахун батилин гъас.

Къадарав чиясул рахъалъ: жеги къурда хлос къабичлѣв тайпа вугин.

«Хур цѣун бачлаги» — бищун клудияб магларул гъари.

«Гъаб ракъалхлагин» — бищун шулияб магларул гъеди.

«Ракъ бакъвагин дур» — бищун ццидалаб магларул наглана.

Дир хуриб чияр хлама батани, живго Хлажи-Мурадил букланиги дица гъѣб чѣвалин, абун буго магларулас. Хурибе кланцлараб хлайваналъѣ гѣло гѣкла бахъулаан магларулаз щибаб росулъ. Тѣлабго тарихалда жаниб Дагъистаналъул ракъалде тѣде кланцлараздасаги бахъана магларулаз гѣкла.

Гъаб бицана эбелалъ: Ираназул машгъурав шагъ Надирил боял Дагъистаналъул Гѣндалазул шобазда щущазе гъарураб мехалъ, гъес ракълил шартлазул бицине магларулазул вакилзаби данде гъарун руго. Магларулаз шагъасулгун гаргаралъѣ цо язихъав, херав, рекъав чи витѣун вуго. Шагъас гъикъун буго:

— Унго, магларулазда мун гурев тѣоклав клвар бугев чигойиш ватичлѣв дихъѣ витѣизе?

— Дидаса клвар бугел гѣмерал руго,— ян абун буго магларулас.
— Клвар бугелшинал клвар бугел ишазда руго. Гъез хлукму гъабун мун гѣдинав хлалихъатихъѣ дун витѣаниги гѣелин.

— Щив нужер цевехъан? — ян гъикъун буго ццин бахъарав шагъас.

— Гъале нижер церехъаби, ниж бергъенлъиялде рачунел боязул бутлрул,— абун сверухъ ругел къурабиги, муглрулги, хабалги, хурзалги рихъизарун руго магларуласул квералъ.

— Нужер шартІ?

— ШартІ буго цо: магІарулазул ракъ магІарулазеги тун, дуца мугъ берцин гъаби...

ХІакъикъаталдаги мугъ берцин гъабизе ккана шагъас.

Гъесул рахъалъ магІарулазул гъадиаб кечІ буго:

Гъаб нухалда нужер харбий чи тела, Хадуса рачІани, хъвехъун рехила...

* * *

1859 абилеб соналъ Гъуниб магІарда Шамил — кІудияв асир генерал фельдмаршал князь Барятинскиясухъе щвана. Жиндирго хІакъикъат бицунаго, лъеберго галул манзилалъ генераласухъе щвелалде, лъалхъиги гъабун, кваранаб кверги хвалчадул тІагъиялда тІад лъун, квегІаб бохги цо ганчІиде бахинабун, накІкІ лъурал бераз сверухъги балагъун, Шамилица абуна:

— Сардар, дун къоло щуго соналъ вагъана гъаб ракъалъе гІоло. 19 ругъун унтулеб буго дир. Дун асирлъана гъаб ракъалда гІадамал, дир халкъ бакъун чІахІ-къул кваназе лъугъараб мехалъ.

— ЦІакъаб ракъ буго дур гъаб — ганчІал-къураби, ракъиш гъаб?
— ян абуна Барятинскияс.

— Бице, Сардар, кинал нилъер ритІарал? Гъаб дица лъикІаблъун рикІкІунеб дирго ракъ цІунун вагъарав дуниш, гъаб дуца квешаблъун рикІкІунеб чияр ракъ бахъизе вагъарав муниш? Лъил би къиматаб? — Гъедин абуна Шамилица, Барятинский гІенеккун чІана.

* * *

Асирлъарав Шамил гІатІидаб Россия чІван тІубараб мопІалъ ана Петербугалде щвезегІан. Петербургалда гъесда гъикъана кин дуда нух бихъарабилан.

— Кіудияб улка буго, ціакъ кіудияб улка буго,— ян жаваб кьуна Шамилица.

— Гьадианаб букін дуда цебе лъалеб букінчіш?

— Букінчію.

— Бице, Имам, Россия гьадианаб гучаб, кіудияб букін лъалеб букіарабани, мун гьабгошинаб мехалъ гьегун вагъилааниш?

— Нужецаго бице,— ян абуна Имамас,— гьадиган кіудияб Россия, Дагъистан додиган гьитінаб бакі букіараблѝ лъарабани, гьанжелѝизеган гьегун багъилааниш?

— Багъилаан.

— Дунги вагъилаан,— абуна Имамас.

* * *

Дир инсухъ букіана, кисан щварабали, Шамилил квералъ хъвараб васият: «Дир магларулал! Рокье нужеє гіиціал кьураби! Мукъсанаб букіа абе гьездасан щолеб нигімат. Амма гьел кьураби гьечлого гьечлеб эркенлѝи мискинал магларулазе. Рагье гьезие гіоло! Виччанте нужер хвалчабазул гьаркъаз дие хабалъ макъу гьуин гьабизе».

Магларулазул хвалчабаз хварал умумузул макъу гьуин гьабураб, гьабичлеб дида лъаларо, амма хвалчабазда би бакъвараб заман гіемераб букінчію. Гьег би тіуна батіияб заманалъ, батіияб, ціияб цогияб Дагъистаналѝе гіоло. Кіодолѝун буго Ватіан дагъистаниязул. Мугірул росабазул васазул занал руго рикіклада рагъул щобазда: Россия, Украина, Белоруссия,— рикіклада, рикіклада руго гіорхъаби.

* * *

— Цебе бищун глемер щиб сабаблъун мағларул росдал чағи цоцалъ рағулел рукларал?

— Хурул глорхъи-ссан сабаблъун,

— Цебе бищун глемер щиб сабаблъун мағларул росаби цоцалъ рағулел рукларал?

— Росдал мағил, харил глорхъи-ссан сабаблъун.

— Цебе щиб сабаблъун дағъистаниял цогиялгун рағулел рукларал?

— Дағъистаналъул глорхъаби сабаблъун.

— Хадур щиб сабаблъун рағарал дағъистаниял?

— Кіудияб Совет улкаялъул глорхъаби сабаблъун.

— — Гъанже сундуе голо къркьолел ругел дағъистаниял?

Жиндир рукъги, росуги, Дағъистанги, Совет улкаги, кинабго дунялги цадудаса цунизе.

«Дица цо росдае голо гуро, кинабго дунялалъе голо жаваб кьезе ккола»,— ян абула бищунго гьитіинаб миллаталъул муғрул чиясги жакъа.

* * *

Шамилгун цадахъ асирлъарал гьесул киговасасул цояв Махламадшاپигі хадув глурсазул генераллъун вукіана. Цогияв Дағъистаналъул тіоцебесев имамасул цар лъурав Гъазимухіамад турказул генераллъун лъугъана. Кинаб къисмат?!

Исана цо нухалъ тохлъукъего дихъе ячіана цо турказул ретіел ретіарай херай гуржияй. Гъей гьитіинго цо туркасе россасе ун йиги. 40 сон бан буго гьелъ Истамбулалда. Исана россги хун, хутіарав чиги гьечіого гъей нахъ юссун ячіана Грузиялде.

Дихъе гъей ячіиналъе гилла ккана гъадиаб: Истамбулалда йикіарай мехалъ гьалъул лъикіаб гъуинлъиги гьоркьоблъи-ги букіун

буго Шамилил кьолбодасан рижарал гьесул кьералъул киналго чаглазулгун.

— Кин гьел ругел? — абун гьикъана дица.

— Квеш руго.

— Кин?

— Гъозул Дагъистан гьечӀо. Гьел гьелъухъ чӀалгӀун ругеб куц! СагӀудазул гӀарабиялда гъозул гӀезегӀан ракъ буго. Гъезул кӀиралас цо-цо гӀол кӀваридги гъарула, ракъ нахъе босилин. Гъаз абула, бахъаниги кӀваричӀилан, цо Дагъистан бугеб аниян. Гъез гъарана дун уней мехалъ Дагъистаналде духъе хъваян. Шамилил гъавураб бакӀалдаса, гъев вагъарал мугӀруздаса цо хъат цӀурабгӀаги ракъ гъаб квербацӀцӀалъуб лъун босеян.

КвербацӀцӀалда гӀараб хӀарпаз Шамил абун хъван букӀана. Дие гъеб ругъелалъ кӀудияб асар гъабуна. Дица гьелъул чанго данделъиялда Дагъистаналъул магӀарулазда бицана. Гьикъана цӀикӀкӀаразда: битӀиладай, битӀилародай ВатӀан тун къватӀибе гъабгощинаб би жубараб, магӀу чвахараб, гӀетӀ тӀураб Дагъистаналъул ракъ?

Цоги батӀиязе бетӀер къотӀаниги битӀилароан. Амма Шамилил наслуялъе бегъилин, битӀеян, квербацӀцӀ цӀун ракъул хӀурги гамачӀги босун вачӀана дихъе Унсоколо регионалъул Шамил гъавураб Генуб росулъа цо херав чи. Гъес абуна: битӀе гъабин, амма битӀулеб мехалъ цадахъ кагъатги хъвайин, гъаб Дагъистаналъул ракъ — месед гӀарац кьуниги жидеца кьолареб ракъги бугин. Гъанже гъаб ракъги ракъалда гӀумруги доб мехалде данде ккун хисун бугин. Хъвай, кинабго хъвай дуца...

Дица хъвазе ккечӀо, хеккого дунго ине ккана Истамбулалде. Дида цадахъ букӀана кьиматаб сайигъат — Дагъистаналъул ракъ. Дица цӀехана Шамилил гӀагарлъи, кӀудияб батичӀо гъеб. Ратараздаги я нильер мацӀ, я нильер цӀар лъалеб батичӀо. Васасул вас ун ватана

Парабиялъе, васасул ясал Нажабатги Нажиятги дие рихъизе щвечло, цоялъул бетлер унтун батана, цоялъул ракл унтун батана. Цонигиязул гъезул я россал гъечло, я лагараб мацл гъечло. Цогиял магларулаз магларул ракъ жидеего бокъун тун батана.

Дица хлисаб гъабуна гъаб хирияб ракъ гъаниса лъиего къечлого нахъе боссе. Гъа-зул Шамилги дир Шамилги батли-батлиял руго. Унго-унгояб Шамилил наслу гъаниб гуро, Дагъистаналда буго.

Дица кодоб ккун буго квербацл цлураб магларул ракъ. Дида бихъулеб буго кинабго дир тлалъи: Гъуниб, Чиклаб, Ахтиб, Гъомеки, Хунзахъ, Цада, Цлунтла, Цадахлари, Салтла, Хьаргаби...

Лагараб Дагъистаналъул муглрузул ракъ, магларулаз тлоцебе кинидахъ ахлараб кечл, тлоцебесеб рогъалил как, тлоцебе Узденгалъубе гали бегъулаго тламураёгъал Дица гъелъул рахъалъ хъвана, хъвалеб буго, хъвазеги буго. Цебе буртинаялъ бах-чараб магларул хур хал гъабе ралъад ладин латилъун буго...

2. Ралъад — клиабилеб кечл

— Алло, алло, Гъуниб, Гъуниб! Килъалеб буго Москва. Рагъулеб бугищ, кин бугеб иш?

— Киглан клваниги лъикл буго. Маглардаса ралъад бихъулеб буго.

*   *   *

Телефоналъул гаргаралдолан.

— Алло, алло. Гъуниб, кин бугеб ну жер иш?

— Беццизе ккараб хлал гъечло. Гъале моцл ралъад бихъичлого.

— Ралъад бихъулеб гъечло эмен,— абун буго Шамилида гъесул къеркъей лададисеб ишлъун риккларав, пачаясул асирлъун вукларав, кадетазул корпусалда куцарав васас.

Бихъила, Жамалутдин. Дир бераз балагъе бихъизе,— ян абун буго жиндир ишалда божарав имамас.

Ралъдахъа Гъуниб магларде нусиялда кликъоялда анцго верст буго. Киглан роццлараб буклине кколеб къо, киглан берцинаб буклине кколеб ралъад, киглан борхатаб буклине кколеб меглер, киглан цлодорал руклине кколел берал гъеб манзилалда долеян ралъад бихъизабизе? Ралъад кинго бихъизе рес гъечлел росабалъги гъанже, щиб хлал бугебан гъикъараб мехалъ, лъикл ругин абичлого, ралъад хъатиниб лъуараб гладин бихъулеб бугин абула.

Ралъадин ахлула магларулаз, рагда бергъенлъиян ахлулеб гладин.

Дида лъаларо, Каспиялъ Дагъистанищ берцин гъабулеб, Дагъистаналъ Каспийищ берцин гъабураб.

Дида лъаларо, ралъдадаса магларула-лищ члухлун ругел, магларулаздаса ралъа-диш члухлун бугеб.

Ралъад бихъарабго, ккола кинабго дунял бихъулеб бугилан.

Ралъад гъелчолеб мехалъ, ккола кинабго дунял гъелчолеб бугилан.

Ралъад глoday биччан бугеб мехалъ, ккола кинабго дунял глoday биччан бугин.

Ралъад!.. Жеги гъитинго сухъмахъ нухаздасан клудияб сапарги гъабун вачлана дун духъе. Гъелдаса нахъе Махлачхъалаялда ругел дир рукъзабазул гордал, кинабго Дагъистаналъул гладин, дур карачалабазе рагъун руго. Дур хъуй къотлараб мехалъ дие макъу гъечло.

Абула:

— Щай Дагъистан мун сардилъ бахъараб?

— Макъу щолеб гъечло, ралъдал гъаракъ раглуларого.

— Бищунго кьерал лъил глемерал?

— Ралъдал.

- Бищунго бакънал лъил гемемерал?
- Ралъдал.
- Гакъилав чиясул рахъалъ щиб абулеб?
- Ралъад вугин.
- Квер шапакъатав чиясул рахъалъ щиб абулеб?
- Ралъад вугин.
- Цураб хуралда щиб абулеб?
- Гъале ралъадин.
- Баццладаб зобалда щиб абулеб?
- Ралъад бугин.

Нижер гакдаца гемемераб рахъ кьурабго, гъале нилъер ралъадан абулаан эбелалъ.

Нижер чуялда, гъелда реклун вуссарав мехалъ, гъале дир ралъадин абулаан инсуца.

Дида клочон толаро тлолго соназ рагъида тар чивалей эбел, «щар чивалейб гъаркьихъе кьурдулел лъимал». Щагил дадил горбода эбелалъ ччугил глундузул маржанал ран руклунаан. Гъел рани, щар хехго буссунин, нису клодолъулин, нах гемемерлъулин. Лълъадал глатидаб матлуялъубе бетлер буссараб магларул ракъалъул горбодаги, карандаги, квераздаги ран руго ралъдаца кьурал ччугил глундузул маржанал, гъаб ракъ бечелъизе, берцин-лъизе, члухлизе глоло.

Эбелалъ абулаан: ччугил глундул рани, бер кколарилан.

Ругъунлъун буго Дагъистан кьурабазда реччллулел дур карачалабазул чвахи-хъуялде, Каспи. Дуца чурулеб буго гъелъул черх. Дур матлуялъуб кенчлола гъелъул гьумер.

Ва, дир Каспиялъул карачалаби,
Кинаб мацI нужеца бицунеб бугеб?
Цин глodore риччан руго шуршулел,
Гласияб гьороде ихдал хер глaдин.

Цин рахъун хъудула, гъатлан кьоязда

Гъаб Дагъистаналъул базарал гIадин,
ЦохIого лахIзаталъ мугIрул халкъазул
КIикъоябго мацIалъ кIалъалел гIадин.

Цин хварав васасухъ керен гъалдолев,
Гъесухъ инагъдулев эменин ккола,
Яги бецIаб къавмалъ къварид гъавурав
Унтарав гIалимчи ватилин тола.

Щиб нужер къварилъи, щиб нужер рохел,
Щиб нужер бахчараб кечIги рагIиги,
МагIна бичIуларел, асар гъабулел,
Меседил Каспидал карачалаби?

Нуж гIадин букIуна дирги гъинал ракI,
Гъелчелеб, ахIделеб дагIба-къецалда.
Цого къварилъи дай гъаб нилъер бугеб?
ЦохIого рохелдай гъаб нилъер бугеб?

Гъедин ккун батила, дирго ургъелал
Нужеде рикъизе бокъулеб дие.
Гъедин ккун батила, кив вукIаниги,
Нужер гъекъолареб лъехъ къечолеб ракI.

Москвалдаса Бакуялде унеб поезд МахIачхъалаялде рогъалил
хъахIлъи рехулеб гIужалъ щола. МахIачхъалаялде щолеб сордо буго
дие хIалхъи дагъаб сордо. Цин вахъуна сардилъ, валагъула гордухъан.
Сверухъ бецIго букIуна. Рихъуларо хъахIилал карачелал. Къижула,
ворчIула, вахъуна нахъойги. Балагъула, бихъула бецIаб гIалах, рагIула
поездакъул гъадабго хъуй, рагIуларо ралъдал карачелазул гъаракъ.
Ахирги лъабабилеб нухалъ ворчIула. ВорчIами, бачIун буго къо.
Гъелчелеб буго гъадабго бакIалда ракIалъе хирияб Каспи:
вуссанищан, щванищан. Хъвашгелди, хирияб лъадал майдан.

Рикікладал сапараздаса вуссараб мехаль дун, рокьове щванин
тіоцебе кидого дуца лъазабула. Баркала дуге, берцинабги бечедабги
дир хазина.

* * *

Инсуца абулаан: ралъад бугеб мехаль, гьалбал гемемералги,
глагаралги, члахіиял-ги руклунин.

Абутіалибица абула: ралъад бугеб мехаль, даран гемемерабги,
клудиябги, бечедабги буклунилан.

Абутіалибицаги инсуцаги кліязго абулаан: ралъад бугезул
глумру клудиябги, бечедабги, берцинабги буклунин. Киналго нухал
ралъдалъ цолъулин.

Кіиялго гьел дандчіваралго унаан «рилъа!» — ян. Гьел ахлулел
руклана ралъдаца. Порталде гуми руссараб цо гохіде рахунаан гьел.
Гьениб гумуздасан, русбуздасан буклунаан ччугіил махі. Гьелчолел
карачалабалъ тіерхьун, раkkун рукъардулаан дельфинал. Гьелда тіад
тіавап гьабулел рихьулаан чайкаби. Кіудияб ралъад... Тіубараб
сагілаталъ пикрабалъ гленеккарал цоцада кіалъалароан гьел. Гьез
кіалъазе толаан ралъад.

Ралъдал ціакъ гемемераб гламат буго,
Гленекке мун гьелъухъ, хьудулеб буго.
Ралъад кіалъалелъул, гьелъухъ балагьун,
Пушкинги Дантеги руціціун чіолаан.

Гленекке ралъдахъ! Сундул гьелъ бицунеб бугеб? Гьалда
гемемераб бихьана. Гьалда гемемераб лъана. Гьалъул маці дунялалда
киназдаго бичічула.

Ралъад кіалъалеб буго, Дуниял гленеккун буго:

— Бице, Каспи ралъад, щай мун ціамхілалаб?!

— Ціамхілалаб магіарул магіца буго.
— Бице, Каспи ралъад, щай мун кенчӧлеб?
— Дир каранда жаниб чан жавгъар бугеб?!
— Бице, Каспи ралъад, щай мун гьелчӧлеб?
— Дир карачалабалъ кигӧан халкъ хзараб:
Дун ціамхілал теларнн, ціунилин — цоял!
Дир жавгъар босилин ясанир ун — цоял.

Руціціухіун чіун руго эменги Абутіалибги, ралъдал рагіалда ругел кьураби гіадин. Хъудулеб буго ралъад. Ракіалдешола гъазда кинабго жидерго гіумру, ралъад гіадаб гьалагаб, жеги лъедечӧлеб, лъедезе къачіараб гамаялда релълъараб яги лъим бегизабун рикікладе унеб, яги бачіунеб гамаялда релълъараб: кьоял руго руоби гіадин, сонал руго катерал гіадин... Гьелчӧлеб буго цебегосеб Хвалиналъул ралъад. Гьединаб ціар букіана некӧ Каспиялда. Чвахулеб буго гьенибе цояб рахъалъ Волга, цогияб рахъалъ Сулахъ, Самур, мугірузул гіемерал лъарал. Гьел лъарал ралъдалъ лъазе захімат руго. Кіудиял ракъазул кіудиял гіоралгун цолъун гьел гьанже чіахіял карачалабазде руссун руго. Гьезда гьорлъан батіи-батіял рахъазде, батіи-батіял улкабазде унел ва рачіунел руго гуми. Гьел лъарал-гіоразул гіадаб гуриш бугеб къисмат гьанже нужерги, Дагъистаналъул лъимал?!

Хъудулеб, гьелчӧлеб буго Каспи ралъад. Гіенеккун руго эменги Абутіалибги. Аскӧв чіун дунги ругъунлъулев вуго гіенеккизе, ралъдал маці бичічізе. Ракіалдешола гьелда бан цо хабар, франгазул хъвадарухъанас хъварабилан бицунеб:

«Ниж Европаялъул гіадамал Каспи ралъдалъ каютаялъур гіодорги рукіун хъудулел рукіана. Нижеца гьекъӧлеб букіана кофеги вискиги, хіалел рукіана кагътал, рицунел рукіана анекдотал, къацандулел рукіана цоцалъ. Дун кагътал хіан кьуна. Цинги каютаялдаса къватіиве вахъана. Гьеб мехалъ дида гамил миціралда

эхетун вихъана херав, мискинав магларулав. Гьесул кӀутӀбуз «аллагъин» абураб цо рагӀи шурулеб буклана. Щаяли гьѐб сверухъ валагъарав дицаги шурана. Ралъдаде рехун буго цодагъаб бецӀлъи. Сверухъ, рикӀкладаб лъеда тӀад бакараб кӀудияб цӀа гӀадин буго тӀерхъун унеб бакъ. Цогияб рахъалдасан гъале баккун бачӀунеб буго моцӀ. Ралъад хъаба батани, гьелда рарал гӀоркъал гӀадин руго бакъги моцӀги.

Ралъдал ругел щинал кьералги, чвахиялги, бакъналги, цо гьелъул гӀатӀилъи! Гьѐб кинабго каюталъур рукӀун кагътал хӀалел нижеда лъачӀо. БихъичӀо ралъдаде бецӀлъи рехулеб куц, бакъ гьениб тӀерхъунеб куц, моцӀги цӀвабиги карачалабалъ кенчӀолел куц. Гьѐб бихъана гьѐв язихъав магларуласда. Гьесда лъалел руго ралъдал киналго кьерал. Гьесда бичӀчӀулеб буго карачалабазул мацӀ. Гьѐв кӀалъалев вуго бакъ-моцӀгун. Дун гьесда урхъана. Гьесул ралъад буго. Дица гьѐв каютаялъуве кваназе ахӀана. Гьѐс квералъ ишан гъабуна регӀун гьечӀин. Ва тӀубарал сагӀтаз гьѐв гаргадана зобгун, лъимгун, тӀер-хъунебгун ва баккулебгун...»

Гьелчелеб, хъудулеб буго ралъад. ТӀурарал сагӀтаз гьелухъ ралагъун кӀалъачӀого чӀун руго эменги АбутӀалибги. Дунги гьезда аскӀов вукларав гӀенеккарав кӀалъачӀо. Хадуб, нахъ руссун рукъоре щолѐб мехалъ, АбутӀалибица инсуда абуна дир рахъалъ:

— КӀудияв гӀолев вуго дур вас. ЛъикӀаб асар лъан буго гьасда...

— Гъадаб ниль рукӀараб бакӀалда гьитӀиналлъун рукӀине лъиего бегьиларо,— ян абуна инсуца.

* * *

Гъанже ралъдал рагӀалде щвараб мехалъ дида ракӀалде ккола кидаго эменгун цадахъ вугин дун.

Абула, Каспи ралъад щибаб соналде гьитинлъулеб ва дагълъулеб бугин. Гьелъул лъимал цере гъанже шагъаралъул рукъзабазул баклазда рукланилан.

Дида раклалде ккола, ралъад кидого клудияб бугин, гьеб кидого дагълъуларин, нилъго дагълъичлони.

Дагълъуге, гьитинлъуге, гисинлъуге, гадамал!

Цо-цояца абула,
Мун гьитинлъулеб бугин,
Нижго гьитинлъун руго,—
Гъайбатаб — Каспи ралъад.

Мун кидого клудияб,
Мун кидого берцинаб,
Кидого хисулареб,
Хирияб Каспи ралъад.

* * *

«Нилъер ракъалъул тушбаби рехизе нилъер ралъад гъваридаб буго. Киназего бакӀ гӀела»,— ян абун буго Дагъистаналъул ревкомалъул тӀоцевесев председатель, машгъурав бахӀарчи, цебесеб Порт-Петровскийги хисун, гьелда, мугӀрузул улкаялъул тахшагъаралда МахӀачхӀалаян жиндир цӀар лъурав МахӀач Дахадаевас. ХӀакъикъаталдаги инкъилабалъул къалул соназда МахӀачица гъаб шагъар тушбабазе бахъизе кӀолареб хӀалаялде буссиабун буклана.

Гъикъун буго магӀарулазул годекӀаниб:

— Бищунго кинал гъаркъал две рокъулел?

Цояс абун буго: гӀарцул гъаракъин.

Цогияс абун буго: йокъулелъул гъаракъин.

Лъабабилес абун буго: инидахъ збелалъул кочӀол гъаракъин.

Ункъабилес абун буго: лълъадал гъаракъин.

Щуабилес абун буго: ралъдал гъаракъин, ралъдалъ киналго гъаркъал ругин.

Гъикъун буго;

— Бищунго кинал кьерал две рокъулел?

Цояс абун буго: эбелалъул беразул кьерин.

Цогияс абун буго: васасул расалъул кьерин.

Лъабабилес абун буго: ихдал мокърол гъотлол тлогъол жагадулаб кьерин.

Ункъабилес абун буго: хаслихъе рицил гъотлол тланхазул пашманаб кьерин.

Щуабилес абун буго: лъадал кьерин. Ралъдал руго зодилги ракъулги ругел киналго кьерал.

Гъедиалго суалал къун руго бокъулеб гъаваялъулги, гъуинал махлазулги, батли-батиял тлагламазулги рахъалъ. Жавабал гъедиалго къун руго: «ралъдал мехтулеб гъава», «ралъдал хликматаб махI», «тлагламаб буго ралъад».

Бищун хирияб мартъо буго ралъдал чода ралъдал ясги ячун росулъе вуссарав магIарул васасул рахъалъ. Цоги бицуна берцинаб, хликматаб хланчиIл рахъалъги. Гъелъ гозо клутIараб бакIалда лъим кланцIун лъугъарабила гъаб ралъад...

МагIарул годекIабахъ щивас жиндирго чу беццула. Гъедин цо-цояз жидерго ралъадал реццун, цогиял какула. Цо-цояз дида «Каспи ралъадги ралъадищ, гъеб хIор бугин, ралъад бугин ЧIегIераб ралъад», — ан абула.

БитIараб буго, ЧIегIераб ралъдалги Адриатика ралъдалги гIадаб недегълъи ва тIадагълъи гъечIо Каспиялъул. Гъанире гIадамал чвердесе, хIалхъи боссе гуребги, хIалтIизеги ахIула. Каспиялъул — клудиябги гъитIинабги нусго батIияб ччугIа, ччугIил керен ссун бахъулеб багIарабги чIегIерабги икра: гъеб цIунцIрабазул гохI гуро нуже. Ралъдал гъварилъуда лъурал вышкаби гъанже магIарул

тлогьир ругел телевизоразул хлубаздаса гьитинал гьечло. Гьениса бахъулеб нарт бечелъиялзул рахъалъ, баче квер, къотле, бокъараб жоялда гьоркъоб жо бала, цогидал ралъадазде данде ккун бищунго глемераб буго.

Тпагламаб буго Каспи, соглаб буго Каспи ралъад, Чеглераб ралъададе данде ккун, Дагъистаналзул мугрул Грузиялзул, Абхазиялзул мугрузде данде ккун соглал, недегълъи гьечлел ругел гладин.

Абула, Гуржистанги Дагъистанги хахулей цого эбелалзул керен бугин Кавказалзул мугрул абун. Амма цлакъ мукъсанаб рахъ ккун батана гьеб каранзул Дагъистаналъе. Гьечло недегълъи.

Дида киналго ралъадал цоцада релълъун рихъула. Риккладал улкабазул лълъадал глатилъабазда дида клочонцин батула щиб баклалда дун вугевали. Берцинаб букла абе Чеглер ралъад. Амма дица абила Каспиялзулги бугин жиндирго берцинлъи. Гьелзул салул пляжазда рукларазги унеб мехалъ карачалабалъе глабаси рехула, нахъойги гъанире рачлине.

Дир инсуца абулаан: «Ралъад кидого сурукъаб буклунаро, живго чи сурукъав гьечлони».

Жакъа палъад лъикл гьечлин. гьеб хъудулеб бугин цо лъицаялиго абураб мехалъ, Абутлалибица гьесда, дир глундуз гленеккейилан абуна.

Дагъистаниязул бераз балагъе Каспи ралъдахъ.

Риккладаб магларухъ бугеб Мохлоб росулъа Мухламад Хлажиевасул цар киналго рагъул-ралъдал флотазда машгъураб буго. Гьев лъедечлел, гьев вагъичлел ралъадал къанаглат руго. Япониялзул, Балтикаялзул, Баренцевалзул, Севералзул, Чеглераб ралъдал карачелал гьесул гумуз регана. Рагъул заманалда фашизмалзул флоталзул чанги члахлиял гумузул хабал гъаруна гьесул торпедаз ралъдал тинда. Ралъадада жанир рахчун хъвадулел гумузул дивизионалзул командир, рагъараб ралъададе тладеги лъедон, тлоцебе,

тарихалда жаниб буклинчлеб рагъ гъабуна гъес тушбабазулгун ва вуссана гъеб рагъдаса фашистазул гумиги ралъдал тинде тлерхьинарун.

Гъесул гладат буклана, рагъде араб мехаль, хъачагъазул цониги гама гъанкъичлони, михъал ккквалареб. Рагъдаса вуссунеб мехаль, рикккладасанго гъес сигнал кьолаан ракъдада ругезе. Хлажиев бергъенлъиги босун вуссунев вугин абураб магна буклана гъелъул.

Дида вихъана Мухламад Хлажиев цо нухаль. Доб мехаль дун Буйнакскиялда Пабашилласул цларалда бугеб Авар педучилищиялда цалулев вуклана. Отпускаяль Дагъистаналде щварав чи нижеца гъарун, педучилищиялде вачлана Мухламад. Гъесда гъикъана мугрул къурабалъ гурав мун ралъдахъанлъун кин лъугъаравилан.

— Цо нухаль,— ан абунa гъес,— мугрузул тлогъиве вахаравго, жеги гъитинав дида бихъаыа Каспи ралъад. Гъель жиндихъего ахлана дун. Гъеб ахле инкар дица гъабичло.

Ралъдаца ахлула: «Мухламад Хлажиев, киабилеб рангалъул капитан, Совет Союзалъул Бахларчи, 1942 абулеб соналъул маялда Севералъул ралъдалъ бащадаб гъечлеб рагъда хвана»...

Махлaчхъалаялда гъесул цлар лъураб заводалъул азбаралда гъесие бараб памятник ралъдахъ балагъун буго.

Ралъдаца ахлула. Гъеб ахлухъе рачлунел руго магларул гамихъаби, ччуглхъа-би. Гъез клудияб дунял сверулеб буго.

Ралъдалъа киналго нахъ руссунаро. Гъелъин дагъистанияз хварал раклалдещун мугрузда ва ккклалабазда рижарал ихдалил тлоцересел тлугъдул карачалабалъе рехулел. Дицаги гъабула гъедин. Дирги тлугъдул лълъедана карачалабалъ.

Дида бицана, Северияб ралъдал Мухламад Хлажиев камураб квадратаalde щваралго, киналго гуми лълалхъулин, гъев раклалдещун. Каспиялда лълалхъула унел, рачлунел гуми ралъдалъ хутларал хириял васал раклалдещун...

Дир шагъар МахIачхъала ралъдал рагIалда буго гама гIадин. Гъаниб бан буго Пушкиние памятник. Гъес абулеб буго ралъдада: «Хъуде, хъуде»,— ян. Гъанив вуго кIудияв лезгиязул ашуг Стальский. Бульваралдасан валагъун вуго эмен. Гъал ралъдахъ гIенеккун руго къураби гIадин. Дунги кидого, киналго гIадин, гIумруялъ я ралъдалъ, я ралъдал рагIалда вуго. Дица абулеб буго: хъуде, гъелче, дир гъайбатаб хазина, дир кечI, дир как, Каспи ралъадан.

Абула: Цебе ралъад гIицIаб буцIцIухIун чIараб авлахъ букIун бугин, мугIрул рихъараб мехалъ, бохун, гъелчезе лъугъун бугин гъеб.

Абула: Цере мугIрул хъудулел, ахIдолел аздагъаби рукIун ругин, ралъдада бер чIвараб мехалъ, хIикмалъун гъел гIенеккун чIун ругин.

Эбелалъ кинидахъ ахIулаан: Ралъад гIадилав лъугъагиян, мегIер гIадав ворхата в гIегейин.

БакIиде рахъин гъабулеб мехалъ ахIулаан.

Ясалъ васасе:

ЦIорораб магIардайищ мун гъавурав, гIолихъан?

Гинде тIагъурги кIичIун, кIалъалев гъечIин дида?

Васас ясалъе: —

Ралъдал тIиналдасанищ мунго щварай, бахIарай?

Дур чорхол берцинлъиялъ беццлъизавун вугин дун?

Цо данделъиялда рагIараб кIалъаялдасан: «Гъалмагъзаби! МугIрулги ралъадги — Дагъистаналъул тIабигIаталъул хазинаби киназего хириял, гIахъалал руго.

Амма Дагъистаналда жеги гIемерал руго мугIрул ва ралъадал: лезгиязул ахазул ралъад, магIарухъ гIи-боцIул ралъад, лъарагIлъиялда тIощалил ралъад, ЛъаратIа, ЦIунтIа рохъазул ралъад. Гъел ралъадал яги гъел мугIрул Дагъистаналда гIемерал руго. Гъелги нилъеца гIуцIизе ва цIунизе ккола. МугIрулги Каспиги нилъер кIиги хазина батани, гъел руго нилъер лъабабилеб, хутIараб хазина...»

Лъабабилеб хазина — хутIарабщинаб

МагIарулазул кIалъаялдаса.

— Лъабабго кечI дуцаго ахIичIого, цо дицаги ахIизе те.

— Лъабабго как дуцаго бачIого, цо нижееги те.

КIиялго лугбалги рахъун, гъанже нахъе хутIараб щиб? ХIетI-бетIерищ? МугIрул —бахIарав, ралъад — бахIарай. Гъазда гъоркъоб, гъал цолъизарулел, абулел, гъарулел гъоркъохъаби щал? Гъел гIемерал руго. Нухал руго рачалаби гIадин. Гъел уна гIорал чIван. ГIорал уна мугIруздаса кIкIалабахъе, кIкIалабахъа авлахъазде, авлахъаздаса гъел уна ралъдахъе, мугIрул улкаялъул ахазул, хурдузул, рохъазул саламги босун. Гъеб лъабабилеб, хутIараб щинаб гIемераб буго, ГIумруялъ бицаниги бицун бахъинаро. Щибаб гIоралъул, щибаб нухалъул, щибаб ахалъул буго кIудияб къиса. Цоги рахъалъ кIудиял мугIрузул, хасго ралъадалъул рахъалъ, гIакъилал чагIазул рахъалъго гIадин, бицинчIого, абун таниги гIола,— гъел киназдаго лъалелъул. Лъаларел, гIисиназул бицун бажари — гъеб буго устарлъи.

Лъабабилеб хазина — хутIарабщинаб. Гъел гъечIони, гъечIо Дагъистан. Гъел гъечIони, мугIрулги ралъадги буго лъимал гъечIел улбул гIадал жал. Амма гIемерал руго гъезул лъимал.

Лъабго гуреб кечI гъечIо кучIдузул дунялалда. ТIоцебесеб кечI — эбелалъул. кIиабилеб кечI — эбелалъул, лъаб абилеб кечI — киналго хутIаралщинал.

ХутIаразул хутIараз бицине теян абулаан эбелалъ. ХутIараб цоги хутIараб батIияб заманалъе бицине теян абуна инсуца. Дицаги малълъараб гъабулеб буго. ПалхIасил: «Аслияб бице, цогияб жиндаго лъазе бугин» — абуна Шамилица.

— Гъудул, гъаниб мугIрулги ралъадги дир рэкIги дур ихтияралда буго, вачIа гъаниве. Гъаб улка — улка буго, гъаниб рукъ — рукъ буго. Гъаниб чу — чу буго, гъаниб чи — чи вуго, вачIа нижехъе.

Гъадин абула мағарулаз батияб баклалдаса гъалбал жинхъего ахлулеб мехаль.

Дицаги гъедин абула...

ГЪАБ УЛКАЯЛДА ЧИ ВИЖАРАБ КУЦ

Чиги эркенлъиги мағарул мацлалда цого мағнаялъул рағлабилъун руго. Гъелда узден ва узденлъиян абула.

Хабал зонода хъвай-хъваглай:

Я бағадур гуро,
Я глакъл гуро,
Гладатав чи вуго —
Къуле гъасие.

Хонжрода гъабураб хъвай-хъваглай:

Дуда данде кколев чи
Киса гъев вукланиги,
Мунго гладав чи вуклин —
Дуда гъеб клочон тоге.

Хлажи-Мурадица, гъалбацлгун вагъулаго, абунилан бицуна:

— Дун мағарул чи вуклин дуда клочон тоге!

Дағъистаналда цо сонги бан нахъ вуссарав нухлуласда, гъесул ватланцояз гъикъун буго:

— Кинаб бакл батараб, — ан.

Нухлулас абун буго:

— Дол мугрузда чагли руго. — ян.

Чи!..

Мағарулал гъедула: Чилъун гъавуна, чилъун хвела!

Мағарулаз гъарула: Хур биче абе, рукъ биче абе, чилъи цлуе,
гъеб бичуге!

Мағарулазул нағлана: Нужер къолбол чиги хваги чуги хваги!

Мағарулаз абула:

Хіалихъатил бицунѐб мехалъ:

— Гъев чи гуро, гъесул бицунге.

Лъилниги глунгутлабазул бицунѐб мехалъ:

— Кин букланиги гъев чилъидал, тласа лъугъа.

Чіобогояб, къваридаб, низам гъечлѐб баклалъул бицунѐб мехалъ:

— Дова чи гъечлѐ, чи къвариглун вуго. Чи гъечлѐго рес гъечлѐ.

Низам, глادلу бугѐб, глүцлараб баклалъухъ балагъун:

— Дова чи вуго.

Чи!.. Бицун клудияб хлажатги хликматги. Кин мун Дагъистаналде вачларав, кисан мун вижарав? Кисан байбихъулѐб мағарул кьибил?

Гѐмерал биценал руго цоцазда релълъарал. Цояб бицун телин. Гъѐб гъитлинго эбелалъ бицараб буго:

Мухламад Хлажиевас — Керимица рикіклада океаналъул карачалабазул ццидалаб чвахиялда абун бугин бицуна: «Дун мағарул чи вуклин нужеда клочон тоге», — ян.

Шамилгун къаллъарав Хлажи-Мурадие, гъесда лъикі бихъизеян, имам какизе лъугъун руго цо-цоял. Хлажи-Мурадица гъелги члѐзарун, абун буго:

— Дов чи вуго. Нижер дагІба нижецаго тлүбала, — ян.

Хлажи-Мурад жиндаса тлүраниги, Гъуниб мағарда ахирияб рагъда Шамилица, гъесул бахларчилъиялъулги бицун, абун буго:

— Додинал дагъал руго. Дов чи вуклана...

Руклана чагІи...

Азарил саназ мағарулазул балагъ буклана гъарделеб: чи гъечлѐгун рес гъечлин, чи къвариглун вугин. Рохелалъ, къварилъиялъ, рокъиялъ, къалалъ тлалаб гъабулев вуклана кивго, кидого, сундулъго чи. Глادلу гъечлѐл глораз, члунтараб ракъалъ ахлүлев вуклана чи.

Дица гъикъана гъадианаб борхатаб хирияб Дагъистан кин гъабурабин. Дие жаваб кьуна чияс гъабуларѐб, гъесда клѐларѐб жо

гъечин. Азарил саназ магларулаз киналго тушбабазда, Хлажи-Мурадица гьалбацѣида гѣдин, абун бугин бицуна.

Бицуна.

Буклана гьаб ракъ пириялъулги, цѣ-ралъулги, цѣялъулги, лъѣмазулги, бакъулги, цѣцѣадалги риххарал, члунтарал, члелерал, багларал — киналго кьеразул лъалклал ругеб. Амма чиясул лъалкл буклинчлѣ, чи къвариглун вуклана.

Буклана гьаб улка чундузулги, хланчлазулги, хлайваназулги, хъурмазулги зирарал, глассиял, глалхулал хласратал киналго гьаркъал дандерижияз такрар гьабулеб. Амма чиясул гьаракъ буклинчлѣ, чи къвариглун вуклана.

Буклана гьаб улка мацѣ гъечлѣб клал гѣдин, ракл гъечлѣб керен гѣдин. Къвариглун вуклана чи. Мугрузул чи!..

Гъев вижана цѣакъ къваридго, кѣо бихъун, захѣмат хлехъон. Гъеб ккана гѣдин: гьаб ракъалъул борхатаб зодихъ гъаниса доре ун, добаса гъанире рачлун тѣавап гьа-булел руклана бахларчиял цлумал. Цѣ нухалъ нух билараб цлумалъул ккана цѣ гѣадиаб иш: буклана киналго хланчлазул хлули хлулулеб гѣадаб балеб, гьалдолеб кѣо. Зобал руклана накѣлил пардаваз рах-чун. Гъел накѣлалъан рикѣладаб сапаралдаса тѣад буссун, жиндирго тланчлахъе боржун бачлунеб буклана кваркъаби хвалчадулаб, гѣзо хочолаб цлум.

Цлудуда Дагъистаналъул борхалъи клочараб лъаларо, я борхалъи босе клочараб лъаларо, гъелъѣе жиндирго магларде бусахъе буссине щун гъечлѣ. Магларулаз абуга Гъуниб маглардаян, Гъомекиб абуга жидер тлѣлбулъѣм, лезгияз абуга Шах-Дагъалдаян — щибаз жидерабго бицуна — боржунеб цлум Дагъистаналъул цѣ кърда къвагъараб гулла гѣдин речлчлун бугѣ. Гуллица борлъулареб кърур хланчлица борлъѣлищ, гѣадада гурелъул абугеб хланчѣида гамачл речлчлѣ — хлинчл хола, гамчѣида хлинчл речлчлѣ — хлинчл хола. Хвана, бортана, мотор бухлараб самолет гѣдин, цлум. Гъѣадиаб хвел босун

Дагъистаналъул кІкІлалабахъе рортана гІемерал цІумал. Амма гъезул цояб, бищун шулияб кърда речІІаниги, борчІун буго хвалдаса. Гъелъул куркъбал рек-рекун руго. амма керен, раІ хутІун буго. Ракъалде гІодобе бортараб гъеб гІумруялде бугеб хІасраталъ жиндирго чІаголъи цІунизе гІоло хІалтІизеги багъизеги тІамун буго.

ХІалтІун руго гъелъул малъал, багъун буго гъелъул чІорилаб гозо. Щибаб мугъалъе гІоло гъун буго хІули, тІун буго би. ЗахІмат бихъун, хърщун, хърмаздаса цІунун, бахун буго гъаб жибго ругъунаб борхалъиялде. Ва гъениб, жиндие хІинкъи гъечІеб бакІалда гъабун буго мина — магІарулазул тІоцебесеб ригъ.

Гъедин хІалтІун, цІудул лъукъарал куркъбал кверазде руссана. Гъединан бохдуздаги эхетун балагъулаго, сверулаго хисана гъалъул сипат. Гъединан дагъ-дагъккун, азарго сон гъркъоб инчІо, гъеб цІудудасан Дагъистаналъул чи лъугъана.

ЦІакъ къварилъи лъан, кьо бихъун, къиматаб боржунеб жоялдасан вижун вуго нилъер чи. Гъелъул къимат гъабе, васан, лъугІизабулаан эбелалъ хабар.

Лъаларо, гъеб гъедин букІинчІого букІине бегъула. Амма лъалеб жо буго, роржунел жалазда гърлъ магІарулазе бищун цІум хирияб буго. ГъанжелъагІанги лъикІав чиясда цІуман абула.

Вас гъавурав инсуца абула: Дие цІум гъавунила.

Яс кисаниги ячІарайго эбелалъ абула : Дир цІум юссанила.

МахІач Дахадаевас генерал Бичераховасде хъвана: Дагъистаналъул мугІрул Дагъистаналъул цІумазе те дуца, хъачагъин.

ВатІаналъул рагъул заманалъ бахІарчилъи гъабуразул рахъалъ хъвараб тІехъалда «МугІрузул цІумал» абун букІана цІар лъун.

НекІсиял рукъзабазул нуцІбузда, лъимал кІирикІулел кинабазда, гъезул къаданир лъолел хунжрузул гІоркъазда гІемераб дандчІвала цІудул сурат. Амма гъанже, дунялалъухъ хал гъабурабго, умумал камурал васазги, васал камурал улбузги некІсияб къиса гІаксалда

бицуна. Гъез абула цӀудудасан чи гурын лъугъарав, чиясдасан цӀум лъугъанилан.

— МугӀрузда ахӀдолел хӀайранал цӀумал,

Нужеда цӀар бице, нуж киса кколел?

— Бокъулеб ракъ цӀунун цӀаязулъ хварал

Дагъистаниязул раклал руго ниж.

Гъединищали лъаларо, дагъистаниял хъахӀилал зобалазухъ кӀудияб хӀисабалда хӀайранаб рокъигун балагъула. Унел, рачӀунел хӀанчӀазул тӀелазухъ гъез сапаралде рахъаралги нахъ руссунелги васазул хиял гъабун хал ккола. Хирияб буго магӀарулазе зоб.

РакӀалдецола: 1942 абилеб соналъ генерал-фельдмаршал Фон Клейстил бо Кавказалъул щобазда щуцан букӀараб мехалъ, Германиялъул авиациялъ Грозныйлъул нартида бакараб цӀадул кӀкӀуй Дагъистаналъул кӀкӀалахъе щвараб хӀинкъараб заманалъ, Грозный шагъаралде данделъана Северияб Кавказалъул киналго миллатазул гӀолохъанал вакилзаби. Гъенив дунги вукӀана Дагъистаналъул гӀолохъабазул вакиллъун.

Митингалда председателлъун вукӀана Дагъистаналъул вас, машгъурав летчик, Совет Союзалъул БахӀарчи, чанго ассазда ургъиб цӀа бакарав полковник Валентин Эмиров. Дида кӀочонаро гъесул кӀалъай ва митингалдаса хадуб гъесулгун букӀараб халатаб гъечӀеб хабар.

Дун дове гӀедегӀун вугин, жиндирго рукъ гӀадин зобги бихъизабун, цодагъав рекъдилаго гали босун ана нижеда аскӀоса гъев гӀолохъанав, ворхатав, гъайбатав лезгияв.

Гъев ана вачӀинахъе рагъде.

Цо-кӀиги анкъидаса бачӀана хабар: бащад гъечӀеб гъаваялъул рагъда самолетги бухӀун гъев хванилан. Амма щибаб нухалъ, зодихъ цӀум ахӀдолеб мехалъ, дида раклалде ккола, гъеб ахӀдолеб бугин дун Валентинил гъалдолеб ракӀ бугин.

Цоги кљочонаро: 1945 абилеб сон. Дун Москваялда. Щибаб кљойил щолаан 25 абилеб Октябралъул цлар лъураб кљотлоб Дагъистаналъул вакилзаби члчларал ругеб рокљове — Махлчхъалаялдасан хабар цлехезе. Махлчхъала доб мехалъ республикаялъ кљоло щуго сон тљубаялде кљачлдилеб буклана.

Цо нухалъ дирго глалаб кљвариглелалъ гљениве вачлана Наби Аминтаев. Гљев лакав лљаларев чи доб мехалъ Дагъистаналда кљанаглат вуклана. Зодил джигит — чан нухалъ тылалда тушманасул мугљалда нахъе гљев воржарав, рештларав, нахъе вачларав? Чанцлул парашюталъ зодосан кланцларав?

— Гљанже рагъ гљечло, вусса Дагъистаналде.

— Зоб буго. Долъул борхалъиялъе ахир гљечло.

Чанго кљоялдасан «Правда» газеталда бачлана гљимулев Дагъистаниясул сурат, гљоркљ хљван буго: «Наби Аминтаев. Гљас, гљаваялъул борхалъудасан парашюталъ кланцлун, дунялалда члчел босана. Гљеб гљунар Аминтаевас Дагъистаналъе сайигљат гљабуна».

Чанго кљоялдасан дандчлвана Наби.

— Вилълъа Дагъистаналде.

— Зоб балагљун буго. Долъул борхалъиялъе ахир гљечло.

Зобалъул борхалъиги глатилъиги лљана гљасда. Амма гљумру кљокљаб батана; Цо нухалъ гљаваялда парашютги тљун, куркљбал рекараб цлум глдин, гљев вортана... Гљелдаса нахъе кљоло щуго сон ана. Амма щибаб нухалъ, зодихъ цлум ахлдолеб мехалъ, гљелъул гљаркљал дир рукљбалъе уна. Дица хлсаб гљабула, гљеб ахлдолеб бугин дун Набил гљалдолеб ракл бугин.

Раклалдещола: Берцинай гљайбатай Резеда. Дагъистаналъул зодисан паратшюталъ глдохљанай гљей кланцлана Гљуниб магларде. Чан магларул пандур гљеб мехалъ гљалъул гордухъ зигардараб! Вуклинчло цониги глдохљанав поэт, гљалдекечл хљвачлев. Буйнакск шагљаралда гљитлинаб кирпичалъул мина. Киглан берал рукларал дур

нуцІбухъ балагъун. Хунзахъан, Гъунисан, Гъомекисан — анціла анкъо сон барай гъалал къурарай къерилай гъаризе, хъамизе чан чияс чу къолораб? Амма цо вачІарав тохтирас — десантникас самолеталдати лъун ячун ана гъей. Гъаваялдасан квер хъвагІана гъель киналго гІодор тарал гІащикъазде. КІочонаро гъакІлан хутІарал хадур балагъарал берал. Ана Резеда. Лъицаялиго хъвана цІумалъ хъамун араб хъахІаб миккияде кечІ.

Хадуб Ленинград. Рагъ; Берцинай магІарулай Резеда. Гъаль дихъе ..... хъвана: «...Гъаб шагъаралда гъанже хъахІал сардални щиб, хъахІал къоялцин гъечІо. ЦІадулъ буго Ленинград. ЦІадулъ дунги йиго. Гъаб цІадулъан, кІкІуйдулъан дун кидаго зодое балагъун йиго. Зодобги рагъ буго. Гъел рагъаль вукІана дир росси. Чан нухалъ гъев арав тушманасул тылалде — тохтирлъунги рагъухъанлъунги. Гъанже дихъе лъабгониги хабар бачІана гъев хванин, тІокІав вачІунарин. Гъелъул рахъалъ газеталдацин хъван буго. Живго бида вецІцІулев гъес, хвалда цебе операцияги гъабун, хвассар гъаруралги рачІана дихъе. Амма дун кидаго зодое балагъун йиго. Дида ккола гъов вагъулев вугин».

Гъелдаса нахъе гІемерал санал ана. Резеда юссана Дагъистаналде. Ана цогиял бакІазде. Амма кидаго божигун, хъулгун, гъаригун гъай зодое балагъула. Гъалда ккола, зодихъ цІумалъ абубеб бугин дун СагІидил гъалдолеб ракІ бугин.

РакІалдещола, кІочонаро: Вац Ахилчи. Гъев росдал магІишаталъул институталда жагърафиялъул факультеталда цІалана. Амма Армиялда гъес гъава тІаса бищана. ТІагІана гъов ЧІегІераб ралъдал золихъ. Гъосул букІана 22 сон. Амма кидаго дица хІисаб гъабула. гъаб дир бетІералда тІад цІум ахІдолеб мехалъ, гъель абубеб бугин дун Ахилчил гъалдолеб ракІ бугин.

АхІдолел руго цІумал: Ниж чІаго ругезул гъалдолел ракІал вугин. нижер кваркъаби кверал ругин, нижер берал гъезул берал ругин, нижер тІабигІат гъезул тІабигІат бугин...

Гьел гьаркъаз члаго ругел рорхизарулел руго. Щибаб гьаракъ гьунаралъул, лебаллъиялъул, рокъул, къалул кечІ буго, къиса буго. Гьель зобалъулги ракъалъулги, борхалъиялъулги гІатилъиялъулги бицунеб буго, гьель Дагъистаналъулги дунялалъулги бицунеб буго.

ЦІумал — гІадамал. Дида лъала гьаб пикру букІин, кечІ букІин. Борхалъуде рахаразда гІандисес абун буго: зодосан цІумцин гІадан лъугъине гІодобе бачІунин. Нуж цин гІодоре рачІаян. Киналго гІадамал гІодор рижарал ругин. Ракъалъул чи вуго магІарулав...

ГІодор рижарал руго. Амма бицабалъ роржунел руго. Нахъе реххун буртинагун, биччан чугун чи вачІунев вугони, балагье, воржунев вугин абула. КъуртІа гІолилаз жергъенги чІван кечІ ахІулеб бугони, гІенекке, боржун унеб бугин абула.

ГІемерисел кучІдул магІарул лебалаб цІудуде руго. ГьечІо магІарухъ Гагариниде кечІ ахІичІей яс. ВукІинчІо магІарухъ Чкалов кочІоль рехсечІев шагІир. Инсуцаги гьабуна, цогиязги гьабуна. Дунги критиказ чанги какана дир кучІдулъги харбилъги цІумал гІемерал ругин. ЦІумазул бицинчІого гьудузулишха дица бицинеб? ЧагІи рехсечІого чуялишха дица рехселел? Дун магІарулав, диеги цІум гІагараб буго. Гьеб бахІарчияб буго. Гьеб борхалъиялдеги рикІіладеги боржуна.

Цогиял хІанчІи чІичІидулел рукІуна хьагида аскІор. Гьельзул борхараб баянаб гьаракъ буго. Цогиял хІанчІаз, гьава-бакъ хисарабго, хисула Дагъистан. ЦІумаз кигІан къерханиги, къвагъи гІемерлъаниги жидерго ракъ, бокъулеб тІалъи реххун толаро. Гьезул курортал гьечІо. Цогиял хІанчІи, щиб кканигиян кидого ахада, тІохазда, тІалаялдаса тІалаялде кІанцІун, къадахъа къадахъе роржун, хуриса хурибе тІавап гьабун ганчІазда цІцІадал лъимги гьекъон, къунщІбиги къачІан, кІал-гозоги гьирмизалъ белъун, багІарал мачуялъ, хъахІал гвадичалъль хьвадула. МагІарухъ гьитІинаб кІкІалалда «хІанчІчикІкІал» абула.

Кіудияб борхалъиялда «цїумазул борхалъи» абула. Вижарав щинав чи
чи гуро. Боржунѐб щинаб жо цїум гуро.

...Мун бечедаб буго, бергъараб улка,
Кучїдул авадалан глазизал хїанчїаз.
Ва тїолго хїанчїазул алагъал гладин,
Руго дур зобазда роржунел цїумал.

Биценалъ цар бугел гъел багъадураз
Рорхатал кьурабалъ гъарула рукъзал.
Мугїрузул бутїрузул бетїергъаби — гъел,
Гъоролъги цїоролъги роржуна чїухїун.

Накїклал гучал куркьбаз рикъизе гъарун,
Цин цо цїум бахуна борхалъиялде;
Хадуб ахїуд рахъун унел кинигин,
Уна кьукъа гъабун гъел гъаваялде.

Цин доре роржуна, цин гъанир уна,
Зобалъул гїатїилъи гїолареб гладин.
Цїодорал бераца балагъахъдула,
Жидеца цїунулеб ракъ бугеб гладин.
Гъезул гъаркьазухъе чїегїерал гъудул,
Чїезе бакї лъачїого, хїинкъун лъутула,...

Гучал цїумазулгун гїагарлъи бугеб
Мугїрул росулъ ана дир гїемер сонал.
Ва бокъула дие, хъахїилаб зодихъ
Гъел свердулеб мехалъ, хал ккун вукїине.

Цин гъел хъаравуллъун мугїрузда чїола,
Цинги авлахъазде уна рикїкладе.
Эбелаб Ватїаналъ мугїрул цїумалин,
Цар кьола бищунго бахїарчїязе.

Хъвай-хъваг/аяздаса: Япониязе бищун хириял хланчи кьункъраби руго. Азарго кьункъра кьотлун кагътил гьабун, унтарал сахлъулин абула гьез. Роххелги, къварилъиги, ратлалъиги, дандчлвайги, раклалдещвейги, къасдги Фудзияма кьокъун унел кьункърабазда базабула гьез. Диегоги хириял руго кьункъраби.

Амма дида Дагъистаналъе хирияб хлинчл гьикъараб мехалъ, дица абуна Цлум бугин. Япониязе гьеб гьедиглан реклее глечло. Амма Токиоялда Дагъистаналъул гугарухъан Пали Палиевас речлчлухъ лъугъун члел босараб мехалъ цо япониязул гьудулас дида абуна:

— Квешал хланчи раглуларо нужор цлумалги.

Цоги хъвай-хъваглай. Дица магларулазе бицана Турциялъул зодихъ цлумазулги лакълакъзулги ккараб кутакаб рагъул. Лакълакъаздаса цлумал кьунилан абураб мехалъ, цлакъ къварилъана магларулал: цлумал кьезе бегъуларин, хвезе бегъулин абуна цояз. лакълакъазул кьукъа кього нухалъниги цликллун буклун батизе бугин, абуна цогияз.

Вуклана цо дир гьудул, машгъурав воржарухъан клиго нухалъ Совет улкаялъул бахларчилъиялъул цлар босарав Ахлматхан Султан. Гьесул эмен Дагъистанияв вуго, эбел татарай йиги. Чей Москваялда буго. Клиго би. Клиго цла. Цо цла, цо цлар. Татараз абула гъав жидер вугин, дагъистанияз абула гъав жидер вугин. Дица гъасда гьикъана, лъил мунан. Гъас абуна, инсулги вугин, эбелалъулги вугин. Дир эбел-эмен ратла гьаругеян. Жибго ракъалъул гладин, бокъулеб улкаялъул гладин, батли-батлияб би жубарал руго цлумал — клудияб улкаялъул лъимал.

Цоги хъвай-хъваглай. Гаванаялда дида бихъизабуна цо памятник. Бицана гьелъул ботлрода некло цлудул сурат букланилан. Фиделица гьеб нахъе бахъанила. Дие гьеб реклее глечло, дие цлумал рокъулелъул, щаян гьикъана дица. Дие жаваб гьабун: 1917 абилеб

соналъ нуџеца пачаясул клибетлераб цум бахъараб гладин бахъанин.
Гъаниб цум американазул зулмудул гламатлъун буклана...

Цо-цояз хъачагъаздаги цогъаздаги цумалин абула. Амма
цогъалги хъачагъалги, магларулазул гладаталда рекъон, гъумерги
рачлалдехун буссиабун, бицун хлалакъаб хламидаги реклинарун базар
къоялъ халкъалда цере свериразулаан, балагье гъал чаглахъан. Гъеб
рикклиунаан гъитинаб тамихлъун. Буклана клудиябги.

Гъеб гладат гъанже щай гъечлебан гъикъарабго, Абутлибица
абуна:

Цогъал гъечлого гурин, хламул дагълъун ругин.

* * *

Цо нухалъ Шамилица жиндир секретарасда, Къарахъа Махламад-
Тагъирида гъикъун буго:

— Дагъистаналда чан чи вугев?

Махламад-Тагъирица тлехъги босун, бицун буго.

Шамилица абун буго:

— Дица унго-унгоял чагли гъикъулел руго.

Махламад-Тагъирица, гъезул къадар кибго хъван гъечлин,
лъаларин, абун буго.

— Ахирияб рагда гъел рикклине клочон тоге,— ян абун буго
имамас.

* * *

Чиги чи гуревги ватла гъавизе анкьго жоялда гъикъеян абун буго
магларулаз:

1. Балагъалда.
2. Роххалида.

3. Йокьулелъул кӀутӀбузда.
4. Кьалулъ хвалчада.
5. Шагьялда.
6. Шишаялда.

Цоги хутӀарабщиналда. МагӀарулазе чи абураб рагӀи эркенлъи, лебаллъи, яхӀ, чӀухӀи буго. КӀибетӀераб цӀумги кӀигьумерав чиги магӀарулаз кьабул гьаруларо. КӀиги гьумерилалда гьаз гьедуян абула, хӀинкьаразда кьадакоян абула. Чилъи тӀадегӀанаб цӀар, хьулухъ буго. Гьеб кьо бихьун щола.

Дида исана Болъихъ рагӀана магӀарул чӀужуялъ рекъечӀев бихьинасда абурал рагӀаби:

Чодулабги буго дулълъ.
Чахъдалабги буго дулълъ,
Чудкилабги буго дулълъ,
Чанилабги буго дулълъ,
ЧчугӀилабги буго дулълъ,—
Чиясулаб киб бугеб?

Чи кьваригӀун вуго...

Дида рагӀана, магӀарул чӀужугӀаданалъ жиндирго вукӀарав гьалмагъ гьерсикъан ватараб мехалъ, ахӀараб кечӀ:

Мунги чи вугилан чучун йикӀана,
Жаниб лага гьечӀеб чухъа батана.
Чилъи дулълъ бугилан божун йикӀана,
БетӀер жаниб гьечӀеб тӀагъур батана.

ТӀагъур лъурал щинал камун гурин, чи кьваригӀун вугин абун вуго жиндиего вас вищулей ясалъ.

Михъал ругел щинал гӀемерал ругин, гӀадан хӀажат вугин ахӀун буго гьейго ясалъ.

Гьални чагӀи гурин, дир чахъаби ругин абун буго магӀарул вехъас
абу-абурас абу-абураб гъабулел рукӀунел жидерго гӀадат, гӀамал
гъечӀел чагӀазда.

«Гъаб рижиго киб бижараб?». «Гъале къаркъала»,-ян къабихӀ
гъабула магӀарулаз магӀна-гӀин гъечӀеб тайпа.

«Гъасул яхӀги родол бухӀиги цохӀого жо»,— ян квер хъвагӀун тола
яхӀ дагъал.

МагӀарухъ, чахъу босулелъул, рачӀалъухъги черхалъухъги хал
гъабула. босулелъул, бохдухъги мугъалъухъги балагъула.

Чи щив? —БетӀер, раӀӀ, берал, гӀамал, гӀадат, миллат, цӀар.

МагӀарул мацӀалъул цӀар абулеб рагӀул кӀиги магӀна буго Цо —
чиясе кьо леб цӀар. Цо — чияс бахъинабураб цӀар, машгӀурлъи. Вас
гъавигун абула, цӀар бугеб цӀар батагийин. ЦӀар ишаз берцинлъула.

Эбелалъ абулаан: чиясул цӀаргӀан кӀудияб сайигъат гъечӀин,
чиясул ишгӀан тӀадегӀанаб хъулухъ гъечӀин. Чиясул гӀумругӀан гӀагараб
хазина гъечӀин — гъеб лъабабго цӀунеян.

Гъадин хъвана магӀарул лълъарада:

Маймалакалдасан инсан лъугъине
Аза-азар санал ранин абула.
Амма цо-цо инсан цо сагӀаталде
Сверулев ватула маймалакалде —

Цо-цоязул рахъалъ лъарагӀаз абула:

Машина бар, авторитет бар,
Машина йохъ, авторитет йохъ.

Амма унго-унгояв чиясул хӀурмат кидато холаро. «Вижахъе чи,
лълъугъахъе чӀагӀа».

* * *

Гъуниб маѓарде Шамилихъе лъидаго лъалареб балъгояб нух тушбабазда бихъизабун буго меседихъ вичун восарав цо хиянатчияс. Имам асирлъун хадуб месед-ѓарацгун, сайигъаталгун росулъе инсухъе вачлун вуго гъесул вас.

Инсуца, мун вас гурин, чи гурин, члван ѓлорулъе реххун вуго гъев, гъесдаго хадуб гъес бачлараб ѓарац-меседги реххун буго. Живгоги ѓадамакъя нечон росу тун ун вуго.

Гъанжеги гъев хиянатчи ѓодове реххараб кърда цересан унел нухлулаз, наѓлана кьун, гъелда ганчлал речлчула, гъенир тласан роржунел хланчи «хлалихъат», «хлалихъатин», ахлулаго роржунин бицен буго.

* * *

Цо нухалъ Махлач Дахадаев вачлун вуго цо росулъе, жиндиего рагъухъаби ралагъизе. Гъениб годекланиб гъесда клуго ѓолохъан ватун вуго кагътал тлами гъарулел.

— Асалам ѓалайкум. Кир ругел нужер чаѓи, ахле!

— Нижер гъанир ниж гурони чаѓи гъечло.

— Ва, чаѓиги гъечлеб росуйищ гъаб?

— Гуро, руклана, киналго Хлоцоса Нажмудинида данде рагъизе ана.

Махлацица абун буго:

— Гъаб росулъ, нуж клиялго хутлизеглан, хутларал чаѓи руклун ругин.

* * *

Маѓарулаз релъун, кеп гъабун бицуна росдал. Данде ккун квер босарабго гъезул ѓадамаз гъикъулин:

«Кин бугеб нужор боџи, гъанз, глака-мака, оц-моц, гланкџу-хџелеко, хур-хер, рекъи-мекъи, лъимал-чагџи?» Чагџи гъезби-џун ахиралда гъикъулин.

Дица гъеб росдада џар биџинаро, џџум кколеван кетогџи бачун вачџарав чанахъан вижараб дир росдае махсара гъезгџи гъабилин.

Абутџалибил ккараб: Џо нухалъ Абутџалиб ун вуго жиндирго лъалев сагџтил устарасухъе сагџлат къачџазабизе. Гъеб мехалъ устар џо гџедегџарав гџолохъанџиясул сагџлат къачџалев ватун вуго.

— Гџодов џџа, Абутџалиб,— абун буго устарас.

— Дур гъанир чагџи рихъула. Дун хадув вачџина,— абун вахъун вуго Абутџалиб.

Сагџтил устар хџикматго валагъун вуго:

— Кив вугев чи?.

Абутџалибиџа аскџов гџодов џџарав гџолохъанџи вихъизавун вуго.

— Гъавиџ чи? Чи вукџаравани гъав, некџого мун вачџаравго гџаде вахъинаан.

Гъасул сагџлат хџалтџаниги хџалтџичџонигџи Дагъистаналъе џџибго пайда гъечџо. Дур сагџлат џџезе бегъуларо. Мун вуго Дагъистаналъул чи.

Халкъияв шагџир абун џџар къураб мехалъгџи воххун вукџун ватиларо Абутџалиб гъев гџадатав устарасул рагџабаздаса гџадин.

* * *

Аби буго: Дагъистаналда лъеберго миллат бугин, лъабкъого маџџ бугин, кџигџо чи вугин.

— Кин гъеб, кин кџигџо чи?

— Џџоял квешал, џџоял лъикџал.

Гъеб биџен рагџарабго, Абутџалибиџа абуна:

— Гъедин хџисаб гъабуни, Дагъистаналда џо чи вуго. Квешал,— гъел чагџи гуро.

Чи, чагџи!..

Хъупаса устарзабаз тларгъал рукъулел руго. Цоял ботірода
лъолел руго, цоял тілазда чівалел руго: Чаглі къвариглун руго.

Амузгиязул махщелчаглаз хунжрул цоял рачлида рана, цоял
магліда рана. Гъазул тлагъиязда хъван буго: «Чаглі къвариглун руго».

Гандадерица буртаби цоял рагъухъабазе ритлана, цоял
рукъзабахъ тана: Чаглі къвариглун руго.

Зобаль, ракъаль, бакъаль, ціадалъ ціехолел руго чаглі.

Гъезул ахіялѐе магларулаз жаваб гъабула дун гъанив вугин,—
киналго рукъзабахъан, росабалъан, шагъараздасан, зодосан, гідосан,
глатідаб нилъер улкаялъул киналго баклаздасан.

Бицуна: гемемерал гласруал рарал, гемемераб дунял лъарал лъабго
херав чи вугин хал гъабун кидого Дагъистаналъухъ. Цояс, араб
заманалъул ишазул тарихалъул хиялги гъабун, хабзалахъги балагъун,
зодор роржунел хланчлазулги хіисабги гъабун, абудеб буго: рукланила
чаглі Дагъистаналда. Кіиабилес, жакъасеб дунялалъухъ балагъун,
Дагъистаналда ракарал ціаялги рихъизарун, лебалал ціаралги рехсон,
абудеб буго: ругила чаглі Дагъистаналда. Лъабабилес, метерисеб
къоялъул пикру гъабун, гъанже бухъудеб бугеб къучічалъул
гъварилъи-глатіилъиялъухъги балагъун, абудеб буго: рукліне ругин
чаглі Дагъистаналда.

Гумруялъ херазул аби тасдикъ гъабудеб буго. Гъелда гъоркъ
печатьги чіван ди-цаги гъулбасуна: вуклана, вуго, вуклінеги вуго
Дагъистаналъул чи. Гъеб дир хиси гъечіеб божи буго.

Цо-кіго сональ цеве Дагъистаналда гъоболлъухъ рештілун
вуклана машгъурав Космонавт Андриган Николаев. Гъес цо рештіен
дир рокъобги гъабуна. Дица гъесул бицараб мехаль, дир гъитінай
ясаль гъикъана:

— Дагъистаналда гъечіищ космонавт?

— Жеги гъечію,— абуна дица.

— Вукліне вугищ? — ян гъикъана гъель.

— Вукліне вуго, - ян абуна дица. Вукліне вуго. Гьарулел руго лъимал, лъолел руго гьезда цларал, балугълъулел, глелел руго чагли. Гьез клудияб уулкаялъул киналго чаглазул кьерда къабгун глдогун, борхизабун, рекъолеб куцалъ, мустахлікъго босулеб буго гали. Щибаб босараб галиялъ гев глагар гьавулев вуго жиндирго хласраталде. Ва гьесухъ балагун улкаялъ абулеб буго:

Дагъистаналъул мугруздаги чи вугин, чагли ругин, халкъ бугин.

Гьеб гьересиян абулев живго гьерсихъан вуго. Гьесулгун хабар гьабичлого, дица дирго халкъалъул бицинин, къисматалъул бицинин.

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪ

КЪИСМАТ — ТАРИХ

ЦО МИЛЛИОНГИ НУСАЗАРГОГИ

Шамилица абуна 1859 абилеб соналъ: «Огъ, гьитинаб буго Дагъистан. Дагъаб буго нилъер халкъ. Цоги азарго хвалчен буклараб ани дир».

Абуталибица абуна 1959 абилеб соналъ: «Гъаже гьитинавилан нилъер бетлер бухизе клелев чи гьечло. Нилъ дагъал гьечло. Нилъер тloклларал иццазул лъарал океаналде чвахулел руго. Нилъер къисмат хъвалеб къалам бугеб ани дир».

Америкаялдаса вуссаравго эбелалъ гьикъана дида:

Бице, Америкаги, Дагъистан гладин, клудияб бакI бугищ? Кир глемер ругел гла-дамал?

Гъаб дицаго хъвараб буго:

Гицкъул реклараб цIа цIунизе лъалел,
Релъи-хъуй гьечлого роххизе лъалел,
Magly чвахичлого глодизе лъалел,
Maglaryлал ругел лъикIал гладамал.

«Тарих» абураб рагӀул магӀарул мацӀалда кӀиги магӀна буго:
историяги календарги.

* * *

— КӀутӀ-кӀутӀ, вильлъа дунгун.

— Мун щив?

— Щиван гьикъулеб батани рокъовго вукӀа. Дургун пайда гьечӀо.

— КӀутӀ-кӀутӀ. Вильлъа дунгун.

— Киве, щай?

— Киве, щаян гьикъулеб батани рокъовго вукӀа. Дургун пайда
гьечӀо.

— КӀутӀ-кӀутӀ, вильлъа дунгун.

— Вильлъа!

— Гьеле магӀарулав.

Риллъъун руго кӀигоял.

— КӀутӀ-кӀутӀ...

Риллъъун руго лъабгоял, нусгоял, азаргоял. ЦӀумалда хадуб
цӀум бачӀун, чиясда хадув чи вачӀун.

Гьаб соглаб ракъалда, къурабазда, мугӀрузда батӀи-батӀиял
миллатал цолъун лъугъана Дагъистаналъул халкъ. ГӀасруаз гьураца
кӀирикӀун руго кӀкӀалабахъ гьулакал. Гьенир ругел лъималазе
карачалабаз ахӀун буго азарго батӀияб кечӀ.

— Мун киб ун букӀараб, Дингир-дангарчу?

— Рохъой ун букӀана Дингир-дангарчу.

Яги:

Ва хӀатута, хӀатута,

ХӀото мегеж кӀалдисев.

Вас гьавурав мехалъ гьесул къаданиб лъуна ханжар. Хонжрода
хъвана: Дур инсул гьаб кквезе кверал, рукӀанин дур ругищан.

Яс гьаюрай мехалъ гьелъул гьулакалда бана жергъен, анкъавго
вацасул яцц ятагиян, тӀадги хъван.

Гъедин клирикун руго кклалабахъ кьурабазда рухъарал гьулакал. Гун руго васал, гун руго ясал. Гун буго михъал кьурааб кьварараб Дагъистаналъул халкъ. Гъезул къадар дагъ-дагъ ккун цо миллионалде бахун буго, миллионги бахун хадуб нус азаргоялде щун буго. Гъеб халкъалъул, гъеб ракъалъул цар риккладе щун буго. Гъезул эркенлъи кьуватал улкабазул залимзабазда каранлъ къан буго. Гъел члахиял аскаралгун Дагъистаналде тладе кланцун руго. Ва щибаб нухалъ нус-азарго чи чван вуго.

Дагъистанияз абуна: те нижан нижерго рукъор, ниж эбел-инсуе гемемер гъечин, рачарал лъудбузе тлоклал гъечин.

Тушбабаз абуна: нуж дагъал ругел ратани, кийихъе къотлун гемемер гъарилан. Рачарал лъудбузе тлоклал гъечел ратани, даим гъелгун цадахъ руклине бутрул къотлун ритилин.

Байбихъана рагъал. Цинги рачун тушбабазул бояз гъуна Дагъистаналда ца. Мугрузда, кклалабахъ, авлахъазда гурхел гъечлеб рагда хвана 100 азарго бищун сахал, бищун голохъанал. Лъудбуз, абураз ретлана хваразул ретел, рорчана гъезул хвалчаби, къолон гъезул чуюл, рагъана тушбаби нахъе инеган. 100 азаргоял хвана, амма хутлана анцул нус азаргоял.

Нахъеги клириклана гьулакал гъуриялъ. Нахъеги рачана бакънал умумузул бица релъарал глораз. Гуна 100 азарго вас, хварал бахарзазул царал лъурал. Гъеле гъеб мехалъ кланцлана гларабиязул аскарал Дагъистаналде. Гъеб мехалъ багларлъарал ругин абула дир росдаде гьетларал рорхатал кьурабазул кьер. Буклана клудияб къваги, къабгана кьуват лъуглизеган, къотларал бутрул маглардасан кклалахъе гирун ана. Камуна Дагъистаналъе нусазарго хвалчен, нусазарго пуруц, нусазарго вас. Амма хутлана миллион.

Нахъеги клириклана гьулакал, нахъеги хъудана глорал. Нахъеги гуна васал, гъезул къадар нусазаргоялде бахана. Гъеб мехалъ «Шагъзабазул шагъ, хваяв Надир-шагъ» вачлана Ираналдасан. Дунял

боссе сапар бухъана дица. Цо тункани Дагъистан шущан ине бугин. Дица пуни ракъвалел, тладе туни риччулел чагӀи ругин гъалан, пударана шагъ. Пандалазул майданалда чадиралги чӀван байбихъана рагъ.

Байбихъуда Надирица абуна: «Дир курузда данде кир рахъарал гъал гӀункӀал?» Хадуб рагъ рагӀалде щолел мехалъ абуна: «Дир бо нуже кьелин нугер цо бахӀарчи МуртазагӀали дие кье»,— ян.

Абухъего бавудасан гуро бугӀил хӀал лъалел, бугъунел мехалъ лъала. Гъури бахъинабуна магӀарулаз шагъзабазулги шагъасда, хадуб рохъоги бан хъамуна гъесул боял. Цебе щибго жо бижичӀел чӀохъдерил гӀатӀилъи тушманасул биялъ лъалъан безн гъабунилан бицуна магӀарулаз.

Амма кьотӀараб бетӀералъ абун бугел гӀадада гурел: гъаб кӀочараб бихъугеги. Нахъеги цӀидасан хвалчабазул балада би гӀодана ва гъел гӀемерал соназ бакъвачӀо. МагӀарулаз шагъасда бихъизабун буго магӀарурал чӀахъаби гуреллъи, чагӀи рукӀин. МагӀарул гӀухъбуз живго гъев чӀахъу киннигин хъамун вуго. Гъелдаса нахъе жибго Ираналда аби букӀана: «Шагъ гӀадаллъун ватани Дагъистаналде чӀабхъад вахъаян абе».

Дида бихъана Тегераналда Надир-шагъица Индиялдаса бачӀараб меседил тах. Дида бихъана батӀи-батӀиял улкабаздаса гъес рачӀарал давлаби. Дида бихъана гъасул кӀичӀараб хвалчен.

«Гъаб кӀудияб гъечӀел тӀагӀелалъ кӀудияб дунял кодобе босун букӀана»,— ян абуна дида ираназ. «ГъитӀинаб босизе кӀвечӀо»,— ян дидаги абуна.

Мешхеталда дида бихъана, квачӀид чӀчӀараб гучаб чода рекӀун, чаран-хъазаналъул гъабураб гъесул памятник. ЦӀакъ ворхун, эхетун, чӀухӀун цеве валагъун вуго гъев чода тӀад.

«Гъадин букӀаниги нугер Дагъистаналдаса дагъаб гӀетӀулъ вуссана гъав»,— абуна дида ираназул гъанжесев цо поэтас.

Мешхеталда гьесул музейлъул рукъзабазул киналго къадазда хъван руго шагъасул гъунаразул, чабхъеназул, цларалъул бицарал шагирзабазул кучІдул. Амма Дагъистаналъул халкъазги лъабнусго соналъ ахІулеб буго гъасул рахъалъ жидерго кечІ. Гъеб кечІ лъугІула гъадиал рагІа-баздалъун:

Гъаб нухалда нужер харбий чи тела,
Хадуса рачІани гІилъун хъвехъила.

Надир-шагъил рахъалъ Ираналда бицуна:

— Гъес цоцадаса тІурал, батІа-батІаго рукІарал ракъал цолъизарун цо пачалихъ, цо улка Иран гъабуна.

Дида гъелде тІаде жубала:

— Гъес цоцаздаса тІурал Дагъистаналъул миллатал, дагъистаниязул ракІал цолъизаризе кумек гъабуна. Киназулго гъесде букІараб гІаммаб цциналъ гъел гІагар гъаруна.

Дагъистаналъул цолъараб халкъ бижиялъе къватІисел тушбабаз гІемераб кумек гъабуна. Амма шагъасул боязулгун букІараб рагъда дагъистаниязулги камуна нусазарго чи: гІухъби, чанахъаби, къадахъаби, рекъарухъаби. кочІохъаби... 100 азарго чи — вас, яс. ХутІараб гъадабго миллион.

КІирикІана цІидасан гъулакал, ахІана цІидасан кучІдул, рачана гІолохъабазчол къолода лъун цІидасан лъудби, бана цо буртина кІиги гъежалда. ГІуна нахъойги 100 азарго чи — вас, яс, 100 азарго цІар, 100 азарго кІал, ханжар, хъандиро, пандур, жергъен.

Гъукъун букІараб къагІида — къадар гІадамазул цІикІкІине Дагъистаналъе. КватІичІого гІурус пачаяс байбихъана Дагъистан гъугъараб рагъ.

«МутІигІ гъабе Дагъистан» — гъеб букІана пачаясул амру. «Дун гІодове виччазе гъечІо ахирав магІаруласул къаркъала

Ставрополалъул музейлда даличлого», - ян абун Кавказалъул аскаразул командир генерал-фельдмаршал Ермоловас.

Кикъого соналъ ругънадаса члорто бахъичло Дагъистаналъ. Къоло щуго соналъ багъана гъеб Шамилил бетлерлъиялда, Шамилгун цадахъ. Нусгоясде данде цояв ине кканин ахлулеб буклана кочлолъ. Члунтарал хъулби къаси рогъиналде цидасан ралел рукланилан бицуна харбалъ. Цояб квер къотларабго, цояб квералъ рагъанин, бетлер къотлараб мехалъ, къаркъалаби рагъанин бицунаан дол рагъазул рахъалъ дие эбелалъ.

Чол къолода глурал халкъ, члварал чуязул сангарги гъабун, гъезда нахъа члун рагъана. Рорхатал къурабахъан хучдузде тладе кланцлун кклалабахъ рагъана — гъедин бицунел буклана инсуца.

Тушбабаз Шамилида гемемерал абун бу-го: «Кверде вачла, киве мун инев, зодове воржине куркъбал гъечло дур. Ракъ борлъун ине малъал гъечло дур» абун.

Шамилица абун буго: «Дир кваркъи— дир хвалчен буго. Хвалчаца бахъила нух. Дир малъал — дир газаргъоялъул члорал руго. Члораз члумал глдин рорлъила тушбаби».

Киглан гемемерал соназ буклараб газаргъоялда рельлъун ругънадаса члорто бахъичлеб Дагъистан. Киглан халатаб нух буклараб хвалилги глмруялъулги. Къабана, къвагъдана. Гъел къалул соназ хисана муглрул тлабиглаталъул къералги цларалги. Аваргъойсу лъугъана Карагъойсулъун — Чеглерал глорлъун. Гъеб чвахараб биялъ чеглер гъабун буклана. Тлухъиялъ курмул гланлъарал чарамул сиязе «лъукъарал къураби»,— ян къуна пашманаб цлар. «Хвалил кклал» — абун абулел буго, клудиял рагъал рукларал кклалабазда. Киглан ругел гъел цларал: Шулалъул гох!» Шамил кланцлараб кклал, Шамилил сухъмахъ, Шамилил нух, Шамилил бакъан, Шамилил къурди.

Гъанже ругъунал альпинисталцин гъел нухаздасан рахине хлинкъун руклуна. Амма рагъул ахир буклана борхатаб Гъуни-меглер.

Гъеб мугIрул тIогъиб хъахIилаб зодихъе квералги рорхун ахирияб как бана имамас. Гъеб какалъе борхараб кверда гъоркъан къвагъун бачIараб гулла щун имам лъукъана. Квердасан араб бидул лъалкI чIварал накабзда, каранда, ганчIазда букIана. РакIалде кколаан имамасул бидул цIурал кверал кинабго Дагъистаналда чIван ругин. Бида босун букIана Дагъистан. Лъукъарав имамас как лъугIизегIан бана. Как лъугIарабго аскIор рукIараз абуна:

— Ругъун щун буго, Шамил, дуда.

— Гъаб ругъун гуро, гъаб регъела, — ян абуна имамас, цо ххарил квацIиги тIун, гъелъ би бацIцIунаго.

Цинги сверухъги балагъун абуна:

— Дагъистан буго бида бецIцIулеб. Гъелда бугеб ругъун регъезе захIмат буго.

Дагъистаналъул мугIрузда, кIкIалабахъ рукIана хучдузул рохъал. БукIана хиянат, букIана хвел, свак, унти, ракъи. Къунел рукIана иццал, ракъван рукIана кIутIби. МагIарулаз кунеб букIана ххер, чIахIил кьибил.

Гъеб бищунго захIматаб къоялъ къана-бакъ ругел бахIарзал рукIана имамас жиндихъего ахIулел: АхIулгохIда хваралги, Хунзахъ камуралги, СалтIа тIагIаралги, Хъаргаби рукъаралги, Даргъуялда хутIаралги. Гъесда ракIалдещвана росуцояв ГъазимухIамад, ХIажи-Мурад, Хириясул ГIалибег, Ахбердилава, гIемерал, гIемерал бахIарзал. Амма гъел киналго: кверал къотIарал, бохдул рекарал, берал рахъарал, бутIрул къотIарал — къаникъ лъун рукIана.

Рагъал, рагъал, рагъал — хвелал. Хун вукIана Дагъистаналъул нусазарго чи. Нусазарго вас, яс, хвалчен, нусазарго зани, нусазарго къиса. Асирлъана имам. Къварилъана Дагъистан. Сибир къотIун ана гъелъул лъимал.

Асирлъун Россиялъул авлахъаздасан унев имамас абуна:

— Огъ, гъитIинаб буго Дагъистан, дагъаб буго нилъер халкъ. Цоги азарго хвалчен букIарабани дир...

Щибизе вахарав борхатаб Гъунив
Гъалбаці асирлъараб ссанда бер чІвазе?
ХъахІав пачаясул чукъа — фельдмаршал
ЧІухІун гІодов чІараб гамачІ бихъизе?

Буго Гъуниб гамачІ. Гъелда хъван буго: «Гъаб ганчіда гІодов чІана Шамил асир гъавурав генерал фельдмаршал князь Барятинский».

Гадада кканагури кинабго дур жигар, кинабго дур къркьей,—
ян абуна Барятинскияс жиндирго кІудияв асирасда.

Гадада ккечІо,— ян абуна имамас.— Гъеб дир халкъалда
гІемераб раклалдещвезе буго. Дир къркьеялъ чан бидулазул вацал
гъарурал, чан цоцалъ къалда рукІарал росабазул раклал гІагар
гъарурал, чан жидер маці, жидер миллатин рукІараз жидер
Дагъистанин абураб. Дагъистанин абураб асар кІудияб асар буго дица
наслабазе толеб. Гъеб рагІи киналго маціазул магІарул васазе гІаммаб
буго.

Хъвай-хъвагІаялдасан. Дагъистаналъул къисматалъул бецен
ккараб мехалъ дица до нухалъ инсуда гъикъана:

—Щай гъаб гъитІинаб Дагъистан, гъаб недегълъи гъечІеб баціил
тІинчі гъадинал кІудиял пачалихъазул бутІрузе, пачаязе, шагъазе,
султІаназе, къиралазе — гъабгощинаб кьо бихъун, къварилъи баччун,
би тІун боссе къваригІун букІараб?

Инсуца бицана: цо бечедав гІи-боціул бетІергъанасул.
МагІардаса гІиялгун гІухъби руссараб мехалъ цо борхатаб гохІдеги
вахун жиндирго боціухъ балагъун вуго гъав. Бихъун буго ралъад гІадин
гІатІилъи гІияз цІун, рагІал бихъудеб букІун гъечІо рехъен данделъараб
бакІалъул. ЦІи гъарурал къагІазул, буртІазул кьотІи гъечІел гъаркъаз

боххизабулеб буклун буго гьасул ракл. Амма толхъукъего цойидасан гьасул бер члван буго, цо квергланаб, глн гьечлого члбого хутлараб ракул бутлаялда. Гьеб цо черхалда бугеб ругъун гладин ссудана гьасда. Яги цо хъабарчаги бихъун жиндирго чехъ чияда бихъулеб бугеб гладин ккана гьасда. Гъав сородана, ццидахана, ахлдана:

Гъадаб тланкл щиб, тлоноцлса хлулараб бетлер гладин. Гьеб бахчизе чахъабийищ дир гьечлел, гье, баче гъадабе глн-боццл!

Голаро хъачагъазе щвараб, щоларо гъезие хлалхьи кинабго жидехъ гьечлого. Гъеле гьеб хъантлялъ рачлана къуватал тушбаби Дагъистаналде.

Гъелго хъачагъаца Дагъистаналъул мискинлъи хъамал гъабиялъул бицен ккарабто гъелда хлкмалъарав дие.

Инсуца бицана: цлогъал кидого глорцлуларин. Гъезул гламал бацлил бугин:

— Ци члваднибе кланцлун, бищун цебе батараб чахъуги гъежда члван, кибениги жиндирго нухда уна. Гъель глуралдаса глемераб хъамуларо. Бацл абунн глорцлизеглан кванан хадубги, хутлараб рехъен члвачлого паракъалъуларо. Хъошнибе нуцла рахан батани, тлохде кланцлун гьеб борлъунги уна гьеб боцли гъуризе. Бацлал руго Дагъистаналъул тушбаби.

Гъелдаго бан бицана инсуца беццав хъачагъасулги Шамилилги ккараб:

Цо нухалъ Шамил муридзабигун пуланаб росулъе вачлунев мехалъ, гьеб росдал гладамаз дандечлчлей гъабун буго.

— Члалглун буго рагъ, жал ракълида паракъат те,— абун гъарун буго гъезул жамаглаталъ.

— Ле, цере дагъистаниял рукларал чагли. Дагъистаналъул чедги кун чияе хъулухъ гъабизехъинищ нуж ругел? Дун нужер паракъалъи хвезабизе гуро, гьеб цлунизе вачларав вуго,— ян абун буго имамас.

— Имам, нижги дагъистаниял руго.

— Дагъистаниязул бакӀ буго нугер раӀ гъечӀо. Дагъистан бид бецӀцӀулеб мехалъ гъасда рохъо хъирщулел рукӀнейищ нужеда раӀалде ккараб? Каваби рагъе, рагъичӀони хвалчабаз рагъила...

Гъединан гӀемераб хабар ккун буго. Хадуб хӀукмуялде рачӀун руго: имам росулъе виччазе. Къвагъи-гӀанхъи гъабичӀого паракъат тӀадегӀанав гъобол къабул гъавизе. Гъелъухъ имамас тӀаде босун буго гъаб росдал щивго чи чӀвачӀого тезе. НекӀсиял такъсирал гъезда раӀалде щвезарунгутӀизе.

Имам жиндирго божарав гъоболасухъ рештӀун вуго. Жиндиего бихъизабуоаб рокъоб росдал халкъалъулгун хабаралда, гъел жиндего руссинаризе чанго къо бан буго.

Гъеб росулъ доб заманалъ вукӀун вуго цо кӀудияв кӀиги метраялъул борхалъи бугев гучав хъачагъ. Гъес нухасан унел-рачӀунел гӀадамазул боцӀцӀи бахъун, ретӀел-къайи бахъун, къабгӀун, рухун росабазул гӀадамазе гӀазаб, хӀинкъи къолеб букӀун буго. Гъес я аллагъ, я пача, я имам — рикӀкӀунев вукӀун гъечӀо. Цо нухалъ росабазул гӀадамал рачӀун руго имамасухъе. Гъез гъарун буго:

— Гъев залимав хъачагъасдаса ниж эркен гъаре,— ян.

— Щиб дица гъесда гъабилеб?

— ЧӀвай, имам, чӀвай гъев чӀвадарухъан. Гъев балагъ вуго.

— Йохъ, дица рагӀи къун букӀана гъаб росулъа щивго чи чӀвангутӀизе, рагӀи хвезе бегъуларо.

— Имам, хвасар гъаре ниж гъесдаса, сабаб бате.

— Дун ургъилин, — абун буго имамас.

...Цо чанго къоялдасан имамасул яргъид гӀуцӀарал гӀемерал муридаз сверунги ккун кверал бохдулги рухъун жанив тӀамун вуго хъачагъ. Гъес гъарурал киналго такъсиразухъ тамихӀ гъабизе хӀукму гъабун буго диваналъ. Гъеб хӀукмуялда рекъон гӀассияв къуватав гъачагъасул берал рахъун руго. БеццӀарав жанавар тӀаде кӀулалги ран жанив тӀамун вуго... Гъоркъоб заман ана.

Цо нухалъ гъанжего гъанже хъахлъи лъалеб заманалъ гъваридаб макъида кьижарав Шамил кьуру биххараб гъадаб глассиял, глалхулал, риххарал гъаркъаз ворчлизавуна. Валагъана. Къабгъараб глостлоца тлатлала чъазарун нуцлбигун гъасде тладе вачлунев вуго мокърокъ бетлер цурав цо глуж гъадав залим: гъанже балагъилин духъ, вахъа тладейин.

Къирщадилел рукъана гъесул цаби. Гъесул цояб хъатикъ букъана добе-гъанибе хъвагъулеб клудияб ханжар, цояб хъатикъ борхун ккун букъана глашти.

Имам хантлан тладе вахъана жиндирго ханжарги босун. Гъас ралагъулел рукъана жиндирго хъаравулзаби. Хъачагъас гъезул бутлрул къотлун рукъана — клукъмахалъ гвердеда рарал маргъалал глдин. Росу паракъат кьижун букъана. Нуцлида цеве эхетарав хъачагъас гъеб нуцла бахчун букъана, рагъун букъаниги гъасдаса тлуранин рагъизе тладегланав имамасул намусалъги гъукъун букъана. Имам нахъе нахъегланги къан гъесда речлчлизе санагълатаб рахъ, нух бищизе, ургъизе лъугъана. Тушманас гъаниве кланцлун, дова квалун кивго гъав валагъулев вулъана. Доба глашти къабгъун, гъаниб ханжар бан рукъ-члабаралда гъас квешаб къо члезабун букъана.

— Гъанже вачла дир кверал рухъине, кив вугев мун бицунев бахларчи? — ян ахлдан хъачагъ.

— Дун гъанив вугин,— ахлана имамас. Гъебсаглат гъеб баклалда хъвагъун речлчлана глашти. Амма имам гъеб мехалда цогияб рахъалдеги кланилун гъасда тлад речлчлана. Хъачагъасул Шамилиде данде ккун кутак, къуват чанго нухалъ циклараб букъана. Гъес гъав доvehун рехана, гъаниве тункана. Чанго ругъун гъасул черхалда лъуна. Жиндирго тирилъиялъ гуревани тушманасухъа гъав ворчилароан... Гъеб захлматаб, хлинкъараб рагъ клуго къуваталъул клуго саглаталъниги халалъана. Ахирги хъачагъас, гъанже щванин мун дихъеян, имам кквезеги ккун кодове восана. Гъесда раклалда букъана

кодовеги восун глодоги лъун Шамилил бетлер кьотлизе. Амма кодове восарав имамасе рес щвана хъачагъасул кквараб бетлералда клицул-лъабцул, ханжар къабглизе. Хъачагъ глодове далун ана, цинги биххараб тлалу гладин, глотов ккана. Кодоса ханжар бортана. Гъеб къалулъ имамасда ичго ругъун щвана. Радал росдал чаглазда бидул хлоринив чварав хъачагъги, хъачагъасда асклов вегун лъукъ-лъукъарав имамги ватана. Гъел ругънал регъезеглан моцлалъ вегана имам. Имамасулги хъачагъасулги доб мехалъ ккараб гладаб рагъ буго киналго гласрабаз Дагъистаналъ къватисел чабхъадулазулгун гъабулеб. Гъез лъукъ-лъукъун буго нилъер тлалъи. Имамасул талихл ккана хъачагъ беццав вуклин. Дагъистаналъул хъачагъал беццал гъечло.

Щивав магларуласда батли-батлияса цеве чолев ватила Шамил.

Дида цеве члола: Жеги голохъанго, Ахлул гохла, рагъ байбихьилалде, глагараб къурда накаби чван, зобазде гужгаталъул къвал гурарал, авар Гъойсуялъул глорул лъиналъ чурарал квералги рорхун, как балеv. Цояс абулеб буклана имамасул клутлбуз «аллагъин» шурулеб букланин, цогияз абула «эркенлъи»,— ян шурулеб букланин.

Дида цеве члола: Херав асир, Каспиялъул рагларда ганчлазда, Дагъистан тун унелъул ахирияб нухалъ ралъдал глатилъиялда гъелчолел карачалабазухъ балагъун. Абула: имамасул ракъварал клутлбуз «Къомех лъикл, Дагъистанин» шурулеб букланин.

Гъеб къоялъ кидого риччичел берал имамасул дагъал риччун руклана.

— Гъаб лъим щиб, имам?

— Ралъдал къатлра бугин, биччанте, — ян абуна Шамилица.

Дида цеве члола: Къоло щуго соналъ жиндаса къуватаv, глассияv, глаштилгин хвалчен борхун хъатикъ ккураv хъачагъгун, ругънада веццулаго, бецлаб рокъов вагъулев.

Дида цеве чола: Бахарчияв Хлажи-Мурадгун цадахъ цин рекъон, цин къаллъун.

Гемерал руго гъезул къисаби, цояб бицинин.

Шамилица Хлажи-Мурад витлун вуго Хайдакъ-Табасаранал жиндидего руссинаризе гъениве наиблъун. Хлажи-Мурадица гъениб низам цѳлалалги цѳадулги чѳѳезабун буго. Закон цѳехараб мехалъ, дун Хунзахъа Хлажи-Мурад вугин нуже законин, зар бихъизабун буго. Зарги Хлажи-Мурадил цѳакъ клудияб буклун буго. Имамасде глунтлун буго набасул зулмуялъ зурулел ругел гѳадамазул зигарди. Шамилица Хлажи-Мурад жиндихъего ахлизе чапар витлун вуго. Хлажи-Мурадин абунѳи, клудияб давлагун, гѳемераб бечелъигун — боцѳи-панз, чахъаби, чуязул элхъабиги цере къотлун, жиндирго чоѳа цее цо хъамурай бикаги лъун, ахлулаго, абугаго вачлун вуго.

— Асалам гѳалайкум, имам.

— Вагѳалайкум салам, набѳ. Вуссанищ, Хлажи-Мурад? Щибгун вачларав?

— Чѳобого вачлинчѳо, Шамил. Буго гѳарац, буго боцѳи, руго чахъаби, руго чуял, буго анцѳго тѳанса. Лъикѳ гъарула тѳансаби табасараназ.

— Бика?..

— Бикаги йѳгоха, имам,.. Кѳиялго заманалъ цоцахъ балагъун гѳенеккун чѳѳлана. Цинги имамас абуга:

— Бице, гъей бикаги ячунищха дун гучав тушмангун вагъизе инев? Дие чахъаби гуро, чагѳи къвариглун руго, Хлажи-Мурад. Дие чуяздаса чотѳахъаби хѳажжат руго. Боцѳѳи дуца хъамуна. Амма нилъее рагъухъабилъун рукѳине колел чагѳазул раклал лъукъана. Лъѳица нилъее хисилел хваралги чѳваралги Салтѳаги Хъаргабиги? Нилъеѳа цадахъ хайдакъалги табасараналги, цогиялги рукѳларалани батѳайиса ккезе бегъулаан иш... Цоял дагъистанияз цогиял дагъистаниязул чѳаголъѳи чѳунтизабизе бегъулищ?

—Имам, батияб маці бичічулел чаги ратичіо дида дол.

— Дозул маці бичічізе дуца жигар бахъарабиш? Лъица къабул гъабулеб ціалалги ціадулги маці? Хъачагъалиш дир наибал?

— Имам, дун Хунзахъа Хіажи-Мурад вуго.

— Дунги Генуса Шамил вуго. Къебед Мухіамад Тіелекъа вуго. Хіусейн Чіікласа вуго. Магларулал, хьиндалал, лъарагІал, лезгиял, тумал — дуца хъамал гъарурал хайдакъал, табасаранал — мунги дунги нилъ киналго Дагъистаналдаса руго. Нилъеда цоцазул маціал лъазе ккола. Нилъ цо кверзул килщал руго. Киналго килщал данде къачіони, зарул къуват дагъаб букІуна. БахІарчилъиялхъхъ две баркала, Хіажи-Мурад. Гъелъухъ дур каранда кинаб букІаниги шапакъат базе бегъула Дагъистаналъ. Амма дур ботІрода чалма баялъе цоги батиябги гІилла букІана. Гъебги кІочене бегъулароян.

— Цоги чалма бухъараз хъамаллъи гъабураб мехалъ, гъезда хъачагъалин абичіо дуца, имам. Гъанже киб зоб гъугъаниги ціад, горо дир ботІроде балеб буго.

— Лъил бицунев мун вугев, Хіажи-Мурад? Дида бичічуларо. Ахбердиласулиш я дир вас Гъазимухіамалиш, ялъуни диргойиш? Ахбердилас Моздокалдеги ун бахъана, хъамуна нилъер тушбабазул боціи. Дица бахъана нилъер къеркъеялде данде чічІарал ханзабазул боціи, хиянатчагІазул бечелъи. Тушбабаз кигІан хъамураб нилъер боціи? Гуро, Хіажи-Мурад, наиблъунги имамлъунги вукІине къвакІараб ракіги рекІараб ханжарги гІоларо...

Бицуна, я гъединаб, я гъелда релълъараб хабар чанго нухалъ кканин имам Шамилидаги гъесул бахІарчияв наиб Хіажи-Мурадидаги гъоркъоб. Гъеб дагІба гІинтіе къулун, къойил пупудун понціонилан машгъурал маціхъабаз. Ахир гъеб кІудияб питнаялдакъун лъугІана. Хіажи-Мурадица имам тана. Гъесул бетІер тушманасе щвана. Черх Нухаялда хутІана. БахІарчияб ракі Дагъистаналъ жиндиего босана. Кинаб къисматІ

Къотлараб бетлералъухъ балагъун вуго жакъа,
Бида босараб тlалъи тlамулеб буго себе.
Рихъула дида кlкlуйдулъ магlарул жаназаб,
Кlкlалабахъе лъугъунел лъукъ-лъукъарал муридал.

Къотлараб бетлералъухъ балагъун вуго къварид,
Огъ, гъадиаб хазина хвалчабакъе кин ккараб?!
Дида кlалъалеб буго Хlажи-Мурадил бетлер:
Ватlаналде нух къосун къисмат гъадиаб кканин.

Къотлараб бетлералъухъ балагъун вуго къасдалъ,
Хlажи-Мурадил бетлер гуро дида бихъулеб.
Дида бихъулеб буго нусго, азарго бетлер,
Рокъобе нух къосингун, хвалчабаца къотлараб.

Гъаб кечl хъвана дица «Хlажи-Мурад» абураб киносценариялъе.
Амма кино жеги бахъичlо. Бахъилеб бахъиларебги лъаларо.

Къотlана рокъобе нух къосарал бутlрул, раххас бана
Дагъистаналда. Ана имам Дагъистан тун вачун, рана магlарухъ
тущбабаз маххул каваби рахарал, киналго рахъазде, берал гlадин,
картlал гъарурал гургинал хъулби. Хъулбузул картlахъан росабалъе
кlалалги рагъун ралагъун рукlана гlасиял гlарадаби: «Магlарулал чlа,
къуруге, къурани къвагъила».

Глужие гъураб гъорчо магlарул тlалъи, магlарулазул керен,
магlарулазул яхl. Кинаб къисмат! Кида дур ругънал регъелел,
Дагъистан?

Нижер буго гъоцlу, Персазул шагъас
Росдал лъималазда тlад лал тlамураб?
Нижер буго росу, гlараб Сагlидас
Глорода цlаги лъун цlуллъун бухlараб.
Нижер руго васал, мегеж ккун инсул
Турказул Султlанас бутlрул къотларал.

Нижер руго ясал, абурал васал
Англичанаца глужие гъурал.
Глурус пачаязул гъагал чукъбузги
Гъединалго лъалклал лъун руго гъанир.

ЗахІматaб къисмат! Кида регъелел дур ругънал, Дагъиcтан?!
Дур ракъ ракъайищ цин-цинал хъурмаз хъарсун жидер клалдиб лъезе?
КигІан би тІуниги тІегъ баккуларел кинал тІалаби дур ругел? Чан къо
бачІаниги къисматалъул хисунгутІи щиб? Яги дур би багІараб
чагъирищ мехтарал хъачагъаз иргадад гъекъезе? Дагъиcтаналъул
пашманлъи — рагІал гъечІеб байданищ мун? Киб бугеб дур бакъ? Киб
бугеб дур эркенлъи?

РакІалде кколаан гъедин эркенлъи,
Миркалъ туснахъалде кканилан абун.
Гъениса къватІибе гъеб борчІиларин
Гъанже хутІараб жо гІицІго хвел бугин.

РакІалде кколаан кинго рес гъечІин гъаб тІаде бачІунеб тІупан
гъукъизе, гъаб къиямасеб къо чІезе гъабизе.

ГІалхулазул гІалхулаб ракъан абула гъанисан унаго
губернаторги. Гъал дунялалда гурин, дунялалдаса тІураб парсиб ругин
хъвана цо гІаштІичияс.

Гъал туземцазе, татариназе, гъардухъабазе ругеб бакІги тІокІаб
бугин, клалъана цогияв талавурчи.

Даим балеб гІазу, кидагосеб сордоян абуна Сулейман
Стальскийс Дагъиcтаналъухъги балагъун.

Дагъиcтан туснахъ гъабураб лъагІалил киналго моцІазул
лъебералда цо-цо къо бугин, хъвана дир инсуца.

Хъвана инсуца:

Ролъул хур кванарал ганщал жалго тун,
Гугъун бачал ругин рачун жанир гъун.

Хъвана дир инсуца:

Огъ пакъирзабаца гъабулеб хиял,
Пача реххулев куц гъасдаги руклун.

Муглрул, нилъ киялго гъанже подвалалъур ругин, — абуна Абулталибица.

Гъадиаб къварилъи щвани, къориниб чанги угъдилин — Ахлана Панхил Мариница.

«Гъанже дунялалъул халго гъабуге, хинклал цикларазул цар бахъун бугин», — квер хъваглана Махлмудица.

Члахияз гъитиназул бетлер бухулеб бугин. Гъитиназе маргъабалъ гурони талихл кколеб гъечлин,— абуна Батирайица. Талихл кибго гъечлин,— абуна дунял сверун вуссарав кубачияв Мунги Ахлмадица.

Сибир бихъичлезда бихъичлин инижитлъиян — хъван бачлана туснахъалъуве ккарав Йирчи Гъазахъица.

Амма гъадавго Йирчи Гъазахъица хъвана: Дагъистаналъул бихъинчи кивго, кидого бихъинчи вуклине кколин.

Амма гъадавго Батирайица хвалда себе ахлана: бахларчиял умумазе хинкъарал васал гъаругеян. Гъез умумазе голо къисас босзе кколин.

Амма гъадавго Махлмудица ахлана: «Къурулъ нух щолареб чанил тланчица, я нух балагъула, я хвел босула».

Амма гъадайго Мариница жиндирго клутби рукъараб кварги тлун туна тушманасул бадибе, дир лъимаца гъалбацлалъул керен хаханин, метер мун довгун данд чивазе вугин.

Амма гъавго Абулталибица абуна: гъаб гъугъадизе къачлан бугин, гъугъадизе тейин...

Гъаб гъугъадизе къачлан бугин, хекко клудияв глейин — гъебги гъелда релълъарабги рикклунуго клириклана гъулакал. Цо «къисас»

абураб рагліги хъван лъималазухъе кьуна умумузул ярагъ. Пуна дагъистаниял миллионги, нусазаргоги...

Зобалазде тлухъи гладал баклал накклал раklarун руклана. Тимгъилъги рахлат буклинчло, сардилъги макъу буклинчло. Ралагъун руклана, гленеккун руклана, риккллада биччлize захматaб ахли буклана. Баянлъи буклинчло...

Цинги гъугъадана, цинги цццлад бана, цинги бакъ щвана, цинги нур чччлана.

Гъугъадана: Клочонареб гъугъай! Кийиде тарих, глумру, глам, къисмат бикъараб, ццин рокъи бикъараб, къасдал, хлисабал жураараб, кибего раглараб... Гъадианаб буклинчло, лъачло, гъадианаб клоченаро.

Гъугъадана...

— Киб гъугъадараб?..

— Кинабго Роосиялда.

— Щиб гъугъадараб?

— Инкъилаб гъугъадана.

— Лъил инкъилаб?

— Захматалъул лъималазул инкъилаб.

— Гъелъул мурад?

— Щибго буклинчлесул кинабго буклинаби: эркенлъи, бащалъи, вацлъи.

— Гъелъул кьер?

— Баглараб.

— Гъелъул кечл?

— Гъаб буго нижее тларамагъадисеб ва къей гъечлеб рагъ.

— Гъелъул аскар?

— Киналго ракъаралги къваридалги— захматалъул клудияб армия.

— Гъелъул миллат, мацл?

— Киналго миллатал, мацлал.

— Гьелъул бетлер?

— Ленин.

— Щиб Дагъистаналъул магӀарулазда инкъилабалъ абудеб?
Буссинабе гьелъул мацӀ нижее.

Буссинабуна бахӀарзаэги кочӀохъабазги инкъилабалъул ахӀи
Дагъистаналъул жиб-жиб мацӀалде:

Азарил соназ зулмуялъукъ рукӀарал Дагъистаналъул халкъал
нилъер кӀичӀарал сухъмахъаздасан кӀудияб инкъилаб нужер
рукъзабахъе, хурзабахъе бачӀунеб буго, гӀенекке гьелъухъ. Гьелъ
нужеда кидого рагӀичӀеб рагӀи абудеб буго «ваццал» абун.

— Цияб Россиялъ нужеда зар бихъизабудеб гьечӀо. Бачеян
квер кӀолеб буго. Босе гьеб квер, нуж кутак бугелги божи бугелги
лълъутӀине!

— МугӀрузул кӀкӀалабазул лъимал, кӀудияб дунялалде гордал
рагъе, цияб кӀо гуро, цияб кӀисмат байбихъудеб буго, а гьеб
кӀисматалде данде!

«Гъанже мун кӀулизе кӀолев чи гьечӀо», «ТӀокӀаб дур чу чияца
рекӀинаро»... «Дур кӀалалъ тушманас тӀокӀаб тумакӀ баларо». Гъадин
буссинабуна Дагъистаналъул халкъазе аврораялъул мацӀ. Гьеб
буссинабуна: МахӀачица, Уллубийица, Аскерица, Джалалица,
ГъазимахӀамица, МахӀамад-Мирзаца, Гаруница — нус-нус
Дагъистаналъул къварилъи лъалел васаз, инкъилабалъул муридаз.

Ана Дагъистан жиндирго кӀисматалде данде. Инкъилабалъул
къерги, инкъилабалъул кечӀги босана магӀарулаз.

Хинкъана тушбаби. Гъазда тӀад зоб гъугъадана, гъазда гъоркъ
ракъ багъарана, гъазда себе ралъад гьелчана. Гъазда нахъа кӀуру
къватӀ-къватӀана, биххана. Гъазие кӀанцӀизе кӀкӀал гъваридаб букӀана.
Гъезул бохдул лъим хӀалаб хъуцӀилъе ккана.

— Квер кье — ян гъардана гьал.

— Кверал нужер бидул цӀун руго.

— Ч!а, унге, нахъ балагъе, Дагъиcтан, — ян ах!дана гъал.

— Нахъехун щиб бугеб: рахъи, къварилъи, гъереси, бец!лъи, би.

— Гъит!инаб Дагъиcтан! Кибе мун?

— К!удияб балагъизе.

— К!удияб дунялалда, океаналъул карачалабалъ янгъизаб раса г!адин, т!аг!ина мун, дур мац! , ц!ар, дур дин, г!адат, т!агъур, бет!еран — х!инкъи къун к!алъана гъал.

— Къваридал сухъмахъаздаеан хъвадарав дир г!ат!идаб шагъраялда щай бохдул рекулел?.. Г!емераб мехалъ балагъараб нух буго гъаб. Цо рас бортиларо гъанже дир.

— Капурлъана, холеб буго, хвасар гъабе Дагъиcтан,— абун къва-къвадана гъудул, рурудана бац!ал, ах!дана, хъандана, гъардана, х!инкъи къуна, гуккана, ч!вана...

Цояс унаго нахъасан ккуна, цогияс це-бесан тункана бакараб фонаралда; гъец!о лъица реч!ич!е!б, гъайбатаб къоялда ц!а лъица гъеч!еб? Мац!алъ мац! хисана, байрахъалъ байрахъ хисана. Хъачагъас хъачагъ хисана, хасалил квачараб сардилъ цоцаде ц!алеб т!имугъ г!адин, т!от!олеб бук!ана Дагъиcтан. Гъеб хъудана, багъарана, гъугъадана, рахсидаса борч!араб чан — гъаб жиндиего кквезе киналго хъант!арал чанахъаби т!аделъана, къвагъдана.

«Дун г!андадери! х!орихъ вищарав Дагъиcтаналъул ц!ияв имам, Маг!арул т!аргъида баг!араб хамил кесек барав чи валагъулев вуго дир хвалчаца»,— ян к!алъана чахъаби г!емерав, к!игояс ккун гурони чо!а рек!унарев Х!оцоса Нажмудин. «Чирма къалиян, къвач!а к!алин» абулаан гъасда Мах!ачица.

«Диналъул ваццал, бусургъаби, рилълъа дида цадахъ. Дица борхун буго исламалъул г!урччинаб байрахъ»,— ян зирараб гъаракъалъ ах!дана к!иго рокъоялъ борцине черх гъеч!ев, чо!ул къолонисан къаркъала баккуларев, къокъав щайих Узун-Х!ажи. Гъасда ц!ар ц!иликъверкъин лъун бук!ана Г!алибег Багъатировас.

«Гъаб ракъалда бищунго ахирав большевикасул бетлер къотлун муглрузул тлогъиб тилида бачлого дица ярагъ маглида баларо»,— ян хъудана дугъдарав князь Нухибег Тарковский.

Битлун гъеб сональ гъарун лъуглун руклана Хунзахъ Хъайтмаз Галихановасул члухларал гъундул. Гъас цо магларулав ахлун вуго рукъзал рихъизе. Рокъоб хал гъабун хадуб Хъайтмазица члухладго гъикъун буго:

— Кинал рукъзал ругел?

— Холарев чиясе лъиклал рукъзал руго,— абуна магларулас.

— Щай дун холев?

— Инкъилаб бачлинеб буго,— ян абуна магларулас.

— Дица Хунзахъе гъеб биччаларо,— ян хъахлаб чоде вахана полковник Галиханов. «Хелеко», — ян абуна гъасда Муслим Атаевас.

— «Дун вуго Шамилил васасул вас, Истамбулалдасан Султаница нуж хвасар гъаризе аскаралгун витларав»,— ан вачлана турказул боялгун Сагидбег. Рачлана цогиги боял, Казимбеял, Газизбеял. «Гъел талавурал бояз Дагъистаналъул къавуда къасиялде жо течло»,— ян хъвана инсуца. Ниж Дагъистаналъул гъудулзаби ругин гъанир рештлана Британиялъул десант.

«Дагъистан Бакуялде каву»,— Гъелъул клалтла клулал жидеца рахалин биххизабуна Порт Петровский Деникинил, полковник Бичараховасул чивадарухъабаз...

Гъирал гелчелъуре къучлби кинниги, рачлана цоязда хадур цоял: «Мутлигилъе мун, Дагъистан, мутлигилъичлони ралъдал карачалабалъеги реххун тъанкъилеб мун жидеца»,— ян...

Пемерал руклана ахличел гъалбал. Лъил квачлалъ гъалъул карандаса гверде бихъичлел? Кинал байрахъал парпадичел? Кинал гъурал женжедичел, кинал карачелал гъелчелчел?..

Гъанже Дагъистаналда бугеб хлал гъикъани, хланчлазги гъудузги бетлулеб бугин,— *хъвана доб мехалъ инсуца.*

Кутакаб кьвагъи, кутакаб кьабгъи, кутакаб кьал, кьурабазда бетараб кькьуй. Цо кьо гуро, кьиги гуро. Ункьо, щуго сон бухьулел тьорщел, чьунтулел росаби, чьивалел гьадамал, цоцахье рахьулел хьулби.

Бицуна: хур бичун чу босанила, гьака бичун хвалчен босанила доб мехалъ магьарулаз.

Бицуна: рекьларалги рортун чьул хьи-хьидичьел, хьанчьаз чьиваразул берал ри-кьичьел кьо букьинчьин доб мехалъ.

Бицуна: рагьал, рагьал, ругьнал, ругьнал! Хунзахъ Хьала, Ая-кьакьа, Темир-Хан-Шура, Порт-Петровск,.. жегиги тункьил кьалалдасан кькьуй бурулеб бугин кьколин...

Дол кьоял, дол сардал, дол санал,— гьезул хьисабги гьабун инсуца абулаан: Чанги гьор тьасан чвахараб гьурул хоно бугин Дагьистан.

Эбелалъ абулаан: чанги чамгьалаб чваххиялде данде лълъедараб ччугьа бугин гьаб тьалъиян.

Абутьалибица абула: гьемераб батьи-батияб зурма пураб ракъ бугин нильер гьабин. (Абутьалиб доб мехалъ партизаназул зурмихъан вукьана).

Бакьнал тьамуралда тьамураб улка,
Тьурал щинал чьиваби дур гьумруялъул.
Бигьаго гьабичьо дуца гьабураб,
Бигьаго ахьичьо дуца ахьараб.

Гьанже гьалимзаби цоцалъ кьацандула дол кьоязул бицунаго, хвалчабазул кььиса кьалмикье бачунаго, кьеркьеялъул гьунарги цьарги цьадирабазда борцунаго, яхьги бахьларчильгиги щибасда гьоркьоб бикьулаго.

Галимзабазул рагъ рагъазда гьоркъоб буклуни абун
Абуталибица. Рагъалъ гьудулги тушманги ватла гъавула. Рагъул
бицунаго гьудулзабазда гьоркъобги рикъи ккола.

Дица бицинаро, щив нахъа вукъарав, щив цеве ккарав. Дица цо
раги абун тела: инкъилабалъ жиндирго ханжар ахирияв хъачагъасул
чухъаялдаги баццун лъалиниб лъуна ва магъарулас гъеб хисун
харицел бухана. Живго бетлергъанаб хариниса харил гьоко цлуна,
Магъарулав, жиндирго бетлераб хечги ссанда чъван, пурцида квал-
квадана ва гъелъ живго бетлергъанаб хур бекъана гъес. Жиндирго
оцазде «гъаян» ахлана, мугърул тлогъиб багъараб байрахъги чъван,
михъал къурана Дагъистаналъ. Мугърузул бетлергъаби гъаз хъабчил
гъарада гъабунан Нажмудинил боязул. Живго Нажмудиние киналго
квешлъабазе голо инкъилабалъ кколеб диван гъабунан.

Гурус пачаяс Шамил тана, щай нужеца дун толаревин гъардана
Нажмудинди-ваналда.

«Шамил — дов Шамил вуклана. Мун гъадасул дос бищун себе
бетлер къотлулаан» Хиянатчиясе ракъалдаса ракъулъ лъиклан буклана
Шамилил раги. Гъадинги абун гъасие инкъилабалъулги
Дагъистаналъулги цларалдасан гъабунан такъсиралъухъ тамихи. Цони
меглер гъодичло гъесда хадуб. Лъицаго чъвачло гъасул хабада зани...

Дун цлуна нужоца цлунтладерил рохъалин, гъенибехун балагъун
хундерил хъалаги тун хъахлаб чодул хъибил бацлана Хъайтмаз
Галихановасги гъесул лъималазги. Амма лъабалго гъел рорлъана
партизаназул гъужилаб гуллица. Гъодобе бетлерги далун рекъдилаго
буссана полковникасул хъахлаб чу хъалаялъубе.

«Мекъи бачунеб буклана доз Дагъистанги мунги», — ян абунан
гъеб чоца Муслим Атаевас...

Хадуб рохъоги бая хъамуна бичераховал. Ралъдал
карачалабалъе тлоноцги ккун тлерхъинаруна гъесул боял, карачалабаз
гъезда тлад полпил сверики гъабун «патихла» абунан, «амин» — илан

мугрузги жаваб кьуна. «Алжан кьачлазе арал ратаги, ракьалда жужахI гьабурал»...

РакIалдецола: Араб соналъИстамбулалда базаралде щварав дида гьенир чIарал магIарулаз базар чIван вачIунев цо херав чи вихъизавуна. Чед бортараб таргъаялда рельлъун, бигъагъавун вачIунев вихъулаан гьев.

— Гьадав вуго Казимбей,— ян абуна дида магIарулаз.

— Кинав Казимбей?

— Дагъистаналде пашаясул аскаралгун ун вукIарав.

— Жеги чIаго вугищ гъав?

— Къаркъала чIаго буго.

— Гьесда дун вихъизавуна, Дагъистаналдаса вачIарав чи вугин.

— Мун Дагъистаналдаги лъала, — абуна дица.

— Дун дова вукIана.

— ТIокIав вачIинарищ, — ан, гьикъана дица.

—ТIокIав вачIинаро, — хабарги тун, хеккого, жиндирго дармил ишалде вуссана гъав.

Гъав даранчиясда ракIалде щвечIебдай: хуриб паракъат хIалтIулел Къасумкенталдаса лъабго гIасруьарухъан жинцаго чIвараб кьо. МагIарул гIолилай гъасул гъачагъахъе кквезе чIечIого чIегIераб гIурулъе кIанцIараб башадаб чурараб кьуру? МагIарул ахикъ жага бетIулев вукIарав вас гъасухъе ккун вачIараб мехалъ,— гьес кваналеб букIараб жагаялъул гага гъасда бадибе тураб куц. РакIалде щвечIодай гъасда гъоркъан тIаждалъ тIурулеб мехалъ, тIагъур дуда кIочон танилан хадуб магIарулаз гъабураб ахи.

ТIурана Дагъистаналдаса талавурчаги! Британиялъул десантал. Батумалдасан унеб ахирияб гамида бакI гIоларого рукIана цоцалъ рагъулел чабхъадулал. ТIурана Казим-бей, СагIид-бей.

— Кив гъанже СагIид-бей вугев? — абун гьикъана дица Истамбулалда.

— Сагудазул Парабиялъе ана,— ян абуна дида.

— Щай?

— Дармил ишалъе. Доба цодагъаб ракь буго досул.

Даранчаги! Даран битун ккечио нужер Дагъистаналда. Битун ккечио гъеб бичулезулги гъеб босулезулги. Инкъилабалъ киназдаго абуна: базар къанилан. Бидулъ ччурал багларал бакъул чоразул жулги гъабун жеян лъухъана гъеб кинабго хъублъи мугрузул ракъалдаса. Гициго къаркъалаби руго риклада женжедулел.

Ракладешола: Цо чанго соналъ себе Бейруталда булана Азиялъул, Африкаялъул писательзабазул конференция. Цин гъениб Ливаналъул тахшагъаралда Америкаялъул институталда дун цогиял хъвадарухъабигун цадахъ калъазе вахъун вулана. Гъениб дица бицана дирго Дагъистаналъул, гъелъул гадатазул, цалана дирги цогиязулги кучидул...

Дандчивай лъугун институталъул больо духъан унаго, дида аское ячана цо голохъанай, недегъай, гъайбатай Ханум.

— Господин, дие мунгун калъазе бокъун буго, бегъилищ?

Дун хладурав вугин абун дица.

Гъалъ жиндирго цар абуна. Дица дирабго бицана. Бейруталъул къватлахъ, къаси ниж цадахъ тирана. Гъалъ дида гъарана, бице жиндие дагъабги Дагъистаналъулан.

— Щиб бицинеб?

— Бице бокъараб.

Дица бицана.

— Дагъабги бице.

— Щай?

— Бокъун буго.

Дица бицана.

— Цо магарул мацалъ цалле дурго кечи.

— Дуда биччиларо.

— БичічлічІониги бокъун буго.

Дица ціалана.

— Ахлізе бегьиларищ?

— Дида ахлізе лъаларо.

— Дица ахліилищ дуге?

— Ахле!

...Ральдада лълъедолѣб букІана моці, рикІклада Бейруталда цохІо дие ва жиндиего гъайбатай гІолилалълул маціалъл далалаян, далаян Дагъистаналълул бакъан бачана. Цо ахІана дида ричІчуларел кочІол раглаби. Гъѣб кІудияб гъѣчлѣб кечІ букІана. Гълъл гълб ахІана дида лълалареб лъларагІ маціалъл. Гъениб кІиги рагІи лълалаан дида: «Далалайги», «Дагъистанги». Дие кІудияб асар гълбуна.

— Кисан дуда лълалѣб лъларагІ маці?

— Дида лълаларо.

— Гълб кечІ?

— Гълб дида дир кІудияв инсуца малълана.

— Киса дур кІудияв эмен?

— Дагъистаналдаса.

— Щив?

— НухІбег Тарковский.

— НухІбег Тарковский — полковник... Кив гълв вугев?..

— Гълв Тегераналда вукІана. Исана хвана. Холѣв мехалълги гъларана гълб кечІ ахІеян...

— Сундул хІакълълълул гълб кечІ.

— Роржун рачІунел хІанчІазул рахълъл.

Цоги Дагъистаналълул кълрдиги малълълана гълсан — гълъл цин рорхун гор гълбураб гІадин жиндирго гълуждузда, ботІрода тІад, цинги йоржине гІадин гІѣбеде риччан хълвагІун кълркълузарун, цинги гІодо рѣштІунѣб мехалъл гІадин эхѣре черхалде дализе риччан, Исфаганалълул пирузаялълул курхълн ххурал квералгун гъладалго

хІанчІазул кечІ ахІана. Дица гьѣб дида бичІІараб куцалъ магІарул
мацІалде буссинабуна:

Роржун рачІунел хІанчІи,
Бице кisa нужали.
ХІанчІи чІичІилел руго:
Дагъистанилан абун.

Роржун рачІунел хІанчІи,
Бице Дагъистаналъул:
Доба бакъ кин баккулеб
Доба къо кин лъугІулеб?

Роржун рачІунел хІанчІи
ЧІичІилел руго зодихъ:
МугІруздасан щолин бакъ,
Щобал регун унила.

Роржун рачІунел хІанчІи,
Бице Дагъистаналъул:
Доба тІугъдул ракулищ,
Дора иццал беролищ?

Роржун рачІунел хІанчІи
ЧІичІилел руго зодихъ:
Жидер берал кинигин
Беролел ругин иццал.

Цоцазда бутІрул цурал
ТІугъдулъ букІунин гІидра,
ТІун лъаралъе реххарал
Лъедон унел танин гьел.

Роржун рачІунел хІанчІи,
Бице Дагъистаналъул:
Доба васал кин ругел,

Дора ясал кин ругел?

Роржун рачлунел хланчи
Чичилел руго зодихъ:
Васал цлумал ругила,
Ясал маккал ругила.

Роржун речлунел хланчи,
Кире унел.лъалхие нуж?
Хланчи ахлделел руго
Дагъистанилан абун.

Добе их бачлун бугин
Киданиги бачинчлеб,
Додинаб тлалъи гъечлин,
Тлоклаб магларулазе...

...Кидаго бачинчлеб их бачлана Дагъистаналде. Амма гъеб ихдалил хланчлазул кечлалдаги князь Нухибег Тарковскийсдаги гъоркъоб бугеб хурхен щиб? Биххараб «глалхул дивизиялъул» полковник, Дагъистан жиндирго тахин гъелде вахун чанги магларуласул мугъалда цлалал мухъал рахъарав помещик, — инкъилабалъул диваналдасаги Дагъистаналъул къисасалдасаги къвативе тлурун ворчларав гъесие щай шагъасул Тегераналда раклалдещун щобал рахун унеб баглараб муглрузул бакъ? Кин гъесда гъеб асар лъараб?

Ираналда дие бицана: Гъаниве тлурун вачларав Тарковский тлоцересел соназ вуклун вуго, жиндие ккарабги, Дагъистаналъе ккарабги — кинабго къисматалъул гъалатл бугин, гъеб битлизабизе жив тлад вуссине вугин».

Щибаб нухалъ унев вуклун вуго гъевги гъевгун лъутаралги Каспиялъул раглалде Дагъистаналдасан хабар раглизе. Амма Дагъистаналдаса, бачлунеб гамида парпалеп буклана Баглараб

байрахъ. Гъенисан рачлунел хланчлахъги ялагъун гъасул члужуялъ ахлULEб буклана гъаб хланчлазул кечI. НухIбегие бокъулеб буклун гъечIо...

Сонал ун руго. Лъимал глун руго. Полковник херлъун вуго. Гъесда бичIчлун буго Дагъистан жиндаса миркалъ араблъи. Гъелъул къисмат батияб буклин... Гъес хланчлазул кечI ахлун буго...

Инсуца абулаан: Дагъистаналда цадахъ рилъимчIезда Дагистан цадахъ билълъунарин. МугIрузе мутIигIлъичIезе мугIрул мутIигIлъуларин.

АбутIалибица абула: Чияр чода рекIарав хекко гъоркъе ворулин. Нилъер ханжар чияр ратIлида рекъоларин. Их щварабго, ралъдада чIварал цIорол гIеркъал гIадин, инкъилабалъ хъамуна киналго тушбаби. АхIдана Дагъистаналъул хланчи.

Сулейман Стальскияс абуна: Дун ракъуль букъараб къаву чIвараб ханжар гIадин вуклана. Совет хIукуматалъ гъеб ракъульа босун, къаву бацIцлун, чархида ккун цIвакизабунин, рекIинабунин.

Инсуца абуна: МугIрузда гIуниги, гъанже гурони мугIрул тIогъире магIарулал рахинчIин.

АбутIалибица абуна: Дагъистаналъул подвалалъусан роржанин дир кучIдул Кремлиялде.

Эбелалъ ахIана, дир киниги кIибикIун: Къижа паракъат, къижаян. Гъанже къурабазда къвагъи къотIанин. Гъанже, гъитIинавин дур бетIер лъицаго бухизе гъечIин.

АбутIалибица абуна: Бищун гъитIинаб моцI февраль бугин. Гъеб мехалъ гурищ пача реххараван. Гъеб моцIалъ гурищ БагIараб Армия гIурабин. Гъеб моцIалъ гурищ магIарулал Ленинихъе щварал тIоцере...

Гъеб заманалъ рикIклада Ругъжаб росуль руччабаз Ленинил хIакъалъуль ахIана:

Мун тIоцеве вачIун, гIадамал абун,

Бергенлъидул ярагъ нижехъе къуна.
Хъиргъудал гъаркыхъе хъазал глaдинан,
Гаштлiчагlи дукъа кърун рахчана.

Гъитlинаб халкъалъул клудияб къисматан ахlдолел руго Дагъистаналда хlанчlи, рехсолел руго инкъилабалъул лъималазул цларал. Цlиял гъужумазулъ гъезул бицунeб буго лъималаз. Гъел цо-цоязул заназда рикlун руго. Цо-цоязул заналцин гъечlо.

Дие бокъула къаси Дагъистаналъул тахшагъаралъул къватlахъ свердизе. Гъел къватlазда цларал цlалулеб мехалъ раkлалде ккола кинабго реввоенком данделъун бугин цlидасан:

Махlач Дахадаев. Рагlула дида гъасул гъаракъ: «Ниж инкъилабалъул къркъохъаби. Нижер миллаталги, мацlалги, цларалги, хасияталги батlи-батlиял руго. Амма глахъалаб буго нилъер инкъилабалде ва Дагъистаналде бугеб рокъи. Гъелъие гlоло гlумру къезе нижер цолъараб къукъаялъул цонигияв барахщизе гъечlо.

Нахъасанги речlчlун чlвана тушбабаз, Тарковскийс гъоркъан тlамурал чагlаз Дагъистаналъул тlоцевесев военком, мискинзабазул цевехъан Махlач Дахадаев.

Уллубий Буйнакский. Рагlула гъасул гъаракъ: «Тушбабаз дун чlвала, дир гъалмагъзаби чlвала. Амма нижеца гъедун рагъуе данде къараб кверзул килщал кигlан тlаделъаниги ратlа гъаризе гъезда кlвеларо. Гъеб буго Дагъистаналъул къварилъиялъ, инкъилабалъ данде къараб бакlаб зар. Гъелъ зулмуялъул мукъулукъ кквела. Гъеб лъай!».

Дагъистаналъул коммунистазул бищун цевесев, жеги гlолохъанав, къоло микъго сон барав гъев сардилъ салул авлахъалда чlвана Деникинил хъачагъаз.

Рагlула дида гъаркъал Оскар Лещинскийсул, Гъазимухlамад Агъасиевасул, Гъарун Сагlидовасул, Гlалибег Богъатировасул, Сапар

Дударовасул, Султанбек Казбековасул, эменги васги Батирмурзаевазул, гемедал, гемедал руга гел чварал.

Щибаб цар — ца буга, ца буга, кеч буга, кьиса буга. Кинал бахарал бахарзал Дагъистаналъул миллатазул Чапаевал, Щорсал, Шаумянал. Чвана Ахтиялда, Ая-Къакъаялда, Къасумкенталъул чвахидал рагалада, анлъа моцала тушбабазул свeрyда буклараб муклурлъичеб Хунзахъ Хъаладухъ. Чвана бухараб Хасавюрталда, цебегосеб Дербенталда, Гъерекидерил ккIалахъ,— гъаниб би тIечеб гамачи гечIо. МахIхъадерил тIалаби,— Богъатыровасул къукъаялъе кьор гъаниб батана. Темир-Хан-Шура, Порт-Петровский, ункъабго Гъойсу — жамуразе гъанжеги тIугъдул реххула гъенире. Камуна Дагъистаналъе нусазарго чи, партизанал, коммунистал, гIолохъаби, ясал, васал. Амма нус-нус миллион Дагъистаналда лъана, нус-нус миллионаз Дагъистаниязулги босана квер. Гел кверазул хинлъи, гъудуллъи лъарабго — гъанже дагъал гечIин нилълъан абуна магIарулаз.

Рагъалъ вас гъавуларо. Амма инкъилабалъул рагъулъ бижана цияб Дагъистан.

1920 абилеб соналъул 13 абилеб ноябралъ данделъана Дагъистаналъул халкъазул тIоцебесеб мажлис. Мажлисалда Совет ХIукуматалъул царалдасан кIалъана Сталин. Гъес, гъанжеялдаса хадуб Дагъистан Автономияб Советазул Социалистияб республика бугин лъазабуна.

Цияб цар, цияб нух, цияб къисмат. Гъаб кьо календаралда кидано багIаралъ белъун буга мугIрузул халкъаз.

Башдаб лъагIел гьоркъоб инчIо магIарулазе Лениница битIун бачIана жиндирго сурат. «БагIараб Дагъистаналъе»,— ян тIадги хъван. Кубачиязулги ансадерилги устарзабаз гъеб сурат лъезе гъабуна гъайбатаб рама.

Гъебго соналъ Каспиялдасан сапар бухъана цѝи гъабураб
гамица. Гъеб гамидаги «Баѣлараб Дагъѝстан» абун хъвана; Кѝудияб
сапаралде бахъараб гамида релълъун букѝана жибго Дагъѝстанги.
Гъелда данде чѝвана Улкаялъул океаназда цогиял гуми. Цѝияб
Дагъѝстан, цѝияб цѝар, цѝияб къѝсмат, цѝияб кечѝ!

«Рогъалил цѝва»,— ян лъуна цѝар цѝи бахъараб Дагъѝстаналъул
тѝоцебесеб журналалда. Бачѝана рогъел Дагъѝстаналде, рагъана гъелъ
гордал гѝатѝидаб дунялалде.

Инсуца бицана: Дол захѝматал рагъул соназ Хѝоцоса
Нажмудинил къукъабазул къуват билълъараб мехалъ, дир инсухъе
гъесда цадахъ мутагѝиллъун вукѝарав некѝсияв гъудулас кагъат
бачѝана.

Кагътида гъес бицун буго Хѝоцоса Нажмудинилги гъесул
боязулги. Ахиралда гъес хъван буго: «Нажмудин дудаса дагъав рази
гъечѝого гѝадин вуго. Гъесие бокъараб гѝадин бихъана маѣларулазде
хитѝаб гъабун гъевги гъесул боялги реццараб цо кечѝ дуца гъабизе.
Дица дуца гъеб гъабизе бугин гъесие тѝаде босана. Гъарула дуда гъеб
дир тѝаде боси тѝубазабе. Нажмудин гъелъухъ балагъун вуго».

Инсуца «гъудуласухъе» хъвана: «Дуца тѝаде босун букѝараб
батани, дуцаго хъвай Нажмудиниде кечѝ. Гъесул гъабихъе рахъ
бахъизе дун вахъинаро. Ва салам, ва калам...»

Эмен гъеб мехалъ большевик Махѝамад-Мирза Хизроевас ахѝун
Темир-Хан-Шураве «Баѣларал мугѝрул» абураб маѣларул маѝѝалъ
бахъулеб газеталде ана хѝалтѝизе. Гъениб бахъизе хъвана гъес
«Дагъѝстаналъул мискинзабазде хитѝаб» абураб кечѝ.

Инсуца хъвана:

Вай мискинав гъалмагъ, пакъир хѝалтѝухъан,
Хѝурияталдехун мугъ рехулеб щай?
Дуй гѝоло гѝаскаралъ гѝодой биги тѝун,
Бахъараб эркенлъи босулареб щай?

Инсуца хъвана:

Нодо ччуклизеган какал раниги,
Калам гъечло дуда большевиказул.
Мунали, товарищ, толев аз живго,
Толарел гадамал батиял руго.

Инсуца хъвана хъачагъазде данде, цияб Дагъистан беццун.
Гъеле гъедин газеталда хлалтйулеб мехалъ, Махламад-Мирза
Хизроевасе гъаюна яс. Гъелда цар лъезе ахлана эмен. Инсуца гъейги
кодой ккун абуна: Загъраин — зодихъ берцинаб цивайин. Цияй гадан,
цияб улка, цияб цива.

Хъвай-хъвагъаялдасан: Дагъистаналъул инкъилаб чаглазул
хларакатчагъалъ мустахликъаб бакI ккола Сагид Габиевас. Гъев вуклана
рагъухъанги хъвадарухъанги. Жеги цебего Дагъистаналъул къваридаб
къисматалъул бицун гъес хъван буклана «Жайран» абураб къиса.

Мугрузул ца гъалдараб, партизаназул гемемерал къукъабазул
цевехъанлъун вуклараб мехалъ, гъесухъе бачлана ругъел: дуге вас
гъавунилан.

Сагид Габиевас гъесда цар «Жайранилан» лъуна. Цияв чи,
цияб Жайран, цияб эркенаб чан.

Рижана Дагъистаналда цивабзазул царал лъурал ясал,
чундузул царал лъурал васал. Гуна камурал бахларзазул царал
лъурал циял лъимал. Гулак гадан буклана Дагъистан. Каспиялъул
карачалабаз буклана гъелчелаго кучIдул ахлулеб. Кудияб улка тIаде
къулана гъитIинаб Дагъистаналъул лъималазде. Дол соназ дир
кинидахъги ахлана эбелалъ кучIдул.

Дун, Дагъистаналъул магъарулалъул
Ункъабилеб лъимер, лъабабилев вас.
Дун гъавуна бищун мискинаб соналъ,
Магъарулаз ракъун хер кунеб соналъ.
Рукъзабахъ гъороца ханлъи гъабураб,
Хурзабахъ гарцазул боял рештIараб...

Амма гьел соназ эбелалъ дие ахлулел руклана кьурул милъирщабазул, ганчлалъан ракуулел ххурдузул, хасало бижараб тегьалъул кучлдул. Гьел кучлдул ахлулаго глуна нижер рукъор ункъо васги цо ясги. Глуна Дагъистаналда 100 азаргоялде тладе жеги 100 азарго. Кинабго миллионги 200 азаргаги. Цикклана Дагъистаналъул халкъ, цикклана улкаялъул халкъ цебехун буکلаралдаса. Глуна хурухъаби, ахихъаби, ччуглхъаби, глхъби, къадахъаби, агрономал, тохтирал, муглалимал, инженерал, цлалдохъаби, кочлхъаби, артистал, трактористал... Глуна лъимал, лъедана гуми, роржана самолетал, ракана кидаго ракичлел чирахъал.

«Гъанже дун клудияб маглшаталъул бетлергъан вуго», — ян абуна Сулейман Стальскияс.

«Гъанже дица цо росдае глоло гуро кинабго улкаялъе глоло жаваб кьезе ккола», — ян абуна инсуца.

«Роржана дир кучлдул Кремлиялде», — ян абуна Абулгалибица.

Цияб глел, цияб халкъ. Клудияб Советазул улка, гучаб гъветл, гъотлол цо гларкъел — дир Дагъистан. Гъеле гъеб гларкъалаби глемераб, къалбал гъваридаб гъотлода цла лъезе тладелъана фашистал...

Раклалдещола: Юналъул гъатланкъо. Хунзахъ базаркъо. Хъалаялда районалъул росдал маглшаталъул выставка. Къили магларде глолохъабазул гъужум, авар театралда инсул пьеса «Балагъалъул гъамас», ахирияб репетиция. Къаси рагъизе буго пардав... Амма гъеб къоялъ рагъана цоги батлияб балагъалъул гъамас. Байбихъана рагъ.

Улкаялъ ахлана. Ана Дагъистаналъул лъимал рагъде. Муглрузде нахъе гьел тлерхъинеглан тлохил рагларда чларал глсиналги члахлиялги члола цере.

— Къо лъикл, эбел, лъиклго вукла, эмен.

— Къо лъикі, Дагъистан.

— Нух битлаги нужее, лъимал.

Ракіалдещола: Махлачхъала. Шагъарги ралъадги бикъизабун бакъулъан унел поездал, поездал, поездал гъезда тлад Дагъистан, бахларзал. Жеги лъади ячинчел, гъанжего гъанже бертадул гъаракъ гундузда багъарал.

— Къо лъикі, абурай, къо лъикі, лъади.

— Дун тоге, дунги цадахъ яче.

— Ниж хекко руссина...

Ахлдолел поездал. Унел, унел, унел руклана гъел.

Ракіалдещола: Буйнакск шагъар, глагараб педучилище. Инкъилабалъул бахларзал рукъарал занал. Некісияв михъилав партизан Хъара Хъараевасул бетлерлъиялда Дагъистаналъул рекларазул полкалъул рагъухъабаз гъел заназда себе, кинабго Дагъистаналда себе бараб гъа. Гъеб полк нуха регіулелъул кіалъалев херав, 90 сон барав магларулав:

— Пайда щиб жакъа гъечлеб дир лъеберго сон лъабавго васгун рагъде инел.

Ракіалдещола: «Дагъистан» абураб самолетазул эскадрилья, «Шамил» абураб танказул колонна. «Дагъистаналъул комсомол» абураб бронепоезд. Умумалги лъималги цадахъ рагъана. Некісияб цар цидасан машгурлъана. Магларул руччабаз гвердеда ккурабги, каранда барабги, рукъалдаса курхъенги, килщидаса баргъичги, гундуздаса кіилкіалги рахъун къуна къалда бахларзазе ярагъ гъабизе. Некіси-яб Дагъистаналъул махщел, россабазул, абуразул, умумузул сайигъатал — меседил, гларцул гъарурал хириял тлагелал,— горбодаса рахъун, каранда са рахъун Ватланалъул тансаялде рана.

«Бергъенлъи» абураб рагліган глагараб кіиликі гундузе нижее букіине гъечіо, рагъдаса русеараз босараб кверган курхъаби, баргъичал хлажатал гъечіо. Гъез гъежда лъураб квер — маржаназул

цѣл, кѣдаго гѣбѣладаб букѣне гѣчѣо»,— гѣедин абуна маѣларул рѣчабаз.

Дида кѣчонаро цо херлѣарай маѣларулалѣул раѣи:

— Дир росс доб раѣда чѣвана. Васал гѣаб раѣде ана. Дунги унтун ѣйго. Дица щѣб кканиги хвараб мехалѣ хадуб-цебе жоялѣе цѣунараб дагѣаб боцѣи букѣлана.

Дица гѣарула гѣеб босеян. Дие гѣанже хѣажат гѣчѣо хадуб-цебе жо. Ана Дагѣистан раѣде, багѣана гѣеб кѣнабго улкагун цадахѣ. Дагѣистаналѣул лѣелал, рекѣларал, гамѣхѣаби, летчикал, танкистал, ѣарадачаѣи, кѣвагѣдохѣаби, партизанал, солдатал, командирзаби.

Щѣбаб Дагѣистаналѣул росулѣе кѣналго фронтаздаса раѣул печатѣ чѣварал кагѣтал раѣѣунаан: пашманал, роххарал, чѣлхѣларал, хѣинкѣарал...

Лѣабкѣоялда анцѣго цѣараки бугеб дир Цѣада росу...

Эбелалѣ абулаан, жѣнда макѣиль би-хѣулила гѣоркѣа ѣурдаде кѣналго ѣоло-хѣаби руссун.

Эбелалѣ абулаан, зодѣхѣ цѣва бѣхѣарабго. «Гѣал цѣваби цѣигѣулдерѣл васазда рѣхѣулел рѣгодаѣ? » — ѣн.

Эбелалѣ абулаан, хѣанчѣи роржун раѣѣунеб мехалѣ, гѣезда гѣѣкѣулей ѣтулин: дир васал рѣхѣѣѣищан?

ѣлохаздеги рахун хал гѣабурал улбуз гѣѣкѣулаан:

— Москвѣялдасан щѣб хабар бугеб? Ленинград кѣн бугеб? Крымалдасан, Керчалдасан кагѣат гѣѣѣищ? Пѣч гѣѣѣищ? Сон радиоялѣ Белоруссиян абулеб раѣлана, дир васасулцин гурищ гѣель бѣѣунеб букѣараб? Гѣанѣса рѣкѣѣлада бѣѣищ Волгаѣи Сталинградѣи? Бѣдапештѣи Бѣхарестѣи цого бакѣ гурищ?

Кѣев, Брест, Берлин — кѣб бакѣалда раѣѣѣѣл дир Цѣада росдал вассал!

Ракѣалдещѣла: 1943 абѣлеб соналѣул августалда эменѣи дунги щѣвана лѣукѣун вѣклун Балашѣв шагѣаралѣул госпиталалда хвараб

вацасул зонохъе. Балашовалда асклоб бугеб гьитинаб росдал рагIалда вукъун вуго: МахIамад ХIамзатов.

Инсуца гъеб хабада гьитинабго гъветI чIана.

Инсуца абуна: «Цигъулдерил хабзал кире нуж щвечIел? КIодолъун буго гъанже Дагъистан».

Инсуца Доб мехалъ кIиги тIехъ хъвана: «ВатIаналъе гIоло»,— ян цояб, «Къисас» — цогияб.

Гьел тIахъазул цоялда букIана МахIамадил ясалъе, гьитинай ПатIиматие хъвараб кечIги:

ПатIи, дуда бер чIвазе
Анищалда вукIарав
Инсул хабарги босун,
Вуссана ДахIадада.

Аваданго вугилан
Нилъехъе кагъталги хъван,
Каранда унтиги ккун,
ВукIун вуго дур Дада.

Телалъ хабарги битIун,
Ахир тату хварабго,
Эмен хадув щвелалде,
Хун ватана дур Дада...

...Кире инчIел, кире щвечIел, кир хвечIел дир хириял гъудулзаби, мадугъалзаби, гъоркъа авалалдасаги, тIаса авалалдасаги, росу рагIалдасаги, росу бакъулъаги?

ЦИГЪУЛДЕРИЛ ХАБЗАЛ

Цигъулдерил хабзал, гIадамал хисун,
Гурдалъан, харилъан занал раккараб.
ГицIаб цо гъветI буготIанхал гъунареб,
ТIад хIанчIаз кидого рештIен гъабичIеб.

Цигьулдерил хабзал — хваразул ригьзал,
Хъахлаб мусруялъуль кьижарал чагӀи...
Дун дунялги сверун щвана росулъе,—
Росу рагӀалдаса нуж руссунаро.

Чанги сон къватӀиб бан вуссана рокъой,
Гъанже салам кьезе гӀемерал гъечӀо.
Пагарай ХӀатӀимат азбаралъуе
ИмгӀаласде данде ячӀуней гъечӀо.

Дир инсул хирияй, вацасул лъимер,
Лъимал школ лъугӀун рачӀунел руго.
Мун гъоркъго хутӀана тӀолго гӀумруялъ,
ГӀайиб дур букӀинчӀо, дида гъеб лъала.

МухӀумил МухӀамад, хӀасратав гъудул,
Гъаб нижер рукъалъул мокърукъ мацӀ хъвалев,
Лъаларищ, мадугъал, гъадал кьурабахъ
Нилъ кьагӀи хьихъулел рукӀараб заман?

Гъанже гӀолохъанав гӀунтӀуларо мун
Гъал дуда тӀад къарал къаназда хъвазе,
Доб кьагӀи хьихъараб кьурулъа бахъун,
Буго дур къаданиб къокъаб зани чӀван.

Хер хъвагӀелеб буго, МуртазагӀали,
Мун, жанив вукъараб рукъалъул тӀохда.—
Мун гӀолохъабаца гъалмагъир гъабун,
Гъезда хадув мичӀчӀгун вортулев гурищ?

Яги хъаладухъа «хъахлабги» босун,
МухӀумида цадахъ гъекъолев гурищ?
ХъвагӀелеб буго хер хабалазда тӀад —
Хварал кьурдулелдай ругел гъабсагӀат?..

Геме́рал бертаба́ль макъна́л рачара́б
Бияслани́л зурма́ ки́б буге́б гъа́нже?
Жергъе́нги кодо́б кку́н гъоркы́а глурда́да
Габду́халикы́ил кечі́ кин ра́гула́реб?

Цигъу́лдери́л хабза́л, дур хуру́л глурхы́и
Гаті́ильу́леб буго́ щибаб со́налде.
Дур заназу́л рохы́ов гло́дов члун ди́да,
Глумру́ щиб жо́яли гъечі́о бичі́чу́леб.

Дир гы́тїна́б росда́л ахи́раб бусе́н —
Гъани́ре русси́не руго́ кина́лго.
Ца́р, фами́лиялхы́хъ ха́л гъаби́члого́,
Гъани́ре ра́чуна́ щибаб ро́къоса́н...

Ща́йха, Мурта́згали́, дур гла́гарав ва́с
Дуда а́склов гъечі́ев гъабса́глата́лда?
Бияслани́л Исха́къ, Мусал Муха́мад —
Дир гле́лалху́л лъима́л кир руге́л гъани́р?

Ща́й ву́кыичі́ев гъани́в ваца́сда а́склов
Гла́гарав ма́дугъа́л — Мухлу́мил Ха́жи?
Щибаб ца́р абигу́н унту́лин керен,—
Кив ву́гев Гали́бег, кив ву́гев Гла́мир?

Годи́леб буги́н ра́кі, кин рату́ларел
Кигла́н тира́ниги ва́цазу́л зана́л?
Мун Бала́шовалда́ щай хвезе́ чла́рав,
Хоб гъечі́ин дур росу́лъ, у́нго, Муха́мад?!

Цигъу́лдери́л хабза́л. гъа́нже дур зана́л
Гъа́б ду́няла́лда тла́д киса́нго руго́:
Дур геме́рал васал буса́да хвечі́о,
Инсу́л Ва́тла́н цлуну́н цла́дай кла́нцла́на.

Кіго вокъулев вац вусинчю нахъе,
Волгаялда асклов хутлана цояв;
Хирияв Ахилчил ахираб саглат
Севастополалъул ганчлазда лъала.

Бухаресталдасан херав инсухъе
Орденал рачлана Гамирил ритлун,
Хъахлъарай румыналь рогъалил гужаль
Гъесул хабада тлад раглула тегь лъун.

Дир гъитинаб роедал васасул ватан
Гъитинаб гъечюлъи лъай дунялалда;
Украинаялда, Белоруссиялълъ
Би тинклана нижер мугрул хланчлазул.

Дида их бачингун макъиль рихъула
Гъал Гъоркъагъурдаде руссун киналго.
Рогъараб мехалда гъенир рихъула
Цоги батияб гел голохъабазул,

...Буклана дир росдал Советалъул рокъоб къеда бан
Дунялалъул карта... Цигъулдерил васал аралги, щваралги, чваралги
баклазда танклалги ишарабиги лъун руклана гъенир, гемемерал руклана
гъел танклалги, мацлалги, магил гаралги — ункъо, щуго сональ
картаялда лъурал.

Кире щвечел, кир хвечел, дир хири-ял гъудулзаби,
мадугъалзаби, гъоркъа авалалдасаги, тласа авалалдасаги? Кире
роржинчел нилъер хланчи? Кинал ралъадазда лълъедечел гъел?

— Гъитинаб буклун гъечю гъаб нилъер росу,— ян абуна цояс.

— Гъитинаб гъечин Дагъистан,— ян абуна цогияс.

— Кудияб бугин нилъер улка, нилъер Ватан, нилъер дунял, —
ян абуна лъабабилес.

Руклана улка ціунулел улкаялъул киналго лъимал.

Клочонаро немцаздаса эркен гъарурал Кавказалъулги Кубаналъулги росабалъе щун вуссарав инсуца гъабураб кіалъай.

Инсуца абуна: кіодолъулеб бугин фашистазул квешлъабазул гохі. Борхалъулеб бугин чівадарухъабазул нахъегіанал ишазул си. Амма гъеб гохіда гъеб сиялда халкъазул цциналъул сунареб ціа рекіун бугин. Гъеб гохіда рухізе ругин рахіму лъаларел гіаштічіагіазул боял. Гъеб борхатаб сиялдасан гъваридаб кікіалахъе рортизе ругин тушманасул киналго къасдал...

Квенчіелде ичіабго чімимихги рехун палихъабаз киналго улбузда абудеб букіана: нилълъ бергъине руго, гъале нух. Духъе дур вас вуссине вугин паракъалъиги рекъелги сайигъаталъеги босун...

Сихіирал палихъаби! Амма гъаб нухалъ гъал мекъи рукіинчіо. «Ниж Дагъистаналдаса руго»,— ян хъвана рейхстагалъул къадада цогиязда цадахъ магіарулазги.

Гъанже бокъанин гъаб кіудияб лал, гъалбалги ахіеян, абун тіохил ратіалде бахана Дагъистан, васал рачіунел гъечіишан балагъизе.

Гарадабазул гъаракъ къотіана, гъанже рагіи дир зурмие бугин, абуна рагъул заманалъ газа-белгун хандакъал рухъарав херав кочіохъан Абутіалибица.

«Пуй, Абутіалиб, амма балагъе,— ян абуна инсуца.— Улбузе васаца багіаразда цадахъ чіе;гіералги рачіунел руго кіазал. Цоял васал руссана, цоял руссунел руго, цоял кидого руосине гъечіо».

Цере чічіола тіохаздеги рахун хал гъабурал улбул: «Васал кир ругел нуж?»

Жеги гінда багъилеб буте рачіаразе рачіинчіезул улбузул жаваб кьезе захіматал суалал.

— Дир Гіали вихъичіищ?

— Дир Гіумар кив тарав?

— Дир Мухламад кив хутларав?

...Руссинчло дир эбелалъухъе Ахилчиги Мухламадги — кligo вас, дир кligo вацц. Руссинчло Гъоркъа глурдада макъилъ гьалда рихъарал, руссине ругин палихъаналъул ичлабго чlimхица азарцлул абурал. Руссинчло дир гьитлинаб росулъе нусгогланав вас. Руссинчло Дагъистаналде 100 азарго вас. Руссинчло улкаялде 20 миллион чи.

Дагъистаналъ глолохъанал гъазул цларал цлалана: Севералъул ралъдал рагладда — Мухламад Хлажиев, Симферополалда — Пахъвахъа танкист Мухламад-Загъид Габдулманапов, Сталигаградалда члвараб цо къанида — Ханпаша Нурадилов, Дагъистаналъул чачанав, пулеметчи, Италиялда — капитан, партизан Камалов...

Гемедал цларазда гъорлъ руго гьал дагъистаниязул цларал: Хлабибал, Памирал, Юсупал... Гемедалъул цларал хъвачлониги гъезие щибаб росдал рагладда сиял рорхун руго. Дида рихъана гьел. Гъезда цеве щолел мехалъ магларулав чодасаги рештлуна, тлагъурги бахъула.

Руго нижер росабалъ руссинчлезул, члваразул цларал лъурал иццал. Гьел иццахъе бачлуна цлияб гел, гъенир гленеккун члола члахиял. Лъадал гъаракъ гъезда раглула, биччлула. Гъенире тлугьдул реххула гъезул улбуца, абураз, лъудбуз, яцаз. Къанаглатаб рукъ гъечло рамаялъусан члагоязухъ члварал балагъуларел...

Гъанжеги дунял сверун цогидал улкабаздаса дун вуссараб мехалъ, дида улбуз гъикъула, цосина дир васниги данд члвачлищ доваян. Рачлулелги унелги къункърабахъ кидого клудияб бухлигун балагъулаан эбел, дунги балагъула гъанжелъизеглан:

Дида ккола, рагда камурал васал,
Кирго рукъун гъечин, къаникъ лъун гъечин,
Гьел рикклад ракъазул хъахил зобазда
Ватанин ахлдолел хланчилъун ругин.

Гьел роржунел ругин Африкаялъул

Я Испаниялъул рорхалъабазда.
НакIкIазда гьоркъосан куркъбал хъвагIулел,
Ракъалде нух къосун къваридго ругин.

Гьелъин дун зобазухъ балагъун вугев.
Дида гьел рихъана океаназда,
Огъ, хъахIал чайкаби, чагIи руго гьел.
Цо чIинкIиллъиялде диде ахIдана

Дагъистанин абун кIиги итаркIо.
Гъаб дир бетIералда гъезул тIелаца
ТIавап гъабичIеб бакI кибго хутIичIо.
Цояца ахIула лъимал, лъималин,

Цогиял ахIдола эбел, эбелин.
Гьелъин дун зобазухъ валагъун вугев...
РачIуна некIсиял къайицадахъал,
Къукъа-къукъа гъабун, къункъраби гIадин,

Гъез кIи-кIиял рекъон яги цо-цояз
Цадахъ вилълъайилан ахIула диде.
Воржина, къункъраби, къо щварабго дун,—
Цоги ахIичIеб кечI ахIулев вуго.

ВукIина дирги ракI мискинаб зодихъ —
ВатIан, ватIанилан, эбел, эбелин.
Гьелъин дун зобазухъ валагъун вугев...

Роржунел руго къункъраби, рижулел руго хурдул. КIирикIулел
руго гъулакал. Гъезухъ балагъун буго улка, дунял: «Къижа, хекко гIеял,
гIебал лъугъаял».

Гъезул киниялде канлъи рехула моцIроца, цIвабаз: «Къижа.
Ниж нуж рачIиналде къачIалел руго».

Гьелчелел руго хъахIилал океанал: «Ниж нужохъ чIалгIун руго».

Дицаги клириклана дирго рокъоб лъабгоязул гъулакал. Цогияс клириклана ункъоясул, гемеераца клириклана — щугоязул, анцгоязул, анцила щугоязул, клириклана дир росулъ нусго, клинусго гъулак. Клириклана Дагъистаналда нусазарго, клинусагарго, лъабнусагарго гъулак. Гъанжеги клириклулел руго. Гъел къагли, гъел хланчи, гъел кучлдул.

Лъимал гъариялзул рахъалъ Дагъистаналъ РСФСРалда тлоцебесеб бакл юколеб буго. Пемеерал лъимал гъарурал улбузул пособия магларухъ гладинан гемеер лъицаго босуларо. Гъанже Дагъистаналзул халкъазул къадар цо миллионгин ункънус азаргоги нахъа тун миллионгун бацадаялде бахунеб буго. Клинусго миллионалдасаги циклклун руго гъезул ваццал, улка цоял.

Клодолъана Дагъистан. Пемеерлъана гъанир бертаби.

Абутлалибица абула лъабго иш бугин Дагъистаниясул, кинго кватлизе бегулареб: хварав чи вукъизеги, вачларав гъоболасда цебе квен лъезеги, глурай яс росасе къезеги.

...Кватличо Дагъистан. Зурма къва-къвадана, къали къабана. Къурдана Дагъистан бертабалъ. Бана цо буртина кли-кли гъежалда, хъвана гъел клиязулго клутлбузда гъоцло, рана гъезул бутлрузде тлугъдул.

Тамадаяс тлоцебесеб лълъар борхулаго абула: «Бахларалъ бахларасе вас гъаве абе».

Абутлалибица абула, лъабго иш буго Дагъистаниясда тладаб: бараб лълъар гъекъезеги, къураб цлар цлунизеги, ккараб къо борхизеги.

Къоял Дагъистаналдаги дунялалдаги батли-батлиял руклана. Чанги кварта къабана къурабазда, гъениб къватлалаби гъаризе бокъун. Амма буго дир къуру къуричлого эхетун.

Гъечло паракълъи гъаб дунялалда. Цин доба, цин гъаниб раглула хвалил къвагъи. Рогъалил хъахлгъи лъалеб мехалъ, реххулел руго бомбаби, улбуз хлинкъадго лъимал каранде къалел руго. Гъава къерхарабго гласруъарухъан гледеглула хлалухъин хвасар гъабизе.

Гъава кьерхарабго халкъалъ жигар бахъулеб буго дунялги, дунялалда инсанги хвасар гъаризе.

Багъулеб оцол лълъурдул къотлулеб, хланчлулеб гъведа раххас балеб гадат бугин Дагъистаналдаян *абуна инсуца*. Гъеб гадат галамалъ билъимабуни, галам берцинлъилаан. Галамалъул пикруялда буго гъитинаб Дагъистан.

Цебе магларулас би тлуна жиндир рукъалъул, хурул глурхъи цлунизе, хадуб жиндирго росдал глурхъи цлунизе, хадуб жиндирго миллаталъул, талъиялъул глурхъи цлунизе, хадуб тлолабго Дагъистаналъул глурхъи цлунизе. Хадуб Дагъистанияз сапар гъабуна жицдирго глагараб Совет улка цлунизе. Гъанже магларул чи Инсанияталъул намусалъул глурхъи цлулуелгун цадахъ вуго. Магларул гордухъан дунял бихъулеб буго.

Бицуна: Цере магларулал чабхъад унеб мехалъ гисинал глолохъаби члахияз цадахъ риччалел руклун гъечло. Гъеб мехалъ Шамилица абун буго: гъитинаб килищги къвариглунин квералъеги заралъеги.

Улкаялъул гучаб заралда, вацлъиялъул квералда Дагъистаналъул килищги буго. Киглан гемемерал тушбаби тладелъаниги, щибго пайда кколеб гъечло. Зар кидого тушманасул гъванщида буго, квер кидого гъудуласул хъатиниб буго, гъажалда буго.

Хъвай-хъваг/аялдасан: Ватлан тун къвативе арав мехалъ дица бищун себе лъай-хъвай гъабула я кочлохъабазулгун — кечлалда кечл бичлчула, я ватланалдаса чиясулгун, — гъелги цоцазе глагарал руго. Ватланалъул чиясдехун чияр баклалъухъ гладин глин, бер бачлого балагъулелган дир раклалъе глоларел гладамал дунялалдаго гъечло.

Батли-батлиял руго Ватланалдаса арал. Гъел дида рихъана Турциялда, Сириялда, Германиялда — цогидал улкабазда. Цоял Дагъистаниял гъанире хъамуна Шамилил заманалъго, рокъоб къечлеб талихI къватиб балагъизе. Цогиял ана инкъилаб бичлчлого яги

бичічун гьелдаса хінкьун, яги гьелъ хъамун. Лъабабилел цодагъал,
ццидалал — Ватаналъул рагъул заманалъ Ватаналдаса тIурарал
апарагзаби! Цоги тайпа гъадинго даран-базаралъе арал — дораго
хутIана. Дида гьел киналго рихъана.

Дун щвана Турциялда магIарулазул росулъе. Лъабго сордо-
къоялъ хал гъабуна гъезул магIишатапъухъ.

Нух къосарал ччугIихъаби,
Чу биларал рекIарал,
Ватан тун рикIклад ругел
Кинаб нужер чIаголъи?

Нуж гъечIого Дагъистан
ТIубан буго, квеш гъечIо,
Дагъистан гъечIого нуж
ТIуралел ругищ гъанир?

МагIарул мацIги буго
ЦIунун нужеца гъаниб.
МагIарул цIарги буго
Васазда лъолеб гъаниб.

Амма гьелъул тIагIам щиб? —
ТIад магIарул къураби
Рихъуларо нужеда,
РикIклад руго гъаниса.

МагIарул гъотIодаса
ТIураб некIсияб гIаркъел,
Мун лъалъалеб лъим кинаб? —
Гъойсу гъаниб щоларо.

ГъотIода тIад ахIдолел
ХIанчIазул гъаркъал кинал?
Гъез ватанин абигун,

Асар кинаб букіунеб?

Нужер рикъзиги гъаниб,
Къисматги гъаниб буго;
Къватіиб Дагъистан гъечіо,
Дагъистан, рокъоб буго.

— Нижер гъанибги гъитіинаб Дагъистан буго, — ян абуна дида цояз.

— Дагъистан цо гурони гъечіо.

— Ниж щалха, киса ниж?

— Кисаха нуж?

— Кіаратіаса, Къородаса, Бакълъухъа, Хунзахъа, Пахъушиса, Гъумекиса, Чіохъа, Сугъралъа... Ниж кисаго руго Дагъистаналдаса...
— Гъаз чіваразул заналги чіаго ругелги рихъизаруна.

— Нуж дораса рукіана. Нуж цоял, цере рукіарал дагъистаниял руго. Цогиял жеги рукіине бокъарал руго. Лъабабилел Дагъистаналде цаби рукъулел руго.

Гъединги абун, дица гъениб къадада бараб Нажмудинилги, Узун-хіажиясулги, Галихановасулги, цоги-цогиязулги Гандадерил хіорихъ бахъараб сураталде ишан гъабуна...

— Гъалги, нижги, нужги цого миллатазул, цого мацлазул чаглі гурищ? — ан абуна гъез.

— Гъазул маці Дагъистаналда бичічлічіо, Дагъистаналъул маці гъаздаги бичічлічіо. Гъазухъ чіалгіаразе гъазда хадуб буго нух.

— Щибасул жиндирго буго Дагъистан.

— Буго. Амма Дагъистаналъе щивав вас гуро.

— Щалха гъелъул васал?

— Гъел рихъизе бокъарал доре рачіа. Доба кліриклулел руго гъезул гъулакал.

— Щиб доба нижер рахъалъ абулеб?

— Нуж дора лъаларо. Лъарал цояз нужер рахъалъ ракі гурхлун пакъирзабиян абула, цогияз ахІмакъзабиян абула, цоязда гъудулзабиян абула, цогиязда тушбабиян абула.

Дагъистан гъабулеб мехалъ гъенир битІун ккечІел ганчІал, гъороца гъотІодаса тІурал тІамхал, пандрида рекъон ккечІел чІваби, лъикІал Дагъистаниял рукІине рес букІарал, ресалдаса пайда босичІел гъезулгун дир гІемераб хабар ккана. Гъенир руго киналго гІадамал: лъикІалги, квешалги, хІереналги, ццидалалги, рес бугелги, мискиналги, яхІ бугелги, гъеб биларалги, жалго чияца гуккаралги, жидеца цогиял гуккаралги. Амма гъезда лъалеб гъечІо, гъездаса рикІклад буго: Дир Дагъистан.

Гъез дие Дагъистаналъул кърди гъабуна. Амма къабулеб къали чияр буго. Нилъер ансамблялде россе бегъилаан гъел. Миллионгун бащадалде кколеб Дагъистаналъул халкъ. Гъазда гъоркъор гъел рикІклунаро.

Руго цогиялги дора:

Сириялдасан унеб мехалъ, цо магІарулалъ дида гъарана, Хъаргаби хонобахалъул гъотІода салам бицеян.

ИИстамбулалда Унсоколосес абуна, добе балагъун бералги риччун вугин.

Хундерил васаз Мармар ралъдал рагІалда абуна: жидер эмен Маккаялде анин, жидер Маккаги Мадинаги Дагъистан бугин, жидер анищ...

...БукІунаан цебе Маккаялде щварав чиясда Дагъистаналда хІажиян абулеб. Гъанже дорасан Дагъистаналдеги щун руссаразухъ хІажиясухъ гІадин балагъула.

Гъаб тІехъ хъвалев дун вугеб мехалъ, Дагъистаналда моцІги бан, кІикъоялда анцІго соналъ бихъичІеб жиндирго росулъе щун нахъ вуссунев цо «хІажи» вачІун вукІана дир рокъове.

Дица гъикъана:

— Хисун бугищ Дагъистан?

Гъас абуна: кӀудияб къисмат бугин гъитӀинаб улкаялъул. Буго Дагъистанин!

Буго дир Дагъистан, дир республика. Дир хирияб халкъ, миллатал, мацӀал, цӀарал — кинаб къисмат! КӀирикӀулел руго гъулакал. Гъарулел руго бертаби. «Лъиялъе, воре, Гали, гъа, Гумар, ворта, МухӀамад!»

ГЪАБ УЛКАЯЛЪУЛ МИЛЛАТГИ, МАЦӀГИ, ЦӀАРГИ — ЛЪАБГО БЕЧЕЛЪИ

Миллат — гъаб рагӀул матӀарул мацӀалда кӀиги магӀна буго: тӀалабги, тӀубараб халкъги.

Миллаталъул милат гъечӀес — дунялалъул милат гъабизе гъечӀин, абулаан инсуца.

Миллаталъул милат гъечӀев миллаталъ милат гъабизе кколев чи гурин, абула АбутӀалибица.

Миллат букӀунарин гӀанкӀуялъулги гӀункӀӀазулги, гӀадамазул букӀине кколин, абулаан эбелалъ.

МацӀ абулеб рагӀулги магӀарул мацӀалда кӀиги магӀна буго. Цо кӀалдиб бугеб мацӀ, цо кӀалъалеб мацӀ.

«КӀалдиб бугеб мацӀ хъураб чахъдалги букӀуна. Гъаб, маргъалул къедги бан жаниб тараб бартиичу — кӀалъалеб мацӀ. МугӀрул рахун унеб, кквезе кӀолареб барти-чу — гъеб, ракъ гӀадин, цӀуне»,— ян абулаан эбелалъ.

ЦӀар абураб рагӀулти кӀиги магӀна буго магӀарул мацӀалда. Цо лъураб цӀар, цо щвараб цӀар — машгъурлъи. «ЦӀарни вараниялдаги лъола, абула, амма чиясул цӀар лъикӀлъиялъул рахъалъ кӀалухъ бахъизе къураб буго»,— ян абулаан эбелалъ.

Кици биценалдасан: Дунял бухӀаниги бухӀулареб щиб? — ЦӀар.

Бициниш Осетиялдаги Дагъистаналдаги гьоркъоб батІалъи: осетиязул цо миллат буго, кІиго республика буго. Дагъистаналда цо республика буго, кІикъого миллат буго.

Бициниш Азербайджаналдаги Дагъистаналдаги гьоркъоб батІалъи: Азербайджаналъ батІи-батІиял миллатал жидергоян данде гъарун руго. Дагъистаналъ жидерго миллатал гъелъие тун руго.

Бугез гъечІезе кьолеб гІадатІъидал гІаммаб кІудияб нилъер хъизаналъул. ГІемерал руго миллатал Дагъистаналда.

Миллатазулги мацІазулги мегІеран абуна гъалда нухлулас. БутІрул гІемерал аздагъоян абуна гъалда тушманас. ГІарт къалаби гІемераб гъветІан абуна гъалда гъудулзабаз.

«Миллатал дагъал рукІаницин кІваричІоан, дагъаб халкъ цІикІІараб букІарабани»,— ян абуна Шамилица.

«ГъечІо гъадиаб халкъ дагъаб, миллатал гІемераб улка гІалам хъирщаниги»,— гъадия хъвана нухлулдз.

Грузиялъул гІелму себе тІезабизе гІемераб кумек гъабунин Дагъистаналъан абуна АбутІалибица цо нухалъ дида.

— Дуда бицунеб щиб, АбутІалиб? Гуржиязул — азарил соназул адабият. Микънусго сон тІубарав Шота Руставели. Сон-церекъад хъвазе-цІализе лъарал нилъер щиб кумек букІунеб?

— Нилъер щибаб росдал хасаб мацІ буго. Гъел мацІал цІалун, лъазе гъарун, кагътида хъван — кигІан гІемер гІалимзаби рахъарал дозул? Гъел мацІал рукІинчІелани рукІинароан дол. Нилъер бецІаб росдал рагІабазул гъансалги гъежда лъун ана академиялъул кавабаздехун балагъун дозул гІемерал. МацІаз магІардеги рачуна, магІардаса эхереги рачуна.

Хъвалел руго, хъван лъугІулел гъечІо Дагъистаналъул мацІазул тІахъал: грамматика, морфология, синтаксис, фонетика, орфография, лугъатал. Буго гъаниб хІалтІи, рачІа гІалимзаби. Нужееги гІела, нужер лъималазеги хутІила.

Къацандула галимзаби: Дагъистаналда гъадиган мацал ругин цоял, гурин гъадиган ругин цогиял, Дагъистаналъул мацал гъадин рижанин, додин гунин лъабабилел. Амма кинацаго бицана батла-батлайиса, битараб жаваб кьеизе дидаги кивеларо. Миллатал, мацал, наречиял.,.

Цо гъакида щуго мацалъул чаги, щуго гъакида лъеберго мацалъул чаги данд чивала гъанир.

Цо хъазнида нахъа хъизанал ратула чанго миллаталъул.

Бицуна цого хандакъалъур хварал ичго миллаталъул магарулазул.

Бицуна, Дагъистаналъул гъоркъан халтлулеб обкомалъул анлъго член Уллубий Буйнакскийсул бетлерлъиялда чивазе рачараб мехалъ, анлъабго зарги букъун, анлъго батияб мацалъ чивадарухъабазе наглана къун буго гъез.

Анлъавго анлъго миллаталъул лъимал руклана, цо къоялъ хвана, цо хабалъ рукъана, цо буртинати тладе реххун:

Лъарагав Уллубий Буйнакский — 28 сон барав.

Магарулав Сагид Габдулхалимов — 25 сон барав.

Даргияв Габдул-Вагъаб Хлажиев — 24 сон барав.

Лъарагав Габдул-Меджид Галиев — 32 сон барав.

Лезгияв Габдурахмаи Исмагилов — 19 сон барав.

Пурусав Оскар Лещинский...

Дагъистаналъул хъвадарухъан Мухамад Сулимановасул буго 15 Мухамад абураб кепаб хабар. Гъеб хабаралда хъван руго 15 миллаталъул цого цларал лъурал чаглазул ккарал гъегъал лъугъа-бахъинал.

Дмитрий Труновас хъвана 32 миллаталъул лъимал халтлулеб Дагъистаналъул колхозалъул хлакълъуль очерк.

Эфенди Капиевасул блокноталда буго хъван, живго 1934 абилеб соналъ цо купеялда халкъалъул шагирал Сулейман

Стальскийгун, Цадаса Хламзатгун, Габдула Махламадовгун цадахъ Москваялде писательзабазул тоцебесеб съездадде араб куцалъул. Халкъалъул поэтазда цонигиясда цоцазул маці лъалеб букінчло. Лъабго къоялъ цоцазда кІалъачлого кин инел. Квераца, бераца кутІбуз ишанал гъарун гъез ричІчІизарулел рукІана жидерго пикраби. РичІчІана поэтал цоцазда.

Жиндир партизанлъиялъул гІумруялъул бицунаго, Абутіалибица абуна: цохло цлохол къвачІа къого маці бицунаго чІехъанин, цо гІатІал хъапалъул бутІа къого миллаталъе щванин, цонигияз рагі балеб рагі къанат абудароанин — цоцазул маці лъалеб букінчло.

Гъоркъа Жунгуталда лъарагі маці, лъабго километраля тІадехун ТІаса Жунгуталда — магарул маці. Даргияз абула мохІосел жидерин, магарулаз абула жидерин. МохІосез абула жал мохІосел ругин, жидер жидерго хасаб маці бугин. МохІоса анкъго верстальги ун рештіа Члохъ. ЧІахъадерил жидерго маці буго. Абула кубачиязул кверзул махщелалъул балъголъи цогиязда лъачІин. Щайгурого гъеб росдал хасаб цогиязда лъалареб маці букІун. Магарухъ буго ГІахъвахъ абураб бакІ. Гъениб гІадат букІана себе, гордохъе тІагъурги рехун, тІаса йищулей йокъарай яс. Амма магаруласул тІагъур цо гІахъвалалъ гордохъа нахъе реххун буго — гъасда нилъер росдал маці лъаларин. Хундерил ханас Гъидалъе витІун вуго жиндирго чапар дозул харбихъги гІенеккун Хочбарил ахІвал-хІал лъазабеян. Ун вуго чапар, вуссун вуго чапар.

— Щиб ккараб? Лъанищ ахІвал-хІал?

— Лъачло.

— Кин.

— Дозул хасаб жидерго, нилъеда бичІчІулареб маці буго.

..Цо магарулав ун вуго ГІандиве буртаби росизе. Байбихъун буго даран-базаралде. Цо заманалъ гІандисел цоцазда жидерго маціалъ кІалъазе лъугъун руго. Магарулас абун буго:

— Босулев чи дунлъидал дидаги бичічулеб маціалъ кіалъазе бегьиларищ.

— Дуда бичічулеб маціалъ ниж кіалъала нижер багъа дуда бичіхІараб мехалъин абун буго гІандисес... Абула кидого дарамалъ къечІин гІандисев.

Цо магІаруласул гІищкъу ккун буго цо гІолилалъухъ. Гъес хІукму гъабун буго гъалъухъе «мун дие йокъула» абура лъабго рагІи Дагъистаналъул киналго маціаз хъвазе. Гъалъул нуцібузда, кавабазда, къадазда, къурабазда, гъалъие кечІ ахІулеб пандрида, гъай хъвадулел нухазда гъалъ лъел цІолеб иццул ганчіазда -кибго хъвазе. Ун вуго гъав Дагъистан сверизе: нусго росулъ батІайиса абулеб батун буго гъеб. Гъаб магІарда согІго, цоги магІарда хІеренго, щибаб хурул ссан бахун хадуб батІа-батІайиса.

МагІарулаз — дие мун йокъула.

Даргияз — Наб хІу ругилри.

Лезгияз — Заз вун кіанда руш.

Лаказ — Ттун хиррара.

ЛъарагІаз — Мен сени суемен.

Татаз — Ме туъре хосденуъл.

Табасараназ — Увукун жузуз риш.

ЧІахъадерица, балъхъадерица, цІумадисез — киназго батІи-батІияса абун руго. Абула гІолохъанав гІащикъ гъанжелъагІан, мегеж баханиги гъел рагІаби хъвалев вугин, жеги хъван рахъунелги гъечІин. Гъесул йокъулей некІого цогиясе росасе анин, гъелъие васги гъавун вугин.

Гъанже гІащикъав нухлулас гъев васасда цІехолеб рагІула: «Дие мун йокъула» абизе дур маціалъ щиб абулебан. Васас цо ясалда къвал бан буго: гъадин абулин.

Гъев гІащикъасда релълъуна цо-цогІалимзаби.

Цо гьитинаб хланчида, цо гьайбатаб тегьалда, цо чвахулеб лъарада — гьаб Дагъистаналда нусго батияб цар. Дида лъаларо лъаралиш, тлугдулиш, хланчийиш, мацалиш — кинал гемемерал гьанир?

Лъала, Конституциялда микьго аслияб миллат буго: аварал, даргиял, лъарагал, лезгиял, лакал, татал, табасаранал, ногъаял.

Лъала, батли-батиял мацлазда къватире риччала адабияталъул мажмугал, лъагалие кьоло щуго мажмуг. Гьезда царал: Дуствал, Дослукъ, Гьалмагъдеш, Гьудуллѝ... Гьезул киназулго матна цого буго, батли-батиял мацлаз абуниги: «Дружба».

Лъала, ичго мацалъ рахъула тлахъал. Кучлдул чан мацалъ ахлулеяли мухканго лъидаго лъаларо. Щибаб росдал жидерго кечл, тлансаялда щибасул жидергокун, хвалчада жидерго накъищ буго.

Кин гьеб ккараб? Цо кверда гьелщинал килщал, цо хланчида гьелгощинал кваркъаби? Кин Дагъистаналда гьелгощинал мацал, миллатал рижарал?

Дида лъаларо галимзабаз кин баян гьабулеб? Амма дида гьикъарабго, дица цебеги бицана, гьанжеги бицунеб буго дие *инсуца бицараб*:

...«Цлакьго цебеги чодаги реклун, чода нахъа хулжалги рухъун вачлун вуго аллагъасул чапар дунялалъул халкъазе мацал рикъизе: щун вуго Китаялде, къун буго гьезие бечедаб китаялъул мацл, щун вуго гларабиялъе къун буго гьезие глакъилаб глараб мацл, щун вуго Гомерил ракъалде къун буго гьезие пагъмуяб греказул мацл, щун вуго Россиялде къун буго гучаб глурус мацл, къун буго французазе недегъаб Франциялъул мацл, къун буго гуржиязе Руставели гъавураб гуржи мацл, осетиязе Коста гъавураб осетин мацл.

Ахирги киназего, киналго мацлалги рикъун, глдамалги глагаралги ваццалги цоцадаги лъазе гъаризе, гьезие бищун клудияб хазинаги къун хасалил пун балеб къоялъ гъав вахун вуго Дагъистаналъул глаздалал

мугірузде. Дагъистаналда балеб глазу, гідорги зодорги накіклал, рихъуларо кирго чуялъени щай гурин гирун гьоко бачиницин нух. Мугірул, парсал, риххарал кьурабазул гьаркъал, гьелгун къалда руго ункъо ццидалаб Гъойсу. «Йохъ,— ян абуна михъида цлер чіварав нухлулас. — Дун гьаб ракъалде инарин, аллагъасе гьаб щайин». Гьас киналго хутларал хулжил тінда рукларал батли-батлиял маціал Дагъистаналъул гъваридаб кіклалал тинде рана. «Бокъарас бокъараб босе»,— янги абун гъав нахъ вуссун вуго.

Рортун руго дагъистаниял цоцалъ чіван азарил соназ хал ккураб гьаб хазина босизе. Гьаб меседил ціад гьекъезе, гьал жавгъарул мугъал жидер квенчелде ракларизе, глундузда разе, гвангъизаризе. Щвана маці — гьадианаб хікматаб талихІ инсанасда кидого лъачІо. Щвана маці, лъана маці: биана глазу, рогъана сордо, рагъана гордо. Гъале меглер — биччан те батли-батлияс батла-батлайиса абизе — амма буго гьалда абудеб рагІи. Гъале ралъад,— рурудулаго ахІтіолого унаан маці гьечІел гьалда цересан. «Нижер гІагараб ралъад» буго гьалда абудеб рагІи. Жибго ралъадалъ тіадаб роххел гьабуна ралъадада цІар лъеялъ. Гъале эбел, гъале лъимер, гъале чед, гъале улка — киназдаго руго цІарал, кіалъай цоцазда, бице рокъул бице къалул. Нуж гІадамал цоцазда раклалде ккаралдаса лъикІал руго. Гъабе рокъи, гъабе хъизан, баке цІа, цІале, рикІіе.

Маці щвана. Лъугъана аварав, лъугъана лъарагІав, даргияв, лезгияв... лъугъана миллатал, лъугъана Дагъистан.

Маці щвана чиясе: чахъабазул зигарди дагълъана, баціазул руруди ризлъана; маці щвана: гъанже чагІи — чагІи руго, чахъаби гуро, чуял гуро, баціал гуро.

Абула: чуялдасан чи лъугъине дагъаб заман букІанин, маціал рикъулаго гьоркъоб хутІун, гьелъ лъугъинчІин.

Огъ, дунялалъул маціал рикъулев кІудияв вакил! КватІун вачІана мун Дагъистаналде. Маціал рикъулеб мехалъги лъие, щиб кьолебали

хал гъабичлого аиа мун. Гъеб клудияб клалбиччан къоялъ батли-батлиязе батли-батлиял хлункъби, цого хал-къалъе цоцаде тладе члван батли-батлиял къуна дуца мацлал. Амма две баркала: кин букланиги нух гъечлеб Дагъистан, дуца гъоркъоб течло.

Гъечло квешалги лъиклалги мацлал. Щивасе жиндираб лъиклаб буго мацл. Мацллъун букла, тлоклаб жо клваричло, хутлараб нух нижецаго бахъила, две баркала.

Нижеда мацл лъай бацлазеги, чудказеги, къватлсесел чабхъадулазеги реклее глечло. Гъез киназго жигар бахъана жиде-жидерабго къун жидерго хасал мацлаздаса дагъистаниял махлрум гъаризе. Амма квер клобоклуни килщал рортичло, гъветл клобоклуни гларкъалаби рекичло. Дагъистаналъул миллатал мацлаз бечед гъаруна, миллатаз мацлалги бечед гъаруна.

Ракъалго гладин мацлалги цлунизе кколин абуна Шамилица.

«Раглабиги гулби руго, ккечлеб баклалда речлчуге»,— ян абуна Хлажи-Мурадица.

«Эмен холев мехалъ инсуца васасе васиятги гъабун тола я рукъ, я хур, я хвалчен, я тламур, я цогияб жиндаго лъиклан ккараб. Амма наслабазе наслабаз васиятги гъабун тола мацл. Гъеб бугес гъабила рукъги, бекъила хурги, бала хвалченги. Баче тламурги, тладе жинда берцин бихъарабги»,— гъедин абуна дир инсуца.

Дир глагараб мацл, лъаларо дидаса мун рази бугищали. Амма дудаса дун воххаравги члухларавги вуго. Каранда жанисан, шокъросан щола мун щибаб нухалъ батла-батлайиса клутлбиги рагъун.

Ккола: гъварилъуда хъитлниб хъудулеб бутин полпилаб чвахи, гъениса, доба речлчун, гъанибе кланцлун, гъеб унеб бугин кибалиго риклкладе. Бокъула дие лълълел гъаракъ.

Ккола: клуго ханжар лъалиниса бахъун нахъаса къотличлого зваргъиялда цоцалъ къабглулеб бугин. Бокъула чараналъул гъаракъ.

Ккола: цо буртинаялда гьорлъ гьар-гьар кӀigo черхалде щвезабун цоцазда рарал къвалал къерщелел ругин, кӀигочан, кӀigo микки цоцазда кӀалал цун гьуинаб харбида ругин. Бокьула дие рокьул гьаракъ. Кинидаго лъачӀезда мун лъазабизе захӀмат буго.

Дур ругелщинал гьаркъал, рикӀкӀинищ цо анцӀгоялде щвезегӀан: цо, кӀigo, лъабго, ункъо, щуго, анлъго, аякъго, микъго, ичӀго, анцӀго — магӀарул мацӀалда анцӀгоялде щвезегӀан рикӀкӀине кӀварав батӀияб миллаталъул чи чвахулеб гӀорул цояб рахъалдаса цояб рахъалде, кодоб борхун кӀудияб гамачӀ ккун, вачӀарав гӀадин вукӀуна. АнцӀгоялде щвезегӀан рикӀкӀана, хадусеб рикӀкӀине захӀмат гьечӀо. Гьанже дуда лъин лъана, квачӀ бай.

Цогияб миллаталъул чагӀини щай, магӀарул лъималазда чӀахӀияз абулаан, къосинчӀого, тӀатӀала, лъабго нухалъ «Къверкъ къурулъа гьоркъе кӀанцӀанин» ункъо рагӀи абейн. Ниж, кинабго росдал лъимал хӀорил рагӀалда, хъазал гӀадин цоцалъ ран хъудулаан. «Къверкъ къурулъа гьоркъе кӀанцӀана!» «Къверкъ къурулъа гьоркъе кӀанцӀана!» «Къверкъ къурулъа гьоркъе кӀанцӀана!» — ян. ГӀемерисезда гьеб лъачӀого къосунаан. Бергьарасе кьолеб пенцӀеро, къвакӀеро къанагӀатасе щолаан. Гьеб абулаго къосарал рокъобе нух къосун къотӀнор хутӀаразда рельлъунаан.

АбутӀалибица жиндагоги лъалелъул, лъан лъикӀаб букӀинин магӀарул мацӀан, нижер ЦӀада росулъе витӀун вукӀана жиндирго вас. Вуссарав мехалъ гьас васасда гьикъун буго:

— ХӀамида рекӀаниш?

— РекӀана.

— АнцӀгоялде щвезегӀан рикӀкӀине лъалищ?

— Лъала.

— Лъабго нухалъ тӀатӀала «къверкъ къурулъа гьоркъе кӀанцӀана», — ян абизе кӀолиш?

— КӀола.

— Гъеб ківараб батани, ківезе буго дуда глункірукъалъ кіал баціцінеги,— ян абун буго Абутіалибица...

...Гъедианал руго кьурабазда гьоркьор ругел гьал росабазул маціалги. Гъезул гьаркъал кагътиде росизе я латиналъул, я глабазул, я глурусазул кияалго хларпал гечлого, цоги гламатал тіаде журазе ккола. Гъ, хІ, гІ, чІ, хъ, хъ, цІ, къ, къ, лъ, лълъ — гьал дица рикіклунаго рукіклун ана цогиял миллатазул чагі. Гъелъин магларул маціалдаса глурус маціалде бусинабулеб тіехъ лъаб моціл кіал ккураб мискинчи гладин тіеренлъулеб.

— Щай нужор гьалгощинал миллатал ругел? — абун гьикъараб мехалъ,— цоясде хІал ккани, цогиял хІалае рахъине — ян абун буго Шамилица. — Цояс кечІ ахІулелъул, цогияс тіад рекъезабизе — ян абуна Абутіалибица.

— Рахъанищ киналго цоцазе хІалае?

— АхІуд рахъараб мехалъ нахъа хутлараб миллат гьечІо.

— Рекъон ккана кечІги киназулго ВатІан цолъидал.

БатІи-батІиял гьаркъал, батІи-батІиял свераби — цого кечІ. Цого Дагъистан. Киналго миллатаз милат гьабулеб буго. Дагъистаналъул. Жиб-жибалъ жидерго гьунар, жидерго жигар, цІар, бечелъи, махщел гьелъие кьолеб буго,— гьелъги улкаялъе, дунялалъе кьезе. Буго маціазул глурхъи, гьечІо цІаразулги миллатазулги глурхъи.

Гъикъула, кинаб батІалъи бугеб батІи-батІиял миллатазда гьоркъобин.

Дагъистаналда кинабго жубан буго. Жаваб кьезе гьебІан захІматаб суал гьечІо. ГъанжелъагІан кьурал жавабалги кьохода рекІараб цІа гладаб мухІканлъи гьечІеб базаралъул хабар буго. Гъел мухІканал жавабалги гуро. Гъезда тіад дунги велъанхъидал, нужги хъимизе дица хъвалеб буго.

Абула Дагъистаналъул миллатазул рахъалъ: цоял ругин рагъизе, цоял рагъулезе ярагъ гьабизе, цоял гІи-боціи хъихъизе, цоял

хур бекъизе, цоял ахал гъаризе гъунар бугел. Гъедин бицуна щуябго килщида кверги лъун цо-цояз. Гъеб буго хабар. ХІакъикъаталда, киналго миллатазул руго рагъухъабиги, ярагъ гъабулел чагІиги, гІухъбиги, ахихъабиги, хурухъабиги.

Абула миллатазул рахъалъ: гъазул гъан кІудиябин, гъазул хур кІудиябин, гъозул ах кІудиябин, гъазул мегІерин, дозул гІалахин, гъозул ралъадин, гъазул ханжарин, дозул кечІин, гъозул кверзул махщелин,— гъеб буго хабар. Дир хІисабалда, киназулго буго кинабго: мегІерги, гІалахги, гІоралги, ралъадги; киназулго руго: бахІарзалги, кочІохъабиги, устарзабиги.

Аварал: Шамил; ХІажи-Мурад, ХІамзат, МахІмуд, МахІач.

Даргиял: Батирай, Богъатыров, Мунги АхІмад, Рабадан Нуров, Живго хъиру гІадав Хъара Хъараев.

Лезгиял: Сулейман, Эмин, ТІагъир, Агасиев, Эмиров.

ЛъарагІал: Йирчи Гъазахъ, Алимпаша, Уллубий, Султанбек, ЗайнулгІабид Батырмурзаев, гъесул эмен Нухай.

Лакал: Гъарун СагІидов, СагІид Габиев, квер гъечІев Сурхайил МуртазагІали, Эффенди Капиев, дир гъудул АбутІалиб.

Дица бищун цере ракІалде щварал шу-щуял рикІІун тана. Щуго миллаталдасан. Чан шу-щуял гъел ругел Дагъистаналъул лъимал?

Абулеб рагІула: гъал тІадагъал ругин, дол гІадалал ругин, гъол хъантІарал ругин, гъал мацІилал ругин, гъаз гуккарал сон инчІого рекІеда ратуларин, гъазул ного тІуцаб бугин, гъазул гъванща букІІараб бугин, гъазул кІиябго бадиб батІи-батІияб пикру букІунин, гъаз бикъулин, гъаз кваналин, гъазде бецІизе кколин. Гъеб буго мацІ. Щибаб миллаталда гъоркъор данд чІвала, къокъалги, халаталги, сурукъалги, къадаралги, мацІихъабиги, цІогъалги. Гъеб цониги миллаталъул гІаламат гуро, жиб-жиб миллатазул хуриб ккараб цо-цо сусур буго.

Батли-батиял миллаталъул чагли Махлачхъалаялда кIалъачIого, гьикъичIого гъанже ратIа гъаризе захIмат буго. Дихъан гъеб бажаруларо. Амма дида цо гъалма-гъас абула, жинда рихъаралго лъалин гъел ратIа рахъизеян.

— Кин?

Гъадиаб миллаталъул чаглаз Махлачхъалаялда ясалги ресторани цIехолин. Гъезул лъабгояс нусго чиясул компания хисулин. Щугояз азаргоял хисулин. Доб цояб миллаталъул чаглаз театр, радио, кино, кечI ахIулеб, къурдулеб бакI балагъулин; гъезул лъабгоял концерт бугин, щугоял — «ансамбль песни и пляски» бугин. Гъоб цояб миллаталъул чагли библиотеказда, институтада диссертацияби хъвазе журалин. Гъезул лъабгоял научный исследовательский институталъул ученый Совет букIунин, щугоял цолъани Академиялъул филиал лъугъунин. Лъабабилел машинаби росизе, таксичилъун, ГАИялда бакI балагъизе рачIунин. Гъезул лъабгояз гараж гъабулин, щугояз таксомоторный парк кодобе босулин. Цоги миллаталъул чагли артель, туken, гъегъал базаби балагъун рачIунин, гъезул лъабгояв артель вугин, щугоясул тIубараб промкомбинат лъугъунин.

Бицунес, миллияб гламат щибазул бихъизабизеян, цIакъго цIакъ понцIозабун бицуна. Амма гъелъуль гуро иш бугеб. Дун балагъана, цониги гъеб бицаралъуль миллияб гламатги, гламалги гъечIо. Гъел киналго миллатазуль руго берцинал ясал рокъулелги ресторанахъул сас хириялги. Киналго миллатазул васаз гъекъола къураб лълъарги, тIураб бокалги, сурахIиги: «дерхъаб», «сахлъи», «лъиялъе», Киназулго ратана театралги, къурдиги, кечI ахIиги, балагъулелги гIенеккулелги, глахъалаб концерт, гламаб «лезгинка», «ансамбль песни и пляски». Киназго ратана хъвалел хъантIун диссертацияби. Хъулухъ цонигияс толеб гъечIо кандидат вахъинчIого. Киназулго чагли ратана рачIунел «Волга» босизеги, «Москвич»

балагъизеги, ГАИялда, таксиялда бакӀ цӀехезеги. Киназулго гӀункӀал руго: артелезда, тукабазда, киналго торгазда, базазда, складазда.

Гьеб миллияб гӀаламат гуро. ГӀаммаб иш буго.

АбутӀалибица абуна: цебе букӀинчӀеб лъабго унти бачӀун бугин нилълъер чагӀахъе: гьекъей, бикъи, диссертациями. *Гьелдаго бан гъес абуна:* цебе нижер росулъ цо гьекъолев чи вукӀанин, гьев киназего машгъурлъун вукӀанин. Гъанже нижер росулъ цо гьекъоларев чи вугин, гьев киназего машгъурлъун вугин. Цебе гьекъолев чиги вачун ун буго нижер росу мадугъалихъ росулъе гьекъоларесухъ гьев хисизе. Гъанже гьекъоларевги вачун гьекъолесухъ гьев хисизе ине ккун ругин абулеб буго.

Цоги гӀемераб буго гьелда бан АбутӀалибица абураб — элъул бицунаго бицунеб букӀараб кӀочонгутӀизе, дица телин. Бицунаго хутӀанин миллатазул гӀадамал кин ратӀа гъаризе лъалел батӀиял бакӀалде ккаралго.

Цо-цояз абула цо балагъаралго лъалин. Щибасул бугин хӀетӀе босулебги, тӀагъур лъолебги, вуссунебги, сверулебги, кӀалъалебги гӀамал.

Гъанже шагъаралда дол цересел тӀаргъал гӀемерисез ;рахъун руго гуриш?

ТӀаргъал рахъаниги, тӀагъур лъолеб къагӀида хутӀун буго,— ян цо дир гъудулас, босун шляпагин, бихъизабуна щуго-анлъго миллаталъул чагӀаз гьеб лъолеб куц.

Дида гьеб иш лъаларо. Лъалеб жо буго миллатал ратӀа гъарулеб гӀаламат бищун цебе мацӀ букӀин. Амма дир гъалмагъас абула, гӀурус мацӀалъ кӀалъалеб мехалъги жинда жиб-жиб миллат лъазе кӀолин:

МагӀарулаз «с» хӀарпалдасан байбихъулеб рагӀуда цӀаралда цебе «и» абичӀого толарин: «Истакан, ИстӀальский. «И» хӀарп рагӀул бакъулъ бугони, гъез гьеб гъоркъоб толин. Масала «Сибир» ан абизе,

гъез «Сбир» абулин, «сила» абизе, «ела» абулин. Цинги гъез кидого «т» ялъул баклалда, «ТІ» абулин: «товарищ» — ан абизе «тловарищ» — ан абулин.

Даргияз хваниги «о» абуларин, «у» гурони. Ахиралда «и» ги абуларин. Масала: «почта» абизе «лучта» абулин, «кошка» абизе «кушка»—абулин. Стальский абизе, «СталскІ» абулин, «Омаров» абизе, «Умаров» абулин.

Лаказ: «х» ялъул баклалда «хъ» абулин. Художник абизе «хъудожникин», хамут абизе — «хъамут». Абутлалибица абуна: «Хъапалаеву Хъузангай приехъал».

Абула: цояз ціцІан, цояз цІекІ, цояс согІ, цояз хІеренго, гІемерисез «ф» ялъул баклалда «п», «п» — ялъул баклалда «гъ» абулин.

Дир гъудулас гъел миллатазул батІалъиялъул бицунѐб букІана Абутлалибги вугѐб баклалда. Абутлалибица гъасда абуна: Садисъ, барабан, садисин.

Дуца гІемерал тІахъал цІалун руго. Амма гІемераб жо лъан гъечІо. Гъанже жив кІалъазе теян абуна гъес.

Абутлалибица абуна: цо-кІиги чиясул батараб гъалатІ миллаталде реххугейин. Цо-кІиги гъветІ бихъарабго рохъалъул бицине лъугъунгейин. Миллатал гІемераз гІемераб гъабула. ГІемерал гІасруаз лъугъун руго нилъер миллатазулги мацІцІазулги гарацІ бичизе. Амма гъѐб цІакъ хІацІихъун бухъараб буго: квераль бичизе кІвечІѐб, кІалалъ бичизе чамгІалаб. Гъѐб иццахъе гІемераз ганцІал рехана. Цебе абулаан: гъѐб суалалъе бищун лъикІаб хІукму бугин гъелъул бицинчІого тей. Миллаталъул хабараль гІадин хвалчада квалквазе чи тІамулароан...

ЛъугІи гъечІѐб хабар, халатаб дагІба. Дагъистаналда гъаб иш, иншааллагъ, лъикІ бугин, абун буго цояс. Амма букІаниги дандчІвала цо-цо хІарщулъ тІил къабгІун тІираби рахъинарулел чагІи. Гъел

рекарухъаби гуро, хІалтІухъаби гуро, гъеб цо батІияб тайпа буго. Жидеего хинаб, харяс кІудияб хъулухъ щвечІони, гъел рукІуна дир миллат нахъе цулеб бугин. Жиндеего бакІ щвани, гъезда миллат бугеб бакІцин лъаларо, гъел рукІуна чІахъагиян лълъарал рорхулел, жал мекъи рукІун ругин, гъанже кантІанин.

... Дагъистаналъул миллатазулги мацІазулги бицунеб мехалъ, дида кидого РакІалдещола цо пресс-конференция. Гъеб букІана хъвадарухъабазул союзалда. Пресс-конференциялда рукІана Дагъистаналде рачІарал 26 къватІисеб улкаялъул Москваялда чІарал 38 корреспондент.

Къалам-кагъатги босун гъел гІодор рукІаралго, дида ракІалдещвана инсул кочІол рагІаби, оц баялъул къоялъ рачІарал гъалбадериде гъарурал: «тІаргъида гъоркъосан гъудалги раккун, гъудул гІадин рачІун» чІанин гъал цере.

Хъвадарухъабазул Союзалде гъал рачІана Дагъистаналъул росабалъеги щун, гІадамалги рихъун. Нижеца гъезда данд чІвай гъабуна: чвархъана фотоаппаратал, хенана киноаппаратал, гІодор чІана киналго. Нижер бищун кІудияв АбутІалиблъидал, гъес саламги къун прес-конференция рагъана.

— Дамаби, господаби, гъалмагъзаби, рачІа лъай-хъвай гъабизин. Гъале иижер мина, гъале ниж. Гъале нижер машгъурал шагІирзаби — дир гъудулзаби,— ян гъас къадада рарал суратал рихъизаруна. Суратаздасан балагъун рукІана Батрай, Гъазахъ, МахІмуд, Сулейман, ХІамзат, Эффенди Капиев. АбутІалибица киназулго гъезул миллат, мацІ, цІар бицана.

Дир инсул сураталде ирга щвараб мехалъ, дунги вихъизавуна:

— Гъале гъесул вас Расул ХІамзатовги вуго гъанив.

Къадада бан букІана живго АбутІалибил сурат.

— Гъав чи дун вуго, — ян абуна гъес.— Дун доб къададасан гъанив вачІинчІо, гъанисан дове арав вуго.

Хадуб гьес лъай-хъвай гъабуна гъанире ахларалги ахличого рачларалги хъвадарухъабазулгун. Гъаб къадада гъазиеги бакӀ букӀине бегъулин:

АхӀмад-хан Абу-Бакар — кубачиязул, гӀарац-меседалъул устар, Дагъистаналъул дарги хъвадарухъан.

Фазуги Мусаги — росги лъадиги, цо хъизаналъул кӀиги кочӀохъан, романистал, драматургал, батӀа-батӀагоги хъвала, цадахъги хъвала, цоцазеги хъвала.

Муталиб Митаров — Министр бытового обслуживания, магӀарулазул дурц, табасараназул кочӀохъан.

Шах-Эмир Мурадов— «Голубь мира!» — макказул кочӀохъан, лезгиязул шагӀир.

Анвар — Дагъистаналъул халкъияв шагӀир, щуго альманахалъул бетӀерав редактор.

Трунов — гъагъав вахъун чӀарав чи, Дагъистаналъул гӀурус хъвадарухъан.

Хизгил Авшалумов — хъвадарухъабазул профсоюзалъул гӀуциялъул бетӀер, гӀурус мацӀалъги тат мацӀалъги хъвалев.

АбутӀалибица тӀаде рахъинаруна Бадави, Сулейман, Саша Грач, Ибрагъим, ГӀалирза, Мажид. Вихъизавуна Рутулалдаса вачӀарав шагӀир, рутул мацӀалъ жиндир тӀехъ бахъулеб гъечӀилан, гъелдасан бугеб рекӀекълъи бицине. Гъас лъай-хъвай гъабуна ичӀго мацӀалъул редакторзабазулгин. Гъоркъор хутӀаразда тӀаса лъугъаянги абун гъас гъалбадерида абун:

— ГӀадаталда рекъон лъабго къо инчӀого нужер цӀарал гъикъизе дие гъукъараб буго.

Амма гъалбадерица рахъун бицана: кинаб улкаялдаса, кинаб газета, радиоалъул вакилзаби жалго ругеяли.

Ичлабго миллатазул асаразе, росдаца садакѡа гладин, бикѡула кагѡат, план Дагѡистаналда. Киналго мацлазда цо-цо сордо-кѡоялъ кли-кли саглаталъ сариналги ахлула, харбалги рицуна радиоаялъ гѡанир.

Суал. Гѡелгощинал мацлал, цларал, миллатал, Вавилонялул данделѡи. Цоцазда риччлулиш нуж?

Абутлалиб. Килдир ругел мацлал нижер релѡарал руго. Килѡалел мацлал батли-батиял руго. (Рекледа кверги лѡун). Гѡалда ниж дагѡал лѡала. (Клороклун глундулгун, гѡезда кверги лѡун). Гѡазда лѡаларо.

Суал. Риччлуларишѡа нуж цоцазда?

Абутлалиб. Гѡитинго дир глещкѡу ккун буклана цо гланчлай лѡараглатѡухъ. Дица гѡелѡул рахѡалъ панаяб глещкѡул кечл гѡабуна ва гѡелѡие гѡеб дирго мацлалъ цлалана. Гѡелда абуни ккун батана, дун жиндего семулев вугин. Дидаса инкар гѡабурал гѡелѡул соглал раглаби дида ккана, недегѡаб кѡеглер бугин, глещкѡул бицун беѡдилеб. Дица гѡелѡухѡе бегѡараб квер бугеб рухлалъ гѡель хланчлун хадуб гурони ниж цоцазда риччличло. Огъ, мацлал риччлун рукларалани, некло ниж хланчлезе ккелароан.

Суал. Гѡалмагъ Абутлалиб, дун Болгариялдаса мухбир вуго. Болгариялѡулги глурус мацлалѡулги гладаб глагарлѡи бугел группаби гѡечлелиш нужер мацлазда гѡоркѡор?

Абутлалиб (Глумар-Хлажиги члезавун). мацлал вацал ратани, нижер мацлал ма-жикѡалцин гуо цоцазе. Релѡлѡарал руго гѡаркѡал, амма гѡечло кѡанаглатги рагли. Хѡвадарухѡабазул цо-цо группаби руклуна нижер. Амма мацлазул группаби, блокал гѡечло.

Суал. Дунялалѡул цогидал миллатазул мацлаздеги глагарал гѡечлиш нужер мацлал?

Абутлалиб. Абула, татазда таджик биччлулин, Дербенталда Хлапизил тлехги бегун жидеего пал тламулин. Дицаги абуня гѡазда Саадилги Хаямилги, мацл лѡалел чаглаз дагѡабги лѡикл хѡвазе

ккелароаниш кучІдул нужецайин? Цоги нижер гІадамаз жвгар бакъула лъарагІ маці лъазабизе. Нижер мугІрузул бакІалда яс абудей мехалъ, абулесе гъабудеб реццазул цояб букІана: гъов жо лъалев чи вугин, лъарагІ маціги бичІІулин. ЛъарагІ маці лъарасда лъала турк, татар, балкар, казах, узбек — гІемерал маціал, ричІІула Хикметилги, Къайсинилги, Мустайилги кучІдул. Амма дир маці — докторасул диссертация, гъелъул рахъалъ хъвазе гІумру назру гъабурав гІалимчиясда гуреб цогияб миллаталъул чиясда бичІІуларо. Дуниял сверун, Абиссиния бихъун, гъенив министрлъун ккарав лакецасдацин нижералда релъараб маці батун гъечІо.

ГІумар-ХІажи. Абутіалибица абухъе... Абутіалиб (ГІумар-ХІажиги чІезавун). Абутіалибица абудеб Абутіалибица жин-цаго абилін, дуца дурабго бице.

ГІумар-ХІажи. Нижер магІарул маціалда релълъараб маціги гъечІо рахъалда.

Абутіалиб. Дарги, лезги, табасараналда релълъарабги гъечІо.

Рутулалдаса ашуг. Рутул?..

Абутіалиб. Рутул Азербайжаналде гІагарал руго. Доба бахъе тіехъ.

Суал. Господин Абутіалиб, дуда кисан лъарал гъелгощинал цоцазда релъимчІел маціал?

Абутіалиб. Чед къваригІун, кечІ къваригІун, гІумру къваригІун гІемераб Дагъистан тиризе ккана. Маці лъаларесда пилалда рекІаниги гъвеца хІанчІудеб батана. ХІажалъиялъ малъана маціал, лъана миллатал.

Суал. Гъел миллатазда гъоркъоб бугеб батІалъиги гІагарлъиги — гъелъул бицине кІвелариш?

Абутіалиб. БатІалъиги буго, гІагарлъиги буго — гъеб кІиябго гъечІони гъечІо миллат.

Суал. Кинаб? Кин рачларал батлалъиялъулги глагарлъиялъулги галаматал, гъаб клудияб гъечлеб баклалде?

Абутлалиб. Батлалъиялъулги глагарлъиялъулги тлахьал хъван руго. Дун глагимчи гуро. Дица дида раклалде кковухъе бицина. Гъале ниж. Нижер цоял гуна мугрузда, цоял гатилъабазда, цоял ралъдал рагладда; цоял оц бугониги хур гъечлел, цоял хур бугел, оц гъечлел; цоял цла бугониги лъин гъечлеб баклалда, цоял лъин бугониги цла гъечлеб баклалда. Доба гъан, гъаниб хур, гъоба пихъ, къвачла бугелъуб глунклал, глн бугелъур бацлал — цоязда нух дунялалда хекко батана, хадур ругезда ралъад кватлун бихъана. Цинги тарих, рагъал, ругънал, жагърафия батли-батлиял мадугъалзаби, тлабиглат.

Тлабиглат абураб раглул нижер мацлалда клуго магна буго. Цо ракъ-гъава, гъелъул гуци. Клиабилеб чиясул хасият. Батли-батлиял тлабитлатаз батли-батлиял баклазда, батли-батлиял мацлалги, цларалги, гадаталги, гамалалги рижизаруна; батли-батлиял тларгъал лъуна, ретлел ретлана, минаби гъаруна. Нижее кинидахъ батли-батлиял кучлдул ахлана. Махлмудица — магларулас кечл клуго члчла бараб пандрида ахлулаан, Йирчи Гъазахъас — лъараглас лъабго члчла бараб хъумузалда, лезгияв Сулейманица домбраялда ахлана. Члабиги цоязул цлцлел бакъазул рахъарал, цогиязул маххул, лъабабилезул чармил руклана.

Гъанжеги руго щибазул жидерго хасал гадатал: чи гъавурав мехалъги, гъев балугълъулеб мехалъги, гъейие бертин гъабулеб мехалъги. Дир гъудул Хламзатица абухъе: гъанже гъаб бертадул гадатазул бицине, тлубан къо геларо,— глемер руго гъел. Нижеца бокъаразе цадахъ босизе Дагъистаналъул миллатазул тлехъ нужее къела рокъоре щварабго цлализе.

Суал. Сунцаха нуж глагар гъарулел?

Абутлалиб. Нижер киназулго Ватланалда цо цлар буго: нижее хирияб Дагъистан.

Суал. Дагъистан мугърузул улка абулеб раги гуриш, гъеб бакъалъун цар кколариш?

Жаваб. Гъеб улкаялъул, республикаялъул цар буго. Мугърузда гуреб, гъатилъиялда ругел миллатаэги гъелда «Нижер Дагъистан» абула, гъеб Цо жагърафия гуро, гъеб буго киналго миллатазе гъахъалаб гъадат, гъамал, Дагъистаналъул.

Нижер поездги гамаги цого буго. Цо Къудияб Октябрь буго нижер киназулго. Цого макъратис буго нижер къасдал цолъулеб. Гъале нижер кочлохъабазул Союзги цого буго. Нижеда гъоркъоб гъемераб дагъба букъуна. Амма «Дагъистан», «Октябрь», «Ленин» — абурал рагъаби киназдаго риччъула. Гъеб суалалда гъасан цонигиял жеги дагъбадизе ккечъо. Дагъистан — гъелъул киналго халкъазул гъаммаб къисмат, къварилъи, тарих, талихъ букъана. Цо килщида хъунсани цонигиял унтчъого хутчъо. Нужода гъеб биччъулеб батила, бицине гъамуге. Нижер киналго кучъул гъелъул хъакъалъуль ругин.

Суал. Гъеб биччъана. Баркала, пан Абутиалиб. Дун Польшаялдаса вуго.

Абутиалиб. Поляказда кидого биччъулаан Дагъистанги Кавказги.

Суал. Амма цо биччъулареб жо буго. Жакъа бачъараб «Литературияб газеталда» дица цъалана Адалло Гъалиевасул кечъ. Гъеб гъурус мацъалде буссиначурав Заяцица хъвалев буго «перевод с дагестанского языка» абун. Щиб кколеб дагъистаналъул мацъ?

Абутиалиб. Гъеб дидаги биччъуларо.

—Дагъистан абураб я миллат, я мацъ гъечъо. Адалло Гъалиевги дида сон вихъарав мехалъ магъарулав вукъана. Гъеб лъангуттиялъ ккараб гъалатъ буго.

Суал (Америкаялъул мухбир). Америкаялдаги руго гъемерал мацъал. Амма нижер аслияб мацъ ингилис буго. Дагъистаналда аслияб миллат, мацъ кинаб?

АбутIалиб. Щивасе жиндирго эбелалъул мацI аслияб буго. Жиндирго мугIрул рокьичIезе, чияр авлахъал рокьизе гьечIо. Рокьоб кьечIеб талихI кьватIиб букIунаро. Жиндирго эбел хисарас хадуселъул хIурмат гьабиларо. Миллатал, кверазе килщал гIадин, киналго аслиял руго — хвалчен кквезеги зурма пуйзеги, гьудулалда кьвал базеги. Гьел киналго кьваригIуна Дагъистаналъе.

Суал. Дица цIалана господин Муталиб Митаровасул поэма, гьелда хъван буго: дун аваравги гуриг, татавги гуриг, табасаранавги гуриг, дун дагъистанияв вугин. Дуца щиб абилеб?

АбутIалиб. Митаров, мун магIарулавги, лъарагIавги, татавги, нугъаявги гуревлъи дида цебего лъалаан. Амма табасаранав гуревлъи гъанже гурони лъачIо. Щивха мун? Дагъистанияв. Жиндир миллат гьечIев дагъистанияв гьеб цо мацI гьечIеб кIал буго. Гьелъ хIанчIуларо, кьулчIуларо, цин кваналалде чIаме, гьудул. Метер дуца хъвазе бегъула дун Муталимги гуриг, Митаровги гуриг. Щивха мун? Дун АбутIалиб Гъапуров лакавги вуго, дагъистаниявги вуго, дирго Совет улкаялъул кочIохъанги вуго. Гьеб лъабабго дир бищунго хирияб хазина буго. Гьелдаса дица инкар гьабиларо. Гьеб цIунизе цIадавеги ина...

Суал. Дун Бакъбаккул Германиялдаса вуго. Гьале дида кодоб буго медициналъул гIелмабазул кандидат Р. Ш. Галикишиевасул «Долголетие в Дагестане» абураб исана басмаялда бахъараб тIехъ. ТIехъалда гьес бицунеб буго нусгоги кIинусгоги санал рарал гIадамазул рахъалъ Дагъистаналъ улкаялда тIоцебесеб бакI кколин. Гьелда дир дагIба гьечIо. Амма гьелдаго цадахъ гьес хъвалеб буго: гьал ахириял саназда жаниб Дагъистаналда миллатал цоцаде гIагарлъун цо миллат лъугъунеб бугин. ГIемерал гьечIел санал гьоркьор иналде аварасги, даргинасги, табасаранасги, ногъаясги жидерго паспорталда миллат гьикъарабго хъвазе бугин «дагъистанияв» абун. Цоги вукIана нужер доктор. Дида цIар кIочон

тана. Цодагьал саназ цебе гьесги гьединабго пикру бицун буклана: миллиял глурхъабиги рахун гламмаб литература лъугъунеб бугин нужер. Бегьиларищ гьеб суал баян гъабизе. Раклалде ккола гьединалго цогидал пикрабиги басмаялда рахъун ругеб мехалъ, гьеб цлакъ гъваридаб суал батилин.

Абутлалиб. Гъев Галикишиев абурав гьалмагъ дидаги лъала. Нижер регионалдаса вуго гъев. Нусго сон бан хадуб росасеги ун васал гъарурал ясазул бицине диде аскловеги вачлун вуклана гъев, галимчи, тохтир. Амма клудиял чаглазда гьикъараб глукълу батиларо миллатазул колхоз гъабизе гьесул бугеб хлукму. Батли-батлиял мацлал журан хлалбихъиязе лаборатория гъабулел гьел тохтирзаби, миллатазул мичуринал чанги рихъана Дагъистаналда. Гъез жигар бахъулеб буклана Дагъистаналъул анкъго театр цолъун цо гъабизе, республикаялъул щуго газеталда щибалда цого жо хъвазе. Хъвадарухъабазул ичлабго мацлалъул секцияги цолъизабун цо гламмаб секция гъабизе. Амма квер клобоклунин килщал рортичло, гъветл клобоклунин гларкъалаби тлун инчло. Килщал гъечлеб кверги гларкъалаби гъечлеб гъветлги гладаб жо буго мацлал цолъизарун цо Дагъистаналъул миллат гъаби. Гъедин гъабураб миллат тарихалдд рагичло.

Суал (Индиялъул мухбир). Нижер Индиялдаги руго глемерал мацлал, миллатал: хинди, урду, бенгал ва цогидалги, Щибаб миллаталъул чагли жидерго мацл аслияб гъабизе бокъун боркъараб дагъба буклуна. Цо-цо мехалъ би тлураб къалцин ккола. Нужер гъаниб гьеб иш кин бугеб?

Суал (Бельгиялъул газеталъул мухбир). Гъебго суал дирги буго. Бельгиялда гъедин глемерал мацлал гъечло. Кligояб буго. Цо фландлленал, цогиял валлонал. Кligялго гъез парламентаздаги чанги хъуй гъабуна, цояз цоязул бакл кквезе бокъун.

Абутлалиб. Гъединаб дагъба нижер лъималазул ккана. Цо хламидаги реклун унев вуклун вуго кligо вас: цо лъараглав, цо

магIарулав. МагIарул васас хIаго хIа, хIамаян ахIулеб букIун буго. ЛъарагI васас эш-эш, эшекан абулеб букIун буго. Рокъове щваравго магIарулас абун буго, лъарагIасул гIадаллъийин хIамида «эшек» абулев. ЛъарагIас абун буго, магIаруласул гIадаллъийин эшекалда хIамайин абулев. Гъеб буго лъималазул дагIба. ХIамица дагIбадарал гъел кIиялго гъоркъе рехун руго. Нижеца мацIазул бацIал гъаруларо. Гъел цоцалъ рагъуларо. Нижер гъаниб абула: рукъалъул ахIмакъ вугин росулъ мадугъал какулев, росдал гIабдалас какулин батIияб миллат, мацI, миллаталъул гIабдалас какулин цогиял улкаби. Цоги мацIалъул рахъалъ нахъегIанаб рагIи абулев бищун нахъегIанав чилъун тола гъанив.

Суал. КкечIишха гъелъул рахъалъ нужер дагIба?

Жаваб. Ккезе нижер мацIаздаги цIараздаги лъицаго дагIба гъабулеб гъечIо. Бокъарас бокъараб мацIалъ хъвай, бице, ахIе, цIале. ДагIба букIине бегъула лъикIалъулги квешалъулги. Амма мекъалги, хIинкъаралги, сурукъалги мацIалги миллаталги рукIунаро. Ниж къацандана къучIаб рагIиялъе гIоло, берцинай ясалъе гIоло, хурул саналъе гIоло, Дагъистаналъул ракъалъе гIоло. Амма нужеца бицунеб дагIба нижер букIинчIо. Гъеб къецакъулъ я къурал, я бергъарал рукIунаро.

Суал. Кин букIаниги лъикI букIинароаниш Дагъистаналда цо миллат, цо мацI батарабани?

АбутIалиб. Гъедин гIемераз абула: аман цо мацI букIарабани нилъеран. Шамилицацин абунин бицуна: «гIемерал миллатазул бакIалда гIемераб халкъ букIарабани АхIул гохIда»,— ян. Гуржиялде чабхъад арав рекъав Ражбадиница рекъел ккараб сагIаталъ Ираклий пачаясда абун буго: «МацI лъангутIиялъ ккана гъаб кинабго балагъ»,— ян. Хайдахъ-Табасараналдасан ХIажи-Мурадица хъван буго ниж цоцазда ричIичIин.

Цо миллат цо маці букларабани, гемеаб иш батлайиса кезе бегулаан Дагъистаналда. Амма, дир хисабалда, лъимал гемеерлъунин хъизан зигардизе бегуларо. Щивасул тлалаб гъабизе ккола. Гъелдаса реклекълъи мекъаб хлалти буго, гъедианал дида рихъана: Дербент бахаралдаса нилъер маці хлажат гъечин цоялг гъерекідерил меглер бахаралдаса нилъерлаб хлажат гъечин цогиял, гъаб нилъер кечлги хабарги хекко ралъдахъе щолел лъарал гуриг лъабабилел.

Дида раклалде ккола, цлакъ гедегулел ругин глагарал маціал архивалде къезе. Гъел гъечлого рес гъечло. Гъез жегичанги нухал гвангъизарила.

Суал. Гъаб киназго бицунел консолидациялда щиб дуца абулеб?

Абутиалиб. Консолидация букуна пикрабазул асаразул, раклал гъарула гъанже вацал.

Суал. Вацасда вац клалъазе бичлчулеб маці букине ккеларищ?

Абутиалиб. Буго гъедианал маці.

Суал. Кинаб?

Абутиалиб. Гъабсаглат нилъ киялго цоцазда клалъалел ругел гугус маці.

Суал. Гугус маці цебеге букуланагури, цебего щайха нуж гъел маціалъ клалъачел?

Абутиалиб. Цебе пачазаби рукулана, гъезул хучдузул маці бичлчизе захмат букулана. Гъанже гъав вуго. (Ленинил сураталде килищги битлун). Гъас гурони гъалги нижехъе рачинчло (Пушкинил, Лермонтовасул сураталги рихъизарун). Ниж цоцазда ричлчлана.

Суал. Дица цлалана Расул Хамзатовасул клого том. Цояб томалда бахъараб «Глагараб маці» абураб кечлалда гъес рецц гъабулел буго жиндирго магларул маціалъе. Клиабилел томалда бахъараб «Глагараб маці» абураб кечлалда гъес гугус маціалде бугел

жиндирго хласраталъул бицунѐб буго. КӀиго чода цого заманалъ цого чи рекӀуневиш? Кинав ХӀамзатовасухъ ниж гӀенеккилел?

АбутӀалиб. Гьеб суалалъе жаваб жинцаго Расулица къезе те.

Дун. Дида раклалде ккола цо чи кӀиго чода рекӀунарин. Амма кӀиго чу цо гъакида базе бегъулин. Гьеб кӀиябго чужалъ цебѐ бачунѐб буго Дагъистан. ПӀагараб буго дие дир магӀарул мацӀ, хахулѐб керенгун цадахъ къураб. ПӀагараб буго дие гӀурус мацӀги, гъал мугӀрул сухъмахъаздасан дунги Дагъистанги гӀатӀидаб, кӀудияб дунялалде бачараб. ПӀагаралда пӀагарабин гурони кинха абилеб?

Суал. Г-н ХӀамзатов, гьелдаго хурхун цоги суал къезе бокъун буго дие. Дурго тӀоцебесеб «ПӀагараб мацӀ» абураб кечӀалда дуца хъвалеб буго: «метер магӀарул мацӀ хвезе батани, хваги дун жакъаго жаниб ракӀ къвагъун». Нужер гъаниб абуга: кӀудиял рачӀаралго, гъитӀинал тӀаде рахъунин. РакӀалде ккола киназулго бакӀ Дагъистаналда гӀурус мацӀалъ кквелин, гьелде унеб гъечӀиш иш? Цо ботӀрода кӀиго тӀагъур цого заманалъ лъолебиш?

Дун. МацӀал ботӀрода лъолел тӀаргъал гуро: цояб тӀад лъурабго, цояб тӀаса бахъулѐб. МацӀалъ мацӀ хъамуларо, кечӀалъ кечӀ чӀваларо. Пушкиница жвер босунан Дагъистан МахӀмудица толаро. Лермонтовас Батирай нахъе хъамуларо. КӀиго бетӀерги ургъани, ункъо кверги хӀалтӀани иш мекъи унаро. ЛъикӀав гъудулас квер босунин гьесул хъатикъ дир хъат тӀагӀунаро, тӀадеги хинлъуга, щугалъуга. МацӀал — цо кӀалдиб кӀиго хъалиян гуро. Гъезухъ дун гӀумруялъул чирахъазухъ гӀадин валагъуга. КӀиго чирахъ буго дир гӀумруялъул. Цояб – дун сапаралъ унеб мехалъ, нух къосунгутӀизе эбелалъ гортӀа лъураб. Гьеб чирахъ свани, свана дир гӀумру. КӀиабилеб — кӀудияб сапаралда гӀатӀидаб дунялалда дие канлъи бихъизе дихъе кквезе улкаялъ къураб. Гьеб гъечӀони гъечӀо дие чӀаголъи.

АбутӀалиб. Гъажалдасан цо квералъ борхиялдаса карандасан кӀиябго квералъ борхизе бигъаяб букӀуна гъецӀо.

Суал. Букланиги эбелалъ чирахъ бакараб минаги тун мағларулал
платидал ракъазде, шагъаразде рахъунел гъечлиш?

Абутлалиб. Рахъунез жидерго маціги ціарги цадахъ босулеб
буго. Жидерго тіагъур, тіамур кіочонеб гъечіо, гортіа бакараб чирахъул
канлѣи кидаго гъелгун буклуна.

Суал. Циял баклазда ціалулел, хіалтіулел баклазда цо
миллатазул васаз цоги миллаталъул ясал рачунел руго. Щиб маці
бицинеб цо хъизаналъ, цинги гъезул лѣималаз?

Абутлалиб. Цо гъадинаяб хабар буго мағларухъ: тіолиласул
тіищкъу ккарай ясалъ васасда абун буго нусго иш бугин нусабго
тіубани ячінин дуе. Борхатаб къурде квер бачіого харизеги, къурдасан
кіанціун бох беканиги галадичіого вукіинеги, биччан унеб чу ккун
накалда чіезабизеги, гъежда хулжалгин, рорхун хъатикъ хунжрулгун
тіор бахинеги, каранда лъураб тіеч цо тіуж хъвазе течіого хонжроца
бакъулѣа хъвалхъизеги... Кинабго гъабун буго тіолилас. Ахир ясалъ
абун буго дурго эбел-эменги тейин, эзул маціги тейин. Вас чода ціалги
къабтіун къурун нахъ вуссун вуго. Тіокіав ясалѣухъе вуссун гъечіо.

Ясалъ Дағъистан тирун буго. Росасеги инчіого херлѣун йиги.

Суал. Гъеб буго маргъа, хіакъикъат кин бугеб?

Жаваб. Хіакъикъаталда, росги лъадиги данделѣулеб мехалъ,
гъез тіубазе кколел тіадал тіемерал ишал руго. Амма цонигияз тіалаб
гъабуларо цоцазул маціалги, кучідулги кіочон тезе, тіадеги гъел
лѣазаризе жигар бахъула.

Хіакъикъаталда. Умумузул маці лѣаларел лѣималазухъ ківар
гъечіого яги гурхіун балагъула тіумру лѣарал. Тіураб мехалъ
лѣималазул бадиб чівай рагіун рекіекълѣарал умумулги — къваридал
чагіи.

Хіакъикъаталда. Гъале ниж нужеда цере. Гъале нижер тіахъал,
кучідул, харбал, къисаби, гъале газетал, журналал. Киналго маціаз
хъвалелги, хъвалебги, бахъулебги, ціалулебги. Щибаб санайил

цїкїкїунеб буго. Улкаялда ккарал хиса-басияз нижги, нижер мацїги, цїарги, миллатги кенчїезаруна. Кїалъалеб буго цїваялда цїва, нижеда цогиялда рихъулел руго, цогиязда нижги рихъулел руго. Гъедин гурелани нижги нужеда рагїлароан, нужги жакъа нижеде рачїнароан. Гъединаб буго хїакъикъат. Хїамзатица абухъе «лъугъараб жо гъаб буго, гъереси шайтїан буго»...

Суал, суал — жаваб, жаваб... Заман букїарабани, ракїалде ккола, гъабсагїатги гъеб пресс-конференция лъугїлароанин. Ракїалде ккола, кинабго дунялалда киналго саназ бицун лъугїулеб гъечїин гъалъул хабар.

Миллатазул, мацїазул хабар лъугїизегїан гїемераб гїатї хинин Гїалил гъабицайин абулаан инсуца.

Нилъер бакїде рахъин гїадаб жо бугин гъаб пресс-конференция,— ян абуна Абутїалибица доб къоялъ.

Рагїараб — суал, бихъараб — жаваб, бихъараб суал батани, бичїчїараб, лъараб, щвараб, ккараб — жаваб, речїчїулеб чїор — суал, речїчїараб чїор — жаваб, бачїунеб суал — бачїараб жаваб. Сонисеб кьо — суал, жакъасеб — жаваб.

Цебе жибго Дагъїстан букїана бакїда кїусараб кїодо гїадаб гъетїараб суал ишараялда релъун. Гъанже Дагъїстан борхатаб хвалчен гїадаб ахїул ишараялда релъуна. Нусго соналъул суалалъе буго жаваб жакъа инкъїлабалъ кьолеб.

Инкъїлаб бахъулеб мехалъ рукїана ахїделел киналго тїохазде рахун: тїагїинехъин ругин нилъер миллатал, мацїал, цїарал, гъаркъл, кърал; гъез анцїго сон баларилан; Меседу йикїинин Маруся, Муса вукїинин Вася; магїарулал кантїизе тезе гъечїин кисса, щїиб миллаталъул чагїи жалгояли бичїчїизе. Бахъизе бугин нилъер гъаракъ нилъер лъималазухъа, киназдаго тїад цо юргъан балин, цинги гъеб кїудияз гъитїиназда тїаса жидедеги цїалин, цїорозе ругин гїисинал миллатал.

Дагъистаналъ гъезухъ глин тламичло. Турун унев Хлайдар Бамматовас гамиде вахаравго абунa; жинца абураб ургъибe босичлин, балагъилин, хал гъабилн, хадуб щиб буклунeян.

Хадуб ккараб кинабго берда себе буго. Гъелъул къалмицаги хъван буго, кочлълъги ахлулeб буго. Берал ругищ — балагъe, глундул ругищ — гленеккe.

Дол соназ «цлоролн хлнкълун» Дагъистан тун Турциялдe арав магларулав, клкъоялда анцлго сон гъоркъобги бан гъанивe вачларавго, дица вачана Махлaчхъалаялда тиризе. Басрияб Порт-Петровск — гъанже магларуласул, Махлaчил шагъар. Батирайил, Уллубийил, Эмировасул, Мухлaмад Хлaжиевасул, Капиевасул... — киналго Дагъистаналълул васазул къватлaл. Гъев глeмeраб мeхaлъ балагълун члaнa рaлълaл рaглaлдa бугeб Сулeймaн Стaльскисул пaмaтникaлълухъл, Лeнинил къотлнoб бугeб гълтлнaб мeхaлъ жиндaгo дaгълaв лълaлeв вукларав дир инсул пaмaтникaлълухъл.

Гълaв тлaдe къaбул гълaвунa aкaдeмиялълул глaлимзaбaз, Дагъистаналълул тарихaлълул, мaцлaзул, aдaбиятaлълул институтaлълул хлaлтлухълaбaз. Гълaв хълaдaнa Дагъистаналълул тарихaлълулги искусствоялълулги музейзул зaлaздe. Вaлaгълaнa 11 фaкулътeт бугeб Дагъистаналълул университетaлълухъл. Кълaси нж рилълълaнa Магларул театрaлдe. Магларуласул цлaр лълураб Магларул театрaлдa мaгларулaл рaлaгълун руклaнa мaгларулaлълул рaхълaлъ мaгларулaс хълвaрaб пълeсaялълухъл. Гълeб буклaнa «Глaнхил Мaрин» aбурaб Хлaжи Зaлoвaсул пълeсa. Мaринил кeчл, нeклcияб мaгларул бaкълaн cцeнaялдa жeргълeнги клутлун Пaтлмaт Хизрoевaлъ aхлaрaб мeхaлъ гълсул бaдибe тлeлхaлъe тлнклун рaчлaнa цoдaгълaл цлaдaл къaтлрaби.

Кълaси нaхъл руссунаго гълaв бaйдaнaлдa Лeнинил пaмaтникaлълухъл бaлaгълун глeнeккун члaнa. Рoкълoвe щвaрaвгo глoдoвчлaрaвгo гълaс aбунa:

— Дун мaкъллъл глaдин вугo.

Дица абуна:

— Гъеб макъу Истамбулалда «Милли комитеталдаги» бице.

Гъас абуна:

— Дагъаб бицина, кинабго бицине ківеларо.

— Щай? — ян гъикъана дица.

— Дол божиларо. Дида бицунеб букларабани, дунгоги божилароан,— ян тіаде жубана гъас.

Бицуна; Вуклун вуго мағларухъ, Дағъистаналда Мусалав абун азарго соналъ велъанхъулев чи. Гъев велъанхъулев мехалъ, гъесул глаглаялъ глурул гъаракъ къинабулеб буклун буго. Гъесул гъагъаялъ гъури речлараб гладин гъветі, рохъ, хъваглезе, чіва-чівазе гъабулеб буклун буго. Гъев велъулев мехалъ глдор ккунгутізе, гладамаз къурабазда кверал чвалел руклун руго. Ва — гъа-гъа, гла-гла-гла — гъаб релъи лъагледалъ къотлани къварилъулеб буклун буго Дағъистан. Мусалав велъанхъулев мехалъ, кколеб буклун буго, кинабго тіалъи белъанхъулеб бугин. Зурмихъан, кочлохъан тунги, киналго бертабалъе ахлулев вуклун вуго гъев. Жеги рокъоб къварилъи бугесецин, гъев раклалде щвани, щолеб буклун буго кеп.

Гъеб релъи ратлун рекъав Тимур ахлдон вуго боязде, вачейила гъев ккун жиндихъеян. Киса кквезе кіолеб мағларул релъи. Велъанхъана Мусалав Дағъистаналде гъесул боял рачлунеб мехалъги, унеб мехалъги.

Парабалги персалги рачлараб мехалъги, велъанхъана гъезда тіад Мусалав: гларабги пасихі, парсги малихі, амма гъезда нижеца нижерабги бицинин.

— Мун чівала нижеца! — ян ахлдана гъасде.

— Киналго боял чіваниги чіваларо нужеца дун, мағларул рағи, релъи!

Надыр-шагъас Гандалазухъе къвачла цлун боғлол мугъал ритлун руго гъадиглан аскар бугин жидер. Кверде рачлаян. Гандалаз гъасухъе

цо хіелеко битіун буго, цохіо гьалъ квинин киналго нужер мугьал абун. Балагьарав шагьасул глундул гьугьльizarун руго гьєб мехалъ Мусаласул релъиялъ. Вухіе, гьанкъе гьеван ахідон вуго шагь. Бухіунги гьанкъунги бажарулиш Дагьистаналъул рагі, Дагьистаналъул релъи?!

Велъанхъана Мусалав Дагьистан Шамилица ціунулеб мехалъ. Къоло щуго соналъ гьасда хадур лъугьана пачаясул аскарал. Шамил ккуна. Мусалав кквезе щвечіо. Кквезе чіоларо Дагьистаналъул рагіги релъиги.

Велъанхъана Мусалав Дагьистаналда инкъилаб гьабулеб мехалъ гьелъул киналго тушбабазда тіад. Чан квер бегьун букіараб жанисанги кьватісанги, цебасанги нахъасанги гьасул мукъулукъ кквезе, кіалдиб чівазе. Амма бажаричіо. Жибго Дагьистан гіадаб буго Дагьистаналъул рагіги, релъиги.

Щай белъанхъараб Дагьистан, щай кьварилъараб гьаб? Гьалъул маціги рагіги глемерал гасруаз тушбабазда бичічічіо. Гьанже Турциялъул «милли комитеталда» яги Бакътіерхъул Германиялда «эркенаб Европаялъул радиоалда», яги цогиял Дагьистаналдаса рикіклад Дагьистаналъул миллатазул ургьел гьабизе ахічіониги хіалтіулел ругезда рагіулеб гьечіодай Дагьистаналъул кьисматги, глумруги, маціги, царги Мусаласул гьа-гьаялдалъун гьезда тіад белъанхъулеб букіин.

Холаро Дагьистаналъул релъи, маці, цар. Гьелъуль буго пасихілъиги, малихілъиги.

Абутіалибица абуна: «Дица тіоцебе муціги кьотіун лалаби гьарун, гьел пуна. Гьезул гьаракъ дир росдада рагіана. Хадуб дица рицтіги кьотіун щвантіх гьабуна, гьелъул гьаракъ районалда рагіана. Хадуб дица гьветіги кьотіун зурма гьабуна, гьелъул гьаракъ кинабго Дагьистаналда рагіана. Хадуб къаламги босун сарин хъвана. Гьєб Дагьистан тун кьватібги къабул гьабуна. Гьедин бугин ккола дида

Дагъистаналъул мацIазулги, цIаразулги, цагIулги къисмат, рагIаби-суратал гъаркъал, бакънал кечI, тарих, театр, гIелму — кинабго гIумру. Жибго Дагъистан,- батIи-батIиял мацIазул батIи-батIиял рагIаби цо магIна, цо кечI, цо ВатIан,- гъеб бугеб кIудияб талихI»

Баркала дуге, мацIал рикъулев чи, ниж гъоркъор течIелъул. Баркала нужеги гъаб мацIалъ бакънал ургъарал, кучIдул ахIарал.

ГЪАБ УЛКАЯЛЪУЛ БАКЪНАЛ, КИЦАБИ, БИЦЕНАЛ

Бакъан абулеб рагIул магIарул мацIалда кIиги магIна буги: кочIол накуги, дунялалъулги чиясул чорхол хIалги.

Абула: «Баче цо бакъан», гъикъула. «Щиб бакъан бугеб чорхол?»

Пандрида хъвай-хъвагIай:

Хонжроца чIагоял чIван гIодор лъола.

Пандуралъ чIваралги чIаго гъарула.

Инсуца абулаан:

МацI, калам цIалкIе — кечI хутIила,

Ишал цIалкIе — кечI хутIила.

Асарал — ццин, рокъи цIалкIе — кечI хутIила.

Тарих, гIумру, гIадамал цIалкIе — кечI хутIила.

«...ХIикматаб кочIол хазина. Хасго дие асар гъабуна цо магIарул сариналъ. РагIаби гъелъуль дагъал рукIана, амма кинабго гъелъул берцинлъи букIана пашманго такрар гъабугеб: «Ай! Дай! Далалаялъуль» (Л. Толстой).

«...МагIарулазул кучIдул... Живго Пушкиница гъазда гъоркъ гъолбасинаан» (Белинский).

...Ай, дай, далалай, далай, далай, далалай! — Дагъистаналъул халкъазул, бакънал, кучIдул. Кида, кисан, кин нуж рижарал, гъадинал хIикматал, гъадинал хIайранал?

Пандрида хъван буго:

Пандуралъул гуро гьал гьаркъал ругел,
Рокъиялъул руго, глумрудал руго.

Хонжрода хъван буго:

Генекке: кligо кечl буго гьаб хонжрол,
Цо хвалил, цогияб эркенлъиялъул.

Киниялда хъван буго:

Эбелалъ кечl ахlчlев,
Кидаго лъимер гlечlо.

Нухда ганчlида хъван буго:

Кечlги нух буго, гъудул,
Ахир гъечlо гъезие.

Сагlтида хъван буго:

Кlитl-клатl генекке,
Глумруялъ гьаб кечlалъухъ,
Кидаго цого бакъан,
Даим хисулеб асар.

Хабал зонода хъван буго:

Гъасул рахъалъ кечl буго
Кибалиго ахlулеб,
Гъас ахlараб кечl буго,
Цогияца ахlулеб.

Кинида, хонжрода, хабада — кирго хъварал, кирго ахlулел
церегосел, гъанжесел батlи-батlиял гьаркъазул, кьеразул, сверабазул
сариналги назмабиги: къокъал, халатал, анкъо гъижа бугел, микъо
бугел, анцlго, анцlила цо, анцlила кligо бугел; цоцаде гlагарал
гьаркъал, цо кунада маржанал гlадин ххурал рагlаби — магlалги
магlил гаралги, мухъал — сухъмахъал гlадал, чlорал гlадал; мухъазул
рикъаби — дирги йокъулелъулги минабазда гьоркъоб къватl гlадал,
хурзабазул ссан гlадал, сардазулги къоязулги гlурхъаби гlадал;
кагътида хъвачlел хъван пандургун ахlарал. Ахlулареб кечl
боржунареб хlинчl, хlалтlулареб раклан абула.

«Вехъас кечі ахлічлони, кваналаро чахъаби», — ян абула магіарулаз. Амма къаглі кваналел руго, кучідул ахлулел руго... Цояс-цоясда гъарун буго, бегъани нугер мацлалъ цо кечі ахлеян. Гъас, я кечі лъачлго лъаларо, я гъеб буклінецин буклінчлго лъаларо, жидер мацлалъ кечі гъечлін абун буго.

«Гъедин батани, — ян абун буго гъасда дандияс, — нугер мацлі гъечлго, бугеб батани тлаглінеги буго. Нуггоги ругищали балагъизе ккун буго! Ай, дай, дала-лай, кучідул — мацлазул маржанал жанир лъурал гъансазул клулал».

Дица бицана Дагъистаналда мацлал рижараб куц. Гъанже бицинин гъел мацлазул кечі кисан бижарабали. Бицун щай, дицаго цебего гъелъул къиса къалмикъе бачун буклана.

ХІАМЗАТИЛ РАСУЛ

МАГІАРУЛ КЕЧІ КИН БИЖАРАБ?

Вуклун вуго цо мискин,
Цо цлеялъул бетлергъан.
Цо гъветлалъул ахихъан,
Цо ханжар ярагъ бугев.

ТалихІ къосарав гъесул
Цохлго талихІ буклана,—
Цо раклалъе йокъарай
Яс щевезе бугеб мурад.

Хъул-хъудулев тана вас
Ясалъ кліго лъагледалъ;
Лъабабилелъ — къибилалъ
Къуна гъей цойгиясе;

Цогидав бечедасе,
Чахъаби глемерасе,
Гарцул чванта цлурасе,
Цла гъасда сунаресе.

Хасел ана их щвана,
Их ана, хасел щвана,
Тегъачло васасул гъветі,
Бижичло гъветіалда пихъ.

Мегеж далана дагніл,
Даим тана талихлалъ,
Гишкъу ккаралъ гуру къвал
Къварилъиялъ жемана.

Нух къосарав мискинас
Къватіиб бахъана ханжар,
Къотіана цо бугеб гъветі,
Хъуна лълъарги ккун деглен.

Гъеті-гъетіараб гъветіалъул
Къотлун пандур гъабуна,
Гъелда дагніл бакъалъул
Бахъун кліго чіва бана.

Чівабзазда килиш клітлун,
Агъан хлухъел угъана,
Аман дир къисматилан,
Къваридаб кечі ахлана.

Гъедин бижун раглула
Магларухъ тіоцебе кечі —
Каранзул рекел тіанхалъ
Бищун цебесеб дахла.

Гьелъин маґларулаца
Маґлида асклоб балеб
Умумазул ханжарги,
Умумазул пандурги.

Ханжарги пандурги — гьунар, тарих, рокьи. Гьезие бищун хлурматаб бакі кьола маґларулаз. Гербалда тлораз сверун ккураб квартлаги нилъги гладин руклуна маґларулазул къадада тлансаялда бараб кліго кымматаб хазина. Гьел хлурматалда кодоре росулеб куц! Дида раґлана, ханжар бахъулеб мехалъ, воре чіваби тіезе гурин абулеб, тлармил чівабзазда килщал хъвалаго, квер къотлізе гурин, балагъеян абулеб. Дида бихъана хонжрода бахъараб пандрил сурат, пандуралда бахъараб хонжрол суратги. Ясалда борчунеб ґларцул рачлида, гьелъул керен къалел къадирабазда гьеб кіяялъулго сурат. ґадат буклана, рикіклада сапаралъ раґде унеб мехалъ, ханжарги пандурги цадахъ босулеб.

— Пандур щай раґде?

— Гьалда килищ кІутІигун ватІанги, росуги, йокъулей ясги асклоре рачлуна. Хвалчаца къоті-къотІун къокълъизарилин нухалин руклуна бахларзал. Амма пандуралъ гладин гьел къокълъизаруларо.

«Ай, далай, дала-лай» Гьале асклоб росу, гьале Карпаталда Марям, гьале маґаруллъи, маґарул кучІдул. Бицуна, МахІмудица гьудулзабазда гьаранила, жив хварав мехалъ, хабада, хирияб рузман къоялъ как гладин, кечІ ахІеян. Гьес гьаранила :

Гьаб дир хабаде ракъ тІеренго бан те,
ТІамур хъвалеб гьаракъ дида раґлізе.
Къаданиб гьитІинаб каратІ бахъун те.
КечІ ахІулеб хІасрат дида бихъизе.

Дир пандур цадахъ те, макьил саґлатаз
Рокьулел ясазул тІохазда хъвазе.
ТІалайдахъан лъугъун гьездаса юргъан.

Панаял сариназ тіаса босизе.

Бицуна, Махімудица абунила:

Берцинал раглабаз меглер тіуцлзула,—

Тіоклаб кин ахілеб дуе кечі, Муи?

Тіамур хъвалеб мехаль борохь кърдула,—

Мун кър-кърдизе кин бачинеб бакъан?

Магларул кечі — кисан гъаб бачлараб?

— Маглардасан глор гладин, гледеглараб ругъелгун рачлунел чапарал гладин, бачлана гъеб. Бачлана гъалбал гладин, гудулзаби гладин.

— Кинаб ругъел? Сундул хіакъалзуль гъал, щиб гъазул хабар?

— Къе пандур, къе чагур, чагъана, щвантіх, кеманча, лалу, зурма, жергъен, аргъан, къали, пианино, гъадинго харил тіамах. Гъадинго тіагъур, тіарс, саргъас. Пенекке гъазул гъаркъахъ, бакънахъ. Пенекке, цоцазда хвалчаби къабулел руго, ясалзул горда чінхал речічулел руго. Кучідул — рокъулги, къалулги, пашманлъиялзулги вакилзаби, яхіалзулги бахіарчилъиялзулги паспортал, пикрабазулги, ишазулги нугізал, унеб берцинлъи даим гъабулел; «бахіарал хер гъарулеб, херал бахіар гъарулеб, лъелав рекінавулел, рекларал лъел гъарулел», мехтарал ригъинарулел, ригъарал мехтизарулел.

Сундул хіакъалзуль гъал гъечіел: глдор чіезе те дурго гъасда, цин цо лълъарги бан, цинги ахіеян абе. Гъаз ахіла дуе хіелеко бахъинегіан. Гъеб бахъун хадуб нахъейги ціидасан, дуца ціар чівай; рокъулищ дуе? Гъале, ма:

Вай, баглараб рокъи,

Чіеглераб рокъи,

Чіоло хъахіаб рокъи,

Хъахілаб рокъи!

Берцинабги буго,

ХъахIабги буго,
ХъахIаб мусруялъуб
Лъурабги буго.

Лъимер кинигинан
Гъимулеб буго,
Гъинал раIги кIгIасруIун
Угъдилеб буго.

КигIан гIемер гIазу
ТIаде баниги,
Жеги тIегъ бечIачIеб
МагIарул рокъи.

— Цоги кинаб ахIилеб?

— АхIе гъитIинго ккараб тIоцебесеб рокъул!

— Бищунго берцинаб щиб?

— МагIарда гIидрадалъ тIегъ.

— Гъелдасаги берцинаб

ГъитIинго ккараб рокъи.

— Бищунго гвангъараб щиб?

— Рогъалида багIар бакъ.

— Гъелдасаги гвангъараб

ГъитIинго ккараб рокъи,

— Воре босун, сверизабун.

— Кинаб ахIилеб?

— Рокъуца тIатIала ккун хваразул?

— КигIан ругел гъел Дагъистаналъул Ромеоялги,
Джувъеттабиги, ТIагъир Зугърабиги, хиялалда рекъон къадар хъвачIел,
ццидаца гурел, рагъалъ гурел, рокъиялъ чIварал? Гъелъул цIаялъ
рухIарал, нух гъечIеб къурулъан рортарал, къо гъечIеб гIоралъ росун
арал! Бицинищ Азайниса ясалъулги Гъумекиса васасулги Дагъистан

пашманлъараб къиса? Гъеб халатаб къисадул кьокъаб ахир бицун
телин.

Жиндирго йокъулей йигеб Азайний росуль гъоболасухъ
рештлана Гъумекиса вас. Азайние щун щуго сордо-къо, щуялъго
йихъичло берчIвазе меседу. Анлъабилеб къоялъ къватIиве ине къолозе
чу къачIалого:

Подой балагъана, ракь бакъван буго.
Зодой балагъана, зоб роцӀцӀун буго.
Амма гъежда балеб цӀахӀил буртина
ЦӀалтун биччун буго, бецӀцӀулеб буго.
Гъабго щибдайилан тӀаде ворхигун
ТӀохил рагӀалда чӀчӀун йиго меседу.
— Дун Азайнуе шун шуго сордо-къо
Щуялъго йихъичӀей кий йикӀарай мун?
— Мун шунилан рагӀун щуябго къоялъ
Щуго кӀулал рахан яхчана ваццаз.
Унев вугин рагӀун шуцан унеб черх,
Щуябго гъеб рагӀун щвана дун духъе.
Гъанио даран буго, дун къолей йиго,
Къолбол чиян абун. Унге гъаниса!
Гъаниб базар буго, йичулей йиго,
Йиччаге дуца дун, лъалхъе дагъальги!

Амма Гъумекиса вас кинго чӀоларо.

Дица чу кьолона, кьили бахъизе
Полохъабаздаса нечон вуго дун.
Дица квер босана дир гьоболасул,
Гьесда щибан ккелеб? Намус вуго дун.
Дица гъаб ракі тела две, меседу.
— Дур ракі нисуян ккун квина инсуца.
— Дица берал тела две, меседу.
— Берал ціцібилан ккун ціцівила дир ваццаз.
— Инчілого чіезе дур хиял гьечіелъул,

Хадуб ціцiан хьадарго баче чу росулъ.
Тiад вуссинчiого мун бегьуларелъул,
Бегъани балагъе гъаний толей дихъ.
Расалъуде щвегун свериги гъабе,
Сордо бачiаралъуб лъалхъенги гъабе,
Борхатаб магiарде гiазу балелъул,
Гiодулей тарай дир хiисабги гъабе.

Гъедин ана Гъумекиса вас. Лъабцiул чода цiалги къабгiун,
лъабцiул нахъги балагъун.

Лъабго анкъ гьоркъоб ана. Магiарде гiазу бана. Азайниса ясалъ
хiалалъ, гiарцахъ росасе кьолей йикiун, кьурул гiажал босана. Росасе
инчiогоян квачараб гiаздалъ гiицiаб ратiлилъ инсуца къватiий гъурай
гъаль ахiана:

Нусго яс гъайиги гъав дир инсуе,
Меседалъухъ ричун гъав бечелъизе.
Лъудби данделъаги гъал дир ваццазда
Жидель рокъи гъечел, кьибил кiудиял.
Диде балеб гiазу гiарац лъугъаги,
Гiорцiуларищали хъантiараб тухум.
Дун кiанцiулеб кьурул тiатiи лъугъаги,
Тiубазе дур мурад, согiаб гiагарлъи.

Балеб буго гiазу, гiишкъу гкарав вас,
Мун квачазе гурич воре балагъе!
Ракъалда чiван буго цiакъ гiассияб цiер,
Гiодов ккезе гурич, кверал чiван хъваде!

Азайни росулъан хабар бачiуниш яги холей йокъулелъул
гъаракъ рагiуниш Гъумекиса гiолихъан, гiетiул цiураб чуги бацiулаго,
гъениве вачiана. Лъана къваридаб хiакъикъат, рекiараб чу квелъги
рехун биччан тана, бахъ-бахъун ханжар-рачел хулжиниб лъуна,
туманкi гiодоб къабун бекана.

— Дуге салам лъеяв ясалъул эмен,
Цо гъомер бихъизе пурман къуни щиб?
ТалихІ къун роххаял ясалъул ваццал,
Цо керен бихъизе кверщел къуни щиб?

Катан нахъе гъабун гъумер бихъидал,
Гъурмал кьер босана гъумекисесул.
Гверде нахъе гъабун керен бихъидал,
Керен къватІун хвана гищкъу ккарав вас.
Цоцазул бералъе бералги ана,
Цоцазул раклалъе раклалги цуна,
ГицІго лугбал руго кІиге батІиял,
ГицІго клутІби руге цоцазда хъвачІел.

Гъеб мехалъ ахІула клудияб мажлис
Гъаб Дагъистаналъул тІолго халкъазул.
БакІарула диван киналго цолъун,
Кавказалъул гищкъул аварагазул.
КІиге лага буге, цо рокъи буге,
Цадахъищ рукъилел, батІатойищ гъал?
КІиге гІумру буге, цохІо хвел буге,
Хоб цойищ бухъилеб яги кІигойищ?
Гъаб Дагъистаналъул мажлис клалъана:
КІиялго жемейин цо буртинадулъ.
Гищкъул аварагаз диван къотІана
Къоно цохІо базе гъазул хабада.
Хабал тІарадасан цо тІегъ баккана,—
ТІаде гІазу бала, гъеб бечІаларо.
Хабал аххадасан цо ицц бурана,—
ГІумруялъ гъекъола, къеч буссунаро.
КІиге гъайбатаб гъветІ, гъадин берцинал
Бицабалъцин гъечІо ругилан абун.
ЦІорораб гъороца гъел ратІалъула,
Хинаб гъури бачІун гъел данделъула.

Киглан цлорорал гьурал лурал Дагъистаналде, гьелъул къисматалде, хласраталде?! Рак! унтун ахлула гъайбатаб рокъул гъутлбузе гьел цлорорал гьураз гъабураб зараралъул, балагъалъул. Берцинлъи балагъалъе батарал рокъи гьерсилаб мацлалъе, хвалие батарал магларул Оттелоязулги Дездемонаязулги саринал киглан ругел! Ахилиш муглрул Галил кечл? Ахлизе халат буго, бицун телин.

...Магларда Галихъе эбелалъул ругел бачлун буго вачлаян цо глодове щвезе. Галица ургел ккун ругел босун вачларав «гъудуласда» гъикъун буго, щайдай эбелалъе дун хлажалъарав абун.

— Бицинабуге дида.

— Бице.

Бицунги буго «гъудулас».

— Дур берцинай лъадул къиматал гордал
Дагъал къаси-къасй къирулел ругин.
Гъениб унеб нухда цо глोलасул
Глзда радал лъалклал, ратулел ругин.

Гъороца гъеб гордо рагъулеб гъечл;
Рагъун толеб буго гъудулалъ,
Дуца кверда бараб, гъелъ балеб гъечл,
Килищалда ххураб, гъелъ бахъун буго.

Гали вуссуна росулъе.

— Асалам глалайкум, ячарай лъади.
Ваглалайкум салам, Гали — багъадур.
— Мун свакан ватила, буртина бахъе,
Къо бихъун батила, бихъе тлагъур къе.

— Дир буртина дуца, бицея лълъади,
Лъил гъуждузда бараб? — бана гъас ханжар.
— Дир бетлералдаса тласаги бахъун,
Тлагъур лъида лъураб? — бана цогиги.
— Дун гъечлел мехалда члаглаялъул раг!
Лъица гъекъарабан — бана жегиги.

— Дуге глугру кьегав, Гали-багадур,
Бидул хлориниса дун кьватий яче.
Глугру кьун воххаяв, рекел хазина,
Гьаниса йосун дун доб босада лъе.

— Бидул хлориниса дица йосила,
Дир меседил маргал кибе реххараб?
Гьенисаги йосун бусада лъела,
Дир гарцул курхьаби кир дуца тарал?

— Мун мугрузда вуклун, маргал кьалебиц? —
Босе гьамас рагье, гьоба буго гьеб.
Мун гьечлого лъие курхьаби ралел,—
Бихьизе бокьани, риче гьол клулал...

Гьенисан вильлъуна эбелалъухье.
— Эбел, щайзе ругьел битараб дихье?
— Цакъ лъадиги чалглун, лъималги урхьун,
Цо лъиклаб хъвезе жо дуца бачинин.

Цо кьеглер хьунги танин, цо деглен хъвезеги инин уна Гали.
Щвана рокьове.

Суклун унел руго магдадал рукьби,
Сасун унел руго Сандусил берал.
Балеб буго глазу, гьечло кибго лъалкл,
Лъел билараб ханжар буго балагьун.

Тлагьги глoday гьабун гьелде щапана,
Гьадинан лъуглана глумрудул кьиса...
Гьоркьоб мичичи бижараб клиго гьвети буго —
Киялго рукъараб хабада асклоб...

Цоги ахилищ? Гьеб буго Камалил Башириде. Киналго
Дагьистаналъул ясазул хласрат, магларулазул Дон-Жуан. Гьасул

буклана, шишаялюб гьекъел глaдин, гьорлъан лъим бихъулеб щекъер.
Гъеб щекъер жиндирго инсул глoштлoца къотлана. Щиб глilla, сабаб?
Кин? Берцинав, гъайбатав вуклун.

Холаро хласрат, холаро рокъи, ахлана ахлула, ва глемераб ахлила
гьелде кечI.

Ясал толарого чи чIвалeб глaдат,—
Ясaз толарого чIварав гъав Башир.
Руччабaзе глoло холевги глaдат,—
Руччаби хадур чIчлун хварав гъав Башир.

Рокъул кучIдул... Гищкъудайги балаялъеги гьитинго кинидахъ
куцула, берцинал ясазулги лъиклал васазулги гъенибго бицуна. Хадуб
байбихъула рокъул даимаб къец, даимаб къал, даимаб махсара.

Глaдат бугo магларухъ: Гьобол вачIа, яги гъадинго гвай гъабе,
гъениб васал, ясал ракларараб баклалда баклиде рахъин гъабула.
Бакарасул цIадухъ, цIурасул лъадахъ данделъун хласраталъул кучIдул
ахлула.

Рукъ бакъулъ лъола бакI, тIилги клутлун бркъарав васас бокъарай
яс яги ясалъ вас баклиде ахлула. Ахларай глoдой йиклуна, ва васас бакI
сверулаго, щибaб свери гъабураб щинахъе, гьелъул гъажалда тIилги
клутлун, кечI ахлула.

Гъеб буклуна рокъул къец. Гъеб къец буклуна Дагъистаналъул
щибаб росулъ, щибaб иццухъ. Нижер рокъобги буклунаан гъеб. Дунги
вахъинавуна чанги баклиде, дицаги рахъинаруна. Ключонаро, тIил
къолелъул ясалъ абулаан:

Ма духъего тIилги, глoлохъанав вас,
Глaмал берцин яче дуца баклиде.

Ясалъухъе тIил къолелъул васас абулаан:

Ма духъего тIилги, тIинчIай бахларай,
ТIаргъикъ берал чалух ваче баклиде.

Ахлулаан васас:

— Вай берцинай, берцинай,
Бицинариш дуда цлар?
Вай члухларай, члухларай
Абиларищ цо раги?

Гьалдаса хадуб киназго хьатги ч'ван далай бачуна. Цинги ясалъ
жаваб кьола:

— Дица дир цлар бицина
Цогияв г'олиласда.
Дица раг'иги кьуна
Цогияв кьериласе.

«Ай, дай-далалай» — киназго хьатги ч'ван бачуна. Гьал хисун
цогиял рачлуна. Васас ахлула:

— Хьах'ил билил маг'арде
Хьах'лаб глазу бан буго,—
Рас меседил хохоца
Хер кисандай кванала?

Ясалъ жаваб кьола:

— Хьах'ил билил маг'арде
Хьах'лаб глазу банани,
Рас меседил хохоца
Хер дур каранзул квина.

Васас ахлула:

— Ц'орораб иццул к'алт'ла
Аздагьо бегун буго,
Лълъар меседил бурт'ица
Лъим кисандай гьекъела?

Ясалъ жаваб кьола:

— Ц'орораб иццул к'алт'ла
Аздагьо беганани,
Лълъар меседил бурт'ица
Лъим дур берзул гьекъела.
Вай, дала-лай, далалай.

Яги ахлула:

— Дица мун ячина, дий яч'инарищ?

Ячлани гъабила гъайбатаб мина.

Жаваб кьола:

— Дуцани ячина, дунни ячлияа,

Гланкудал мокъида мокъокъ кин чччелеб?

Баклида рахъиналъул кучлдул — гъеб тлубараб рокъул гелму.
Дида раклалде ккола киналго кьоал, сардал, сонал, гелал, бакънал,
гъаркъал баклиде рахъин гъабун рокъул бицунел ругин; дир киналго
тлахьалги дихъе тил къун дида ахла-рал кучлдул ругин.

Дагъистаналъул хласраталъул кучлдул: гъез ясал гъарана, гъел
хъамуна, гъезул нуцлида клетлана, гордухъе харана, гъез клудияб сапар
гъабуна. Киналго кочлохъабаз гъел гъаруна, гъез кочлохъабиги гъаруна.
Гъез бахларзалги гъаруна, бахларзаз гъелги гъаруна. Гъел камураб
бертинги бертин гуро, кьоги кьо гуро, чиги чи гуро.

Абула: гъеб лъаларел, бокуларел боко ругин гемедал.

Абула: рокьи гъечлев нартавги рикьи ккарасул рачлихъе
щоларилан.

...Махлмудиди абун буго: ахле рокъул кечлан. Гъев хликмалъун
вуго: цоги батлиябги кечл букулунебиш рокъул гурони. Рокьи бугин кечл,
кечл бугин рокьи. Батлиял гъас къабул гъарулел руклун гъечло: гъеб
хабар бугин, назму — вагъза, шигру — хитлаб, ахли.

Рокьи гъоркъоб гъечлеб къалул хабаралъ

Къоларин дие кеп кин бицаниги, —

— ян хъвана гъас.

Къирар пачазаби рагъул ургъелалъ,

Эргъелел руклуна бакларун халкъгун,

Холев вугониги диргони пикру

Дур гуреб каламалъ гаргадуларо, — ян

ахлана гъас Карпаталдасан Марямиде.

Чалглун къили буго, къоглгун чу буго,

Чорхол рухл ун буго ахлуд мунилан.

Рихун тумакл буго, тун ярагъ буго.

Тана берзул нуралъ лъиклго вукла, — ян.

хъвана гъас гъебго Карпаталдасан.

Бицуна: гъеб Карпаталъул рагъда вуклараб мехалъ, Россияги тун Австриялде щун вуго МахІмуд жиндирго полкгун цадахъ. Гъениб хъван буго, рагъул гъудулзабазе ахІун буго жиндирго машгъураб «Марям». Гъеб ккун буго гъадин: БукІун буго кутакаб рагъ. Гъеб рагъулъ гІурусаз австриязда тІад бергъенлъи босун буго. Гъезда хадув вортулев вукларав МахІмудил, аскІосанго гІадин речІІун, цо австрияс рукъ лъукъун буго. МахІмудида гъев лъан вуго, кинабго полкги тун гъесдаса рецІел боссе вортун вуго. Ворхатав, михъилав, чергес форма ретІарав, ццидалав магІаруласдаса лълъутулев дандияв цо рокъове кІанцІун вуго. МахІмудги гъесда хадув, хал гъабилін, жаниве лъугъун вуго. Гъеб букІун буго росдал килиса. Нахул чирахъазул мукъсанаб канлъухъе МахІмудида бихъун буго кодоб лъимер ккурай Мадоннал сурат. Ва гъелда цеве «Дун хвасар гъаве, святая Мария» абун надалда, каранда квералги чІван, как бан гъарделев жиндирго тушманги. Мадоннахъ балагъун МахІмуд гъалгъан ккун вуго ва, гъес жинцаго бицанихъе, живго лъукъарав христианасда аскІовги чІун бусургъанав гъасги гъелъие как бан буго. ХІазратай Марияхъ валагъун МахІмудида живдир рокъи ккарай Марям ракІалдещун йиго ва туманкІ гІодобе бортун буго. Гъелъул рахъалъ «босен бихъуларев рохъазда вугев» магІарул гІащикъас хъвалеб буго:

Дур чІухІи бикъарал, къули куцарал,
Карточкаби руго кинабго рукъор.
Къиматаб дур гъумер, гъайбатаб лага,
Къосараб бакІ гъечІо, ячІун мун йиго.

Гъедин «росаби тІагІарав, мугІрузде ккарав» тастарасда тумакІги тушманги кІочана жиндир гъудулалъул сурат себе тІамигун. Къабул гъабулеб букІинчІо гъес гъелъул хІакъалъулъ гуреб батІияб кечІ. Гъесул кинабго гІумру букІана Муихъ ккараб рокъи. Ва магІарул гІищкъул кочІол бакІида рахъиналъул кинабго тарихалда гъесде вахарав цониги ккечІо. Машгъурав ЧІанкІаца жиндирго чІухІараб

пандуржеги голохъанав Махмудие кьуна Муиде хъвараб кечӀ ахӀулеб рагӀарабго. ГъанжелъагӀанги гъеб тӀамур гъесухъа босаравчи ккечӀо. Гъеб кьезе мустахӀикъав гъесда данде чӀвачӀо. Амма жиндирго гъунарги гъес Муил гъунарин толин, гъелъул бицунарев жиндир гъудулги гурина абулаан.

Дунги йокъулейги рокьи балайги,
Бицаде хутӀила хал гъабуразе.
Хирияй гъудулги гъагав дунгоги,
Дагъистан кантӀизе, кицилъун ккела.

Рокъул шагӀир, гӀищкъул къирал — гъасул къваридаб къисматалъул рахъалъ дица кечӀ хъван букӀана. Гъаб кочӀое аслулъун босун букӀана инсуца дие бицараб хабар.

Инсуца бицана: Ахирал саназ магӀарулазул батӀи-батӀиял росабалъан Махмудихъе рачӀунел рукӀана гъесул кочӀол къуват бичӀчӀарал гӀадамал жидерго гӀищкъуялде кечӀ хъваян. РачӀунел рукӀана тӀоцебе ясалъухъ рокьи ккарал, михъида хӀур чӀвачӀел мутагӀилзаби; рачӀунел рукӀана йокъарай гӀадан цогиясеги ун ургъелалъ чӀвалел голохъаби; рачӀунел рукӀана россал къалда хварал, гъезул къимат цӀунарал къоролзаби, гӀищкъу ккарал. РачӀунел рукӀана йокъулелъ гуккарал керен бухӀарал, чара къосарал; рачӀунел рукӀана щварай йокъулейгун къалде ккарал, гъейгун ратӀалъарал.

Чан букӀараб гъеб рокьи! Махмудица жив-живасе гъабуна кечӀ. Гъел кучӀдуз ясалги васалги дандчӀвазаруна; россаздаса ратӀалъун лълъудби вокъулесде русинаруна; керен хӀеккарал къоролзаби цӀидасан цӀияб бакӀалде русинаруна; къаллъарал рекъезаруна; хиянатал ясал намуслъизаруна.

Махмудида гъикъун буго: гъал киналго батӀи-батӀиял чагӀазе батӀи-батӀиял кучӀдул гъаризе кин цо чиясухъа бажарулеб ян.

Махмудица абун буго: гъел киналго дида лъалин, рихъулин. Гъел киназулго кинабго гӀищкъул къисмат цо дилъ бугин. Гъел дицаго дирго рахъалъ хъвалел кучӀдул ругин.

Михъида хлур хъвалев Хъахлаб росулъа васасул, дир, цо
йихъарабго кканин рокъи Бекъилъа Муихъ. Хадуб гъей цоги рес бугесе
росасе къейгун къватланин дир керен, глekkанин гъеб; цинги россги хун
хутларай гъельги пана гъавун вукланин дун. Гъель ячлинин божутла
рекIкI чанцIул гъабураб, чанцIул гъей къаллъарай, чанцIул рекъарай?
Киналго гIищкъу, ккаразул къисмат буго дилъ. Гъель кумек гъабуна
дие кучIдул гъаризе...

ХIакъикъаталдагийин, бицунаан инсуца, МахIмудихъе чи
хварал, хадуб ракI унтарал гъудулзаби рачIун рууго кечI гъабейн.
Къалда васал ругел улбуз гъарун буго, гъездеги назму хъвайин.
МахIмудихъан гъеб бажарун гъечIо. Гъас абун буго: росулъ къалул кин
дица бицинеб, къалда рокъул гурони бицине лъаларев; годеклабахъ
чабхъадейищ кечI ахIилеб., чабхъада Муиде гурони ахIичIев. «Рокъул
гуронанч къалги бачIинчIин кочIолъе, къерилалъухъ гурони керенги
угъдичIин»,—абулаан гъас.

АхIичIо, гъабичIо гъес батIияб кечI

ГъечIо магIарухъ жиндирго гъеб. Щивасул буго жиндирго гъеб.
Киналго ахIана гъель тIилги къун бакIиде. Дихъе тIил къураб мехалъ,
дицаги гъебги босун ахIана дирабго, щайгурелъул:

Рокъуца гъитинго кIодо гъавуна.

КIудияв гIуравго гъитин гъавуна.

Рокъуца чан нухалъ мехтизавурав,

Мехтараб мехалда вигъинавурав?

БукIана дир рокъи гъаб ракъалда тIад,

ТIегъ гIадаб берцинаб, бакъгIан хирияб.

Нилъ къураб рагъ гIадаб рекIей захIматаб,

Нилъ бергъараб рагъгIан рекIей талихлаб.

Бищунго ахIмакъав командирасул

ПриказгIан хIинкъараб букIана рокъи.

Бищунго рагIарав рагъухъанасул

Гьунарган лебалаб буклана рокьи.

Кколеб буго рокьи тлолго глумруялъ,
Тлоцебехъе жакъа кколеб киниги.
Хъвалеб буго сарин гишкъул тегьалде
Харамагъадисеб нухалъ киниги.

Амма гьеб рокьиги рокьул кечлги я тлоцебесеб гуро, я тларамагъадисеб гуро. Кьолеб буго тил, ахлулел руго баклиде, чвахулел руго иххал, ахлдолел руго хланчи, руго рокьул кочлохъаби, руго къалул кочлохъаби, руго рокьиги къалги жубарал..

Ахлулеб кечл, кинабали къая ккун хадуб гурони, лъаларилан абула магларулаз. Дур рокьул хлал бихъизе къалде вахъаян балаан цебе росабалъ ахли.

Клиго члчлва буго цо пандрида: цо рокьул, цо къалул. Амма руго лъабго члчлва бугелги ункъо бугелги.

Бакъналги мацлалго глдин гемемерал руго Дагъистаналда.

Абула: йокьулелда къвалги бан вегараб мехалъги магларулас цогияб хъатикъ ккун ханжар буклунин. Гемемерал къисаби лъуглула: чол кьолода лъун кьоларого йикларай ясги хъамун вачлунев магларуласул бицунаго.

Некисиял магларул хабал рагъараб мехалъ, хунжрул, хвалчаби ратула.

Гьикъула: щай пандур, тламур батулареб?

Жаваб кьола: бахларзазде кечл ахлизе члаго ругезухъ тун ругин. Кинабго ярагъ тлагланиги, тлаглунаро кечл.

Инсуца абулаан: вачларав чи живго рештлараб ригьалъул гьобол вугин. Вачларав кочлохъан кинабго росдал гьобол вугин. Гьесда киналго данде члвалаан ва гьев киназго нуха реглулаанин. Махлмудида губернаторасдаса лъикл дандчлвалаан. Гьель губернаторасе кочлохъаби рокьулел руклинчло. Кочлохъабазе гьелги рокьулароан.

Инсуца бицунаан: цо гьитинав, цо клудияв клого нухлулав вачлунев вуклун вугин. Бецлѣи тладе щвараб мехалъ, цо нухлулас цо нухлуласда абун буго:

— Гьаб асклоб бугеб росулъ члчлун лѣикл гуриш, клудияв? Мун свакан ватила.

Клудияс гьитинасда абун:

— Сваканги вуго квачанги вуго, унтунги вуго, амма гьаб росулъ дун члчеларо. Гьаб росуяли щай, кулицин гуро, гьаниб кечл буклунаро, бакъан гьечло.

Амма нухлулас киданиги абичло Дагъистаналде гьаб улка улка гурин, гьаниб кечл-бакъан гьечлин. Жиндирго тлехьалѣе росана гьалъул саринал Бестужев-Марлинскияс. Гьел саринал жибго тлехьалдаса къиматал ругин абун, гьезул рахъалъ Белинскияс.

Магларулазул панаял бакънахъ рагли бичлчлчлониги, хликматго гленеккана Темир-Хан-Шураялда Лермонтов.

Магларул кучлдул хъван Фетихѣе ритлана, гьез хликмат гьавурав Толстояс.

Дагъистаналъул шагларасда «къоабилеб гласруалъул Гомеран» абун Горькияс.

Бакъназул дунялалѣе гьунисезул сяз хладурлъулеб буго хлайранаб махщелан абун Усларица.

Лѣица кьурал гьел гьаркъал. Лѣица-малълъараб гьеб хликмат? Цлумаз, чуяз, хвалчабаз, хурдуз, клибиклулеб киниялъ, ункъабго Гъойсуялъ, карачалабазул чвахияз, хирияб Каспиялъ, йокъулей Марямица, кинабго тарихалъ, киналго мацлаз, цлараз, Дагъистаналъ.

Абутлалибида гьикъана: чан кочлохъан вугев Дагъистаналдайин?

Абутлалибица абун: Лъабго, ункъо миллион вугин.

— Кин, кинабго халкъ цо миллион гуреб гьечлѣб улкаялъул, гьелгощинал кочлохъаби руклунел?

— Щайгурелъул цо-цо чиясулъ цо чанго кочлохъан вуго гъанив.

Инсуда гъикъана: бищун лъиклал кочлохъаби щал
Дагъистаналдайин?

Инсуца абуна: лъиклаздаса лъиклал камуларо. Дида гъел
гъабсаглат абизе клоларо. Амма клуго вуго киналго муклурлъизе ккарал
нилъер.

— Щал?

— Тлоцебе Дагъистан, нилъер халкъ; бищунго берцинабги,
лебалабги, борхатабги, панаябги, глкъилабги; битлараб гъаракъ
гъелъул буго, азарил саназ ахлараб. Гъелъ кинабго тладагъабги
члимиглабги чларан аза-азарил саназул кочлол хурисан бищун хириял
мугъал руго наслабахъа наслабахъе кьолел. Гъел кьолел руго хъал
бахъун глеч кьолел глдин, глабул бахъун цлулакьо кьолел глдин, цлун
бегъун, «Ворея лъиялъейин» хъаба кьолел глдин.

Гъеб ахлулеб мехалъ асаралъул кутакалъ гленеккараз абула:
«Огъо-гъо, гъай лазат, тату! Воре босун! Борхун кодобегун квенчлелда
лъолел буго Дагъистан, лъоронибе жанибе бачун гъар-гъар черхалда
базабулеб буго! Ахлдола цлун туманк! кодоб бугеб глдин: Воре,
речлчизабейан! Раса бессун гъастла хъагинибе ккезабейин, керен
бухлулеб бугин! «Огъ раглаби, огъ маглна, огъ гъаракъ, огъ глумру! Квер
члахъаги, клал члахъаги, клудияб дараналдаса воххаги!»

Гъел руго цлар лъаларев кочлохъанасул кучлдул.
Дагъистаналъул кучлдул.

— Клиабилев кочлохъан щив?

— Клиабилейги цлар гъечлей хлкматай кочлохъан. Гъей йиги
магларул эбел. Раглаби — магил гарал, горбода ралел жавгъарул
маржанал, бакъан — реклел тлапи, рикклада къункърабазул телалъул
тлавап.

Лъабго гуреб кечл гъечло

КучІдузул дунялалда:
Тіоцебесеб ахІула
Эбелалъ вас гъавигун.

Киабилеб ахІула
Эбелалъ вас хваравго...
Лъаб абилеб кечІ буго
Киналго хутІанщинал.

Эбел — васалги гъарурай, ясалги гъарурай, гъезие кучІдулги, бакъналги гъарурай; кинабго тіегъалебгин бечІалелъулги, бачІунебгин унелъулги, гІумруялъулги хвалилги хвел жиндие гъечІей; гъереси гъечІей нугІ. Эбелги эбелалъ кодоб ккураб лъимерги — гъале ияхІ, гъале битІараб, гъале намус, гъале берцинлъи!

ЛъикІалги квешалги чагІи рукІуна, лъикІалги квешалги кучІдул данд чІвала. Амма эбелги эбелалъул кучІдулги кидого лъикІал рукІуна. Гъелъин абудеб магІарухъ цо эбелалъ ахІараб ахІейин, цо иццул лъин къеян. Гъезухъ цо рагІи абичІого гІенеккула цо-цо мехалъ, кучІдул кІияцаго цадахъ ахІулел ругел гІадин. Гъел руго кинидахъ ахІарал, гъавурав васасе цІар лъелалде ахІарал кучІдул:

БацІида кІалдиса цІи гъан бахъарав,
ЦІиркъида бадиса магІу бахъарав.
БорхІил чохъонисан чол нух бахъарав.
РитІучІ гъежда лъурав, гъалбацІ сорорав.
Дурго эбелалъе чилъун вукІина,
Чияр эбелалъе дурцлъун вукІина.

Ай, дай, дала-лай!

Кинаб божи! Дун гурина, гъай йигин йихъизаюлаан инсуца эбел.
ГъечІо кочІохъан гурей эбел.

Гъарун къураб цІад гІадиनाव авлъидал,
ЦІалун къураб бакъ гІадиनाव авлъидал.
ГъоцІо кІутІун кІал гъуравги авлъидал,
ЦІибил кІутІун бер гъуравги авлъидал.
АхІизе цІар берциनावги авлъидал,

Бихъизе куц берцинавги авлъидал.
Кереналъул ракл гIадиनाव авлъидал,
РакIалъулги кIулал гIадав авлъидал,
КIулазулги гъамас гIадав авлъидал,
Гъансинибги месед гIадав авлъидал.

Ай, дай, дала-лай!

Кинаб рокъи!

Гулла гIадав лъугъаги,
Гурга гIадав лъугъаги,
Къурабазда къабгIулев
ГъецIокъ гIадав лъугъаги!
Гъаб гIужиде речIчIулеб
ЧIор гIадиनाव лъугъаги,
Инсул къагIазда цеве
Къурдухъанлъун лъугъаги!
Къолоол васазда цеве
ГIасруерухъан лъугъаги,
Биччан унеб чодул хIур
Гъаваялда бетаги!

Ай, далай, далалай!

Кинаб гIадатаб гъари!

Эбелалъул кучIдул — божи, рокъи, гъари, роххел, къварилъи,
реклекълъи.

Эбелалъ кинидахъ кечI ахIичIев чи, эбел гъечIев бесдалав
гIадав вугин абулаан инсуца.

Умумул камуниги кучIдуз бесдаллъизе, мискинлъизе течIо
Дагъистаналъул лъимал, гъезул васлъи, яслъи. АхIана кIибикIулеб
киниялдаги, кинабго магIаруллъиялдаги рекъезабун бакъналги рачун
васазе кучIдул, ахIана ясазеге кучIдул:

Месед кунал гIомо гъай,
Гарцул кунал чилла гъай,
ТIалъиялъул канлъи гъай,
Кавказалъул бурутI гъай,—

Нахъе хъете хінакъарав,
Дир яс дуге къеларо.
Къур-къудуге къадарав,
Гъаб къимат дуй щвеларо.
Батіи-батияб тіогъол
Тіутіун гъаюрайги гъай,
Берци-берцинаб харил
Херхун гъаюрайги гъай.
Мегіер ціурал гіял кье,
Къезе гъечіо гъал къунсрул.
Гъамас ціураб гіарац кье,
Къоларебха гъаб гіоно.
Гіоноялда лъураб тіанкі,
Габуралда бугеб гіуж,
Дир берцинай куц — бика,
Камилай сурат — бика —
Къеларо гъедуялъе, Къеларо гъуд-гъудалъе.
Гочи гъайбатаб мокъокъ,
Бакъан берцинаб гіанса.

Ахх, ай, дай, далалай.

Яги цоги батіияб бакъаналъ ахіула:

Кіусун тумакі къвагъарасе къела гъай,
Къабгіун хъала бахъарасе къела гъай,
Хъвалхъун моцігин вачіарасе къела гъай,
Хъатикъ цівагин вачіарасе къела гъай,
Пулеб гъури гъукъарасе къела гъай,
Гъалагаб гіор квегъарасе къела гъай,
Космосалда рештіарасе къела гъай,
Дир гъайбатаб Хайдакълъул багілар гіеч ай,

ай, дала-лай.

Жеги ахіулаан, гъарулаан.

Жеги тіегъ баккилалде
Тіегъалейги ятаги;
Тіаде их бачіиналде
Кіиябго гъал къураги;

Къин сверун бачиналде
Гъарун чагӀи рачаги;
Гъез жалго рачӀунелъул
Чакарул тӀутӀ бачаги;
ХъахӀал къагӀи рачаги,
Къолбоего хъвехъизе.
Къолон чуял рачаги
Дур инсуе рекӀине;
ХӀанчӀи чӀичӀидилалде
ЧӀарал хурий ятаги;
ЧӀороло борчӀилалде
Балда нахъа кӀусаги;
Берцинал къачӀалалде
Къолол цо хур лъилъаги —
Дир гъитӀинаб тӀатӀул хинкӀ,
ТӀатӀи буссун ханил хинкӀ!

Эбелалъул кучӀдул, гъал рукӀинчӀелани, рукӀине рукӀинчӀо цогиял кучӀдул. БукӀинароан чӀаголъи, гъунар, гъадианаб гӀумру, гъадианаб Дагъистан. Гъаз нуха регӀана киналго гӀасрабаз.

КӀудияй кочӀохъан — эбел. ГӀумруялъул бищун къо ккарал къваридал сагӀтаз РакӀалдещолаан лъималазда гъал.

«Дуе эбелалъ кинидахъ кечӀгойиш ахӀичӀеб?» — абун буго ХӀажи-Мурадица цо рагъда хӀинкъарав чиясда.

ХӀажи-Мурадидаги, гъев Шамил тун ингун, абун буго: «Эбелалъул кечӀ кӀочонищ тараб, гъелъул хахараб кереналъул хӀакъищ тӀаде босараб? »

ХӀажи-Мурадица жинцаго абун буго: эбелан абигун бищун цебе ракӀалдещолин кечӀ, кечӀан абигун эбел. ГъечӀо кочӀохъан гурей эбел.

ЧӀухӀун ярагъ борчарав,
КӀанцӀун чоде вахарав,
Чвахулеб гӀор гӀадин хех

Горхъалабазде щварав?
Щобда хариль аздагьо,
Хвалчаца кѝи кьотларав.
Кѝілалахъ бугеб баглар гѝеч
Годой кьулун босарав,
Дунял сверун буссунеб
Бабал сурмияб микки.

Бицуна гьаб кечѝ *Хѝажи-Мурадил* эбелалъ гьесул киниги
кѝибикѝун, гьесул квералги цѝцѝан ахѝараб бугин.

Бицуна: *Хѝажи-Мурад*, *Шамилги* тун, тушбабазде кодове аравго,
гьейго эбелалъ ахѝанила:

Кьурулъан кѝілалахъе кѝанцѝана чанги,
Кѝихѝи бекараб бохх дур галадичѝо.
Гьанже мун кѝанцѝараб кѝілапал гѝасилъи
Гумруялъ гьениса мун вуссинаро.
Чабхъаде вахъарав, давлагѝи босун,
Вуссунаан даим Дагъистаналде.
Гьанже тушбабазул квер босе арав,
Кибдай дуца тела кьотѝ-кьотлараб черх?
Дунги асир ѝиго мун вуссинегѝан,
Вуссунеб сапариш дуца гьабураб?
Дунги кьорикъ ѝиго мун ворчѝизегѝан,
Ворчѝулеб кьорищха дуца бицараб!
Яги пачаясе, яги Шамилий,—
Щивниги чиясе мун мутѝигѝлъичѝо.
Амма гьал мугѝрузе мутѝигѝлъичѝесул
Бетѝер кьотѝулеблъи, дида гьеб лъала.

Бицуна: Дагъистаналде нахъ вуссунаго нухда *Хѝажи-Мурадил*
бетѝер кьотѝун кьаркъалаялдаса батѝа гьабунин рагѝарабго, гьадайго
эбелалъ яги цоги эбелалъ ахѝанин гьал рагѝаби:

Бетѝер кьотѝулебиш *Хѝажи-Мурадил*,
Чан кьаркъала бугеб гьеб кьваригѝараб?
Черх батѝалъулебиш ритѝучѝил тѝанчѝил,
Кигѝан бутѝрул ругел лага гѝоларел?

Нужеца кѡтlараб гѡб бетlер буго
Батlияв цогияв Хlажи-Мурадил.
Нуха букъун тараб кѡркѡала буго,
Кѡватlив набасул, нижер гуо гѡв.

Рачlа маglарухѡе, хlалбихъилин цо
Хlажи-Мурад чlаго вугиш, гѡчlишан.
Хал гѡабе кѡер-кѡерал кѡурул сиязухъ,
Кѡвагъи кѡотlун бугиш, кlкlуй тlаglун бугиш?

Гlумруялъул ахир гѡетlун букlараб
Битlизе гѡбуна хвалчаца васас.
Хирияб цlаралда лъун букlараб тlанкl
Тlухъиялъ бацlцlана дир итаркlоялъ.

Эбелалъул кечl — киналго кучlдузул байбихъи, тlоцебесеб
гъимиги ахирияб маglуги. Гlумруялъ раkлалъе кѡуралги, раkлалъ
мацlалъе кѡуралги, цинги мацlалъ нахъеги рекlее кѡуралги, раkлалъ
гlасрабазе кѡуралги.

Хlикматал кучlдул, хlикматал гlадамазул гlадал гѡезул кѡисаби.
Дагъистаналъул кѡеркѡейго гlадин, кѡо бихъарал асарал — гѡб
кѡеркѡеялъул хlаракатчагlиги нугlзалги!

Гъелда бан цо Шамилилги, эбелалъулги, эзул кучlдузулги
бицинин. Гѡб лѡабго хабар буго. Сабру гѡабе!

ШАМИЛИЛ ЭБЕЛАЛЪУЛ КЕЧІ

«Кочlолъ я релъи букlуна, я маglу букlуна. Нилъ маglарулазда
гѡб цонигияб рекъараб гѡчlо. Нилъ рагъулел руго. Нилъер
бихъинчилъиялда рекъараб гѡчlо щиб кѡварилъи кканиги зигардизе.
Нилъер кѡварилъиялъги гъукъула гѡезул занахъ роххел гѡабизе. Сон
дица мажгиталъул kлалтlа кечl ахlулел, кѡурдулел ратарал гlакълу

гъечлел къерилазда къабунa. Гъединаб гъабуни хадубги къабизе буго. Кечл къвариглани, къуръанги босун цлале. Гъенир аварaгас хъварал каламал Каглбаялъул клалглабаздаги хъван руго», — ян имам Шамилица кечл-бакъан гъукъун буго Дагъистаналда. Гъелъие глoло руччаби жулица, бихъинал цлалаца цлoб тун рацлизе амру гъабунa гъес. Чанги шагlирасул хlур клутлaна дол хlинкъарал саназ.

Амма кучлдузул, бакъназул мукъулукъ ккун бажарулебиш? Чlваразул занал руго. Амма кучлдузул занал кирго гъечлo.

Цo зонода дица цлалана цлакъ глассиял раглаби: «Хвана-хвана, хола-хола, хвела-хвела» — ян. Амма кучлдузул рахъалъ абула: «хвечлo-хвечлo, холарo-холарo, хвеларo-хвеларo»,— ян. Цlаялъ рухлaна, глурулъе реххана, амма бакънал къотлчлo. Гlемерал бакъназда щаяли Шамилил бакъанин цларцин лъуна. Къисмат!

...Гъеб буклaна битлун Ахlул гохlги тушбабаз босун, гъенир гlемерал бахларзалги рукъун, Авар Гъойсуялъул карачалабалъе кверде ине руклнчлo гlемерал лъукъарал, къуват лъугларал, гъезда гъоркъор Шамилил яцги, яцалъул лъималги борхатаб къурдасан кланцлараб, имамасул бищун цевесев щуго сон тлубарав вас Жамалудин гъоркълъалие аманаталъе къезе ккараб моцл. Гъеб къваридаб заманалъ къo бихъун свакарав, ругъун щварав имам вачлaна жиндирго Генуб росулъе. Гъесда гъениве щварабго раглун буго магlу тлун ахlулеб кечл.

Гъанже глoде, глaдамал, глoдой бутlрулги къулун,
Глешдерил щулалъул гохl, щванин тушбабазухъе.
Глoдулелго чloге нуж, хириял магларулал,
Нилъер Дагъистан гъанже асирлъанин чидae.

Клoчлoлъ, киналго хваралги чlваралги рехсон, чlегlер баян абулеб буклaна мугlруздаги, имамасул къварилъи раглун къанин киналго иццал росабалъилан ахlулеб буклaна. Тушбабаз вачун арав

Шамилил гьитінав вас Жамалудин «аллагьасул цѳобаль» цѳунаги ян гьарулеб буклана.

Шамил вачлана. Кечі члана. Гьев хинаяль белъараб магжикъ килщалги лъун киназухъго валагъана, щивасул гьормада хъвараб жо цѳалулев чи гѳадин.

— Юнус, чан кухъ гьаб кочѳолин балагье,— ян абуна имамас жиндирго секретарасда.

— Нусиялда кѳиго мухъ буго, имам.

— Нусго цѳал бай кечі гьабурасда, кѳигояб хадуб дицагоги балин,— абуна имамас аскѳов вукларав жиндирго цо муридасда.

Муридас цѳал къватѳибе бахъана.

— Лъица ургъараб кечі?

— Киналго руцѳѳун члана

— Лъица? — ян гьикъулеб буго... Гьеб мехаль аскѳое ячлана гьесул мискинай къваридай эбел Патѳимат. Гьелда кодоб буклана жул.

— Дица гьабуна, дир вас, гьаб къваридаб кечі. Нильер рокъоб буго жакъа Дагъистаналъул маѳирукъ. Ма жул. Тѳубазабе дурго амру.

Имам цодагъав мехаль валагъун члана. Гьес босун жул цо къеда базабуна.

— Эбел, мун рокъое а, бигъаяб жо, гѳодуге.

Имамасул эбел нахъ-нахъ балагъулаго рукъое ана. Гьей арайго, имамас ханжар-рачел, чухъа, гверде тѳаса бахъана. Бахъулаго гьес абуна:

— Дица эбел юхизе бегъуларо. Гьельул такъсир дидего босе ккола.

Гьев гѳодов вегана ва жиндирго муридасда абуна:

— Дуца цѳѳал щай нахъе лъураб? Дида къабгѳе, дир амру тѳубазе.

Мурид кіківен-кіківедилев вукіана. Имамас кьунсрул рукікінаруна. Муридасда лъикі лъалаан гьес кьунсрул рукі-кіараб мехалъ букіунеб жо.

Гьес имамасда ціалал мохъал рахъизе байбихъана. Амма гьес, ціакъ къабулеб хвелги гъабун, жигар бахъулеб букіана имамасда унтилареб куцалъ къабгіize.

Имам гъеб мехалъ тіаде вахъана. Муридасда абуна «вегаян». Мурид вегана, Шамилица босун «гъедин гурин, гъадйн къабгіize кколин» лъабго нухалъ ціал пештіeze гъабуна муридасул черхалда.

— Тіаде вахъа, мурид, бичічіанищ къабизе кколеб куц?

— Бичічіана.

— Гъеле гъедин, цогиязда гіадин къабе жакъа дидаги, — ян абун, имам гіодов вегана.

Муридас къабуна:

— Цо, кіго, лъабго, ункъо, ... анціго, кього, ... кьоло ичіго.

— Кьоло микъго, гьоркъоб тоге!

— Кьоло микъго, кьоло ичіго.

Муридасдасан гіеті беціціулеб букіана. Имамасул мугъ гіемерал сухъмахъал цолъараб байдан гіадин, яги чуял риччалеб авлахъ гіадин букіана. Къабана муридас нусабго ціал.

— Кіиябгоги къабе, — ян абуна имамас.

Кіиябгоги къабуна муридас. Имам тіаде вахъана, тіад партал ретіана. Ханжар-рачел борчана. Цинги абуна:

— Магіарулал, нилъ кидого рагъулел руго, нилъее заман гъечіо кучідул гъаризеги, маргъаби ричинеги. Биччан те нилъер тушбабаз ахіize нилъер рахъалъ кучідул. Нилъер хвалчабазул зваргъиялъ бакънал малълъизе руго гъезда. Жеги гіемераб багъизе буго мутігілълъи лъалареб Дагъистан, магіу тіоге, хвалчаби рекіинаре.

Гъединги абун имам мажгиталъуве ана.

Гьелдаса нахъе жеги кьо́ло шуго сональ багъана Дагъистан Шамилил бетлерлъиялда гьоркъ. Ахирияб рагъ буклана Гъуниб. КікӀуй бетун буклана кинабго Дагъистаналда. КікӀуйдулъ руклана рухларал, чӀунтарал росаби, бакъараб халкъ.

Имамас балеб буклана ахирияб как. «Гъанже гӀадаб балагъ бачӀинчӀо Дагъистаналдеги нилъедеги»,— ян абуна имамас жиндирго тӀоцеесей чӀужу ПатӀиматида.

— БачӀана, имам, бачӀана,— ян абуна ПатӀиматица.

— Кида, кин?

— Гьалдасаги кӀудияб къварилъи буклана дир, дуца диде тӀаде лъади́лъун ШугӀайнат ячараб мехаль.

— КӀарун вельанхъана Шамил. Релъанхъана лъукъ-лъукъарал, беда рецӀӀулел муридал. РакӀалде кколаан кӀкӀуйда босараб Дагъистаналда тӀоцебе рагӀанин имам вельанхъулев. Вельанхъана гъаб бищунго Дагъистаналъе захӀматаб сагӀаталь, гьелъул чӀухӀиялда мал чӀолеб лахӀзаталь, живго имам асирлъизехъин вугеб заманаль.

Жидерго хабазда жанир релъанхъулел руклана магӀарулал.

Вельанхъана имам. Сверухъ буклана кьвагъи, рухӀулел руклана росаби, холел руклана чагӀи.

Цойидасан имам чӀана, релъи кьотӀана. Гъас жиндир лъабайго чӀужу Гъунисезул лъабго ганчӀида гӀодор чӀчӀезе гъаруна. Цинги гъарана, ахӀейин жиндие дой Жиндир мискинаи хварай эбелаль ахӀараб кечӀ. ПатӀиматицаги, Написатицаги, эрменияй ШугӀайнатицаги цадахъ ахӀана жидерго росасул эбелальул кечӀ.

Гъанже гӀоде, гӀадамал, гӀодой бутӀрулги кьулун,

Гешдерил щулальул гохӀ цванин тушманасухъе...

КечӀ лъугӀана. Августальул зодихъан моцӀ баккана. МагӀарул кьижарай берцинай яс гӀадин гӀодобе биччан буклана гъеб.

Нахъойги ахӀеян абуна имамас.

Патиматицаги, Написатицаги, Шуглайнатицаги нахъойги ахлана. Моцрол канлъи чварал къураби, нахъасан мугрул, магарда накллилги, риццилги, хъахлалги, чеглералги гутлбузул гурччинлъи, чваралги члагоялги муридал, ца реклараб росу — кинабго Дагъистан имамасда цадахъ кочлохъ гленеккана.

Раклалде кколаан, киналго хваралтладе рахъинин.

Цоги ахираб нухалъ ахлеян абуна имамас.

Патиматицаги, Нафисатицаги, Шуглайнатицаги лъабабилео нухалъ ахлана ракъварал клутлбуз къваридав Шамилие гьесул росулъ юкъарай мискинаи магарулалъул — эбелалъул кечл.

Хъахллъи лъалеб буклана. Байбихъана къвагъи. Ахирияб къал. Азарго гларада...

Кечл лъуглана, рагъ лъуглана. Хвалчен ххарил квацлиялъ баццлун лъалиниб лъун, имам асирлъана. Гъасухъа ярагъги, чуги, Дагъистанги бахъана... Амма эбелалъ Дагъистаналъул хлакълъулъ ахлараб кечл гъас цадахъ босана. Гъеб гъасие ахлана Патиматицаги, Написатицаги, Шуглайнатицаги. Хадуб, кияйго магарулай камурайго, рикклад гларабиязул салул авлахъалда холев херлъарав имамасе гъеб ахлана эрмениялъул бегасул яс, магарул имамасул лъади — гъайбатай Шуглайнатица.

ШУГЛАЙНАТИЛ КЕЧІ

Шуглайнатил бицунаго дир инсуца абулаан: гъей йиклана имамасул бищун ахиралда ячарай бищун хирияй тлоцебесеб рокъиян. Имамас лълъудби киналго магарулаз гладин, маъариги лъун, хъалимги къун рачана. Амма гъай раклалда гъечлого кунчлараб цлва, тушманасухъа бахъараб сайигъат... Бахларчияв наиб Ахъбердилас Моздокалде гъужумги гъабун хъамун ячлана гъай армениялъул бегасул яс, бика Анна. Бачлана гъаб чанил тинчл чол къолода тлад буртинаялъулъги жемун, бертаде чанго къо хутлараб мехалъ...

Буртина рагъараб мехалъ имамасухъ ралагъана хъахилап берал. Гьел берал зоб къотлун гъарурал руклана. Гургинаб гъумер. Гъеб гъурмалъ жубан буклана биги рахъги. Ворхатав имамасухъ ялагъана берцинай арменияй. Ялагъана гъесул багларал мачуяхъ, ялагъана квеглаб рахъалдасан ханжар борчараб беричаб чорхохъ, ялагъана жиб-жиб бутла-бутла ккун. Ялагъана гъедиглан гъабан абизе жо гъечлеб, амма кинабго цолъарабго хлурматаб, хликматаб имамасул гъурмахъ, чалма тлад бухъараб гъасул тларгъихъ. Ялагъана. Гъазул берал цо лахлзаталъ цоцада речлчлана. Клиязулго бадисан цо хликматаб цла кунчлана. Гъединаб цла киданиги глумруялъ кунчлчло Дагъистаналъулги чачаназулги имамасул бадиб. Гъев гъеб цлаялдаса нечана, жеги хлинкъана.

Имамас Ахъбердилав ахлана.

— Гъай глдан йиклараб баклалде щвезе гъае.

— Щай, имам?

— Щаян дида лъала, чу къолой.

— Сундухъ?

— Члобого.

Ахъбердилав цлакъ хликмалъана. Кидаго имамас жиндирго асирал клудияб мухъ гъечлого нахъ руссине гъарулароан. Амма гъаб нухалъ гъас жиндирго асиралда абуна:

— Жакъа мун йикларай баклалде щвезе гъайизе йиги. Шамил хъачагъ гуру.

Шамилил раглаби гъалъул мацлалде руссинарураб мехалъ, гъай гъесухъ хликматал бераз ялагъана. Тилмачасда ккана, гъай божичлого балагъун йигин хликматго. Нахъеги гъалъие Шамилил раглаби такрар гъаруна ва тладеги абуна: имам реклекълъун вугин ккараб хлалтлиялда, гъес мун щибго жо тлалаб гъабичлого, тлад юссун йиччан толей йигин.

Гъеб мехалъ асиралъ абуна:

— Дагъистаналъул имам, дун лъицаниги хъамичӀо. Дунго ячӀана.
Дур асирлъун йикӀине...

— Кин, щай?

— Кавказ хъудизе гъабурав бахӀарчиясда бер чӀвазе. Бокъараб гъабе. Бокъун босараб асирлъи дица теларо. Дун киего инаро...

Имам абизе рагӀиги батуларого, гъеб батӀулеб гъечӀолъи гъалда лъазеги бокъуларого вукӀана. Гъас абуна:

— Ине ккола, инчӀого бегъуларо.

— Гъединиш, Шамил, дуца абулеб?

— Дица абулеб гуро, аллагъас гъедин абулеб буго.

— Гъедин аллагъас абизе гъечӀо.

— Дур аллагъги дир аллагъги батӀиял руго.

— Дун асир йиги, имам. Гъанжеялдаса нахъе дур аллагъ дирги аллагъ вуго. Цебегоялдаса нахъе, жеги гъитӀинго дида рагӀун букӀана дур бицен, дур рахъалъ ахӀулеб кечӀ.

Полохъанай эрмениялъ бичӀчӀулареб мацӀалъ бецӀлъулеб Ведено росдал рагъида моцӀрол канлъухъе, кванил заман щолеб мехалъ, ахӀана хӀикматаб рокъиялдакъун цо кечӀ. Гъеб букӀана Шамилил рахъалъ ахӀулеб букӀараб кечӀ.

КечӀ лъугӀун букӀинчӀо, вачӀана Ахъбердилав.

— Имам, дун къачӀан вуго. Ячине бегъилиш бика?

— КӀваричӀо. Жийго те, — ян абуна имамас. Гъев жиндирго рокъове ана.

ШугӀайнатица кечӀ лъугӀизегӀан ахӀана.

— Лъица гъабураб гъаб кечӀ? — абун гъикъана цояс.

— Лъаларо. ГъитӀинго дир эбелалъ ахӀулеб рагӀун букӀана, — ян абуна асиралъ.

— Сундул хӀакъалъуль гъеб кечӀ?

Тилмачас магӀарул мацӀалде буссиабуна:

Дора мугірул руго Дагъистаналъул,
Мугірузда наккі гъечіо, кікІуй къалул буго.
Къалде вахъун вуго гІурус пачагун Б
БахІарчияв Шамил боялги рачун...

Хадур рукІана цо дагъал рагІаби, дида гъел гъанже ракІалда гъечіо.

Гьоркъоб кІиго анкъ инчіо. РагІана Дагъистан хІикматаб хабар, щур-щурдана росаби...

— РагІарабищ? Шамилица цоги чІужу ячана.

— Бусурбабазул имамас эрмениязул бика лъадилъун гъаюн йиго.

— Капурай асиралъ магІарулазул чалма чурулеб, букъулеб буго. Гъель гъасие кирил бакІалда, кечІ ахІулеб буго...

Щур-щудана Дагъистан. Гъеб харбилъ гьереси букІинчіо. Имамас лъабабилей чІужу ячана. Гъей гъесул — тіоцебесеб рокьи. Гъель къабул гъабуна, босана бусурбазул дин, магІарул чохтіо-кІаз, магІарул маціги цІарги. Анна лъугъана ШугІайнат. Имамасе бищунго гъуинаб букІана гъель себе лъолеб квен, бищунго тамахаб букІана гъель тіамураб босен, бищунго канлъи-хинлъи рекъараб букІана гъельул рукъ, бищунго гІагараб букІана гъельул калам. Гъей лъаралдаса цебехун лъачІеб недегълъиялъул дангъва чІвана гъасул гъурмада.

Имамасухъе Моздокалдасан чанго нухалъ ругъел бачІана яс йиччани къолеб боціцІуде рачІинарин, киналго бокъарал тіалабал тіуразарилін. Имамас гъел ругъелазул, эбел-инсул гъариялъул ШугІайнатида бицана. ШугІайнатица абунa:

— Имам, дир бетІергъан мун вуго, бетІер къотІаниги дун киего инаро.

Имамас чапаразда абунa: Жинца ШугІайнат йиччалей йигин, амма гъей жийго уней гъечІин.

Гъеб мехалъ имамасухъе Веденове вачлана Шуглайнатил вац. Имамас гъев лъикI къабул гъавуна. Шуглайнатида клалъазе живго виччан тана.

КIго сагIаталъ вацги яцги аскIов чи гъечIого гаргадана. Ваццас гъалда гIодулей эбелалъул, угъдулев инсул, абурав рес бугев гIолохъанчиясул, гIатIидаб яшавалъул — гIемераб, гIемераб бицана. Амма кинабго гIадада букIана. Гин тIамичIо Шуглайнатица. ГIодой бетIерги къулун, къваридго нахъ вуссана гъелъул вац.

Шамилида гъесул тIоцеесей чIужу ПатIиматица цо гаргар ккарабго абуна:

— Мун Дагъистаналъе кечI гъукъарав, дурго эбелалъул сарин бегъичлев, гъаб сверухъ тIолеб би бугеб мехалъ, холел, чIвалел гIадамал ругел мехалъ, гIенеккарав кин, какалъухъ гIадин, Шуглайнатил кочIохъ?..

— ПатIимат, — ян абуна имамас, — Шуглайнатица ахIулеб буго нилъер тушбабазул ракъалда, нилъер хвалчабазул рахъалъ ахIулеб кечI. Дица магIил цIурал рагIаби рагIизе тун рукIаралани. тушбабазул доба нилъер рахъалъ батIиял бакънал тIамилаан. Дица копое кечI ахIизе биччан букIарабани, васал чIвярал улбузул бадиве валагъизе нич букIинаан. Риччан те тушбабазул доба нилъер рахъалъ гъадинал кучIдул ахIизе, гъезухъ дун гIенеккила, гIенеккизе цогиялги ахIила...

Амма Шуглайнатил кочIохъ имам гIенекки гуро ПатIиматил керен бикIулеб рукIкIен. Имамасул, цIияй лъадудаса хадуб, цевесездехун цебесеб ургъел бикъи букIинчIо. Аллагъасул хIукмуян гъелда разилъун чIчIун йикIана ПатIимат цо гъадиаб иш ккезегIан.

Имамасухъе бачIана ругъел, гъес Шуглайнат нахъе йитIани, гъелъухъ, пачаяс аманаталъе вачарав. Петербургалда кадетазда куцулев вугев Шамилил хирияв вас Жамалудин инсухъе, нахъ вуссун къезе бегъулин. ЗахIматаб масъала, Амма, имамас гъелдаса инкар

гъбуна. Лъиданиги я божаразда, я лълъудбузда гъелъул цлар бахъичло

Кисанали Патиматихъе гъеб хабар щун батана. Патиматица Шуглайнатида абуна по нухалъ :

— Шуглайнат, гъаб дудаги дидаги гъоокъоб гъаб саглат ккараб хабар цо аллагъасда гуреб лъангутлизе рази йигищ мун?

— Йиго.

— Дуда бихъулиш гъал анкъаз Шамилие макъу гъечлолъи. Гъов къварид вугевлъи?

— Бихъула, Патимат, бихъула.

— Дуда лъаларищ щаяли?

— Лъаларо.

— Дица бицина. Дуда клола, бокъани, гъосие дару гъабизе.

— Бице, Патимат, бице, дир хирияй.

— Дуда рагланиш Жамалудинил хлакълъулъ, дирги Шамилилги вас, пачаясухъ вугев?

— Раглана.

— Гъев нижехъе нахъ вуссин дуда бараб буго. Дуда Раклалдещолагури дурго эбел? Дунги эбел йиго, анцго соналъ вихъичло вас, кумек гъабе! Дие голо гуро, Шамилие голо.

— Кин гъабилеб, кинабго гъабила Шамилие голо.

— Мун нахъе ячлани, духъ хисун, дур эбел-инсул гъариялда рекъон, пачаяс Жамалудин нижехъе нахъ вуссиनावулев вуго. Вуссиनावе вас нижее. Аллагъас две даимаб алжан къезе буго. Дица дуда гъарула.

Шуглайнатил бадисан магил гарал гирун ана,

— Кинабго гъабила, Патимат, кинабго гъабила, — ян гъай нахъе ана.

Гъай глoday ккана, глodayна, пашманаб кечл ахлана. Имам вачлана.

— Две щиб, Щуглайнат?.

— Имам, дун нахъе йиччай.

— Кин?

— Дун нахъе ине ккола.

— Щай? Дуца бицунеб щиб?

— Шамил, йитле дун дуца нахъе. Гъедин гъабичлого рес гъечло.

— Щиб гилла?

— Дие бокъун буго Жамалудин дуда вихъизе.

— Мун киего инаро, Шуглайнат. Лъадухъ хисун гурони вас щоларев ватани, кидаго вас гъечлого вуклина дун. Вас ватани, васас жинцаго бахъила дихъе нух, эбелалъухъе нух, жиндирго улкаялде нух. Дун гъеб дуца абураб нухалъ инаро васасухъе, дагъаб мустахликъаб балагъила нух. Дир чу бачел

Шуглайнатица имамасул чу кавудахъе къватлибе цлана, гъесухъе магидаса бахъун ццал къуна.

Кидаго глумруялъ киналго рагъазулъ, киналго клудиял сапаразда — Дагъистаналда, Петербургалда, Калугаялда, Турциялда, гларабазул ракъалда имам хвезеглан гъевгун цадахъ йиклана гъесул бищун хирияй лъади — Шуглайнат. Гъанжеги бицен буклуна магларухъ гъей хликматай глданалъул хлакълъулъ. Гъелъ жигар бахъана имамасухъе Жамалудин нахъ вуссинеги. Гъеб батлияб хабар буго. Бицинин Жамалудинил хлакълъулъ.

ЖАМАЛУДИН

Ва, зобазул цваби, дида рихъулел,
Рихъулел ругищ нуж дир Жамалида?
Рихъулел ратани, бице васасда,
Дагъистанги дунги члалгун ругел куц!

Дидасани тлунин раклалъул дарман,
Рекледа жаниса лъица гъов тлев?
Рикклада вуго дир безазул канлъи,

Кида гъов клочараб лахизат бачлинеб?

Балѣб какги буго кинабго дув,
Дуда раглулариш, муглул итаркло?
Члумалги рикклуна дур хлисаб гъабун
Данде члвалариш нилъ, тлоцевесев вас?..

Гъаб кечл хъван буклана дица Дагъистаналъул писатель Мухламад Хуршиловасул «Аманат» абураб имамасул васасул хлакълъулъ пьесаялда гъесул эбелалъ ахлизе. Лъаларо букларабиш яги буکلун тлагларабиш рикклуаде гъоркъ лъалие къурав, пачаясул азбаралда глурав васасде гъесухъ урхъарай эбелалъ ахлараб кечл. Микъго сон барав аманат къоло ункъо сон базеглан вуссинчло Дагъистаналде. Имамас цлакъ гемеаб жигар бахъана гъев вуссинавизе. Глурусазул гемеарал асир гъарурал рагъухъаби нахъе къолел руклана гъес вас нахъе къуни. Амма пачаясул рагъухъаби гемеар руклана. Шамилил вас гъес къечло. Гъев гъесие цлакъ хлажат вуклана. Цин тушманас жигар бахъана васасе къолеб глакълубаялъул бицун Шамилие хлинкьи кьезе, имам хлинкьичло. Нахъеги васасул рахълъан рагъ тейин, пача гучав вугин гъарун кагътал хъвана. Имам божицло.

Цоги нухалъ Хлажи-Мурад муридзабазул къукълугун глурусахъе араб мехалъ, гъесул эбелги, лъадиги, васги хутлана Дагъистаналда. Имамас Хлажи-Мурадихъе — «цлурмал рараб цлудухъе» чапар витлана гъев тлад вуссинчлони, васасул бетлер къотилин, эбел, яцц, лъади къабихлълъиялде ккезе гъарилин.

Хлажи-Мурадица Шамилихъа хъизан борчлизабизе нухал ралагълулел руклана. Гълъул рахълалъ гъасул унти князь Воронцовас живго пачаясухъецин глунтлизабун буклана.

«Дун кварица вухъун вуго, кварил раглал Шамилихъ буго», — ян абулаан Хлажи-Мурадица» — абун хъвалѣб буго Толстояс жиндирго

тлехъалда. Шамилица, щиб гъабуниги, киглан боццли, гларац къелин абуниги, жиндасаго тлурарав жиндирго набасул хъизан гъесухъе биччачло. Гъеб хабар бачларабго гъес, Хлажи-Мурад тлубанго ахлмакълъун ватилин абуна.

Хлажи-Мурадица ургъана имамасул рекел хекко тлолеб глалаб тлеренаб кун. Гъесда батана: Жамалудин. Гъес Воронцовасда гъарана: «Виччай пачаяс Шамилихъе вас нахъ вуссинавизе, гъеб мехаль гъев разилъизе бегъула дир вас Юсуп дихъе виччазе. Хъизанги Шамилихъ буклун гъевгун рагъде вахъин дир рахъаль дицаго васги эбелги, глагарлъиги — глалан течлого члваялда башадаб буго».

Воронцовас гъарана. Пача разилъана. Шамилихъе ругъел ана: «Хлажи-Мурадил хъизан нахъе биччани, дур вас духъе вачлине вуго».

Имам клого пикрудал цладирабазда цеве эхетана. Лъабго сордоаль я гъев, я гъесул хъизанал кьижичло. Ункъабилеб кьоаль радал имамас Хлажи-Мурадил вас Юсуп жинхъего ахлана:

— Мун Хлажи-Мурадил васищ?

— Хлажи-Мурадил вас вуго, имам.

— Дуда лъалищ дос гъабураб жо?

— Лъала, имам.

— Щибиланха дуца абудеб?

— Инсуца гъабураб жоялда щиб дица абилеб?

— Эмен вихъизе бокъилищ дуде?

— Бокъила, имам.

— Дица мун досукъе виччалев вуго, эбелгун.

— Дун досухъе инаро. Дун доваса гуро, Дагъистаналдаса вуго.

— Ине ккола, Юсуп.

— Инаро, имам. Гъаб баклалда члвай, инаро.

— Эмен гладав мутлигъли гъечлевиш мун вугев?

— Киналъего мутіглав вуго, дуге имам, амма абуге дир Ватіаналъул тушбабахъе айин. Витіуге дун гъеб хъуціцілъе. Витіе вагъизе. Гумруялда барахщиларо...

— Дурго эменгун вагъизейищ?

— Эмен Дагъистаналде вуссине вуго, имам.

— Гъедин хъвайха дуца дурго инсухъе.

— Хъвала, имам...

Бицуна гъеб къоялъ имамас жиндирго цо ханжар Хіажи-Мурадил васасухъе къунин:

— Инсуца гладин къабе гъаб. Амма кидого лъай лъида къабизе гъаб духъе къурабали.

Битіун ккечіо Хіажи-Мурадил даран. Вачіинчіо гъесухъе вас, вуссинчіо имамасухъе Жамалудин. Цинги Хіажи-Мурадица хіукму гъабуна Дагъистаналде вуссине.

Бетіерги къотіун къаркъала хутіана Кавказалда гъев Нухав къосарав рекъав бахтарчиясул.

Амма ахирги Шамилил вас Гъазимухіамица, Ціоралде гъужумги гъабун, гъениса бикаби Чавчавадзе ва Орбелиани хъамураб мехалъ, Шамилица абун вас къечіони кинго къезе гъечіин гъелин абун. Екатерина Чавчавадзел кіиабилей яс, Нина Грибоедовалъул яц, гъотіол гъодороялъуй яхчун йикларай, гъений жаниса хъамуна муридаз. Цадахъ хъамуна бика Орбелиани, гъезул рокъой тарай Франциялдаса чіужу. Машгъурал хъизаназул гладамал. Разилъана пача гъел риччан тани Шамилихъе вас къезе.

Бачіана къо асирал хисулеб. Чваххулеб гіор. Гіурул цояб рагІалде Шамилил асирал, цогияб рагІалде пачаясул асир аскараз нухаги регІун щвана. Имам васасде данде чІвазе вахъана. КигІан заман бараб эменги васги цоцада рихъичіого? Лъаладай гъал цоцада?

Имамасда вихъизавуна васин гіурус шинел ретіарав, гъежда кіичіал рукъарав гіолохъанчи. Гъев, гіор бахун гъаб рахъалда хъахІаб

чодаги реклун балагун чларав инсухъе вачиналде, цо киналалиго офицерзабазда гаргадилев, гъезул кверал росун клобоклулев, цинги цо глодохъанай ясалде аскловеги вачлун, гъелзул кверда къочулев вуклана.

— Гъагъавищха дир вас? — ан гъикъана имамас.

— У, гъагъав вуго Жамалудин, — ай абуна гъасда.

— Гъосухъе Дагъистаналзул чухъаги ярагъги къе, шинелги бахъун тлад ретлине. Гъанжеялдаса гъов пачаясул шинелалзул лагъгуро, Дагъистаналзул рагъухъан вуго. Дир тушбабазул ретлел глорулъе реххе. Гурони, дица вас асклове къабул гъавизе гъечло.

Жамалудиница, инсул амруялда рекъон, ретлел хисана. Магларул чухъида чарамул ханжар дализабуна. Амма магларул ретлел ретланиги, тлагъурги раклги Жамалудинил батлияб буклана. Гъел хисизе киса рахъилел?

Гъев глорги бахун инсухъе вачлана.

— Хирияв дир вас!

— Хирияв эмен!

...Жамалудинихъе чу бачлана. Чодаги реклун эменги васги росулъе Веденоре рачлунел руго.

— Бице, Жамалудин, дуда раклалда ругиш гъал баклал? Клочон таниш гъал къураби, цебе бачлинчищ Ахлул гохл, Генуб, Пашилтла?

— Эмен, цлакъ гъитинго ана дун гъаниса.

— Бице, дуца цониги какго бачлищ Дагъистаналъе? Дуда какги къуръаналзул аяталги раклалда гъечлищ?

— Дун вуклараб баклалда буклинчло, дада, къуръан.

— Цониги нухалъ аллагъасе къуличлевищ мун, къулгъу цаличлебищ, дуца бисмилла бахъичлебищ, алхлан абичлебищ?

Жамалудин вуцлцлун члана.

Нахъияб къоялъ радал имамас васги жиндихъего ахлун абуна:

— Балагье, Жамалудин, багараб бакъ магларде баккулеб.
Берцинаб гьечлищ?

— Берцинаб буго, дада.

— Бице, мун, хладурав вугищ гьадал мугрузул эркенлъиялъе
глоло глумру кьезе?

— Эмен!

— Абе, Жамалудин.

— Пача клудияв вуго, бечедав, гучав вуго. Щай гьал мугрузул
мискинлъи цунун? Щвана замана ярагъги глodob лъун, ругнал
рухъине.

— Жамалудин!..

— Дада, гьечло Дагъистаналда цониги нухалъ бухличлеб росу,
лъукъичлеб кьуру, би тинкличлеб гамач!...

— Жамалудин, дида биччлула мун хладурав гьечлолъи гьел
лъукъарал кьураби цунизе.

— Дада!

— Мун дадал вас вуклун гьечло, Жамалудин. Дур клалдиса араб
гьeб рагли рагарабани, хабал кьватлилаан кьалда хварал киналго
бахларзазул. Члаго вугев дица, кьалда бугеб Дагъистаналъ гьeб мацI
бицарав дуда щиб жо абилеб? Балагье кьураби кьунсрулги рукIклун
руго духъ ралагъун.

Шамилица божаралги гIагаралги данде гьаруна:

— ГIадамал, дир васас бицараб бицинищ нуже? Пача клудияв
вугин, тушман гIемерав вугин, гьесул пачалихъ гIатIидаб бугин. Нилъ
гIадада рагъулел ругин. Нилъер мугрузе, мутIигIлъун бетIер кьулизе
мех щванин. Гьедин абудевги щив? Гьедин раклалде ккарав чицин
Дагъистаналда теларилан дун, дир рокъове вачIун гьeб абудев
нилъер мацIги, гIадатги, глумруги, динги клочарав дир вас. Щиб гьасие
гьабилеб, гьаб рогъо диеги, Дагъистаналъеги гьабизе пачаяс
витIарав? Нужеда лъала, Дагъистаналдаги дидаги каранда

къазарурал хучдул дица чан нухалъ цѣцѣан нахъе рахъарал. Дицаго гѣбураб дирго хирияб хеч буго пачаяс беглеризеги беглерун дир рекѣда къазабулеб. Щиб дица гѣбилеб?

Пашманго гѣнеккана гѣгарлъи имамасухъ. Гицѣго эбел ялагъана божи гѣчѣлого, хварав васасухъ гѣдин, Жамалудинихъ.

Шамил Жамалудинидехун вуссана:

— Ле, гѣурал мугѣрузул тушман! Дида рагѣлареб бакѣлда вукѣла. Две эмен гѣчѣло, Дагъистан гѣчѣло. Гуржиязул бикаби духъ хисана дица, мун лъихъ хисилев, щиб две гѣбилеб?

— Бокъараб гѣабе, эмен, васасе, чѣвай, амма гѣнекке.

— Гѣнеккиларо. Дун гѣнеккула аллагъасухъ. Амма жакъа досухъги гѣнеккулев гѣчѣло. Дос абулеб буго чѣвай тушманилан. Дица досда абулеб буго тушман вугин нух къосарав дир вас. Дица квер кѣбокѣлуни килиш гѣдобе бортулеб гѣчѣлин, къотѣизе гѣеб дидаги кѣлеб гѣчѣлин. Вукѣла чѣаго. Амма бахъе тѣаса гѣеб ханжар-рачел. Ярагъ вагъизе хѣадурасе къваригѣуна...

Шамилици вас туснахъ гѣдин цо кинабалиго рикѣкѣлада росулъе витѣана. Гѣенив гѣев вукѣлана гѣороца Гѣотѣодаса тѣураб тѣамах гѣдин. Захѣматал ургѣелаз, къварилъиялъ, тѣагѣам кѣочараб квеналъ, ругъунлъичѣеб гѣаваялъ гѣев захѣматго гѣуѣрузул унтѣялъ унтана. Хѣухъел тѣадеяддаса тѣаде хѣалуцун босулеб букѣлана. Дару гѣечѣеб унти. Холев вуго Жамалудин. Имам рагъда вукѣлана. Гѣеб мехалъ Жамалудинил эбел Патѣимат гѣесухъе балъго ячѣана якѣизе. Гѣелъ гѣесие босана цо хонжрол формаялда гѣабун бежараб, цогѣяб цѣудул формаялда гѣабураб, лъабабилеб чол горбода балѣеб горалъул формаялда гѣабураб тѣад хоно бахараб, жаниб нису лъураб, бакѣ-бакѣлда, гулби гѣдин, цѣулакѣаби чѣвараб лъабго чед. Хадуб гѣелъ гѣасда ранги лъун цѣа бакана. Гѣел чадал цѣадар хинлъизе лъуна. Хинлъун рахъаралго, рохъо жиндирго гвердедаги бацѣцѣун, тѣадеги

пун, накабаздаги чіван рек-рекана, гьитінаб лъимадуй гладин рахьгун цадахъ кваназе кьуна.

— Эбелалъ, жиндирго рахъ гьечлеб мехалъ, жигар бахъула лъимер чанил рахьалде ругъун гьабизе,— ян абуна гьелъ. Жамалудин хликматал бераз балагъана эбелалъухъ, гьей тлоцее йихъулей йигей гладин. Гъасда раклалдещвана гьей гьайбатай, бахларай. Гьитіनाव гъав гъадинал чадаз, гъадианабо гъасда кваназавулаан гьелъ. Хадуб чу гладаб кинидал къаданиб цулар гьабураб ханжарги лъун, гьелъул мокъида хамил члумалги рухъун кечл ахлулаан гьелъ гьалбацил керен хахарал васазул рахьалъ.

— Эбел! — ан ахлана гьитінаб мехалъ гладин Жамалудиница.

— Вас, Жамал, дир виларав, вусса диде! — ян ахлана Патиматица.

— Эбел! — Жамалудинида эбел лъана, гьей раклалдещвана. Эбелалъ цла кенчлолеб гьастлеги кьулун, къваридго васасе гьитинго тлоцебе киниги клибиклун ахлулел рукларал магларул кучлдул ахлана. Гьел руклана ахирияб нухалъ ахлулел кучлдул. Пемемерал руго улбузул кучлдул.

Кибалиго глагарда гьури буклана, кьурабазда гьоркъоб хъудулеб, рагъдухъ кавудахъ тлибитлараб чларалда бегун буклана унтараб бече. Рикклада кьалда вуклана жиндир муридалгун васасдаса реклекълъарав имам.

Васасе эбелалъ ахлулел руклана кучлдул.

Жамалудинида раклалдещвана жиндирго рукъ, эмен, рикклада тараб кьвагьи, гьитинго клибиклараб кини, тлоцеве живго реклараб чу. Эбелалъ гьесие ахлана «цлцладал хлубиялда хлетле, кверги банзо-дихъе вахарав» кепав Дингир-Дангарчул кечл. Гьеб киналго магларулазул кинидахъ ахлана, ахлула, жеги ахлила.

— Мун киб ун буклараб, Дингир-Дангарчу?

— Рохъой ун буклана Дингир-Дангарчу.

- Мун рохъой щибизе, Дингир-Дангарчу?
- Ригъ базе цлул босе Дингир-Дангарч?
- Дуге ригъзал щайзе, Дингир-Дангарчу?
- Бахларай ячине, Дингир-Дангарчу.
- Бахларай щибизе, Дингир-Дангарчу?
- Бахларзал гъаризе, Дингир-Дангарчу.
- Бахларзал щай дуге, Дингир-Дангарчу?
- Дуниял члухизе, Дингир-Дангарчу.

Жамалудинил берда цебе тибитлана тлолго магларуллѝ. Бихъулеб буго мугрузда глазу биунеб, глагарал парсахъан харун накѝлал рикѝладе унел, гъитѝнав живго унев мехалъ инсуца «кѝочонгеян» абураб Дагъѝстан. Гъеб гъасул гъасда, гъавгун цадахъ гѝодобчѝараб гѝадин буго. Гъеб гѝагараб тѝалъѝ эбелалъул бадиб бихъана гъасда, эбелалъул рагѝабалъ рагѝана гъасда, эбелалъул магѝил гаралъ гвангъана гъасие.

Эбелалъ ахѝана васал гъаригун ахѝарал, эбелалъ ахѝана васал хваралго ахѝа-рал. Кѝган гѝемер гъел хварал — ахѝун лъугѝиларо кучѝдул. Эбелалъ ахѝана Шамилил, Хѝажи-Мурадѝл, Гъазимахѝамѝл, Хѝамзатѝл хѝакъалъулъ кучѝдул. Ахѝана бахѝарчѝяв Гъѝдалъа Хочбарѝл, Парту Патѝимал, Надир-шагъ щущахъ вѝххѝзавуразул, къурабалъ хутѝаразул, Цѝоралде чабхъад ун нахъ руссинчѝезул...

Гъасда ракуда бакун букѝана гъитѝинаб цѝа. Дагъѝстаналда рекѝун букѝана кѝудѝяб къалул цѝа. Гъеб кѝѝябго цѝѝдасан кенчѝана Жамалудинил ясберазда жаниб. Эбелалъул кечѝалъ гъалдезабуна гъасул батѝѝяб гѝагараб асар лъараб ракѝ. Гъелъ гъав ахѝана инсул хѝѝбил чѝван ва-гъѝзе. Гъас абуна:

— Эбел, гъале гъанже вуссана дун Дагъѝстаналде, духъе, инсухъе. Босе дѝхъе ярагъ. Дун Шамилил вас, гъасда хвезе бегъуларо. Вѝччай дун дове — доба къвагъѝ буго.

Гъедин эбелалъул бакъназ, Дагъистаналъул гъаркъаз кӀочараб тӀалъи нахъ буссиабун гъелъул васасухъе, Гъеб бажаричӀо я къуръаналъухъан, я къуватав имамасул амруялъухъан.

Амма гъел магӀарул кучӀдуз кинго Жамалудинил рекӀелъа бахъичӀо живго гӀураб Петербург. Гъес жинцаго жиндиего гъаб ракъалда лъалареб мацӀалъ цӀалулаан:

Бокъула Петраца гъабураб шагъар,
Бокъула дие дур къварараб гугъар.
Бокъула беричаб Нева гӀоралъул
Пачалихъалъулаб бергъараб чваххи.

Гъелъул рагӀалазда рорхарал сиял,
Сунгрудза рахъарал хъазмил накъищал,
Дур хъахӀал сардазул моцӀ гъечӀеб цӀваки,
Гъорлъан нур бихъулеб бахъинаб канлъи!

Пажаибго рагӀулел рукӀана гъал магӀарул кӀкӀуйдулал росабалъ гъал рагӀаби. Макъиль гъасда кколеб букӀана живго кадетазул корпусалда вугин, хъазмил памятникалда аскӀоб гъайбатай гуржияй Нинагун дандчӀвалев вугин...

Гъаб рагъалъ гъалги ратӀа гъаруна. РикӀкӀаде ана вальсал, приемал, гъудулзаби. КӀиги гъецӀалъ букӀана гъасул ракӀ цӀацӀалеб, кӀиги цӀаялъ букӀана керен бухӀулеб. КӀиги цоцазе чияраб хӀаорат букӀана гъасде тӀаде къулун. КӀиги цоцада бичӀӀулареб кечӀалъ вукӀана гъав асир гъавун. Ячана гӀадаталъ тӀалаб гъабун гъас магӀарулай. ХӀасратай Нина йикӀана рикӀкӀада. КӀияздаго гъоркъоб букӀана къо гъечӀеб, поч хъвадулареб кӀудияб гӀор. Гъеб гӀорулъ гъанкъана Петербургалдаса магӀарулав, магӀарул имамасул гӀурус офицер. Киналго холезул гӀадин гӀоралъ босунана гъесул нусго аниш. Нусгоялда гъоркъоб цо букӀана бищунго кӀудияб, бищунго хирияб. Гъагъаб кӀудияб гӀорда тӀад къо гъабизе, гъаб хъачӀлъи, чӀвадари

члаголъиялъги недегълъиялъги хисизе. Магларухъ эбелалъ ахлупелги рикллада Петербургалда Пушкиница хъвалелги — киялго кучлдул ричллизе. Огъ, гьел ричллулелани иш батлайиса буклинаанин вуклунаан гъав. Амма глемераб мехалъ ричлличло цоцазда «Аврора» жеги батлайиса клалъалеб буклана. Ханжаралъги цоги мацл бицунеб буклана.

Цоцазда къабулел хвалчабазда релълъун руклана кучлдул. Ругънадаса члорто бахъичлеб улкаялъ ругъназулги бахларзазулги бицунеб буклана. Гъудуз риклулел беразул, чундуз гьекъолеб биялъул, яргил чвархъиялъул, чол пунхъиялъул, чотлахъанги рагъул авалалда тун, нахъ буссун бачлараб айгъир бихъун, абуралъ ахларал, ячуралъ ахларал, чол гъан сусун сангарал гъарун рагъаразул, — ричллулел руклинчло цоцазда къалул кучлдул.

Азарил соназ пуна магларул зурма, хъвана чагъана, чагур, рачана швантлхалда, тлармида бакънал, бухана къали, къабуна жергъен. Гъезулъ жубан буклана рокъиги къалги, роххелги пашманлъиги. Гьел магил гарал — гьимулел бакънал, гьеб гьимиялда гъорлъ маглу кенчолел мискинаб къисматалъул кучлдул. Гъале мискинзабазул анищалъул кечл.

Гъуниб къуру къансу ани,
Вай, Лабазан, къинкли-къванкл!
Къили меглер мохмох ани,
Вай, Лабазан, къинкли-къванкл!

Мискинлъиялъул кучлдул, гъардухъабазул бакънал, глукъбузул гъаркъал, векъарухъанасул пиштлул наку, — гьел батли-батлиял айдалалаял. Гъезулъ буклана магларул глумру, ракл. Амма рекел клетлей раглулеб буклинчло, рагланиги бичллулеб буклинчло.

Амма магларул кечлалъ абудеб буклана: къисас босилин чварав Айгъазил зоноде къулун.

Амма мағарул кинидахъ ахлулеб буклана: мугруздаса глазу биине бугин, гурабазда тугьдул кунчизе ругин.

Амма мағарул партизаназ, коммунараз ахлана: «вай эбел, эркенлѝи, канлѝи — эркенлѝи» — ян, киназдаго бичічулеб кечі.

* * *

Бицуна: Валерикалда ккараб боркъараб рагда Шамилил лъукъ-лъукъарав мурид Малла Махлама Ермоловасул цо къукъаялъ асир гъавун вуго. Росулъ гъасда хадуб хванилан мағу бахъун буго. Амма гъав гьоркъоб цо моці сверилалде сах-саламатго росулъе нахъ вуссун вуго. Щиб-кинали киналго хликмалъун гьикъаразда, гъас бицун буго:

— Дун, Малла Махлама, раклалде ккоге я гъарун, я хлелун, я хлинкъун ворчларав вугин нахъе...

— Нижеда лъала мун лебалав мурид, хвалчаца нухги бахъун вачлун ватила, — ян абун буго росуцояз.

— Дихъ хвалченги букинчю. Хвалчаца бахъулеб нухги букинчю, гуро, — ян абун буго гъас.

— Кинха?

— Кинха буклинеб? Дун вачун цо гвандинив тламуна, тладе клулал рана. Кligo-лъабго къоялъ къоринив тламурав чан гладин вуклана. Гъеб мехалъ раклалдещвана цлудул босен балагъизеян къурулъе арав, гъенив кварги къотлун хутларав холев вугев Галица ахлараб кечі. Дицаги холев чияс, ма, гъеб ахлана. Цинги батли-батлиял кучлудул ахлана. Ахлана роржун унел хланчлазул, рикклалде къо лъиклан унел къункърабазул, чундузул, ичго ругъун щвараб ритлучлалъул, бачлунебги унелъулги, баккулелъулги тлерхъунелъулги, тлогъиллъулеб хаслихълъиялъул, гьитлинаб мехалъ ахларал, голохъанаб мехалъ ахларал ва жеги церехун ахличлел кучлудул. Лъабго къоялъ ахлана. Хъаравулзабаз дие квал-квал гъабичю. Дир бичічулареб кочлохъ гьел хликматго гленеккун руклана. Цо нухалъ гьел хъаравулзабигун гъаниве

вачлана голохъанав офицер. Дица хлукму гъбуна гъаб ахир бугин. Полохъанав офицер вачлана цо нилъер маці лъалев чигун. Гъес абуна:

— Офицерас гъикъулеб буго гъеб дур кечі сундул хлакълъулъин?

Дица бицана гъеб горбода цлурмал рараб цлудуде гъабураб бугин. Гъес ахлеян гъарана. Дица ахлана бухлулеб Дагъистаналъул хлакълъулъ кечі. Цоги ахлеял абуна. Ахлана мискинай эбелалде, хирияй гъудулалде гъарурал кучлдул. Офицер цодагъав пашманлъана. Гъев муглруздехун валагъун вуклана, муглрузда руклана накклал. Гъес хъаравулзабазда абуна дун виччан теян. Нилъер маці лъалев чияс абуна: гъав офицерас «цлудудаса цлурмалпра-хъеян» абулеб бугин. Дур кучлдуз асир гъавурав гъас мун дур Ватланалде виччалев вугин. Офицерасул буклана берцинаб глакълъаб гъумер. Гъедин ворчлана дун. Гъедин кечі щай Дагъистаналъги ахлулареб даиман ккола цо-цо мехалъ.

Амма Шамилица гъесда гъикълана:

— Гъукъун букланатури дица две кечі ахлизе. Щай ахлараб?

— Имам, дуца гъаниб гъукъун буклана, доба гъукъун буклинчлогури, доба гемемераз ахлулеб буго, — ян абуна Малла Махламаца.

— Лъиклаб жаваб къуна дуца, дагъав ургъизеги ургъун ахле дурго, Малла Махлама, — ян имамас гъав живго тана.

Гъелдаса нахъе Малла Махламада кечлалъ хвасар гъавурав Махламайин абулаан.

Гемемерал руклана кечлалъ хвасар гъарурал. Къвариглун руклана Дагъистан хвасар гъабулел кучлдул. Амма дов голохъанав офицерасда гладин кин гъел ричлчилел? Щивдай дов? Поручик Лермонтовцин гуродай? Валерикалда довги лъукъун вукланин!

Цоги бицуна: Жиндирго къукъагун Темир-Хан-Шурабе машгъураб гъужумги гъабун, гъениса нахъ вуссунев Хлажи-Мурадица цо рохъоб рихъун руго регарал солдатал. Гъез цѣдухъ гѣдорги рукѣуц, ахѣулел рукѣун руго кучѣдул.

— Сундул хѣакъалъулъ гъел кучѣдулан гъикъун буго Хлажи-Мурадица гѣурис мацѣ дагъаб бичѣѣулев жиндирго рагъухъанасда. Гъес бицун буго эбелалъул хѣакъалъулъ, гъудулалъул хѣакъалъулъ, рикѣѣде Ватѣаналде ралел ругел цѣдазул хѣакъалъулъ ругин.

Хлажи-Мурад гѣемераб мехалъ гѣенеккун вуго бичѣѣулареб мацѣалъ ахѣулел гъел кучѣдузухъ. Хадуб гъас бигъа гъабун абун буго гъагъал чагѣи тушбаби гурин, квал-квал гъабугейин. Я ккоге, я чѣваге, те гъез эбелалде кечѣ ахѣизеян.

Кечѣалъ бачѣунеб букѣараб гулла нахъе гъукъана гъезие. Огъ, чан гъединаб гулла чѣезабизе букѣараб гъел ричѣѣун рукѣаралани.

...Жеги бицуна: Махѣлѣица Унсоколосан Хундериѣ партизанахъе кагъатгун витѣун вуго Махѣмуд ва абун буго гъесда: ханжаралъ гурин пандуралъ бахъе нухан. Цѣѣѣланихъе щварав мехалъ, гъав хъачагъаз ккун вуго ва гъесда кодоб Махѣлѣил кагъат батун буго. Хъачагъаз гъав вачун гвандинив тѣамун вуго. Гвандиниѣб гъас жиндирго хѣасраталъул кучѣдул ахѣун руго. Гъасул кочѣохъ гѣенеккизе кинабго росу бакѣарун буго. Росдаца росдада бицун цогияѣ бакѣаздаса чагѣиги рачѣун руго. Бичѣѣун буго Хѣоцоса Нажмудинида, жакъа кочѣохъан чѣвани киналго жиндасаги ун хутѣулевѣѣи. Виччан тун вуго гъес гъев. Махѣмудицаги Махѣмудил кочѣоцаги партизанахъе цо живго гурев цадахъ гѣемерал магѣарулал рачун руго.

Магѣарухъ партизаназда кочѣол отрядин, бандазда къвачѣил отрядин абулаан.

Бицуна: Йирчи Гъазахъица абуниѣа, Сибиралъул туснахъалда жив хвезе вуѣланиѣа, цадахъ кечѣ букѣинчѣебани.

Дун гъезда божула. Цоцазул кучідул ричіларал цоцалъ рагъуларо. Дида лъала глемерал къисаби кочіоца хвасар гъаруразул, гъелъул къуваталъ лъелго рукларал реклун рачаразул, гъелдаса хіинкъун хіалихъалъи таразул. Гъезул цояб «Цо панаяб хіухъел» абураб дица цебего гъаб тіехъалда лъезе кочіодалъун хъвана.

ЦО ПАНАЯБ ХІУХЪЕЛ

— Васги, дурцги дида аскіор эхете,
Амру буго дица нужей гъабулеб;
Гъале дир яс Муи, гъай йиго гъанже
Нужер цоясе яц, цоясе лъади.

Лъикіаб гъечіо хабар гъалъул рахъалъан,
Нуціа къирун буго нилъер къавуде.
Къаси мукіурлъана, огъ, ціорояб кіал,
Цо Хъахіабросулъес асир гъаюнин.

Дир тіурччи бичулев Анасиласул
Васасул пандрихъе паналъун йигин —
Гъай, къаси нужеца къваригіел тіубан,
Тіойитіичіонани, дун херав, хвела.

Гъале кіго ханжар, кіийиде къотіе,
Биялъ чурараб шал дихъе щвезабе.
— Эмен, гідой виччай! Гъулгъулеб Гъойсу,—
Гъоль тіубазабила жинда тіадаб иш.
— Вакъад, къварилъуге! Къуру борхатаб,—
Кваркъаби гъечіезе гъечіо хвасарлъи.

Ана гъал сардида сас гъечілеб рохъ чіван,
Чіегіерал гъулдулъан Марямги ячун.
Нахъа тана росу, къерщола глазу,
Гіор ццидакъ къабгіола къурул сиялда.

— Гъалал ккун къотіила дур бетіер, Марям,

Балагъун бугин гIор, гIедегIел гъабе.
Бугиш дур абизе ахираб рагIи,
Гъаб инсул, вацасул хонжрода цебе?..

— ГъечIо дир щибниги абизе рагIи,—
АхIизе биччанте МахIмудил сарин.
Хваниги кIваричIо нужер квердасан —
Те Карпаталдасан кагъат цIализе.

— АхIе, Марям, ахIе, МахIмудил сарин,—
Молода вачIаяв ХъахIабросулъев.
ЦIале, цIале кагъат Карпаталдасан,—
Карпаталъул гIунеулъ гIунун хутIадил.

ТIаса чохтIо бичун, гъалалги гъурщун,
Гъулдузул курмузде керенги рагъун,
Каранзул гвердида рарал тIабиял
ТIутIун гIодор рехун, борхун бетIергун,

Биччан тана гъаракъ Мариямица
MarIy чваххулаго, черх соролаго.
Биччан тана гъаракъ бекъдерил ясалъ:
«Цо панаяб хIухъел бухIулеб рекIел...»

Зодихъ ругел накIкIал гIодой рачIана,
ГIорул карачелал чуяллъун чIчIана.
Гъаб Дагъистаналъул киналго мугIрул
КочIохъ гIенеккизе данде руссана,

Доба годекIабахъ жамагIат гIадин,
Жайран сверун ккурал чанахъай гIадии...
Биччан тала гъаракъ гъай Мариямица
Добе Карпатазде рагIулеб куцалъ

Соролел лугбазул гIакъуба рагIун,

Годана кѳураби кѳватіалабалѳан.
Гѳалдолеб ракіалѳул хіайранлѳиялѳул
Хіакѳикѳатги босун свердана гѳурал.

«Кутакаб ціаялѳул, ціураб каранзул»
Кагѳат ціалулага рогѳана сордо.
Биччан тана гѳаракѳ гѳай Марямица
Гѳале бачіана кѳо — кѳотіараб хѳарпуз.

Бортана вацасул ханжар гіаздаље,
Бортана росасул ханжар гіуруље.
Гіодореги далун ана гѳал нахѳе —
«Огѳ, паияб хіухѳел бухіулеб рекіел».

Ана хасел нахѳе, тіегѳана гѳутіби
«Риідал ціер чівалел ціорол мутірузда»
Рокѳул куркѳбал руго кирго роржунел,
Хонжрод кѳотіуларо, гіораль унаро.

Ва гѳанжелѳизегіан рагіула гіинда
Гіораль босун унеб хвел гѳечілеб гѳаракѳ,
Рокѳиялѳ рекана гѳетіарал хунжрул,
Хазиналѳун буго «панаяб хіухѳел».

Гѳаб кіуго хабар Абутіалибица бицана: Индиялдаса вуссарав
дида Абутіалибица гѳелѳул хабар ціехараб мехалѳ, цогиял харбазда
цадахѳ дица бицана индусаз кѳватілахѳ жидерго миллиаб тіагіелалда
бакѳналги тіамун, балерина гіадин, борохѳ кѳурдизабулеб куц, ахіулеб
кочіохѳе борохѳги Кобрикги цоцаль рагѳулел куц.

— Тамашалѳи гѳабизе ккараб жо гуру гѳеб, — ан абуна
Абутіалибица.— Нилѳер гіухѳбуз щвантіх лун рорхатал кѳурабазда
кѳурдизе тіамулаан ритіучіал. Бищунго хіинкѳарал чундулги бакѳназде
данде рохуца холаго рачіунаан кіанціун. Дидаго бихѳана зурма пулеб
мехалѳ, палугѳаби, гіадин, кваридасан кѳурдулага унеб цидул хѳизан.

Дуда лъалеб батила, киналго бакъназул тIагIелазда гьоркъоб дие бищунго зурма хирияб букIин. Гьелъул гъаракъ рикIладе рагIула ва гьелъул гъаркъихъе киналго роххун рортула. Шай-гурелъул гьелъ бицуна я вас гъавунин, я гъобол вачIанин, я бертин-той бугин. Я речIчIун чIел чияс босана, я чоца бекерун чIчIел босана — рохалил чапар — зурма буго киналго Дагъистаналъул бакъназул тIагIелазуль тIадегIанаб тамада.

Дие бокъула зурма цоги рахъалъги. Дун гIолохъанаб мехалъ дир мискинаб хъизан хъихъана гьалъ. Чанав къурдизе тIамурав дица гъабги бачун, хIадурал бакъназе текстал хъвалел, лъугъинчIел кочIохъаби гIадин. Гъеб батIияб хабар буго. Дие бокъун буго цо дирго ккараб бицине.

Жеги гIолохъанав дун цо рикIладе мугIрул росулъе зурма пузе берталъе ахIун вукIана. БукIана хасел, хъван балеб букIана гIазу. Нухал рукIана кIийил, лъабил, щуйил, микъил тарихал гIадин кIичI-кIичIарал. Дун гъеб нухда свакварав чи цодагъалъ хIалхъи босизе цо ганчIида гIодов чIчIана, росулъе щвезегIан жеги къвачIа цIураб тамахъу цIан лъугIулеб нух букIана. Гъеле гъеб мехалъ сверудасан цIурмал зваргъана. Цо чIухIараб пайтон баккун бачIана. Пайтоналда тIад гIодор чIчIун рукIана гIорцIарал, гъекъарал, хъудулел, рес бугеб къолбол лъабго къачIа-кIатIарав чи. Чуйал абуни цояб букIана хъахIаб, цогиялъул гIицIго нодо букIана хъахIаб.

— Ассалам гIалайкум.

— ВагIалайкум салам.

Гъикъа-бакъарана. Гъелги берталъе унел чагIи ратун, дица нилъер нух цо бугин, щадахъ вачейин гъарана. Амма гъез, цо-цо гъанжесел хIалихъатал шофераз гIадин, дун вачине инкар гъабуна. Гъеб гIечIелъуй цIорораб кIалги кIалъана.

— Нахъеяб бертин гъабулеб мехалъ щваниги бегъила мун, гъаб бертин мун гъечIого тIубала, — ян зваргъи, дваргъиялда нух босана.

Гъеб мехалъ пашманлъарав, свакарав, ццидалав дица гъабизе жого лъачлого чакмаялъул глагалъуса бахъун дирго глагараб зурма пуна. Зурмица гъабураб ахли. Гъедин дица себе пуйчло. Дир зурмил гъаркьихъе пайтоналда рарал чуюл занклан члчана. Ццин бахъарал реклараз гъезда рилълъаян цлцалал къабглана. Амма гъел къуричло. Дир бакъан гъезие цлакъ бокъана. Цинги хважайинзаби зурма чезабейин диде ахлдана. Дирго зурмида бокъараб гъабилин, гъезие квешезе дица дагъабги «утакалда бачана. Чуюл рагъаричло, гленеккун члчана. Гъезуль цлклараб буклана гладамалин ругел гъезул бетлергъабаздаса. Киналго хлайваназда гъорлъ гъведасаги чуюлдасаги глкъилал, гладамазе мутлиглал дида дандчлвачло. Гемеараб мехалъ буклана нижер дагба. Чуяз хисичлого дирги зурмилги рахъ ккуна, чуюл гъечлого пайтон цлалел бетлергъаби гъалги руклинчло. Ахирги чара хварал гъал гъардесе ккана дунги пайтоналда реклаян. Гъедин зурмица лъелав дун члухлараб пайтоналда реклинавуна, кучлдуз подвалалъуса вачун гъале гъаб даражаялде щвезавуна. Бакънал куркъбал руго, кечл гъаракъ буго; гурхлула куркъбал гъечлел къункърабаздаги гъаракъ гъечлел хъазаздаги, гъеб кліябго гъечлездаги.

Гъеб хабар бицана Абутлалибица. Цоги гемеарал рицана. Гемеараздасан цо дидаго берцин бихъараб бицинин.

...Цо нухалъ дица гъикъана Абутлалибида:

— Дуца пула зурма, швантлих, лалаби, дуда гъел, пуйзеяли щай гурин, гъаризеги лъала. Дуца жергъенги къабула, пандурги хъвала, щай чагъана хъвалареб кидого? Чагъана, магларулазе цлакъ бокъулеб тлаглел гъечлищ?

— Бицинищ дуе?

— Бице, Абутлалиб.

— Эдин батани гленеккун вихъе. Дица себе гъитлинаб мехалъго хъвалаан чагъана. Хадуб реххун тана. Гъельие гилла ккана гъадианаб: Цо нухалъ нижер тумазул росулъе вачлана талихл къарав,

къварилъиялъ чівалев мағарулав. Жиндирго росулъ чиги чіван бидул хлакъ бугев гьев вахъана нижер росулъе. Апарагасул рукъ росу рағлалдалъидал, росу рағлалда буклана чічлей бид виххун вачларасул. Гьасухъе гладамал къанағлат унаан. Гладамазухъе гьевги къанағлат вачлунаан. Дида дағъаб мағарул маціги лъалеб буклун, дица хлісаб гьабуна живго цо вугев мискинав мағаруласул къварилъиялда гьорлъ цодағъаб глахъаллѝи гьабизе, гьоркъо-гьоркъоб гьесухъе ваккизе. Цо сордоялъ щвана дун гьениве дирго чағъанаги босун. Дида ватана гьев гьастіа гюдов чічлун хьагида гьоркъ накуялда ціаги бакун. Ціа мукъсанго кенчелеб буклана. Хьагида жаниб гьалулебги гьебго наку буклана. Накдал цо берцинаб махІ буклана рақлалъе асар гьабулеб. Дица гьесие чағъанаялда киги, лъабго, лъеберго бакъан бачана. Гьев рағли абичілого гленеккун члун ціадухъ балагъун вуклана. Хадуб мағарулас тохлъукъего дир чағъана кодобе босана, балагъана, цодағъаб рекъезабуна, бегъилищанги гьикъун хъвазе байбихъана.

Вабабай, Расул, гьес гьеб хъвараб куц! Кидаго глумруялъ кючон теларо. Чағъана гьедарана, гьардана, гюдана. Гьелъул гьаркъазулъ рокьиги, унтиги, чіалгленги, нағланаги — кинабго жубан буклана. Гьастіа ціа кенчелебго кенчелеб буклана. Нижер бералги цин ціаялъ, цин мағил гараз кенчезаруна. Дица гьеб сордоялъ чағъана гьесухъ тана, ва гьанжелъағлан апарагас кодоб ккураб гьелъул гьаркъал дир гюндузда рағлупел ругин ккола, Щибаб сордоялъ унаан дун гьесул къваридал бакънахъ гленеккизе. Хадув дун ана мағарухъе, гьасул росулъе, ралагъана гьесул бидул тушбаби. Дица гьел ахІана дирго росулъе, гьес чағъана хъвалеб рағлизе, Гьел рильлъана. Лъабго сордо-къоялъ гленеккана гьел балъго гордухъ жидеца къисас босе кколев тушманасул къваридал бакънахъ. Амма къисас босичіо. Гьез абунa вусса росулъе, ниж тіаса лъугъанин дудасайин. Нахъ вуссун унев мехалъ гьес чағъана дихъе нахъ буссиабулеб буклана, дица босичіо.

— Дуца гладин хъвазе дида ківеларо. Ківечієб мехаль гьелъул пайда щиб?

Гьелдаса нахъе дица чагъана кодобе босичіо. Амма кіочонаро, бидулал рекъезарураб гьелъул бакъан. Ракіалде ккола дунялалда гьелъухъ гленеккараз, гьєб бичічлараз гьабиларин киданиги квешлъиги тушманлъиги.

Цо-кіуго инсул ккарабги бицинин: ГьацІалухъа ХІажияв абурав чияс Хунзахъ рагъун буго жиндирго ашбаз. Гьес эмен ахІун вуго гьєб ашбаз беццун кечІ гьабизе: Кьолеб жоялде вачІинарин. Мун машгъурав чи вугин. Цодагъал раглаби абєян, гьаб гладамазда лъазе.

ХІакъикъаталда инсуца хеккого кинабго магІаруллъиялда машгъур гьабун ХІажиявги гьесул ашбазги. Инсуца ашбазалде гьабураб кечІалъ кеп щун гьале дован, даранчи, гьєрсихъанин вихъизавулев вукІана ХІажияв.

КієчІ къватІибє бахъилалдего гьєб рагІарав ХІажияв хІинкъун инсуда гьарделєв вукІун вуго, чу кьєлин кьоло-гъолон, гьєб кечІ лъидаго бихъугєян. Амма «ца таралъ, мєгІєр толєлъул» магІарухъ тирана, гьанжєлъагІанги цІалулєб буго «ГьацІалухъа ХІажиясул ашбаз» абураб кечІ. Гьєб кечІалдаса хадуб хеккого ХІажияс ашбаз къазє ккана.

Цоги инсул ккараб: цо нухалъ нижєр рукъоса рагъдухъ магІида рарал хъалбал тІагІун руго. Росулъ хабар биччан буго: «ХІамзатица гьєл рикъарав чиясдє кечІ гьабун бугин. Мєтєр къаси гьєл хъалбал росараб бакІалда ратичІони, кечІ жамагІаталъє цІализє бугин». Нахъияб къоялъ хІинкъарав цІогъорас кІиябго хъибил букІараб бакІалда магІида бан батун буго. Инсуда ракІалдацин букІун гьєчІо гьєб кечІ гьабизє. Амма гьабилин хІинкъун вуго цІогъор. Гьадинал ишал инсул гІємерал ккана.

Дун кочІол рокъовги, кочІол Дагъистаналдаги, кочІол улкаялдаги гІуна, дида лъала гьелъул къуват, гьелъул къимат, гьелъул къисмат.

Абула мацлалъ рикікладе рачунилан. Амма Дагъистан бакъназги кечлалъги бана рикікладе. Гьел рукінчлелани, гьезулъ лъураб пикруги асарги бичічлчлелани, дунялалда бакі батуларого, рукіниб чан гладин, букінаан дир тлалъи. Гьетларал сухъмахъаздасан сангаралги рахун пандрица нух бахъарал миллатал, кечлалъ хвасарги гъаруна, гъудулзабиги лъазаруна.

«Бице дур кечі, дица бицина мун щивали», — ян абула Абутлалибица. Бицана Дагъистаналъ жиндирго кечі ва лъана, бичічлана дунялалда гьеб, бичічлана дунял гьелдаги.

Падат буклуна тлоцересел саназ рос-лъадиялъул кидого дагІба буклунеб. Гьединаб мехалъ сардилъ голохъаби унаан гьезул гордухъ чагур хъвазе. Чагуралъул гьаркъаз гьезда кинабго клоченабулаан.

Дир вукІана лъикІав гъудул Амин Чутуев. Гьес чанго нухалъ дир горда гъоркъ чагур хъвана. Глажаибал гьаркъаз паналъарав дида кинабго клочон толаан. Гъанже рокъобги клудияб дунялалдаги къец-дагІба ккараб мехалъ, дида РакІалдещола дирго гъудул Амин Чутуев. Дица ахІула:

Амин Чутуев, баче
Чагуралъул цо бакъан.

Америкаялде щвараб мехалъ Чикагоялда цо дандчІваялда батІи-батІиял суалазда тІасан дирги цо мистерасулги клудияб дагІба ккана. Гьеб дагІба я дун, я дов цоцаде руссунеб букінчІо. ДагІбаялъул ахиралда американас ахирияб рагъда Германиялда чІварав жиндирго вацасул кечі цІалана дие. Дицаги цІалана дирго рагъда хварав вацасул кечі. Нижер дагІба къотІана. Гьел кучІдул цого кечі, цого васият гладин рагІулел рукІана. Нижеца хІисаб гъабуна хвелги, хваразул васияталги хІисабалде росулелани кинабго батІайиса букінаанин.

Тбилисиялда дун вуклана машгъурав, цевегосев Гуржиялъул поэт Давид Гурамишвилил юбилеялда. Гъев поэт, жеги гъитинав г'олохъанчи, дир анкъумумуз Гуржиялде чабхъен гъабураб мехалъ, чода нахъаги лъун хъамун вуклана. Къваридав асир, Унсоколо жанив т'амурав чи Гуржиялъул куч'дун ах'улев вуклана. Унсоколосан гъев т'урун ворч'лана Россиялде. Россиялдасан Украиналде. К'удияб къисмат буго гъесул. Гъеб къисматалъул бицунаго юбилеялъул вечералда театралда раклалдещвезабуна дагъистаналъул хъачагъаз хъамунин доб мехалъ поэтин. Дица х'исаб гъабуна, гъеб г'айиб дир цересел умумузда т'аса босизе. Дица абуна: дир умумаз чабхъен гъабураб мехалъ гъезда лъалебги, бич'ч'улебги бук'инч'ин жидецао хъамулев г'олохъанав князь коч'охъан вук'ин. Лъарабани гъез гъев асир гъавилароан. Гъеб нижеда маг'арулазда бич'ч'лана ц'акъ кват'ун... Инк'илаб ккун хадуб. Лъараб, бич'ч'араб мехалъ ниж рек'кълъана. Ва гъарулеб буго коч'охъанасда: т'асалъугъаян. Цебе мун Дагъистаналъул асир вук'ун ватани, гъанже Дагъистаниял дур куч'дуз асир гъарурал рач'ун руго духъе. Кват'ун рич'ч'лана дур куч'дун...

Кват'ун рич'ч'лана. Амма вач'лана к'удияв таржаман. Киналго мац'ал рич'ч'улев, киналго мац'азда вич'ч'улев. Бач'лана инк'илаб. Гъель щибаб халкъалда абуна нужерабгоги ах'еян, цогиязухъги г'енеккеян, цадахъги ах'еян.

Ах'лана, гъаракъ биччана жив-живас жиндирабго, ах'лана цадахъ. Киназго цадахъ цолъун къабани къуру биххизабизе к'олин абун. Киналго къурабазда багъилеб буго дир улкаялъул кеч'и, ах'улел руго ц'иял куч'дун, ц'иял бакънал. Гъезда гъоркъор дида раг'ула дирго Дагъистаналъул гъаркъалги: Игъалиса Г'умарил, Ч'алдаса Гъазимух'амадил, К'югъориса Пат'иматил, Татамил, Исбатил, Бариятил, Рах'иматил, Муил — г'агарал гъаркъал, рокъулел бакънал. Ц'иял коч'охъаби, г'олохъаби, ц'ияб гъоркъоблъи. Амма цебго г'адин цониги т'лохда т'агъурги г'инда ч'иван ах'улел куч'дулги к'очон тун

гъечю. Гъеб кѣиматаб хазиначи ганчѣил кѣотѣноса кѣватѣбе босун Дагѣистаналъ улкаялъе кѣолеб бугоункѣабго щинкѣил хѣахѣаб батана магѣарул кочѣол чол. Аби буго ункѣабго щинкѣил хѣахѣаб чол чуялдаса цебе бетѣергѣан холин. Кочѣохѣаби хвана — гѣезул цѣаралги кучѣдулги хутѣлана.

Магѣарул согѣаб тѣабигѣат. Гѣанир гѣарурал лѣимал цере гѣитѣинго холел рукѣлана. Амма хутѣларал хутѣлулаан тѣубараб гѣасруаль, бекизабун тѣагѣурги лѣун. Гѣедин гѣемерал ахѣларал кучѣдул кѣочана. Амма хутѣларал хутѣлун руго азарил соназе — магѣарул намусалѣулги, ритѣухѣлъѣиялѣулги диванчагѣи. Холел лѣималазулги гѣемерисел васал хола, ясал хутѣлула, руччабаз санал гѣемерал рала бихѣиназдаса. Абула гѣелъ хутѣланин хвечѣого гѣемерисел хѣасраталѣул кучѣдул. Гѣел лѣималазда кѣочон гѣечю. Ахѣулел руго церего гѣадин Парту Патѣимал, Гѣидалѣа Хочбарил, Надир-шагъ щуцазавиялѣул, Шамилил, Хѣажи-Мурадил, Махѣачил кучѣдул. Тѣамулел руго кѣурабалъ хутѣларазул, магѣарда цѣороразул, цѣада лѣун рухѣларазул, цѣоралде чабхѣад ун руссинчѣезул некѣсиял бакѣнал. Гѣемерал руго гѣел гѣитѣинаб мехалѣул макѣаби.

Амма киналго гѣел руго цѣияб кѣудияб назмуялъе цеберагѣи. Гѣумруялъ, ишаз ахѣулел руго цере. Хѣвалелб буго кѣудияб назму. Гѣеб рагѣулеб буго, цѣалулеб буго. Цѣиял чѣваби ран руго басрияб пандрида. Пианиноялѣул клавишазда расандилел руго магѣарул ясазул килщал, ахѣулеб буго, рагѣулищ магѣарул кечѣ: росулѣан Москваялде, рикѣкѣадал улкабазде унеб буго гѣеб. Цолѣулел руго цогиял гѣаркѣалгун. Гѣелъги бищунго хѣайранал гѣудулзаби кѣабул гѣарулел руго магѣарухъ. Бицуна магѣарул кечѣ космосалдеги щванин. Щвечѣони щвезе буго, божула гѣелда.

Цогиязда цадахъ дицаги ахѣлана магѣарул кечѣ. Кидаго дида цадахъ рукѣлана дир поѣтал.

Дица кечѣ цѣалана...

Ціадаса Хіамзат —

Дир хіайранав эмен тіаде вахъана.
Цинги гъос ціалана, дун гіенеккана...
Гишкълул шагир Махімуд тіаде вахъана.
Махімудил панаяб пандрил гъаркълхъе
Гъоркъланги тіасанги чаглі рачіана.
Чагурал, чагъланай — дир кочіохълби
Рорчіана, рачіана хабалъл рахълун,
Цоял гълдаб рахълъл, цоял доб рахълъл,
Цересан, нахъласан дун сверун ккуна;
Сордо рогълнеглан кучідул ціалана,
Киналгліаги ана, дунго хутліана.
Хадув дун кължана...

Ле, ціияв шагир,

Дун, Ціадаса Расул, ворчізе гълве!

Кучідузул рокълв, кучідузул годекланів, кочіол дунялалда глуна дун, Хіинкъладго кодобе босана дица къллам. Гълй берцінай гладангун (поэзия) кълълъазеги кълълълчлого чіезеги хіал гіолеб буклінчло. Ціадаса Хіамзатида хадув Ціадаса Расул — цо рокълвса, цо росулъл, цо ракълалдаса, цоцазда хадур цун гълел гіемерал рукліна. Гълелъ дица цониги кечі инсуе ціалулароан. Ціадаса Расул дир лълугълінчло. Дица байбихълана Хіамзатил Расулин хълвазе. Амма гълб ціаралълул кочіохъланги вугевиш гъланжеян абизе кіоларо магларухъл. Кив аниги, кив кълълълъазе кканиги, кіудияв гіурав мехалълги, дун лълалезги, дир хълулухъл лълалезги абулаан: кълълълъазе раглі къллин нилълерго Хіамзатил васасе. Кидаго абулароан Расул Хіамзатовасейин. Хіамзатил вас вуклін — гълб гълтінаб иш буклінчло.

Амма дие бокълун букліана цодагълв дун дунго хлісабалдаги кълбул гълвизе. Кълбул гълвурав, гълвичіев жеги лълаларо.

Цо нухалъл ккана гълдінаб иш: дун унев вукліана магларул райоазде. Цо чанго райоалде щун, щвезе унев вукліана рикіклладаб Ціумаде. Гълениве щвезе щуго-анълго кілометр бугеб бакіалда

бакарун буго гемеаб халкъ, пулеб, хъвалеб, ахлулеб буго. Киналго ахлулел инсул кучлдул ругоан. Гъаб щиб халкъ, къаб щиб хабар? Хабар къадианаб ккун буго. Дун районазда сверулеб мехалъ, цо лъицаялиго Хламзатил василан абулеб жо я живго Хламзатилан абунисъ яги абулезда гъедин рагунисъ — кинабго халкъ дун гурев, эмен вачлунев вугилан ккун данде бачлун буго херав кочлохъанасда дандчлвазе. Тладе щун гъикъардарав дида эмен кив тараван гъикъараб мехалъ, дица Махлчхъалаялда вугин абурабго, аргъаналъул глдин цоязул рукллана, цоязул цлцлан ана гъурмал.

Циклараб тайпаялъ квералги росун, гледеглун ругин рахъ-рахъалде бухъизабуна. Дунгун цодагъал голохъабиги гъалбалги хутлана. Голохъабаз гемеал кучлдул ахлана. Гъезда гъоркъоб цо дица хъварабги булана. Гъеб рельлъун булана чодаса къилиги бахъун, гъебги босун болъодахъан вахун унев инсуда хадув, гъесул цлалги босун вачлунев васасда.

Буго клудияб мали кочлол. Мали — абураб раглул магларул мацлалда клуго маглна буго. Цо нилъ рахунеб глумруялъул мали, цо нилъ раччулеб хвалил мали. Бицуна, гъоболасул рокъоб молол ункъабилеб хлокиде хлетле босулаго хванин Махлмуд. Дица гъелъул рахъалъ хъвана.

Хъахлбросулъа Махлмуд
Болъодахъан унаго,
Ункъабилеб хлокиде
Нахъасан речлчлун члвана.
Хлоклал биялъ рельана,
Болъодахъан вортарав,
Буртинаялъуб ясемун,
Жаназа босун ана,

Хъахлбросулъа Махлмуд,
Дур глумруялъул болъо
Гишкъул болъоялдаса

Хіокіал дагъаб батана.
Гишкъуги саринги дур
Тіохазде бахун буго,
Аххада тіурал чіваби
Тіармида цілтъун руго.

Хъахібросулъа Махімуд,
Киналго глашикъазул
Гіумру больолтъун буго,
Бакънал хіокіаллъун руго.
Цоял тіаде рахуна,
Цоял аххаде уна.
Иргаялда керен ккун
Кавудахъе рортула.

Хъахібросулъа Махімуд,
Щивав вуго хіокіада,
Хіетіе себе лъолаго,
Нахъасан речічун чівалел.
Битіун кеп бугеб мехалъ
Кечі ключонеб киниги.
Кино гъабулеб мехалъ
Чирахъал сунеб гладин.

Хъахібросулъа Махімуд,
Дунги вуго хіокіазда,
Хіасраталъул гъаб больо
Дидаги буго себе.
Дир хіетіе дур хіатіада
Хадуб босулеб буго,—
Хвел кинаб хіокіададай
Дихъ балагъун чіун бугеб?

Хъахібросулъа Махімуд,
Мун цевега хваниги,

Дуда хадур гьоларо,
Гъезеги хлажат гьечіо.
Мун кьвалакь тламурги ккун,
Тіохде вахунев вуго.
Дун ахада чіун вуго,
Чіваби рекъезарулев.

Молодасан рахунаго батіи-батиял хіокіазда хвана, чівана,
гьенисан рортана кочіохъаби. Цинги иргадал гьел молода раччана.
Амма Дагъистаналъул кечі, гьелъул молот ахир гьечіо. Гьеб
бахунебго бахунеб буго борхалъиялде. Араз гьеб кьиматаб пандур
гъанир ругезухъ толеб буго.

Магларул пандур! Заман бахъанаган, дунял лъанаган
хінкьулев вуго мун кодобе босизе. Дуда тіад рарал чіваби азарил
саназ азаргояз рекъезарурал руго. Дица гьел кьурулеб мехалъ, ракі
кьватіулеб асар букіуна. Гьел тіуни гьечіо кечі. Молот кинаб хіокіада
вугев дун?

Дун ціакъ чанкіларав чи вукіине ккола дуда квал-квадарав, мун
кодобе босарав. Амма квал-квадичіого кинго чіезе кіоларо дида, дирго
кечі дицаги ахіла. Кіудияб кочіол Дагъистаналъул хіаораталъул
бакъназда гьоркъоб гьеб билизеги бегъула. Дица хіетіе лъураб молот
хіокі кіудияб батиларо. Дилъ цебесеб гъаракъ гьечіо.

— Махімуд хваралдаса рокъийищ ккечіб,
Рокъул кучідул гьечіин керен бухіулел?
Шамил аралдаса кьалиш букіинчіб,
Кьалул харбал гьечіин унго-унгоял?

Рокъияли ккана, амма кучідул щай? —
Муи хъамичіого ячіуней йиги.
Кьалалги рукіана, гьезул харбал щай? —
Хвалчабаца рекъел гъарулеб буго.

Амма букланиги буго клудияб улка. Буго Дагъистан. Дун свакаларо гьелде сарин ахлун. Санал ина, гъаракъ къина, цоял гела, цоял херлъила.

Херлъиялъ инсан махлрум гъавула гемеаб талихлалдаса: гьель бахъула къуват, гъаракъ, гьель гундузда килшал чвала, беразда кверал чвала, кодоб ккураб лълъар духъа босула.

Амма херлъиялдаса дун хлинкъуларо, бахлараб мехалъул кучлдул гьель дихъа рахъиларо. Гьель дихъа рахъиларо дир Махлмуд, Батирай, дир Пушкин, дир Гейне, дир Блок, кивехун кканиги, дир шагирзаби, дир кочлохъан, Дагъистан. Холелъулги пандур хутлулеб буклин буго клудияб талихл. Гъеб бугиш — иш квеш гъечло. Кечл бугиш — руго ниль.

Магларул цо росулъ буго гъадиаб расанди — гадат. Гьелда цар буго «Балагъани батула, батарасе щола». Дунги глахьаллъана гъеб расандиялъулъ.

Бецлъи лълалел глужалъ глисинал васал, ясал ракларула цо рукъоре. Цар ахларав вас ине ккола кивениги батияб баклалде. Гьесда бадир чвала кверал. Цар ахларай яс яхчизе ккола кийниги. Цинги байбихъула киназго глисинаб макъаналъ далай бачине. Вас гъеб мехалъ яхчарай яс ялагъизе лъугъуна. Гъей яс гъечлеб рахъалде вас унев вугони, далалай пашманго, клвар гъечлого бачуна. Яс йигеб рахъалдехун вас глагарлъани, борхун гъира-щавкъалда бачуна. Яс ятанани, хъатги къабун, гьел къурдизе тламула.

Дагъистаналъул кечл, бакъан, мун махсара гуро, расанди гуро, амма дуца кумек гъабуна щивав чиясе, щибаб миллаталъе, ва кинабго Дагъистаналъе бахчун буклараб талихл, рокъи батана, щвана. Щибасда гъеб бихъула, балагъе, цалел. Гъеб хъван буго, хъвалелб буго, бахъун буго, бахъулелб буго. Беге Дагъистаналъул тлехъ, тланчал байрахъал гладин руго. Балагъана батана, балагъила батила.

ХЪВАЙ-ХЪВАГІАЙ. ТІЕХЪ

Тіехъ — гъаб ратіул магларул маціалда кіиго магіна буго. Цояб чахъдал тіехъ, цояб ціалулеб тіехъ.

Гьелда бан *инсуца абулаан*: чахъдал тіехъалъул гіадамаз гъабураб тіогърода гъоркъ букіана азарил саназул пикру. Ціалулеб тіехъалъ жиндаго жаниб лъун буго гъебго пикру. Гъеб кіябго гъансиниб лъун буго Дагъистаналъул кинабго къиса.

Абула ботірода тіагъурги тіаргъикъ бетлерги ціунизе кколин. Гъеб бетлералда букіаиа чахъдал тіехъалъул тіагъур, гъеб бетлералъги ракіалъги азарил саназ ціунана ціали гъечіел, хъвай-хъвагіай гъечіел, тіехъ гъечіел Дагъистаналъул маціалги, гьел маціазда ахларабги, бицарабги аза-азар къиса, аза-азар кечі, бакъан, кици, бицен, маргъа. Амма гьел киналго жанире росулеб гъамас — тіехъ букіинчілого, азаргоялдаса ціикіклун кіочонги тун буго. Бахларзал гіадин, гьел хун руго.

Абула бищун лъикіалги кіудиялги кіочанила, ракіалдаса ун ругин.

Кечі ціалулага къосарал мухъал бищунго къиматал рукіанилан ккола.

Хвараб гіакдада бищунго гіемераб рахъ кьолеб букіанилан бицуна.

Бицуна: Махімудил инсуца чемодан ціурал асарал, нуж сабаблъун хванин жиндир васан, ціада лъун рухіанилан. Гьел рухларал рукіанила бищунго хіайранал.

Абула: Батирайица цого кечі кидаго кіиціул ахичіила, мехтарал бертабалъ ахларал гіемерал асарал дораго хутіанила – халкъалъе хутічіила. Гьел хутічіел рукіанила бищунго хириял. *Абула*: гьел бищунго хіикматал рукіанила. *Абула*: Йирчи Гъазахъица Шамхалил гъундузда ахларал кучідул, гъениса къватіире дагъал рорчіанин. Шамхаласдаги хіамидаги кин гіенекканиги кечі бичічіуларин абулеб

буклун буго живго Кязакицаа. Абула: гьел кучллул рукланила бищунго камилал.

Рухларал пандуразул гьаркьал, рекарал чагъаназул зигарди, чѳваби тлутлун тлалабалъан глорулъе реххарал чагуразул бакънал — киналго чѳварал, хварал. Гъезда хадур угъдула.

Амма длунарал асаразухъ гленеккаравго дица баркала кьола хъвай-цлали гьечлониги цлдорал мискинзабазул раклъазе. Хъвачлго наслабаз наслабахъе кьурал кьисабаз, жакъа хъвалел дирго гьалмагъзабазулги асаразда абудеб бугин ккола: «Ниж нус-нус соназ тлахъал гьечлго рачлана нужехъе. Нужер асаразе тлахъал руго. Амма щаклъула: щвеладай гьел наслабахъе, тлехъ буклинчлѳбани рукинаандай реклелъ цлунун гьел жакъа».

Гемемераб клочон тола, нусгоязул цо хутлула. Амма хутларал хутлула даимго.

Гьал соглал муглрузда гьарурал лъимал
Я гьитлинго хола яги хутлула.
Хутларал хутлула тлубараб гласруаль
Бекизабун тлагъур глинда тладги лъун.

Гьитлинго гемемерал хвана цере. Лъукъарал глурулъе кланцлѳеян буклана имамасул амру Ахлул гохлалда. Амма гъанже гьитлинал тлалаб гьабун глѳезе гьарулел руго. Лъукъаразе дару гьабудеб буго, рекъал пикраби къачлалел руго.

Гъанже тлехъ буго. Гьелда жаниб неклсиябги гъанжесѳбги, гьабурабги гьабудебги — кинабго цлунудеб буго. Гьадианаб гьамас нус-нус саназ буклинчлѳ Дагъистаналъул. Огъ, букларабани, батлайиса буклинаан кинабго.

Абула: абураб унин, хъвараб хутлулин. Эбелалъ бицунаан цо хланчлил хлакълъулъ маргъа. Гьале гьѳѳ маргъа:

Букланила, лъимал, цо хлинчІ. Гъеб цо гъотІол караль каранде
къан жиндирго тІанчІгун гъезде буссун букланила. ТІаде бачІанила
цер, цинги гъелъ ахІанила:

Гъаб ссанги дир бугила.
Гъаб хурги дир бугила,
Хурир къалбал риччараб
Гъаб гъветІги дир бугила.
ГъотІода решгІларалъухъ
ТІинчІ къейила жиндие,
КъечІонани дица гъевгІ
КъотІун киналго чІвалин.

Жиндир ватІан-гъветІги, хъизанги хвасар гъабизе хирияб тІинчІ
чара хвараб хІанчІица хІиллаяб царае рехханила. Цер гъебго
къваригІелалъ къойил бачІине лъугъанила. Къварилъараб хІинчІ арал
тІанчІлахъ магІу гъабудеб букланила. Гъелъул пашманлъи рагІарал
цогиял хІанчІаз, щиб лъугъараб гъудулан, гъикъанила. Гъелъ кинабго
магІу чвахулаго бицанила. Цогиял лъай бугел хІанчІаз гъелда,
абунила:

Ва мун ахІмакъаб хІинчІ,
Мун ахІмакъаб хІинчІ,
РачІІалъищ къотІилеб
Дур гъветІ цараца?
Гъолъул гІашті гъечІо,
Я жини гъечІо,
Нахъеги бачІани
Хъаме гъерсихъан.

БачІанила гъанжеги цер. Добго сандаги кІусун кІалъанила
хІанчІида тІинчІ къеян. КъечІони къалбалги рахъун щуцазабилин
гъветІ. ХІанчІица абунила:

ЦІакъ къалбал гъваридаб
ГъветІин дир бугеб,
ГІаштіги жиниги
Босун бачІаяв,

Ціакъ борхалъудайин
Дир босен бугеб,
Гъанибе ххаризе
Мали баччейин.

Гъеб мехалъ глеч бортараб таргъа глдин хутланила цер.

Хинчі абуні жиндирго тланчігун гъотлода кечі ахлулеб бугила.

Хланчі улбул рукла, тланчі лъимал рукла, гъветі-Ватлан-
Дагъистан. Цер – къватісев сихлірав тушман.

Огъ, лъай гъечіолъиялъ чан хинчі чівараб цараца
Дагъистаналъул. Жалго жидерго лъазеги, дунял лъазеги, глумру
глуцізе лъазеги хъвай-хъваглай, тлехъ къвариглун буклана. Тлехъ
буклинчіо. Бералги къанщун кечі ахлулеб хинчі глдин буклана
Дагъистан.

«Беціав глалхулав магларулав» — гъадин абулаан нухлулаз гъаб
ракъалъул чаглазул рахъалъ.

Клудиял лъимал ругин лъаялъул рахъалъан хъвана цо
лъицаялиго батияб баклалдаса чияс Дагъистаниязул рахъалъ.

Дозул лъай гъечіо, гъелдасан пайда босеян абун буго
Дагъистаналде унев цо чаб-хъадулас цоги чабхъадуласда.

«Гъаб халкъалъ рагъул искусство цодагъаб ціалун букларабани,
цониги миллаталда ківезе буклинчіо гъазде ярагъ борхизе»,— ян абуна
Петраца.

Хлажи-Мурадил бахларчилъиялъеги Махлмудил гъунаралъеги
гъанжесеб лъайги букларабани щибдай буклинаян руклуна бицунел
магларулал.

Хлажи-Мурадица абуна: — Имам, сундухъ балагъун
лъалхъарал? Каранда гъалдолеб раклги бугин, реклараб ханжаралъеги
лъалиниб рахлат гъечлин. Хунжруца нухги бахъун цере рилъимин.

Шамилица абуна: — Гедеглуге, Хлажи-Мурад. Гедегларал
лъарал ралъдахъе щоларо. Дица цо тлехъалдаги гъикъилин. Глкъилаб
жо буго тлехъ.

Хлажи-Мурадица абуна: — Тlехъ глакъилабги батила, имам, амма бахlарчилъи хвалчадул баладаги, чол мугъалдаги букlуна.

Шамилица абуна: — Тlехъалдаги букlуна, Хлажи-Мурад.

Тlехъ!. Хlарпал, мохъал, маржанал, маржаназул цlалал. Гладатаб кагътил тlанчал, тlамчазда дир мацl, пикру, рагlи, дун, цогиял, Дагъистан, дуниял, рии, их, хасел, сонисеб, жакъасеб, метерисеб. Цlале, кинаб клудияб хlикмат!

Дица дуниялги, халкъалги, къисматалги, жив-жив инсанги, дунги клуго батияб заманаялде рикъула. Цояб — тlехъ лъазегlан, цояб — лъан хадуб. Цояб — сордо, цояб — къо. Цояб къваридаб клкlал, цояб — клудияб глатилъи бихъулеб мугlрул борхалъи.

«Лъай гъечlолъи такъсир батила — гуребани гъадигlан гlемер тамихl тарихалда жаниб Дагъистаналъе батилароан» — *абулаан инсуца...*

Огъ, нилъер наслабазул талихl! Нилъеца тlахъал гlемераб мехалъ гъарана. Киналго нус-нус саназул васиятал нилъее ирсалъе щвана.

Азарил санаца маglарулазе зоб букlана кагъатлъун, цlваби рукlана хlарпаллъун. Гъез гъел цlалулаан.

Азарил саназ сурмиял накlкlал рукlана щакъитlелаллъун, цlад букlана щакъилъун, ракъ букlана кагъатлъун, хурдул, тlугъдул рукlана хlарпаллъун ва гlагараб тlалъи букlана цlалулеб тlехъ гlадин. Бидулъ ччурал гlадал бакъул чlорал рукlана къалмаллъун мугlрузул къурабазда азарил саназ жидерго гъалатlал гlемераб хатl гъабулел.

Азарил саназ маglарул бихъинчиясул черх букlана щакъитlел, ханжар букlана къалам, би букlана щакъи,— киналго мацlаз цlалулеб, киназдаго бичlчулеб хвалил хатl.

Азарго соналъ маglарул гlаданалъул къварилъи букlана щакъитlел, маglу букlана щакъи, маglил гарал рукlана хlарпал, зигарди

буклана раги. Гьелъ егарайго къаси сордолялъ къандаляоялда хъвараб бегъулаан цѣализе берал ругез.

Тѣхъ, хъвай-хъваглай... Дунялалъул халкъазе мун къолеб мехалъ, дов мацѣалги кучѣдулги рикъулев чияс мун, дир халкъ, гьоркъоб тана, дуде цѣклараз ирга биччачѣо. Цояз тункун, цояз цѣан, цояз къабгѣун, цояз гуккун яги «чѣхѣиязул хѣурмат гѣабун» жибго нахъе ун къурулъ хутѣана Дагъистан , къодул сакги тѣун. Гьелда абунa: «Берал къуни къунсрулги гѣарила дуца».

Мацѣ къуни — лъин, лъалъазе хур къечѣо, кечѣ къуни, — ханжар, тѣагъиги, лъелги гѣечѣб... Тѣахъазул тѣанчал — рагъарал гордал, нижер рукъзабахъе къан рукѣана нуж. Рикѣкѣлада буклана, бихъулеб букѣинчѣо ралъдал гѣатѣилъи. Гѣеб гѣатѣилъиялъул гѣажаибал карачалабалъан нус-нус саназ цогияз гуми рачунеб мехалъ, хасало гордазда гозоял кѣтѣолел квачарал хѣанчѣи гѣадин, ниж хѣоразда чѣвараб бицатаб цѣер бухулел рукѣана. Ракъварал, къечарал магѣарулазул кѣутѣби, ракъарал, гѣащикъал нижер ясберал...

«Кагъат-къалам букѣларабани — гѣадигѣан хехго ханжар бахъулеб гѣадат букѣи-нароан магѣаруласул» — абунa цояс.

Хвалчен борчинеги чу къолозеги, къалде рахъинеги жеги кватѣичѣо. Гьелъул рахъалъ я рекъал, я гѣинкъал, я беццал рукѣинчѣо. Беццалги, гѣинкъалги, кѣийиде рекъалги рукѣана чѣхѣиял гѣечѣел хѣанчѣазда — хѣарпазда цере. Пикру рекъазе ансaдерил гѣунсбуз кумек гѣабулеб букѣинчѣо. Гѣезие гѣунтѣизе тѣилалъул бакѣалда— тѣхъ къваригѣун буклана. Тѣхъ кватѣана, кутакалда кватѣана.

Хъвай-хъвагѣаяздасан: Гъанжеялдаса азаралда щунусго соналъ цебе Месроп Маштоца — машгъурав рагъухъанас, яргѣидаса хъвай-хъваглайго лъикѣин, эрмениязе ургъана алфавит.

Дун щвана Матенадараналде, санал рараб кѣудияб къисмат бугел гьел хъвай-хъвагѣаял, тѣахъал цѣунараб рокъове.

Гъениб дида пашманго раклалдещвана гемемерал гласрабаз тлехъ
буклинчлеб, гъеб цлаличлеб, жиндирго цлар араб тарих цлунизе клвар
къечлеб яги талихI ккечлеб Дагъистан. Гъаб кечI хъвана дида.

МАТЕНАДАРАНАЛДЕ ШВАРАБ МЕХАЛЪ

Дун гъитIинаб мехалда
Бицунаан цо маргъа:
Цевесев магIарулав
БахIарчиял ишазухъ
АхIун вугин цо ханас
Жиндирго гъундузухъе,
Гъанир хазинабалъа
Бокъараб бищейилан.
МагIарулас абуна:
Чуги хвалченги къейин,
ХутIараб кинабIаги,
Жиндаго балагъилин.
НекIсияв магIарулав,
Матенадаран дуда
Доб мехалъ лъачIогонищ,
Лъанигийищ абичлеб?
Пикрабазул алмазал,
Асаразул жавгъарал,
Жанир цлунараб гъамас
Босизейищ хIал гIечлеб?
Дур бакIалда дицани
Нилъер Дагъистаналъе
Босилаан доб мехалъ
Хъвай-хъвагIайги тIахъалги.
Гъеб гIадаб чуги гъечIо,
Хвалченги букIинаро,
ХутIараб кинабIаги
Гъель дуе батилаан.
Гъедин гъабураб ани,

Нилъер Дагъистаналъул
Гасрабаца цоцазе
Бицунеб маці рагізе.
Наслабаз наслабахъе,
Босе, гъаб цӀунейилан,
Нилъер анкъ умумузул
Ишал киналго къезе.
Амма нилъ цӀакъ кватӀана —
Матенадараналде,
Дагъистан гъанже-гъанже
БачӀана гӀенеккизе.
Гасраби, къабул гъаве
Дуца цӀияв цӀалдохъан,
Дарсазде кватӀун щварав
Амма щавкъ гӀемер бугев.
КватӀана Дагъистанав.

Цун аскӀор рукӀана гуржиял: азарго соналъ цебе Руставелица
гъезие хъван къуна «ЦӀиркъил тӀом ретӀарав багъадурасул»
хӀакъалъулъ тӀехъ. Гъанжеги гӀалимзаби дуниял сверун Руставелил
хоб балагъулел руго. Амма гъосул даим гъалдолеб ракӀ гурони,
вукъарав бакӀ кибго гъечӀо. Гъедин абуна дида цо цӀиркъил цӀокоялъул
хъабарча ретӀарай чӀужугӀаданалъ.

РикӀӀадаб Испания. Сервантес. Дон Кихотица кинабго дунял
некӀого тирун букӀана.

Кавказалъул къурабазда вухъарав Прометейил къиса башадаб
дунялалъ цӀалун букӀана.

КучӀдузул тӀахъаздеги къулун церего нус-нус саназ гӀодана
гӀарабал.

Рокъулги къалулги лъугӀуларел шигӀрабазги харбазги машгъур
гъабун букӀана «Илиада» — асаразул Маккаги, Мадинаги, Багъдадги.

Бакъараб Индиялда азарил соназ цере палмабазул тӀамхазда
тӀад хъвараб бечедаб гӀакъилаб, берцинаб пикру сородулел квераз

кодобе босана дица. Гасраби рахун бачіана «Калилаги Димнаги» дир инсухъе ва гьитінав дие гьес гіараб маціалдаса буссинабун ціалана гьєб хіикматаб тіехъ.

Огъ, япониязул лъаб-мухъилаб кечі:

Нахъа кіго гьоко цевехун рикши!

Цебе буго ціалєб пикрабазул юк.

Тіаса гідоре накъищал гьарун хъварал асаразул формаялде цебєго ругъунлъун букіана газаргъоялда релълъараб Япония. Щибаб рагі хасаб хіарплъун букіана рикікладасєб Китайлъул нексіяб Таналъул сариназе.

Ираназул шагьал хвалил ціаялгун ціорораб ярагъгун чабхъад рачіинчлого, Фирдоусил «Шагъ — Намегун», Хіапизил рокьигун, Сагладил гіакълугун, Авиценил дарабазултіехъгун рачіун рукіларалани Дагъистаналде рачіараб нухалъ лъутизе ккелароан.

Мешхеталда Надир-шагъасул квачід чіараб чода бугєб бергъараб памятникалъухъ балагъун цо ираназул поэтас абунa дида: «Индиялдаса меседил тахги босун вуссарав персазул шагъ нужер доваса ціакъ глетіул ціун вуссана», – ян.

Мешхеталда аскіоб бугєб Нишапуралде Гіумар Хіаямил хабаде щвана дун. Дица пикру гьабунa: «Дир гьудул Хіаям! Шагъ вачіинчлого мун вачіун вукіларавани магіарухъе, кигіан кідияб роххелгун мун халкъаз къабул гьавизе вукіларав! Дуца алгебраялъул тіехъ гьабурабго, свакарал лахізатаз тіамчазул рагіалда нус-нус саназ хъварал асарал ціализе ниж кватіана. Гьанжеги нижеда бихъула нижералде гіагараб, гіахъалаб дур ракі.

Доб мехалъ мун лъан вукіларавани, неклого магіарулаз дуда цадахъ гьукъараб тіагіамги цівилаан, гьукъарал бералги гьєкъєлаан. Кватіана магіарулал. Кутакалда кватіана».

Магіарулазда гіурус пачаясул хучдул цере лъана Пушкинилги Лермонтовасулги кучідуздаса. Гьєл лъан рукіларалани, неклого

батайиса букине бегулаан Дагъистаналъулги Россиялъулги
гъоркъоблъи.

Некисияб Россия, нижер мугрузде
Мун кодор тугъдулгун гуру бачлараб.
Дуца дур поэтцин гъанив витлана,
Поручикасул чин гъажалдаги бан.

Дица цебеги бицун буклана, гъанжеги бицина Толстоясул васият
— магларул чиясул хлакълъулъ хъвараб «Хлажи-Мурад» абураб къиса
херал дагъистаниязе цалараб мехалъ, гъез абуна гъединаб глакъилаб,
битлараб тлехъ чияс гурун живго аллагъас хъван батилин.

Цебесеб Дагъистаналъул къисматалъул хлисаб гъабураб
мехалъ къварилъула рак! магларулазул азарил саназул тарих, гадат,
гамал, мац! кеч! бахларчилъи, тлабиглат. Кинабго буклана. Тлехъ
буклинчло.

Амма магларуллъи анищгун, рокъугун балагъун члун буклана
жидерго хъвадарухъан вачиналхухъ. Балеб глазу-цладалдаги, щвараб
бакълдаги, беролел иццаздаги, ракарал цаяздаги, цвабзаздаги
магларулаз абун буго: нуж гъечлого нижее рес гъечло. Амма нужго
гладин нижее нижер бицине тлехъги хлажат бугин.

Бицуна азарил санал рарав даимав магларуласул къиса. Азарил
саназ гъав вуклун вуго тлехъ гъечлого. Амма цо нухалъ жиндирго глугун
магларде унаго, гъасда батун буго цо тлехъ. Гъас гъаб кодобе босун
бегун буго. Цин глodobе реххун буго. Цинги вуссунелъул нахъеги босун
хулжиниб лъун буго.

Релъанхъун руго мадугълзаби. Щай дуге мун кидого вахунареб
борхалъиялда бугеб иццин, кидого мун хинлъулареб цайин, дуга
цализе лъалареб тлехъин?

Абун буго магларулас: Дида лъимги батанин, цлаги батанин
кида-къадги дица гъабги цалилин. Вахинин дун кидого вахинчлеб
борхалъиялде.

Хъвай-хъвацаяздаса. Сулейман Стальскиясул рокъоб буго
гъесул библиотека. Гъенир руго Гомерил, Софоклил, Пушкинил,
Дантел, Тагорил, Хіаямил глемерал тлахьал. Гъел руго гъасда
лъалареб гѳурус мацлалда. Хіикмалъарав дица гъикъана хъвазе-
цлализе лъаларев Сулеймание гъаб библиотека щай букларабин. Дида
абуна гъас гъаб лъималазе босулеб букланин, гъез цлализе.

Хіакъикъаталдаги Сулейманил вас Мусаибица гѳурусалдаса
руссинарун гъел хіикматго гъезухъ гленеккарав Сулеймание цлалулел
руклун руго. Гѳурус мацл лъаларев дир инсуцаги дие Москваялдаса
тлахьал рачлунаан: гъел глалаби-буклдул тламиги тун, гъал тлахъазде
вуссаян.

...Огъ, дида гъеб лъала, Дагъистаналда
Чанги Дездемоналъ къанщана берал.
Руклана къисматал Отеллол гъанир,
Буклана къварилъи Джульеттал гъаниб.

Циганай Кармен щий? — Каранлъ хунжрулгун
Хваралщинал ясал инсул ракъалда!
Къураби гъаргъалел ишал руклана,
Реклель чаран лъурал васал рижана.

Буклана магларухъ чанги хасият,—
Гъеб хунжрузда лъала, хучдузда лъала;
Бакула къурабалъ къварараб глалал,
Гъезул гѳумру лъала гулбузда, бида.

Амма букланиги, гласруаз къан руго
Гъеб къисмат бахчарал гучал пардавал.

Къаламул тлогъисан каранзул би тлун,
Кучлдулъ гъеб рехсезе Шекспир вуклинчло.
Муглрул хіайранлъулел бакънал гъаризе
Гъавичло росабалъ Бетховен, Шопен.

Огъ, хирияб тіялѣи, дур кѣисматалѣул
Кѣалмица бицине заман буклинчѣо:
Кѣалам ккураб кверзукъ хвалчен буклана,
Хѣвай-хѣзаглай кѣурабалѣ цѣадул буклана.

Буклана хасият, руклана хунжрул —
Руклинчѣо нотаби, руклинчѣо хларпал.
Нотаби рикклана хучдуца дуца,
Хѣвана хларпал, бакѣнал тѣухѣиялѣ дуца.

...Гѣедин абун буго гѣез мугѣруздаги, ралѣдадаги, кѣояздаги,
сардаздаги, саназдаги, гѣумруялдаги, абун буго белалдаги,
хонжродаги, хвалчадаги, чужлдаги: нужги нижее кѣваригѣун ругин,
кѣалам гѣечѣогоги рес гѣечѣин.

Азарил саназул анищ, хѣикмат,— кинха мун щвараб магѣарухѣе?
Кин магѣарухѣе щвараб жалгоги цогиялги цого кѣоялѣ рихѣулеб матѣу?
Дагѣистанги дунялги цолѣулеб кѣо, бице?!

Бицуна: Гѣумекдерида гѣатѣидаб кѣклалахѣ рекѣав Тимурил
чѣварал рагѣухѣабаздаса ярагѣ бахѣулеб мехалѣ цоясул хѣабчил
чвантиниб цо магѣаруласда батун буго доба рикклѣада бакѣалдасан
бачѣараб тѣехѣ, Регун руго гѣелѣул тѣанчал, тѣаде кѣулун руго гѣелѣул
хларпазде. Чѣварав тушманасул алип, араз тарал хларпал магѣарулазул
бадире ралагѣун, релѣанхѣун руго. Цониги магѣарулав ватун гѣечѣо
гѣел цѣализе лѣалев. Ахѣдон руго магѣарулал: бухѣейила цоял, тѣутѣун
гѣород биччаян цогиял, Гѣеб мехалѣ гѣакѣилай, бахѣарчияй Парту
Патѣимат клѣлѣан йигѣо. Тушманасухѣа бахѣараб кѣиматаб ярагѣалда
асклѣоб цѣунейин гѣебан абун.

— Щѣай гѣаб кѣваригѣараб? Нилѣер гѣечѣо гѣаб лѣалев чи,— ян
абун буго магѣарулаз.

— Лъачіого рес гъчіо, нилъеда лъачіони лъималазда лъазе кколин, лъималазда лъачіони гъезулги лъимал руклунелъул, тлехъ лъазе бугин Дагъистаналда, — ян абун буго цлодорай Патліматича.

Бицуна: Тланусдерил къурабалъ Суракъат глабиялгун вагъулев мехалъ асирлъарав глабияс магларулазухъе къун буго жиндирго ярагъ, чу, чухъа, къулден. Амма кодоб буклараб тлехъ гъас каранде къан буго. Кинго къезе бокъун буклун гъчіо. Суракъатича асирасе чуги тун буго, чухъаги тун буго, ярагъги тун буго. Амма тлехъ нахъе босун буго, — тлахъал гла-биялъ глемерал ругин, нижер гъанир гъечіин. Рагъухъаби хлікмалъун руго кодобе тлехъги босун. Гъаз гъикъун буго:

— Ціализеяли щай, кквезецин лъалареб, квеглаб, кваранаб рахъ батла гъабизе клолареб тлехъ босун ярагъги, чуги, чухъаги толеб къагліда щиб?

— Заман бачіинин, гъаб ціалилин. Магларулазе гъеб ярагълъунги, чулъунги, чухълъунги, къолденлъунги букліинин. Гъаб бо къуниги къезе бегъуларин, — абун буго Суракъатича.

Бицуна: Магларухъ иш квеш ккараб мехалъ кодоб буклараб къиматаб хазина Иран шагъас гъваридаб гвандуги гъабун гъениб бахчун буго. Гвандиниб чіван буго клудияб къоно. Къоноялда биклун буго тлікъваялъул сурат.

Гванда гъабуралги, гъеб хазинаялъул балъголъи лъалелги шагъас тлагіинарун руго. Амма шагъ тлуризе ккун вуго тіолабго хазинаги гъоркъго тун. Хан Муртазагалида батун буго гъеб къиматаб гванду: месед-гларцул гъансал, тлансаби, чадирал, чияр ракъазда бахъараб, хъамал гъабураб бечелъи.

Бицуна, къого къоялъ къого глорціеналъ баччанила шагъасул боціи. Гъеб боціуда гъоркъор руклун руго цодагълал персазул тлахълал, лъаларо Хіапизил сариналищ, Сагладил кучлдулищ, Фирдоусил «Шах-

намейищ», щал гьел рукларалали. Муртазагалил инсуца — квер гьечлев Сурхайица, гьeб кинабго хазинаялхъуги валагун, абун буго:

— Дир вас Муртазагали, гвандиниб бахчараб хазина дуда батана. Гьаб цоцазда гьоркьоб бикъила, бичила. Цогьорас хъамила, хъурмица ина. Амма тlехьалъ бахчараб даимаб, холареб хазина кидадай магларулазда батила? Гьалхул балъголъи лъараб заман бачлунебани. Кинабго хазинаялдаса хиралъилаан гьаб.

Бицуна: Шамилил вуклана секретарь Къарахъа Махламад Тагьир. Шамилица гев хlинкъи бугеб, къал захlматаб бакlалде виччалев вуклун гьечlо. Мухlамад Тагьир гьелдаса цlакъ рекlекълхун вуклун вуго. Гьес абун буго:

— Имам, мун дида божуларогунищ? Цогиял хваралхув хвезе, виччай дунги вагъизе.

— Киналго хваниги мун хвезе бегьуларо, Мухlамад Тагьир. Хвезе киназдаго клoла. Тlехъ хъвала къанагlатаз. Дуца нилхер къеркъеялхул тlехъ лъугlизабе.

Тlехъ лъугlичlого хвана Мухlамад Тагьир. Амма гьесул васас гьeб лъугlизегlан хъвана — наслабазул клудияб хазинаялхун хутlана. Гьeб тlехьалда цlар буго «Шамилил цо-цо рагъазулъ хвалчабазул паркъи» абун.

Живго Шамилил буклана клудияб библиотека. Къоло щуго соналъ гьас анцl-анцl гlорцlеналда лъун, рагъалъ киве вачаниги, цадахъ раччана тlахьал. Гьел гьечlого гьесда чlезе клoлароан. Ахир Гъуниб магларда асирлъарав гьас хвалченги тlахьалги жиндихъго тезе шартl лъун буклана. Цинги Калугаялда херлъарав имамас гьарулеб буклана жиндихъе тlахьал нахъ руссинареян.

Гемеаб жо лъазе ккун бугин Дагъистаналдайин, абулаан гьас: «Хвалчадул гlайибалъ гlемерал къуна, тlехьалхул гlайибалъ жеги къечlо».

Россиялде арав аманат Жамалудин нахъ вусарав мехалъ, имамас гьесда шинелги хисун магларул ретлел ретлинабун буго. Амма гьесул тлахьал гьесухъ тун руго. «Капурзабазул тлахьал глорулъе щай реххичлел»,— ян глаламат гьабун гьикъаразда Шамилица абун буго: «Гьагьал тлахьал нилъер ракъалде къвагъдечло, гьез нилъер росаби рухличло. Гадамал члвачло, дида гьел лъаларо. Лъазе ккун руго. Тлехъ инжит гьабурав, тлехьалъ инжит гьавичлого хутлуларо».

Жамалудиница пача клудияв вугин, вагъуге гьовгунан гьарараб мехалъги, имамас гьесухъа хвалчен босун буго. Амма тлахьал тун руго. Цохло гьел руклун руго реклел гьей Жамалудиние.

Лъил тлахьалдай гьел рукларал; Пушкинилдай, Лермонтовасулдай?.. Огъ, лъалел руклинчло гьел Шамилида, Дагъистаналда. Амма лъазе бокъун буклана.

Тлахьал, хъвай-хъвагъаял, киссанго рачлана нуж Дагъистаналде, глицго Дагъистаналъул мацлазда хутлизеглан. Жалго дагъистаниязги, жидерго мацлазда хъвай-хъвагъай буклинчлого, хъвалел руклана къаналглатал раглаби батлиял мацлаз.

Дида рихъана гьел кинида, хонжрода, хабал зонода, рукъалъул къадазда, мокърокъ хъарщиялда гьарурал хъвай-хъвагъаял я гларабалъ, туркалъ, я гуржиялъ, я парс мацалъ. Гьенир ругел щинал накъищал раklarун бажариларо. Амма глагараб мацалъ цлализе щибго батуларо. Гьелъ рагли, цлар хъвазе лъачлого яги хвалчадул, яги чол, яги хланчлазул суратал гьарун руго. Гьезул мацл буссиабизе рее гьукъун буклана.

Гьале цо хъвай-хъвагъаял хабал заназда ратарал: «Гъаний юкъун йиго разе бокъун рукларал санал рачлого клинусго соналъул ригъалда хварай Бугббай». «Гъаний къижун йиго клинусиялда клкъоялда щуго соналъул ригъда хварай, нусиялда щуго сон бараб мехалъ жеги яс-гладан йиклаго росасе арай васги гьаюрай Хурмабика».

«Гъанив вукъун вуго лъабнусго сон барав, Ажарханилгин рагда рекледа речіларал чіораз чіварав Куба-Гіали».

Гіемерал ишазул, кідияб тарихалъул халатал санал рарал нугізал. Чанги бихъараб, лъараб, абураб, ахлараб буклун батила гъазул. Амма пайда щиб, хъвай-хъваглай буклинчло.

Цебесеб ганчіл гасруялъул заманалъ гідамасул чаголъиялъул лъалклал ругеб улка! Киглан гіемер хабардай наслабазеги инсанияталъеги гъалъ бицинаан хъвазеги-ціализеги лъалеб букларабани.

Бицуна цойги даимав магларуласул:

Даимав магларулас нилъееги нилъер тіалъиялъеги бищун кідияб, бищун чара гъечлеб, нилъер даимлъи тасдикъ гъабулеб бищунго къвариглараб жо босун рачіаян ритлун руго батіи-батіял рахъазде батіи-батіял чагіи. Цояз хвалчен бачлун буго, цояз пандур, цогияз квартіа, нилъ, газа, батіи-батіял тіагелал рачлун руго. Бищун рикікладешварав, бищун хадув вачларас тіехъ бачлун буго. Даимав магларулас киназего баркала къун буго. Амма бищунго кідияб рецц тіехъ бачларасе гъабун буго.

Ракіалдешвездаса: Дун Литинституталда ціалулеб мехалъ, некісіяб Грециялъул литература нижеда малълъулев вуклана ціакъ хіалимав профессор Радциг. Гъес хъвадарухъабазул, гъезул асаразул бицунелдаса гъез жиндиего гъабураб асаразул бицунаан щавкъалда, асарал ціалулев гъев вуклунаан жиндихъго гіенеккун гъезул машгьурал авторал аскіор ругел гіадин, нагагъ живго мекъи ккелин хіинкъадго сородилев. Нагагъ цониги гъалаті ккани, къуръан къосарав бусурбанчи гіадин, реклекълъулаан гъев. Ракіалде кколаан гъес гъеб нижее гурин бицунеб бугеб, цониги доб заманалъул чигун я къацандилев яги гъесдасан къварилъун, яги вохун вугин. Гъесда кколаан гъеб кинабго жиндица бицунеб нижедаги лъалеб жо бугин. Гъеб лъачіого букліне бегъулебин хіисабцин гъабулароан. Гъесда кколаан киналго гъанир

ругел гъанжего-гъанже рагъдаса руссарал г'олохъаби (гъеб бук'лана 1945 сон) щуябго сональ фронталда Гомерги Эсхилги ц'алулел рук'ланин.

Амма Грециялъул литературалялъул рахъаль г'олохъабазул лъаялъул мукъсанлъи бич'ч'ларабго гъев г'одизе дагъав хут'лана. Чара хварав гъес абуна: «Щал поэталха нуж кколел, гъедин искусствоялъул аслуги къуч'ги киб бугебали лъаларел?»

Гъев хасго х'икмат гъавуна дица. Г'олохъабазул цодагъабниги лъай бук'лана. Дида лъалеб жо рокъоб-къват'иб бицунеб раг'лараб гуреб щибго бук'инч'ю. Гъес Гомерил х'акъалъуль гъикъарабго, дун лъугъана Сулейман Стальскиясул бицине. Дида лъалеб жо бук'лана Сулейман Стальскиясда Максим Горькияс 20-абилеб г'асрудал Гомеран аби.

Профессор, рак' гурх'ун, пашманго балагъана дихъ: Гомер лъаларев, Одиссея лъаларев унго кив г'урав мунан.

Дица бицана дун Дагъистаналдаса вугин, дагъаб себе гурони т'ехъ лъач'леб... Дирго г'айиб дагъаб бигъа гъабизе жеги абуна, дун «г'алхулав маг'ларулав» вугин.

Гъеб мехаль профессорас дида абуна гъал к'ючонарел раг'лаби: «Г'олохъанчи, дуца Одиссея ц'алич'леб батани, дуе г'алхул г'асруялде щвезе г'емераб заман буго, мун жеги жанавар (варвар) вуго»...

Киналго ц'алул саназ, ц'али лъут'ун хадубги, хасго ахирал саназ Грециялде, Италиялде щвараб мехаль, дида рак'алдещвана дир профессор гъесда бук'лараб х'алги. Гъеб х'ал дида бич'ч'лула.

Амма дида, доб мехаль дагъаб-макъаб гурони жеги г'урус мац' лъаларев маг'аруласда рахъдал мац'алда жеги ц'ализе гъеч'ел т'ахъал к'исан лъалел? Киг'ан г'емераб дунял лъалеб бук'инч'леб Дагъистаналда! Киг'ан г'емераб хазина бугеб жеги гъелъухъ хал гъабун!

Раклалдешола: Дагъистаналъул радиокомитеталъул репетициялъул залалда кечІ ахІулев вукІана Татам Мурадов. Гъесул букІана тІабигІаталъ гъесие кьураб, кинабго Дагъистаналда рагІараб къанатІаб, хІикматаб гъаракъ. Гъесухъ гІенеккана доб мехалъ Дагъистаналде щвезе ячІун йикІарай машгъурай кечІ ахІулей чІужу Халкъияй артистка Максакова. Гъай гъесухъ гІенеккун гІодулей йикІана. Гъалъ гъесда гъикъана рарал саназулги бугеб лъаялълуги рахъалъ. Татам Мурадовасул лъай букІана цІакъго дагъа-макъаб, рарал санал гІунтІун рукІана лъабкъойилъе. Гъесда раклалда букІана жинца ахІараб кечІалъ асар гъабун магІу бачІанин Максаковалъул. АскІор рукІараздаги гъедин ккана.

Амма Максаковалъ абуна:

— Дун ракІ гурхІун гІодилей йиги. Гъадиаб хІикматаб гъаракъ, кинабго дунял хІайран гъабилаан гъалъ, гъасул мугІалимзаби рукІаралани, гъав дагъавниги цІалун вукІаравани. ЧІвараб заман, чІварав гений (гъунар)...

Гъел рагІабиги гІумруялда дида гІемерал раклалдешола. Щайгурелъул гъел цо Татамил рахъалъ гуро абун рукІарал. Гъел гІемерал шагІирзабазул, рагъухъабазул, речІчІухъабазул рахъалъ, устарзабазул ва Дагъистаналъул рахъалъ абурал рукІана...

Дагъистаналъ чанги гІадамал кьелаан гІаламалъе гІелму букІарабани. Чан Пол Робсонал, кигІан Поддубниял, гъайбатал художникал, артистал, хъвадарухъаби дунялалда лъачІого гъаниса арал?

КІикІуниса ГІусман ГІабдурахІмановасул къуваталде тІаде къркъеялълуги махщалил гІелму жубарабани, щив гъесдаса кутакав залим вукІине вукІаравин абула магІарулаз.

Амма къан букІана Дагъистаналъул академия, консерватория, театрал, рукІинчІо мактабал, институтал.

Абулеб буклана: «Дуда лъачлониги кагъат цлализе Квергъули
вугелъул, ургъел щай кколеб? Щибниги жо хъвазе къвариглел ккани,
Къадил Галил бугин глемер лъиклаб хат!».

Хучдуцагун хонжроца
Хъвана умумаз глумру,—
Дица хъахлаб кагътида
Пероялъ хъвалеб буго.

Бидуца авлахъазда
Хъвана умумаз тарих,—
Дица гъеб щакъиялъулъ
Къалам ччун хъвалеб буго.

Лъалеб буклинчло къалам кквезе. Тушбабаз кверде рачлаян
рачларал нотабазе магларулаз, запорожецаз гладин, заруда
гъоркъосанги баккизабун килцил сурат яги гъелдаеаги кутакаб бахъун
битлулеб буклана.

Абулеб буклана: хъвачлеб кечл гладин, рагъичлеб тлехъ гладин
бугин глажаибаб ганчлазул къвачлида жаниб улка. Лъицадай гъеб кечл
гъабилеб, лъицадай гъеб хликматаб тлехъ хъвалеб, кидадай хларпал
рижилел гъазул мацлазда?

Тлахъал — хъулбузул клулал. Лъихъ ругел Дагъистаналъул
хъулбузул клулал, лъица рагъулел гъел?

Дагъистан! Батли-батлияз батли-батлиял клулаз рагъулеб буклана
азарил саназ дир каву. Жеги дур васаз къалам кквелалде, жеги дуцаго
дур машгъураб цлар хъвалалде глемерал гъалбадерица: нухлулаз,
галимзабаз, гарабаз, парсаз, турказ, греказ, римаз, гуржияз, эрменияз
— чияр гадамаз хъван батана дур рахъалъан.

Дица нексиял библиотекахъ балагъана дур цлар. Буго гъеб
батли-батлиял мацлаз цлалун. Дур Дербентги, дур Кубачиги, дур
Чиклабги, Хунзахъги — гъал лъалел руклун руго риккладе. Баркала

нухлулазе. Гъезда мун геме́р бичі́члѳ. Амма бу́кланиги дур хіа́къалъуль тѳоце́ресел баянал тана гъез.

Хадур санал, санал, гласраби... Дур гѳумруялъул тѳанчал регу́лел руго ди́ца гѳурус ма́цлалъ. Дагъал гъечлѳ гъел. Гъезда гъоркъор: Пушкин, Лермонтов. Гъес бищун ахираб кечі́ дуде хъвана:

Дун къалъуда бакъу́къ Дагъи́станалда, Каранда гу́лла щун, ккана ра́къалде.

...Кинаб хі́кматaб кечі́! «Амалат-беки́л» автор, декабри́ст Марлинский. Дербента́лда гъабса́глaтги буго гъес жинди́рго абуралъе чѳвараб зани. Гъесул хі́асраталъ асар гъабуна Дагъи́станалде щвара́в, гъелъул рахъа́лъ хъвара́в Александр Дюма́е. Цинги Полежа́ев,— «Эрпели́ги», «Чирю́ртги» — хасал поэма́би хъвара́в. Кигла́н ругел гъел!

Баті́-батия́з баті́a-баті́айиса хъвана дур рахъа́лъ. Баті́-батия́л баті́айиса балагъа́на духъ. Амма жеги гѳолохъана́в Лермонтова́сдаги ва гѳумруялъул ці́цикла́раб ригъа́лда щвара́в Толсто́ясдаги гла́дин мун бичі́члѳ. Дуца кина́лго гъел дур кочлѳхъа́базеги, дур гѳали́мзаба́зеги бетлѳ́р къулу́ла. Ди́ца гъезу́л тлaxъал, бусурбаба́ца бисми́лаги бахъу́н къуръа́н ки́ниги, ко́дере росу́ла. Гъезги кумек гъабуна дие цо дагъа́б мун лъа́зе.

Инсуца абулаан: «Васасе цлар кѳоле́б кѳо клудия́б рохали́л кѳолъу́н рикі́клуна. Дир хі́сабалда гъеди́наб рохали́л кѳолъу́н гъаби́зе ккун буго васас тѳоце́бе жинди́р цлар хъвара́б, гъеб тасди́къ гъабура́б кѳо».

Дагъи́стан, дур васаз тѳоце́бе жидерго́ги дурги цлар Дагъи́станалъул ма́цла́зда ки́да хъвара́б, ди́да гъеб лъала́ро. Ди́да ра́клалда буго тѳоце́бе дир гѳурус учите́льница Ве́ра Васи́льевна́лъ дур цлар хъва́зе тѳамура́б мехалъ ди́ца гъабура́б клудия́б гъалаті́. Ди́ца «Дагѳе́стан» абун хъвана. Ве́ра Васи́льевна́лъ бихъи́забуна Дагъи́стан хаса́б цлар буги́н, клудия́б хларпа́лъ хъва́зе кко́лин. Гъеб мехалъ ди́ца хъвана «Дагѳе́стан» — илан. Ди́да ра́клалде ккана гъиті́набги клудия́бги

клиябго гъчлого бегъуларебилан. Киабилебги гъалаті гъабуна. Амма лъабабилеб нухалъ дица «Дагестан» абун унго-унгояб букіне кколеб куцалъ хъвана. Гъедин гурищ куцараб, Дагъистан, мунги хъвадаризе?

Дуца чанги хіалбихъана. Хіарпал, чанго батіи-батиял рищана: гіарабалъ, гіажамалъ латиналъ, гіурусалъ. Гъел хіарпаз чанги ахіараб, бицараб гіагарал мацІаз дуца кагътида лъуна. Гъеб букіана кІудияб роххел.

Дур гіемерал хіаракатчагІаз жигар бахъана цІализе, лъай босе, — Дагъистаналъе гъебгІан хіажатаб жо гъечІолъи гъезда бичіІана. ЦІалана МахІач, Уллубий, Жалал, Гъарун, МухІамад-Мирза — дур машгъурал инкъилабалъул бахІарзал. Жив чІвазе къотІараб шаригІаталъул диваналда цебе Москваялъул университет лъугІарав Уллубий Буйнакскийс абуна: «Дун цІалана нужгун жигаралда вагъизе бажариги махщелги букіне, киналго залимзабигун, зулмучагІигун къеркъезе къуватавги ракі чІІларавги лъугъине».

Гъадинал лъай босараз, цІалараз цІанги малъунги бачана мугІрул халкъ битІараб нухде. Гъезул ахІиялда рекъон, чабхъад араб мехалъ гІадин, азарил саназе багъа холареб хазинаялде тіаде ккана Дагъистан. Амма гъелде щвезегІан, гъитІинал хіарпаз хъвалел кІудиялъ хъван, кІудияз хъвазе кколел гъитІиналъ хъван, гъалатІал рукІана. Лъабабилеб нухалъ хъвана, ана битІун хатІ. Гъале тіоцересел тіахъазул, журналазул цІарал: «Рогъалил цІва», «ЦІияб нур», «БагІарал мугІрул», «Жайран», «МагІарул кицаби», «ЛъарагІазул маргъаби», «Лаказул чагуралъул накаби», «Даргиязул къисаби», «Лезгиязул кучІдул», «Совет Дагъистан». Гъел киналго гіагарал мацІазда гіицІго цІарал гуро, байрахъал, кваркъаби, хвалчаби руго.

21-абилеб соналъул февралалда, дагъистаниял Ленинида аскІоре щвараб мехалъ, дагъистанияз Ленинида бицана рагъалъ чІунтараб жидерго тіалъиялда бугеб захІматаб хіал. Бицана бугеб ракъиялъул. Ракъун, чІахІ кунеб букіана. Бицана язихълъиялъул,

гiцiлъиялъул. Намусал магIарул руччаби квачараб сардилъ унел
рукIана иццде лъел цIезе, бихьиназдаса жидерго гiцiлъи бахчизе.
Бицана бецIлъиялъул, лъай гъечIел магIарулал будун-дибираз
гуккулеб куцалъул.

Доб мехалъ Лениница гъикъана:

— Щал гIемерал ругел Дагъистаналда: коммунистищ,
маллазабийищ?

Жеги маллабахъ гIенеккарал гIемерал ругилан жаваб къуна
Лениние.

Лениница хъвана: «Дагъистаналде битIизе чед, хам,
типография, шрифт, хIарпал». Чадидаги ратIлидаги цадахъ
Дагъистаналъе щвана тIехъ. Къулана Дагъистан тIехъалде тIаде,
рогъана сордо, рагъана гордал, росана мугIруздаса накIкIал, бихъана
ралъад, дунял. Бихъана жибго жиндаго, букIарабги бугебги. Бихъана
баянго жиндирго нух, рекIана чода. Байбихъана гъалъ жинцаго хъвазе
жиндирго рахъалъ. Сулейман Стальскияс Максим Горькиясда гъарун
буго: «Дунги мунги кIиялго херал чагIи руго. Нилъеда дунял бихъана.
Нилъ кIиясулго руго кучIдул. Дуца хъвала, мун цIаларав вуго. Дица
ахIула, дида хъвазе лъаларо. Гъадин нилъ кIиялго гIадин буго гъанже
Дагъистанги Россияги, Россия лъай бугеб буго. Дагъистаналда жеги
гIемераз щакъидалъ ччураб килищ кагътида цулеб буго гъулбас
гъабизе. Бегъиларищ дуца нижер роххелги, къварилъиги, къисабиги,
кучIдулги хъвазе цо лъикIаб лъай бугел чагIазул бригада битIизе, гъез
нижер нижедаги дудаги, улкаялдаги, дуниялалдаги бицине. Нижги ниж
ругин абизе».

Сулейманил калам Максим Горькие гIурус мацIалде
буссинабуна Эффенди Капиевас. Горькица Сулейманил гъари тIубазе
тIаде босана. Амма абуна Эффенди Капиевги вихъизавун: дида
ракIалде кколин гъанже нужер Дагъистаналда гIолел ругин ва жеги
гIезе ругин цIаларал гъунар бугел гъадинал гIолохъаби. ЛъикI

букинаан гъез хъвани киналго мацлазда Дагъистаналъул хлакълъул.
Рукълъул хлал къадада лъикл лъалин гурищ нужер доба абулеб...

Гъеб суалалда тласан Сулейман Стальскияси Максим Горькицаги цоцахъе хъварал кагътал кинабго Дагъистан алъ цлалана. Гуна ва глел руго Горькица абурал тлохъаби. Гъез хъвана, хъвалеб буго ва хъвазе буго Дагъистан алъул хлакълъулъ хикматаб, лъугли гъечлеб тлехъ. Цебе инсуца васасе васият гъабун хвалченги тламурги толаан. Гъанже къаламги тлехъги толеб буго. Гъечло Дагъистаналда вас гъа-вуларебги, тлехъ хъваларебги, гъеб къватлибе биччаларебги къо. Киназго жиде-жидер Дагъистаналъул бицун хъвалеб буго. Кикъоялда анцгоялдаса цикклун саназ дир инсуца хъвана гъеб. Хъван лъугличло. Гъанже дицаги хъвалеб буго, дирги хъван лъугиларо. Дицаги лъималазул киниялда карандашги тлехъги бухина хонжрол баклалда. Инсулги дирги цогб Дагъистан — цоцазул къалмазукъ хисун бугеб куц. Хатл, хларпал, глал, глалат, глуци, тлабиглат, бакъая. Огъ, гъаб гъоко гирун унеб бугеб куц, иргаялда цояз цоял хисун хадуб ццлан.

Инсуца абулаан: «Лъалебги клелебги батани хъвай, клоларебги лъаларебги батани цлале».

Инсуда абуна цо рес бугев цлализе, хъвазе лъаларев чияс, тлахъазде кверги битлун: гъазда гуру лъай бугеб, Хламзат, гъаниб бугин (жиндирго бетлералда килищги цун).

Эмен клалъачлого вуцлхлун члана.

Гъас гъикъана: «Битлун абулеб гъечлищ дица. Хламзат?»

Инсуца абуна: «Витларавги тлехъавги лъазе клиясдаго гъикъула диваналъ. Тлехъалда гъикъизе — гъеб дуда лъаларо, дуда биччлураро. Дур ботлрониб бугеб лъай, дебего мун лъалев чи вукланиги, дидаги бихъизе клоларо. Глалдисеб дагба ккела

Инсуца абулаан, кӱдияб талихӱ бугин чуяздаги чахъабаздаги хъвазе-цӱализе лъангутӱ. Лъарабани гьел цоял кквезе чӱелароанин, цоял хъвезе чӱелароанин.

Инсуда цоги чияс абуна, бихъарабги, рагӱарабги гӱмругӱан гӱакъилаб тӱехъбукӱнарин.

Инсуца абуна: Битӱараб бугин, бихъарабги рагӱарабги гӱмругӱ цӱализе' кколин. Амма кагътида хъвачӱони нилъеда цадахъ унин.

Цӱо боцӱуца гӱорцӱарав чияс абунӱ жинца тӱахъазул рачӱчӱги, гӱинги, лъӱӱарги кколин. '

Инсуца абуна: Тӱехъ я гӱака гурин, я дегӱен гурин, я гӱорцӱен гурин. Гьелда я рачӱчӱ, я лъӱӱар, я гӱин букӱнарин. Дуда бугеб лъайги дур гурин, дур гӱачиязул бугин. Гӱачи гӱемераб мехаль жив гӱакъилин гохӱде вахунев, гӱачи гъечӱеб къояль жив ахӱмакъин къеда нахъа вахчула! Дуда лъай батаниги, гъеб дуего буго. Тӱехъалъул лъай — кинабго Дагъистаналъе бугин.

Инсуца хъвана:

Дуца гъалмагълъун ккве квер гӱатӱидаб тӱехъ
Кидал бокъаниги дуй пайда кьолеб.
Гъудуллъун те дуца литература,
Мун хисарданиги цо хӱлал ккун чӱолеб.

Инсукъе цо-цо гӱолохъанал поэтал рачӱараб мехаль, гъав цин хъвараб хатӱалъухъ балагъулаан. Хурул бетӱергъан щивали гъениб бахъараб рахъалъухъбалагъун лъалин. Цинги гъас гъалатӱал ритӱизарулаан, гъениб тӱанкӱ лъун, доба суал ишара лъун. Хадуб бетӱер хъвагӱулаан, битӱун хъвазе ругъун гъавеян. Цо-цояз инсуда абулаан «къоабилеб гӱасруалъул Гомерас щибго хъвалеб. букӱинчӱин. «О дида лъачӱо, тӱасалъугъа, —ян абулаан. инсуца гӱолохъанав. «Гомерида», Гъедианал «гомерал» хъвазе лъаларел я хъваниги цӱализе гъалатӱаз хӱлал кӱоларел жеги руго. Дагъистаналдаа. Инсуе

кочіолъ хІарпиял гьалатІаз цякъ рахІат хвезабулаан. Жиндирго цо кечІ газеталда гІемерал гьалатІалгун бахъун бачІараб мехалъ инсуца хъвана:

Рохалил байрамалде
Дагъистаналъ ахІизе
ХІадур гьабураб кочІой
Ккараб балагъ бихъулиш?

Дир эмен... Жив-живасда бятІа-батІайиса цеве чІолев ватила жиндирго эмен.

Дида цеве чІола рогьалида тІехьялъе жиндирго бугеб кьолев, тІехъ хъвалев. Къаденахъеги гьеб хъвалев. Бакъанидаги тІехьалда бугеб жиндиего босулев. ТІехъ цІалулев. Къасиги тІехъ цІалулев.

Инсуца хурги бекъулаан, харил гъуниги балаан. Хунзахъе нахъе хъулухъалдеги унаан. Дида раклалда буго, хъизан хъихъараб ХъяхІаб чода рекІун евердуляан эмен росабалъ. Амма дида цеве чІола, бортилеб гІалин яги кодоса борчІун, боржун иналде хІинкъараб хІинчІ гІадин. хІайранго кодоб тІехъги ккун эмен. Гьалбал хипияв инсуе, хІал лъазе течІониги. гьеб хІайранаб лахІзаталъ вачІарав гьоболас балаго как биххизе гьабураб гІадаб асар гьабулаян.

Гьединал лахІзатаз эбел кваридасан хъвадулей гІадин хъвадулаан бигъа гьабун. КІветІалда килищги цвизабун — нижеде — лъималаздеги ишан гьабулаан: «Хъудуге. Эмен хІалтІулев вуго». Жийго цо-цо гьоркъо-гьоркъоб нуцІаги къирун балагъулаан гьесие къваригІун йигищали яги щакъитІелалъуб щакъи тІагІунеб бугищали. Эбелалъ кидого течІо гьеб тІагІине.

Инсул гІумруялда кІиги воххараб кьо букІараб батани, цоялъе гІилла букІана тІехъ. КІиги къваридаб кьо букІун батани, гьезул цоялъе гІилла букІана тІехъ.

Кіго хіасратаб яги ццидалаб кьо буклараб батани, гьезул щибальул цоялье гілла буклана тіхь. Жинца ціалулебги жинцаго цогиязе ціализе хъвалебги.

Инсуе захіматаб хіалті буклана цониги чияс гьарараб жо гьабичлого, кьечлого тезе. Бугеб жо гьечіин абизе — гьереси бицине бегулеб жолъун гьес толароан. Бищунго ціакъ гьав хіинкъараб, гьасул чара хвараб жо буклана цониги гьоболас ціализе жиндие хирияб тіхь гьарараб мехаль. Гьединал лахізатаз тіхь кьезе ритларал кверал гьасул гьел кьун хадубги глебеде ритлахъего хутіулаан, квердаса боржараб хіинчі нахъе боржун бачінеб гіадин. Ціараб заманалда кьураб тіхь нахъе бачинчлеб мехаль, гьас гьоболасухъе хъвалаан: дун ціакъ чіалгіун вугин дуда цадахъ арав дирго гьудуласухъ. Ракіалда гьечіищ гьесда нахъ вуссинеян.

Гьал хиси гьечіел гьудулзаби инсуда цадахъ руклана киналго сапаразда. Хеккого эбел-эмен хварав, акьго яццалда гьоркьов цо вукларав тіагъур лъурав бесдалав, гьитіинго гьас росу тана. Инсул вацгилас гьав кьуна цогияб росулье гіараб ціализе, кідияб росдал кідияб гіакълу буکلунин абун. Гьелдаса нахъе мискинав мутагілас гьеждаса хулжал кьанагіат рахъичіо. Цояб хулжил гіагалъуб тіхьгун, цоялъуб тіхьхгун гьав цо росульа цогиялъуве ун ціалана. Щибго кодольи гьечлого вуссана гьав жиндирго мискинаб, тіасан гьеду боржараб, гьастіа неклого ціа бакичлеб рокъове. Амма гьас цадахъ бачіана бихьаральги ціаларальги кьураб лъай, кочіое камиллъараб гьунар. «Лъайги гьунарги— гьел цадахъ ругони мун гіадада хвеларин» абуна росуцояз гьасда.

Хвезеги хвечіо. Тіехьальги кучідузги ціунана. Ва гьанжелъаганги гьез ціунун буго инсул ціар. Инсул кучідузул мухъал кицабилъун лъугъана. Гьасул раглаби бегіераб махсараялде руссана, гьасул ціарги глумруги халкъалье хіакъикъияб яги ургъун бахъараб хабарлъун лъугъана.

Гъас хъвана лъималазеги члахиязеги, унезеги рачлунезеги, колол махсараялъеги дагъалги пашманалги. Хъвана кочлохъабазеги, театралъеги, улкаялъеги: кучлдул, поэмаби, пьесаби, басняби, маргъаби, магларулазул гадатал.

Гъасул буклана печаталда къабураб гадаб глажаибаб хатл ва хатлалда рекъараб пасихлаб, хлеренаб мацл. Гъелъин кинаб букланиги халкъалъе хлажатап хлукмаби, хитлабал хъвазе гъасда гъарулеб буклараб. Хъвана гларабалъ, глажамалъ, латиналъ, глурусалъ — киналго алфавитаз — квегиса кваранихун, квараниса квеглихун.

Щай квегиса хъвалеян гьикъигун гъас абулаан: квеглаб рахъалда буклуниг хласрат, квеглаб рахъалде къалин кинабго къиматаб данде. Гъеб буго гъанжесеб алфавит: латин, глурус.

Щай квараниса хъвалеян гьикъараб мехалъ, гъас абулаан кваранаб бугин къуват, кваранисан балин ханжар, босулин ишан. Кваранаб рахъалдасан хъвалаан гларабги глажамалъул накъищаз.

Гъел киналго раглаби, гъваридаб маглна тлалаб гъабуларел, бигъаяб махсаралъун буклана инсул. Амма, махсара гуро цо глумруялда жаниб ункъо алфавит. Щибаб цияб наслуялъ цояб нуха реглана, цогиялда дандчлвай гъабуна. Дидагоги клуго батлияб алфавит малълъана школалъ.

Гемеераб мехалъ къечлеб, щвечлеб, буклинчлеб. члалгараб алфавит гъанже жиб-жиб мацлалъе жиб-жиб бачлун бугин *абулаан инсуца*.

Киглан цлалиялде глащикъаб улка буклине кколеб Дагъистан, гъел киналго цлалараб, лъазарураб. Инсудаги лъалаан гъел, Киналго хларпал росана гъас хлайранаб магларул мацлалъ асарал хъвазе. Цогияб мацлалъ гъас щибго хъвачло. Цогиял мацлаздасан гъасда лъикл лъалаан глараб мацл. Гъеб мацлалъ жеги цодагъал рокъл кучлдулги хъвана.

Гьел гIараб мацIалъ хъваялъе гIилла букIана кидаго гъаричIел гьел тайпаялъул асарал цIализе дагъаб хъизаналдаса, лъималаздаса, росдадаса намуслъи.

«КучIдул рукIине кколине эбелалда аскIобги, яцалда аскIобги, ясалда аскIобги киназего цIализе бегъулел. АнцIила анлъго сон бачIев чиясе балагъизе гъукъулеб искусство дидаги лъикI бихъуларин» — *абилаан инсуца*.

Инсул бицунаго дун дагъав темаялдаса рикIкIаде кколеб вуго. Дирго темаялде вуссинин. Тема — лъай, хъвай-хъвагIай, тIахьал.

Хъвана инсуца гIарабалъ, алифалда «а», гъоркъ «и», себе «у», а, и, у — ян ахIулаго, малълъараб алфавит. Жиндаго тIоцере лъарал хIарпал. Щибаб хIарп гьелъул гъасие хIарп гуро букIараб. ТIубараб чIаголъи букIана. Жиб-жиб хIарпалъ гъасда сурат себе чIезабулаан. Гъез цере чIезарурал суратал гъас цо гъалмагъасул хъашго хъвараб кагъат бачIарабго кочIодалъун рихъизабун руго:

РатIалалъ цIалареб тIанкIги жаниб лъун,
Жергъадул щоб гIадаб «нун» бихъуларищ?
Рихъи тIаса бичун, чIалу хутIараб
ЦIунтараб гъор гIадаб «гъи» бихъуларищ?
«Биялда» гъоркъ бугеб къурухъ балагъе,—
Могрица гирундай ккезе гъабураб?
«ГIиялда» тIад лъураб тIалу бихъулищ,—
ТIохил михир буго бахине гъабун.

Гьел киналго хIарпал данде гъабураб хатIалъ себе чIезабураб сурат инсуца гъадин бихъизабулеб буго:

Я лъачи, лъил дуца аб хатI куцараб
Кагътил гъумер цIолеб цо-цо мохъ бугин?
Катил бохги босун хъвараб лъаларо,
Лъаб гIаркъелаб буго гIемерисеб хIарп.
ГIаламат дуца аб херхун бугеб куц,—

Гъурун глѡдоб бараб рохъилан ккола.
Гъоркъ-тлад лъураб игіраб бихъараб мехалъ,
Вехъ вачлуна цеве гъежда тилги лъун.
Дур хъвай-хъвагІаялде тладе къулигун,
Тилица багъулеб халкъ чІола себе.
ЧІахІа хатІалъ хъварал мухъал рихъидал,
Бархъалисел щола щегІгун раклалдеІ

Хадубги гъабго къагІидаялда буго. Гъеб кечІалъ бичІчІиЧІого
цоязул, бичІчІигун щогиязул ццин бахъинабуна аварагасул хатІ канун
бугин. Жеги дояс кочІодалъун кагъатцин бачІана инсухъе:

Алипалги какун кучІдул гъаризе
Киб батараб, ХІамзат, къуръаналда хъван?

Амма инсул пикруги букІинЧІо, гъасда раклалдеги ккеЧІо алип
какизе. Алии хвезабулезул хурибе букІана гъас хъвалеб. Инсуда
цониги алипалде, цониги мацІалде квешаб рагІи абичІо. Абулелги
гъасие рокъулароан.

Гарабаз Дагъистаналде гъабураб чабхъеналъул бицунаго, гъас
абулаан гъелъие я гарабазул мацІ, я хъвай-хъвагІай гІайибияб
гъечІин.

Инсуе рокъулаан гъезул чІахІиял, къачІарал мужалаталги
рагъун, жинцаго цІалулел тІахъал. Гъел тІахъаздасан гъас росдал
гІадамазе цІалулаан гІемерал хІикматал къисаби, саринал, маргъаби.
Щибаб бакъанида нижер тІохде бакІарулаан халкъ «Калила ва
Димнаялъухъ» гІенеккизе, руцаби гІемерал гарабазул назмаби
рицинаризе. Гъел руцабазул инсуца чангояб жиндирго магІарул
кочІоеги босана.

Инсуда гІурус мацІ лъалароан. Амма гарабалдасан гъес
цІалана жеги доб мехалъ магІарул мацІалъ вукІинЧІев Чеховасул
харбал. Хасго гъесие бокъулаан «Хамелеон». ВукІинЧІо Чеховасдаса

хирияв хъвадарухъан инсуе. Плагараб мацлалъ цлалана гъас Толстой. Ахириял соназ гъеб мацлалъ Роман Роллан,— гъесул асарал, пикраби руклана гъас тладчлун цлалулел ва блокнотазда гъелда тласан жиндирго ругел хлисабал хъвалел.

Цоги рахъалъ, магларул мацлалда хъвай-хъваглай буклинчлого цояз, букланиги гъаб мацл пасихлаблъун бихъун, цогияз, Дагъистаналъул цлаларал чаглаз Дагъистаналъул ахлвал-хлал глараб мацлалъ хъван буклана (къанунал, къисаби, хлукмаби). Гъебго гъабулеб буклана нексиял Дагъистаналде рачларал нухлулазги. Пгараб, парс, турк — гъал мацлазул хъвай-хъваглаязда руго глемеисел магларул къисматалде байбихъуде нилъ рачунел тлахъал. Пгарабалъ руклана риклулел цересел занал. Заназда хъвараб цлализеги баян гъабизеги инсул клудияб махщел буклана...

Цлакъ къо бихъарал Дагъистаналъул тлахъал! Батли-батлиял хатлаз, батли-батлиял мацлаз хъвана нуж. Хъвана мухъ, харж, гонорар тлалаб гъабичлого. Амма инкъилабалъ гурони гъел тлахъал рахъичло ва халкъалъухъе цлализе къечло.

Инкъилабалъул цларалдасан кватлибе биччараб тлоцебесеб магларул газета «Багларал муглрул» — гъенир рахъана инсул тлоцересел кучлдул. Эмен живго глемедал саназ газетазда хлалтлулев вулана, Клочонаро гъес жеги гъитлинав дун Хунзахъ газета бахъулеб типография бихъизе вачараб заман. Цояз хларпал рищула, цояз къабглула, цояз къотлула. Хъахлаб кагътил гъумерал цоязда хадур цоял, къанида тламурал панкълал глдин, рахъун-рахъун рачлуна. Киглан вакъараб мехалъги панкъазухъ гъасда хал ккун вукинчло дуй, щибаб хларпалдасан хликматаб махл бугеб газеталъухъ глдин. Хликматаб буклинарищ жакъа рокъоб дир берда себе инсуда хъвараб кечл метер радал газетаги рагъун азарго чияс цлали. Газеталда бищунго себе дица балагъулаан «Пгжаибаб боклон». Гъеб боклода буклана глемеисеб мехалъ бакл инсул кучлдузе...

Кучідул, кучідул. Тлахьал, тлахьал. Ункъабго клудияб том — поэзия, инсул глүмру, магларуллѝ, Дагъиcтан. Диеги, цогиязеги васият. Эмен хвана тлахъазги, къалмазги, кагътазги сверун ккун рокъов. Гьудулзаби дида асклор ругилан абулаан гьес гьезухъ балагъун. Гемераб цлалана, лъана, хъвана. Амма гемераб хутлана лъачлѝб, цлаличлѝб, хъвачлѝб. Гьѝб хъвалѝб буго ва хъвазе буго наслабаз. Цлалана, цлалулѝб буго Дагъиcтан.

Гъанже цо «Рохъоб араб къо рохъоб хвезабураб лъикланги» абулелъул, дунго цлализавураб куц бицинин. Дунго цлалараб куц гуρο гьѝб, дун цлализавураб куц буго.

Дир тлѝцевесев клѝчонарев муглалим – Тланусиса Хласан. Дир буклана щуго-анлъго сон. Дол саназ кинабго Дагъиcтан партаялда нахъа глѝдоб члчлун буклана. Инкъилабалъул цлурмаца киналго цлализе ахлулел руклана. Цѝялда хадур цѝял рагъулел руклана школал, техникумал. Цлалулел руклана члахлѝял, глѝссинал, руччаби, бихъинал. Клѝчон толаро ликпунктал, культштурмаялъул чабхъенал, росабазул къадазда рарал Дагъиcтаналъулги улкаялъулги картаби, тлѝцересел букварал, тлѝцере инсуца росарал тетрадал, тлахьал. Инсуца росабалъѝ унгладамал ахлулел руклана глѝлмуялде гьумер буссун хлалтлѝзе.

Хлѝйван глѝдамасдаса
Батла гъабизе ккани,
Батлаго рачлчл буклинги
Шартл гуρο, гъалмагъзаби.

Гѝдеклаби реххун тун,
Хъвай-цлалиялде руссун,
Тезин басрияб глѝдат,
Босизин мадавият.

Цияб хъвай-хъвагай. Инсуца гьѣб баркана. Инсуда кидаго унтун буклана рекѣлѣ, живгоги Дагъистанги клудияв Россиялъул культураылдаса тIун букIин.

Гьѣлѣ инсуца абуна: Дагъистан клудияб улкаялъул цо бутIа бугин, цо клудияб гъотIол гIаркъѣл бугин. Гьѣлѣие къваригIун бугин клудияб гIалам лъазе, гьѣлѣ гьѣзул хатI, тIехъ, гIумру цIализе ккун бугин.

«Цияб нух», «Цияб канлъи», «Циял гIадамал» гьѣле доб мехалъул ахIиял. Гьѣл ахIиязда данде ритIана инсуца лъималги. Амма циялъ нух бигъаго бахъулѣб букIинчIо. Гьѣлѣул нухде ганчIал ралѣл чагIи гIемер рукIана. ТIоцересел школазул гордал гIемерал рекулѣл рукIана, Вехъас тIехъ цIалараб, гьѣбигъанас дарс малълъараб дунялалъул пайда щиб гъанжеян абулѣл рукIана. Цо-цо бихъиназ Ликпункталде унѣл руччабазул хIур клутIулѣб букIана. Гьѣлдаги къотIичIо. учительзаби нахъасанги речIчIун чIвалѣл рухIана. Дидаго раклалда буго, учителасда речIчIулаго гулла картаялда щун кинабго дунял борлъизе бахъанин цо къвагъаралъин, хъачагъасул рахъалъ инсуца абулѣб.

Дол инкъилабалъул тIоцересел саназда гIемерал росабалъ цияб цIалиялда цадахъ ѣѣбѣсебги гьѣбизе жигар бахъулѣб букIана. Цо-цо бакIалда гьѣб кIиябго жубан букIана. Киб базар бугѣб, киб туken бугѣб, кив ГIали вугев, кив ГIумар вугевали лъалѣб букIинчIо. Дир клудиял ваццал росдада аскIоб бугѣб Хундѣрил хъалаялъуб рагъараб ШКМалда цIалулѣл рукIана. Дун гьѣзда хадув хал гьѣбун я гьѣл руссинегIан хал ккун вукIунаан, гьѣзда бахиллъун росулъ. Дир гъира букIана хехго цIализе инѣ. Амма анкъго сон тIубачIого дунцIализе восулѣв вукIинчIо.

Доб мехалъ нижер росулъги букIана хъалаялде лъимал ритIизе бокъичIѣзе яги цияб цIали къабул гьѣбичIѣзе гьѣбураб бащдаб мактаб, бащдаб мадраса — жубараб школа. Цояб бох гьѣб школалъул доба

буклана, цояб гъаниб буклана. Гъеб школалда цлар буклана «Хласанил школа» абун.

Хласан — гъев дица тлоцебесеб тлехьалда рехсон вуклана цо росулъ учительлъун, цоги росулъ комсомолазул секретарьлъун, лъабабилеб росулъ будунлъун яги дибирлъун вукланилан. Вуклинеги вуклана гъединав чи. Хилла гъечлев, ракл лъиклав гъесда кколаан гъеб кинабго цадахъ бегъулебин.

Граждан рагъазул заманалъ гъав вуклана партизанлъун. Цо нухалъ гъав витун вуго партизаназул къукъаялъ цо кквезе щварав бандав Муслим Атаевасул штабалде вачун. Нуха бакъанимех щварабго Хласан цо лъарал рагъалда гъодов члун вуго. Бандасдаги абун буго дица как базеглан гъодовчлаян.

Бандас Хласанида гъарун буго бегъани кверал ричейин, как базе бокъун бугин жиндигеиян. Хласаница абун буго: гъабгущинаб квешлъи гъабурав дуге как щайин. Киглан гъел раниги жужахлалъуге рехичлого толарин мун. Хъачагъ тладелъун вуго: «Кин букланиги, мун бусурбанчи. Муслим Атаевас дун члвачлого теларо. Биччай цо хвалда цебе как базе». Хласаница кверал ричун руго, мун вукланин абугев Совет хлукуматалъ магъарулазе как базе биччаларин, бай дурго гъанжейин. Хласанги, цебе бихъулеб баклалда туманкги лъун, как базе жуван вуго.

Какалде машгъуллъун гъев вугеб заманалъ, бандав вахчун вуго. Вахчарав гъав, как бан бахъингун, Хласанида ватилищха? Бахъинарищха Хласанил ццин! «Аллагъасхла, гъаб инкъилабалхла, гъерсихъан, дунял рагъалде аниги, мун ватичлого дун члеларо, дихъа мун ворчлларо», — ян абун буго Хласаница.

Хлакъикъаталдаги гъас гъав кибалиго колода ккун вуго. Вухъакъан Муслим Атаевасул партизаназул штабалде щвезавун вуго...

Кечлги какги. Хлурият ккун тлоцересел саназ Хласан вуклун вуго росдал Советалъул секретарьлъун. Бицуна, киназего члван чликлун буго гъасул печать.

Цониги кIвар бугеб суал гьоркьобе ккани, гьас абулеб букIун буго гьеб росдал дибирасдаги райисполкомасдаги гьикъун гьабизе ккелин.

Цо нухалъ гьас исполкомалда цебе масъала лъун букIун буго жидерго росулъ выходной къо, базаркъоялъ гьабичIого, рузман къоялъ гьабейн.

Гьас жигар бахъулеб букIун буго хIукуматалъул законал, хитIабал, хIалтIаби халкъалда гьоркьор тIиритIизе гьаризе, гьелдаго цадахъ тIад чIчIей гьабун буго рагъазул заманалъ дагъаб зарал ккараб мажгит къачIазе.

КъачIараб, гIуцIараб мажгит рагъизе рузман къо чIчIезе гьабун букIун буго. Гьеле гьеб заманалъ Хунзахъе рачIун руго магIарухъе культурияб чабхъен гьабулел хIаракатчагIазул къукъа: хъвадарухъаби, художникал, гъанжего гъанже рагъулел ругел театразул артистал, ахIулел, хъвалел, къурдулел чагIи. Райкомалда, ХIасаница «мажгит рагъиги» гьабулеб бугин рагIун, хIукму ккун буго кинабго гьеб халкъ гьасул росулъе битIизе.

ХIасаницаги росдацаги лъикIаб дандечIвай гьабун гьалбадерида. Гьезие гIоло чуюл риччай гIуцIун буго, гьаби, хIелкал, бугъби рагъизарун руго, гьецIо речIчIухъ лъугьт, къурди-хъат гьабун буго. Гьалбадерицаги гъениб хабар бицун буго, кучIдул цIалун руго, суратал рахъун руго, халкъазда гьоркьосеб хIал, хIукуматалъ цере лъурал масъалаби ричIчIизарун руго, къурдул, жочIол кIудияб концерт гьабун буго.

БитIун концерт кепалда унеб мехалъ, росдал михIмаралъусан ахIун буго зирараб гьаркъидалъун как. ХIасаница вахъун кIалъай гьабун буго:

— Нижер росдал мажгит рагъулеб хирияб къоялъ нижги кIодо гьарун гъанире рачIаралъухъ нужое кIудияб баркала. Гъанже ниж цодагъаб какде инин. Нужоца кеп, кечI ниж рачIинегIан те, бокъани ниж

рачлинеганги нужго ахлулел рукла. Цоял какде ун руго, цоял хутлун руго, цоял щиб гъабилебали лъаларого доре-гъанире балагъахъдулел руклун руго. Гъалбалги, ахиладай ахилародаян, лъаларого руклун руго. Гъеб мехалъ тлохде рахун руго машгъурал Парашил Пумарги, Гъазимухламадги, Клогъориса Патиматги — клого тлагъурги цо клазги, клого тламурги, цо жергъенги.

Пумарица гъикъун буго ахилищан. Цоял ахлеян, цогиял гъорлъан гъулгъудулел руклун руго.

Биччан буго Пумарииа гъаракъ, гъесда хадуб Патиматица, хадубго чиван Гъазимахламица—Лениниде, Дагъистаналде гъабураб цияб жеги рагичлеб кечл ахлун буго. Гъез гъеб ахлун буго цин борхун эхеде тламур, жергъенги ккун, хадур гъел кереналда цвизарун, цинги гъезул гъумер свериабун, гленеккаразда, кинабго сверухълъиялда бихъизабун.

Гъеб кечлалъ, как балаго цо-цо къулараб бетлер, мех щвелалде борхизабулеб буклун буго, борхараб бетлер къулизе кватизабулеб буклун буго...

Пемедал санал ана, гъанжеги бицуна Хласанил росулъ гъел хлайранал гъалбадери.

Гъезда цадахъ эменги вуклана, инсуца чода нахъа реклинавун вачарав гъитлинав дунги вуклана.

Гъалбал унеб мехалъ, гъез росдае сайигъаталъе тана патефон — кечл ахлулеб машина, циял рахъарал магларул тлахъал, гъаракъ клудияб радио-громкоговоритель.

Радиоги Хласанги. Гъалбадерица сайигъат гъабураб гъаракъ клодо, лъица амру гъабунали лъаларо, мажгиталъул клалтла буклараб телалъул хлубиялда бана.

Клудияб питнаялъе батана гъеб. Радалалдаса къасильаган «Халъалаан, ахлулаан, бицунаан. Ахлулеб какалъулги гъелъулги гъаракъ жуба-гъубан цонигияб бичлчуларел сагтал руклана.

Гьединаб заманалъ цо лъицаялиго глужилав чанахъанас кисаналиго сачма туманкѣги речѣлун занклан чѣзабулеб буклана гьѣб. Хадуб къадиялде Хласаница хѣбодѣги вахун жинцаго къачлан клалъзабулеб буклана. Амма нахъѣги «чанахъанас» речѣлараб жоялъ чѣзабулаан гьѣб. Нахъѣги тѣдеги вахун махщалида къачлалаан Хласаница. Гьедин радио биччалеб-къалеб глажаибаб къагѣида гѣмераб мехалъ халалъана. Къаси клалъала, радал чѣола.

Хласанги цогиялги гѣмераб мехалъ гьѣв балъгояв чанахъан валагъулел руклана. Амма кинго ватун гьѣчѣо.

Цо нухалъ радал Хласанихъ балагъарав мадугъал, жиндирго беразда божун гьѣчѣо. Гъав живго, Хласан, вуклун вуго глужилав чанахъан, радал речѣлараб жоялъ радио чѣчѣзабулевги, къасиялде гьѣб къачѣалевги.

Гъасуль какги кечѣги багъулеб буклун буго, яги гъас жинцаго абухъѣ, гъас гьѣл цолъизаризе, рекъезаризе жигар бахъулеб буклун буго. Гъас рикѣклунаан къуръан Совет хѣлукуматалъул законазде гѣагарлъизе кколин. Гъас рукъалде руссиналде росасе лъадиялда магъари лъезеги тѣлалаб гъабулаан. Гьѣлдаго цадахъ ЗАГС хъвазеги рачунаан.

Гъас цѣакъ кѣвар къолаан дуниял свѣриялъул, зоб-ракъалъул гѣламатазде. Гьѣлда бараб, лъилгунго данде кколареб, жиндирго гѣлму буклана гъасул. Гьѣб гѣлму лъазабулел глажаибал къагѣидабиги руклана Хласанил.

Тѣубараб сордо-къоялъ цо къурул рагѣалда къуричѣого валагъун чѣолаан гъав, зодоб къирбал-цѣва бихъизеглан, бихъун хадуб гьѣб кин хъвадулебали лъазе. Живго къваригѣелалъ, какде-макде унев мехалъ, гьѣб бакѣалда жив вуссинеглан къуругеян чѣужу толаан гъас балагъун. Школалда дарсал къолеб мехалъ, ниж, гѣисинал лъималги толаан. Заралда тѣад зарги свѣризабун бицунаан дунялалъул, бакъ-моцѣа-

лъул, цѡабзазул рукѡа-рахъиналъул. Гѡемер бицун букѡаниги, дир рекѡель хутѡичѡ Хѡасанил гѡелму.

...Анкъѡ сонги гъечѡѡѡ хъаладухъе цѡализе восичѡев дун, росулъ женжелев вукѡинчѡѡѡ бѡкъарал унеб, бѡкъарал унареб Хѡасанил школалде хъвадана. Гъасул дарсазулъ кинабѡ жубан букѡана: некѡсияб мадрасаги, гъанжесеб школаги, цересел мутагѡилзабиги, гъанжесел цѡалдохъабиги, гѡажамги, гѡарабги, латинги, гѡурусги. Цин гъас кѡудияб хъорщѡда хъварал гѡараб хѡарпалги цѡалулаѡѡ абулаан дида: лъазаре гъалин, дур эмен гъал хѡарпаз цѡаланин гѡумруялъ. Хадуб къаде доскаялда гъас хъвалаан гѡурус хѡарпал. Цинги абулаан дида: лъазареян. Дур инсуца цѡорѡберал ралеб ригъалда вугев чияс цѡалун лъазе гъарунин гъал. Дуге къваригѡине ругин. Цѡ-цѡ мехалъ долцѡялги, гъалцѡялги лъазе гъарун те жив рузманалдаса вуссинегѡанан абун унаан гъав.

Гѡараб малълъулеб мехалъ гъасухъ тѡил букѡана кодоб, гѡурус малълъулеб мехалъ линейка букѡана. Гъеб кѡиялъѡѡ дунги вухана.

Гъеб ккана гъадин. Нижер мина бугѡ мажгиталда аскѡоб. Кѡиялдаѡѡ гъоркъѡоб цѡ галул манзилалъул къватѡ бугѡ. Гъитѡинав дун нижер тѡаса тѡохдасан мажгиталъул тѡохтѡе кѡанцѡулаан. Гъеб сабаблъун Хѡасаница кѡутѡана цин дир хѡур. Хадуб гъеб мажгиталъуб клуб абизе клуб гуреб, изба-читальня абизе эб гуреб цѡ гѡахъалаб бакѡ гъабуна. Гъелъул тѡохде кѡанцѡуниланги вухана дун Хѡасаница. Кѡиябѡ гъукъун букѡана дир тѡѡцевееев учителас.

— Дица Хѡасаница дунѡѡ вухиялъул бицараб мехалъ инсуца абуна. Битѡун вухун вугин, кѡанцѡѡгеян, мун гарцѡ гурин, вилълъун хъваде.

Хадуб дица анкъѡ сон барабѡѡ абуна: гъанже лъугѡанин дур кѡанцѡей. Колоде унев алмас гѡадин, цѡ хѡетѡе цебе лъун, цѡяб нахъа лъун хъвадараб Хѡасанил мактабалдаса мун ахѡулев вугѡ цѡурмица цѡияб Совет мактабалде.

Гъедин байбихъана дица цѣлизе Хунзахъ хъаладухъ, Параниб гъоркьохъеб школадѣ. Хласанил школа лъицаго лъугилалде къана. Дир муглалим будунлъи гъабунин райкомалъ комсомолалдаса реххана, комсомоллъи гъабунин будунлъиялдасаги вахъана. Хадуб гъев колхозалъул ги-боцѣул фермаялъул хларакатав хлалтѣухъанлъун лъугъун тѣолго Союзалъул росдал магѣшаталъул выставкаялде ун гъениса медалги босун вуссана. Рагъул заманалъ бихъизабураб гъунаралъухъ гъесие кѣго медалги щвана. Амма гъес абула, кив вукланиги цо как гъоркьоб биччачѣин, гъедин гуребани, чанги боркъараб къалде кканин, хвалдаса дун ворчѣулароанин

Гъанжеги вуго гъев гъадавго Хласан. Цо-цо эхеде арав мехалъ, гъесухъе дунги щола, эхеве щварав мехалъ, гъев дихъеги ааккула. Дица гъев цо нухалъ Абутѣалибида аокѣовеги вачун вуклана, Кѣудияб кѣпаб хабар буклана гъазул. Гъанже Абутѣалибица кѣдаго гъикъула дида: Хласанил хабар щиб бугеб? Вачѣунев гъечѣищан?.. Гъанже Хласан Суракъат ханасул тарих бакларулев вуго. Гъев вуго цѣакъ раклалда квешлъи гъечѣев, гъерсидаса рикѣкладав, гѣамал лъиклав чи. Дида щиб букланиги кѣочонаро ва дие хирияв вуго гъев дида бищун себе хларпал хъвазе малъарав хѣикматав магларулав — дир тѣоцевесев учитель.

Дида кѣочонаро дирго кѣиабилев учительги, Параниб школадѣ дие дарсал кѣолев вукларав. Гъесдасан нижеда, лъималазда, гѣемерал маргъаби лъана. Маргъабазул герой вуклана гъав живго. Дарс байбихъулаан гъас, лъимал, цо дир ккараб бицинищан.

Бицейилан ахѣдолаан ниж. Цинги байбихъулаан гъас пузе.

Бицунаан гъас: жив лъаратѣисезул гѣоруда тѣасан бугеб тѣуцаб кварил кѣодасан вачѣинев вукланила. Гъеб мехалъ гъебго кѣодасан бахун бачѣинеб бугила кѣудияб ци. Цица хиял гъабичѣила дие, чиясе нух къезе, дунги чилъидал, цида хлалги лъазабун, хѣинкъун нахъе къазе бегъилиш! Ккана кварил кѣода бакъуль къабгѣезе. Цебе-цебе дица гѣодо лъуралциязде данде ккун цѣакъ къуватаб ци батана.

Букланиги дитга гьѐб, цо хъат базѐги щун, воре маян ꝑорулъѐ реххана. ꝑорулъѐ бортун унеб гьѐлда дица абуна, мун ꝑадинал дир гважуца щибаб санайил ичл-ичл гъарулин.

Гъакллан клалгун ꝑенеккулаан ниж гьѐсухъ.

Гъас бицунаан: цо анкълъ цеве жив паракъат хуривеги ун ꝑасруъарулев вукланила. Цлакъл оцал ругила дир. Амма гьѐл тохлъукъѐго чланила, балагъланила: ꝑурцил рукълалде рукъ-рукъ ꝑанасѐб микъго — ичлго клудияб борохъ кисан рачларалали рачлун жем-желел руго. Цо-клгояб ꝑурцил ꝑер члван диде ꝑагарлъулебги буго. Дица хъваштлан къватлѐбе цланила таманча. Байбихъланила рагъ. Борхълзул бица безн гълбунила гьѐб ракъ. Киналго гьѐлги гъурун хурги бѐкъун вуссанила. Амма гълнже ургъл буклунила, борхъл ххерцин гуродай хуриб бижилаян абун.

Ниж, вахл абун, хлѐкмалъулаан.

Гъас бицунаан: жинцаго члужу хълмурай куцалъул. Жив Цлунтлѐ хълчагълзада хадув араб заман букланила. Гъленив цо кутакав хълчагъл вугѐб ригълнѐве щваравго, гълѐвги лълутун, гьѐсул цо цлва ꝑадаѐй берцинаѐй яс ятанила. Балагълана, клалълана, клѐязулго цоцахъ рокъи ккана. Дица, гълѐйги къолода нахъл лълун, чу бацлана. Цо заманалдасан дида хадуб ахли бахълун анцлго, анцлила щуго, къого хълчагъл вуго риччан чуялгун, рорхун хунжрулгун рачлунел. Дица гьѐл рѐчлчлараб жоялъ цо-цо ккун гохлдасан гиризаруна. Цогѐял хлѐнкълун нахълѐ тлурана. Гълѐдин яхълана хълчагъласухъл яс. Гьѐб халкъалда лълѐлеб къѐса бугин, бицунаан гълс.

Гьѐв вуклана унго-унгояв аваразул Мюнхгаузен.

Цо нухалъ дунги мадугълалги цоцалъ къацандѐзе ккараб мехалъ, кѐдаго бахълунарѐб гълсул цлакъл ццин бахълана. Гълсда ккана, жинца бицунелда божичлогун ругин ниж гаргадилел. Гълс ахлун, дида абуна, щай дарсил заманалъ гаргадулѐлян.

Дица гъасда абуна. Басирица абулеб бугин пурцил рукъалда дуца микъго борохъ чіванила. Дица абулеб бугила анціла микъго чіванилан.

Гъасул ццин нахъе ана. Гъас абуна дун витларав вугилан.

Амма гъелдаса нахъе эмен хіикмалъун вуклана дарсалги лъачіого лъикіал кѣиматал росун вачіунев дида. Мюнхгаузеница реццалъухъ лъолел кѣиматал руклана гъел.

Ціакъ лъикіав чи вуклана гъев. Амма вукланиги, лъикіав чи вугевган, гъев ОНОялъ Сивухъе витлана. Цинги Гъарадерихъе тіамуна, (гъеб буклана бищун рикікладисеб росу районалда) гъенисаги хеккого вуссана.

Гъанже дагъав цевеган дихъе вачіун вуклана писательзабазул Союзалда хіалті батизе бокъун бугин, рагъда ккарал гѣмерал ишал ругин жиндиран, киналго машгъурал маршалазулги гъудул вукланин живан.

Батіи-батіял руклана учительзаби. Амма вуклана лъабабилев учитель. Гѣмерал руклана гъел лъабабилел учительзаби. Дида гъел кидого глумруялъ кіоченаро. Гъел руклана байбихъул школалда росулъ, Буйнакскиялда Авар педучилищялда, Москваялда сквералъул бульваралда Литинституталда — гъанжесел кочіохъабазул лицейлда. Руклана, гъанжеги руго гъел.

Заирбег Галиханов, дир тіоцевесев унго-унгояв рахъдал маціалъул муглалим. Магларулазул киналго кицаби данде гъарурав. Дица гуреб, дида цадахъ Дагъистаналъ баркала кѣезе рекъараб буго гъесие.

Дир тіоцеесей глурус учительница Вера Васильевна. Дица, дирго рекіелъан унеб рагі абун, кечі хъвана гъелде.

Чіохъа Хіажияв Шахназаров, Хіасан Мадиев, Сайпула Глумаров, хіисабалъул дарсал, дир гъелъие гъечілеб гъунаралъухъ балагъічіого малъарал Пободаса Мухіамад Хіайдаров, Илълъаса Мухіамад-Саид

Хлажиев, Гиничукъа Мансур Хайдарбеков... Гъас баян гъабунa дие тлоцебе Толстоясул «Хлажи-Мурад», гъас жинцаго бусинабун буго магларул мацлалде Лермонтовасул «Исмагил-бей».

Клоченаро Авар педучилище, Шигъабудин Микагиловасул дарсал. Дица гъесде хъвана;

Мун дир глумруялъул хълбохъан ана,
Глорул рагладаса сухъмахъ нух гдадав.
Глорги тун, сухъмахъалъ цо-цо вачана,
Амма мун, учитель, дида клоченчло.

Дир санал руклана гъеб дур цларалъе
Цлараб мухъалда тлад хъварал хларпаллъун.
Мухъалги руклана цо-цо гъетларал,
Дир хатлги буклана гъалатлаз цлураб.

Литинститут, дир учительзаби Асмус, Шамбинагъ, Радциг, Василий Семенович Сидорин... Кинаб дунял гъез дие рагъараб! Гемедал руго къанаглатал гдадамал. Дица дир бетлер къулула гъезие. Гъез малъаралъеги, гъез цлаларалъеги.

Цо-цоязда лъала дагъаб малъаниги гемедал босе, цо-цояз гемедал малъананиги, дагъаб гурони босуларо. Дун клиабилев ккана. Таса лъугъа, клочонарел дир учительзаби. Кидаго, щибаб тлехъ хъвалелъул, нужеца цлалиладай, щиб къиматдай нужеца лъелеб абун, вуклуна хлинкъун. Гемедал мехалъ макъиль бихъула дица лъуглараб институталде экзаменал къун бажаруларого, гъоркъго хутлун. Тлоцебесеб курсалда вихъула кидаго дида дунго. Кидаго глумруялъ тлоцебесеб курсалда вуго дун...

Дагъистан — лъай буклинчлого, махлабазе гемедал глазаб къураб тлалъи! Дирго гладин дурги руклана батли-батлиял учительзаби. Мунги цин гласруялъ «Хласанил школалда» цлалана. Дурги руклана дирго гладидал Мюнхгаузенал. Чанги гуккана мун жалго божуларел дарсалги

къун. Амма щвана духъеги лъабабилев учитель, гъайбатав, бахлавчийав, глэкъилав, тлэкълъи бегъуларев. Гъеб буклана инкъилаб, Совет школа, цияб глумру. Гъелъ духъе къураб клудияб тлехъ буго дида цадахъ дицаги цлалулеб. Тлехъалдасан балагъун буго клудияв учителасул — Ленинил сурат. Тлехъалдасан ралагъун руго глалимзаби, кочлохъаби, бахларзал.

Халатаб, ритлухълъи гъечлеб глумруялъ кумек гъабуна две гъеб битлараб глелму бетлералъги раклалъги къабул гъабизе. Мун цлалана. Дуда лъана, дурго бицана. Дуцаго хъвана киналго мацлаз дур хлакълъулъ тлехъ. Гъеб цлалана, цлалулеб буго. Цлализе буго. Гъеб тлехълъе мустахликъаб цониги тламач дица хъван батани, дун воххарав вуго.

Гъеб дир жигар гуро, дир учите лъабазулги дурги жигар буго. Инсул юбилеялда дица абуна, гъанже дур юбилеялда абулеб буго:

— Дидасан щибниги пайда батани, гъеб дудасан бачлараб буго. Дилъ ругел глунгутлабазе дунго глайибияв вуго. Дур гъел руклинчло.

Гъебго абула дица киналго учительзабаздаги, хвараздаги, члвараздаги, члаго ругездаги.

Дагъистан! Дуцаго дурго хлакълъулъ киналго мацлаз кочлодалъун, харбидалъун хъвана, хъвалеб буго, цлалана. цлалулеб буго, бахъана, бахъуллеб буго клудияб хликматаб тлехъ, клудияб антология, дур ганчлазда рикларал накъищал. Глагараб мацлалъги, цогиял мацлаздаги цлалулел руго дур кочлохъаби, глалимзаби. Цогиял дуцаги цлалана. Тлехълда асклоб тлехъ, -улкалда асклоб улка глдин буго.. Дунялалъул пикруялъул библиотекалда дуеги баклщвана.

Дур Махлмуд, Батирай, Чланкла, Марин, Эмин, Гъазахъ — гъезда себе цониги жидер мухъ хъвараб тлехъ бихъичло, Гъанже гъал члаго рукларалани, киндай рукинаан кинабго Дагъистаналъул халкъалъул къадаралдаса цликклун рахъарал жидерго тлахъл рихъани.

Дир вукіана гьудул, дида цадахъ тіоцересел кучідул хъварав Мухтар Абакаров. Гьес, рагъде унеб мехалъ, жиндаго цадахъ росана Тютчевасул томалги МахІмудил мажмугІги. Украиналъул керчаб рохъоб тушманасул гуллица чІварав гьесухъ цІалулаго хутІана гьел.

Сталинградалда рагъда тіагІана Мусаиб Стальский. Амма гьесухъ букІараб инсул тіехъ рагъулал гьудулзабаз Берлиналдеги нахъеги босана.

КІудияв хъвадарухъанги цІалдохъанги — дир Дагъистан!

Инсуца бицунаан: «НекІо росулъе бачІараб кагъат цІализе цо дибирасда гурони кІолеб букІинчІо».

Гъанже абула росулъ цо дибирас хутІизегІан, киназго тіехъ цІалулин.

Инсуца бицунаан себе жив цІализе чагІи ралагъизе росабалъ сверизе кканин. «Гьел капур — хІарпал кІваричІин» бецІал магІарулаз лъимал мактабалде риччалел рукІинчІин.

Гъанже...

Дун щвана ракъ багъарараб мехалъ балагъ ккараб ЦІобокъ росулъе. Жеги кІудияб балагъ щун анкъ ун букІинчІо. Щиб кумек хІажат бугебан абураб мехалъ, цо херав чияс, нояб рахъалдеги ахІун, дида абуна «вас цІализе восе гъавизе кумек гъабе» — ян.

ГъабсагІат буго август. Дида бихъула цІализе бачІараб кинабго Дагъистан школазул, техникумазул, институтазул кІалтіа тіубарал къояз.

Гъоркъисала дун щвана Ульяновскиялде, гІагарав Ленин гъавураб рокъове. Дида бицана: жеги Ленин гьитІин вукІаго, гьесул инсухъе, халкъалъе лъай кьолеб идараялъул инспекторасухъе, вачІун вуго хъвазе-цІализе лъаларев, гьелде щавкъ бугев гІолохъанав чувашав, Лениница куцун вуго гъев къалам кквезе, тіоцебе жиндирго ватІаналъулги цІар хъвазе.

Гьоркьор санал ана. Гьанже голохъанав чувашав зодовеги вахана, космосалдеги щвана. Гьединаб ккечищ дурги къисмат, Дагъистан? Инкъилабалъ, Лениница малълъана дуда хъвазеге цѣализеге. Гьанже космосалда цѣализе цадахъ босана дуцаго хъвараб. Гьенибги щвана дур тѣхъ. Гьитѣинаб халкъалъул кѣудияб къиса. Хъвалеб буго. Гьелъие лъуги гьечѣ. Кучѣдул, кѣцаби, маргъаби, дур гѣдатал, гѣмалал, тарих. Гьѣб кѣнабго тасдикъ гъабураб дур аслияб закон, дур конституция — кѣназулго гѣхъалаб, гѣммаб, тѣдаб тѣхъ кодоб ккун, дудаса чѣухѣарав дур васас, дицаги ахѣулеб буго дур рокъиялъул, дур анищазул хѣакъалъулъ дирго кѣчѣ.

Къабул гъабе гьѣб, дир Дагъистан!

Гъадал мугѣрузулги гъал гѣоразулги
Гѣумругун цѣлъичѣл къоял дир гьечѣ.
Гъадал къункърабазул рахсидаса тѣун
Нух батѣияб зѣдихъ дица гъабичѣ

Гъаб дуниялалда магѣарул гъава
Махѣалъ дида лъала, дѣе бѣкъула.
Гъал дир орденалги дир медалалги
Дица дир мугѣрузул каранда рала.

Дѣй щѣбго кѣваричѣ, гѣагараб тѣалъи,—
Дуца лъураб тѣагъур буго дида тѣад.
Гъѣбол хѣсуларо тѣадмагѣарулас,—
Тѣадегѣанаб улка кѣнан хѣсулеб!

Гъалѣха лъугѣана. Гьанже нѣлъѣе ратѣалъѣзе заман щвана. Цѣо-
цѣяз абухъе, аллагъас хъван батани, нахъе-нахъеге дандѣѣвала.

*Гъаб тѣхъ хъвана батѣи-батѣиял бакѣазда: Цѣада росулъги,
Москвѣялдаги, Махѣачхъалаялдаги, Дѣлижаналдаги ва гѣѣмерал
цѣгѣдал шагъараздаги. Хъвазе байбѣхъараб заман ракѣалда гъечѣ.
Лъугѣана 1970 соналъул 25 сентябралъ. Васалам вакалам.*

